Звуков Поток
Светлина

ТОМ ХОЛАНД

В СЯНКАТА НА МЕЧА

Битката за глобална империя и краят на античния свят

ИЗТОК
ЗАПАД

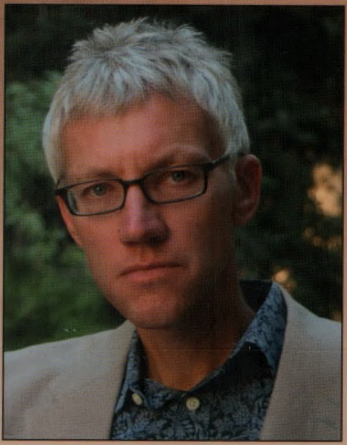

Том Холанд е британски сценарист и писател на исторически романи, фентъзи, хорър и документалистика. Автор е на „Рубикон“ (*Rubicon*), номинирана за наградата „Самюъл Джонсън“ и печели наградата за история „Хесъл–Тилтман“ (2004); на „Персийски огън“ (*Persian Fire*), която печели наградата „Рънсиман“ на „Англо-Хеленик Лийг“ (2006), и „Милениум“ (*Millennium*). Адаптирал е Омир, Херодот, Тукидид и Вергилий за радио Би Би Си.

През VI в. Близкият изток е поделен между Персийската и Римската империя. Век по-късно арабите са господари на положението. Този преход става знамение за края на древния свят. Но промените са не просто политически или културни – те имат и непредвидими последствия. Днес над половината свят се числи към някоя от религиите, оформили се в края на античността. Но Том Холанд е категоричен: много от вярванията на евреи, християни и мюсюлмани за произхода на тяхната религия най-малкото подлежат на обсъждане. Следвайки ориенталисти като Джон Уонсброу и Фред Донър, авторът разкрива: ислямът не произхожда от пустините на Арабия, а от север, от Сирия и Палестина – опустошавани от войни, чума и глад, породили апокалиптични пророчества и хилядолетни надежди. **„В сянката на меча“** е история, изпълнена с ужас – но и с изумителни постижения и забележителни владетели.

ISBN 619152583 4
9 786191 525836

33 лв.

Том Холанд

В СЯНКАТА НА МЕЧА

БИТКАТА ЗА ГЛОБАЛНА ИМПЕРИЯ И КРАЯТ НА АНТИЧНИЯ СВЯТ

София, 2015

Преводът е направен по изданието:
TOM HOLLAND
IN THE SHADOW OF THE SWORD
The Battle for Global Empire
and the End of the Ancient World
Little, Brown

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното писмено съгласие на издателство „Изток-запад“.

Copyright © Tom Holland 2012

© Борислава Велкова, превод, 2015
© Сейди Холанд, снимка на корицата
© „Изток-Запад“, 2015

ISBN 978-619-152-583-6

ТОМ ХОЛАНД

N
NE
E
SE
S
O
NO

В СЯНКАТА НА МЕЧА

Превод от английски
Борислава Велкова
Редактор
Огняна Иванова

ИЗТОК
ЗАПАД

Изказваме благодарност на Стоян Доклев и Иво Панов за помощта при издаването на книгата

СЪДЪРЖАНИЕ

Благодарности 7
Списък на картите 9

Първа част
Въведение

Първа глава. **Известните неизвестни** 17

Втора част
Джахилия

Втора глава. **Ираншахр** 75
Трета глава. **Новият Рим** 134
Четвърта глава. **Децата Авраамови** 204
Пета глава. **Пред прага на Апокалипсиса** 258

Трета част
Хиджра

Шеста глава. **Повече въпроси, отколкото отговори** 305
Седма глава. **Изковаването на исляма** 370
Послеслов. **Нищо ново под слънцето?** 431

Хронология 435
Действащи лица 441
Речник 447

Бележки на автора 453
Библиография 493
Показалец 527

В памет на Хилос

Благодарности

Написването на тази книга ми отне ужасно много време и отвори очите ми за сфери на сложност и очарование, чието съществуване не ми беше известно, преди да се захвана с проекта. Благодарността, която дължа, е също толкова огромна. Първо, на редактора ми, Ричард Безик, на Иън Хънт, Сюзан дьо Соасон и всички останали от „Литъл, Браун“; на Джери Хауард; на Тереза Льове-Банерс и на Фриц ван дер Мей. Благодаря и на най-добрия агент, Патрик Уолш, както и на всички в „Конвил енд Уолш“. От позицията на пигмей, стоящ върху раменете на великани, или пък на глупак, хвърлящ се там, където и ангелите не смеят да припарят, съм особено задължен на учените, които ми помогнаха да преодолея едно поле на историческо изследване, може би по-интригуващо осеяно с мини от което и да е друго. Реза Аслан, Джеймс Карлтън Паджет, Патриша Кроун, Веста Къртис, Джералд Хотинг, Робърт Ъруин, Кристофър Кели, Хю Кенеди, Дан Мадиган, Зиауддин Сардар, Гай Струмса и Брайън Уорд-Пъркинс прочетоха части или цялата първа чернова и отзивите им бяха толкова разнообразни, колкото неизчерпаеми бяха добротата и щедростта им. Благодарен съм и на Фред Донър и Робърт Хойланд, понеже ми позволиха да ги разпитам надълго и нашироко в лични разговори, както и на Робин Лейн Фокс, задето ми даде кураж, когато за първи път осъзнах мащаба на предизвикателството, с което се бях заел. Подобно на един несравнимо по-велик историк от мен самия „трябва да призная, че изобщо не знам ориенталските езици, и да изразя благодарността си към учените преводачи, които са изложили познанията си на латински, френски и английски език“[A]. Преводите от арабски и арамейски (сирийски) изготви Салам Раси, чиято невероятна ерудиция върви ръка за ръка със забележително търпение и продуктивност. Андреа Улф, както винаги, компенсира плачевния ми немски. На последно място, но не по значение, трябва да благодаря на приятелите и семейството си, че изтърпяха пет години налудничави брътвежи за ефталити, халкидонци и хариджити. Както винаги, специално благодаря на Джейми Мюр за безрезервната му подкрепа, поощрение и съвети; на Кевин Сим, който направи един толкова задълбочен и находчив прочит на ръкописа, че някак си успя да направи от него филм[B]; той днес е човекът, към когото автоматично се обръщам, когато желанието ми да обсъдя с някого омаядската монетна система стане неудържимо; и разбира се, на последно място, но ни най-малко по значение, на многообичаното ми семейство – Сейди, Кати и Елайза.

[A] Гибън, Едуард. „Залез и упадък на римската империя“, гл. L, бел. 1, прев. от англ. Антон Даскалов. София: ЛИК, 1999–2003. – Б.пр.

[B] Става дума за документалния филм „Islямът: неразказаната история“ (*Islam: The Untold Story*) на брит. тел. *Channel 4*, излъчен авг. 2012 г. – Б.пр.

СПИСЪК НА КАРТИТЕ

Светът на Късната античност 10–11
Ираншахр 76
Римската империя 137
Константинопол 148
Йерусалим 216
Светите земи 225
Арабия 237
Империята на Юстиниан 257
Ранните арабски завоевания 345
Халифатът при Омаядите 396

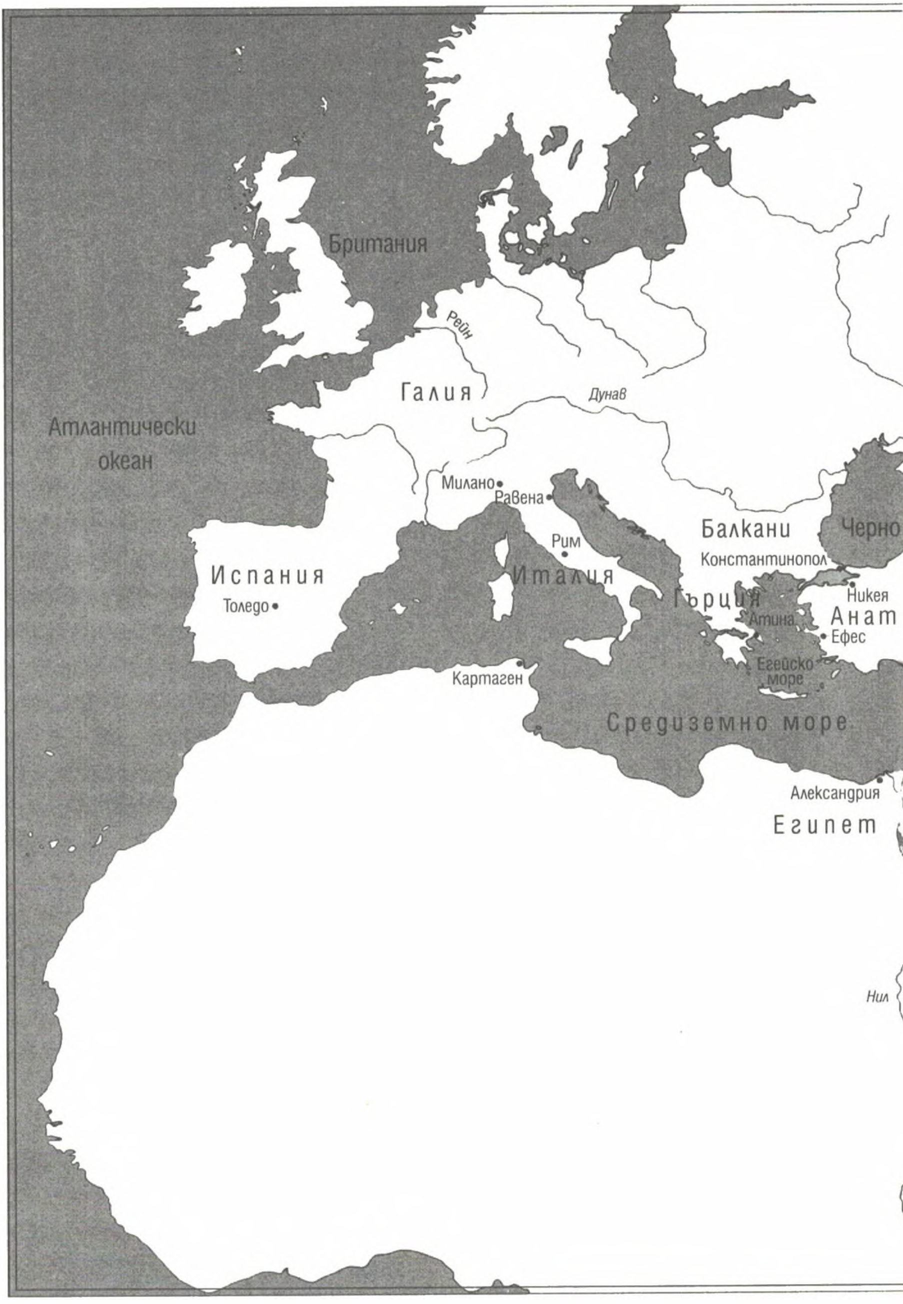
Британия
Рейн
Галия
Дунав
Атлантически
океан
Милано
Равена
Балкани
Черно
Рим
Константинопол
Испания
Италия
Толедо
Гърция
Никея
Атина
Анат
Ефес
Егейско
море
Картаген
Средиземно море
Александрия
Египет
Нил

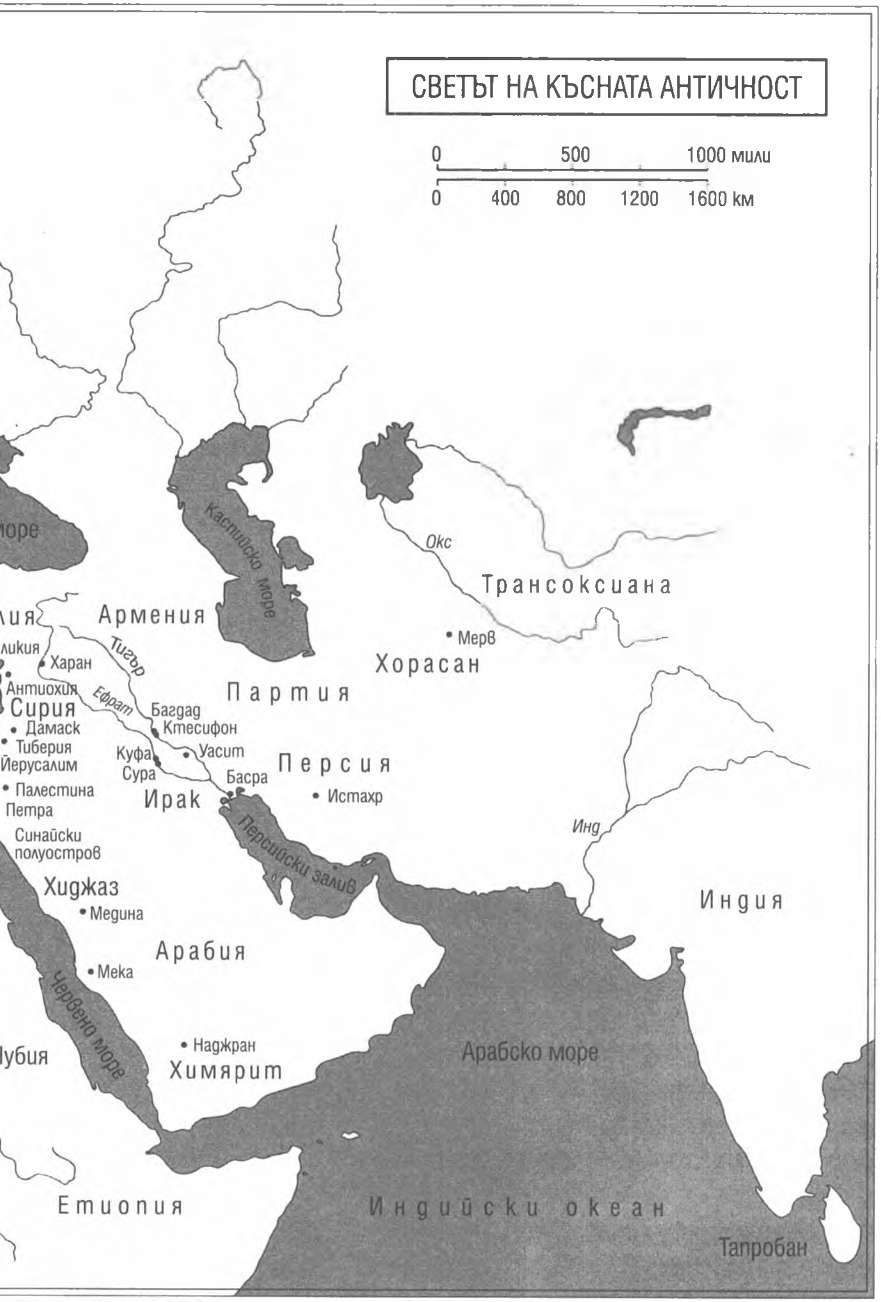
СВЕТЪТ НА КЪСНАТА АНТИЧНОСТ
0
500
1000 мили
0
400
800
1200
1600 км
юре
Каспийско море
Окс
Трансоксиана
лия
Армения
Тигър
ликия
Харан
Антиохия
Ефрат
Сирия
Мерв
Хорасан
Партия
Багдад
Ктесифон
Дамаск
Тиберия
Йерусалим
Уасит
Куфа
Сура
Басра
Персия
Палестина
Ирак
Истахр
Петра
Синайски полуостров
Персийски залив
Инд
Хиджаз
Медина
Индия
Арабия
Мека
Червено море
Наджран
Арабско море
убия
Химярит
Етиопия
Индийски океан
Тапробан

ПЪРВА ЧАСТ

ВЪВЕДЕНИЕ

Ще включа в разказа си само онези неща, от които първо ние самите, а после и следващите поколения ще можем да извлечем полза.

Евсевий, „Църковна история“

Достоверността, която можем да припишем на евангелските разкази за живота на Христос, е сравнително ниска. От друга страна, за живота на Мухаммад ни е известно горе-долу всичко. Знаем къде е живял, каква е била икономическата му ситуация, в кого се е влюбвал. Имаме много сведения за политическите и социално-икономическите обстоятелства на неговото време.

Салман Рушди

Първа глава

Известните неизвестни

Между два свята

Юсуф Асар Ясар, арабски цар, известен с дългата си коса, набожността си и изключителната си жестокост, бил победен. Изоставяйки димящото бойно поле, той препуснал върху опръскания си с кръв бял кон до самия бряг на Червено море. Знаел, че зад гърба му християнски отряди вече приближават двореца му, за да сложат ръка на съкровищницата му и да пленят царицата му. Разбира се, завоевателите нямали причина да го пощадят. Малцина били с по-лоша слава сред християните от Юсуф. Две години по-рано, в стремежа си да присъедини Югозападна Арабия към своята вяра, той бил превзел местната им крепост Наджран. Последвал истински кошмар за християните далеч отвъд границите на Химярит – царството на Червено море, управлявано с прекъсвания от Юсуф близо десет години. Местната църква заедно с епископа и голяма част от паството му, заключени вътре, била запалена. Група девици, бързащи да се присъединят към тях, се хвърлили в пламъците, предизвикателно крещейки каква сладост било да вдъхнеш „аромата на горящи свещеници“[1]! Друга жена, „чието лице никой не бил виждал отвъд прага на дома ѝ и която никога не била минавала денем през града“[2], разкъсала кърпата, покриваща главата ѝ като още по-голям укор към царя. Обладан от ярост, Юсуф заповядал дъщеря ѝ и внучката ѝ да бъдат убити пред очите ѝ, кръвта им да бъде излята в гърлото ѝ и после собствената ѝ глава да бъде отсечена.

Макар и почитани от Църквата, подобни мъченически изпитания не биха могли да бъдат простени лесно. Огромна армия, идваща от християнското царство Етиопия, на свой ред пристигнала по море в Химярит. Защитниците били притиснати до стената, въвлечени в сражение и разгромени. Сега, когато Червено море плискало копитата на коня му край брега, Юсуф бил стигнал края на пътя си. Цялото му покорство пред законите, дадени на богоизбрания пророк, не било достатъчно да го избави от гибел. Той бавно подкарал коня си напред, заставайки с лице срещу водата, докато накрая, увлечен от тежестта на бронята си, изчезнал под вълните. Така загинал Юсуф Асар Ясар – последният цар, изповядващ юдаизма, който щял да властва в Арабия.[A]

◇◇◇◇◇◇◇

Редно е да се спомене, че рухването на царството на химяритите през 525 г. не е сред най-бележитите епизоди от античната история. Макар да процъфтявал за около шест века преди окончателното си унищожение по времето на Юсуф, днес Химярит не притежава лесната разпознаваемост на един Вавилон, Атина или Рим. Това вероятно не е голяма изненада, като се има предвид, че Южна Арабия винаги е стояла твърдо встрани от главните центрове на цивилизацията. Дори арабите, които жителите на по-уредените области смятали за отявлени диваци – „най-презрените и незначителни от всички народи на земята“[3], – можели да погледнат с неодобрение на предполагаемите варварщини в този регион. Химяритите, както шокирано отбелязва един арабски поет, оставяли жените си необрязани „и да ядат скакалци не е гнусота за тях“[4]. Поведение, което очевидно ги поставяло извън рамките на благоприличието.

Химярит обаче не тъне в сянка единствено географски. Не по-малко неясен е и периодът, през който Юсуф намерил смъртта си. VI в. се изплъзва от опитите за точна категоризация. Сякаш стои между две епохи и гледа едновременно назад към света на класическата цивилизация и напред към света на Кръстоносните походи. Историците го определят – заедно с вековете пре-

---

[A] В действителност има исторически писмен паметник, че Юсуф Асар Ясар бил убит от етиопците. – Б.р.

ди и след него – като „Късна античност“: формулировка, носеща усещане за удължаващи се сенки и за наближаване на Средновековието.

Това би предизвикало смътно безпокойство у всеки, свикнал да гледа на историята като на поредица от строго установени и изолирани периоди. Всъщност, подобно на учения от класическия филм на ужасите „Мухата“, който накрая се превръща в мутирала комбинация между човек и насекомо, светът на Късната античност би могъл да изглежда особено хибриден от наша гледна точка. Далеч отвъд границите на Химяритското царство на Юсуф империи, издигнати върху невероятно древни основи, все още господствали над Близкия изток и Средиземноморието, както били правили векове наред. Въпреки това тяхната древност подчертавала единствено дълбочината на пропастта, която ги отделяла от миналото. Да вземем за пример региона непосредствено на север от Арабия – страната, която днес познаваме като Ирак. Там, сред мочурищата, помнещи зората на градската цивилизация, хората почитали цар, който – точно като предшественика си отпреди цяло хилядолетие – бил персиец. Владенията му, подобно на тези на Персийската империя, съществувала преди хиляда години, се простирали на изток до границите на Индия и дълбоко навътре в Централна Азия. Разкошът в двора, който управлявал, великолепието на ритуалите и нескромните му претенции – всичко това би било напълно свойствено за един вавилонски цар. Този факт обаче бил почти напълно забравен от жителите на Ирак. Ширеща се амнезия заличавала спомени, оцелели хилядолетия наред. Дори персите, вместо да благоговеят пред истината за славното си имперско минало, били започнали да я забулват и изопачават. Наследството от несравнимата история на Ирак все още било живо – съхранявано във фантазиите на персите за глобално господство и в многото паметници, които подклаждали подобни фантазии, – но все повече носело чертите не на отминалите времена, а на нещо ново.

Други суперсили не били така нехайни към миналото си. Големите средиземноморски градове, изградени от камък и мрамор, а не от кирпича, предпочитан от жителите на Ирак, нямало толкова лесно да станат на прах. През 525 г. империята, която ги управлявала, също носела блясъка на вековна стабилност.

Дори персите приемали римското могъщество за даденост. „Бог така е наредил нещата – признавали те понякога, макар и през стиснати зъби, – че още отначало светът да бъде озарен от две очи, а именно от мъдрите владетели на персийското царство и от могъщата империя на римляните." Макар че никога не се противели на ласкателствата, римляните не били толкова глупави. Вместо да вярват, че империята им е съществувала от зората на времето, те били напълно наясно, че цялото ѝ величие е изградено от нулата. Следователно да проследим този градеж, може би означава да проумеем тайните на успеха ѝ. Още докато Юсуф потъвал в Червено море, в римската столица се кроял планове да се претърсят всички библиотеки и архиви – едно безпрецедентно начинание на учени, чиято цел била да се съхрани навеки богатото имперско наследство от закони. И това не бил безпредметен, просто антикварски проект. Историята, наравно с армиите и златото, била един от стълбовете на римската държава. Тя давала на империята увереността, че е точно това, за което се представя – образец за човешки строй. Как тогава е можел да бъде поддържан авторитетът на цезаря, ако не с непрестанно разтръбяване на славното римско минало?

Разбира се, предизвикателството пред римските управници е в това, че в предишните триумфи не се съдържат непременно надеждни насоки за бъдещето. Безспорно империята си останала онова, което била почти хилядолетие – най-страховитата суперсила. По-богата и по-населена от великата си персийска съперница, властта ѝ над Източното Средиземноморие, винаги по-благоденстващата половина, изглеждала сигурна. От планините на Балканите до пустините на Египет единствен господар е цезарят. Въпреки това фактът, че до 525 г. териториите, които някога били западната половина на Римската империя, вече изобщо не са римски, очевидно се явявал, меко казано, конфузен. През предишния век огромна част от владенията ѝ, подобно на пясъчен замък, разрушен от вълните на прилива, са напълно пометени. Британия е изгубена още през 410 г. През идните десетилетия я последват и други провинции. До края на века същата съдба сполетява цялата западна половина на империята, в това число Италия и дори самият Рим. Вековният имперски ред е заменен от куп независими царства, всичките, с изключение на няколко в Западна Британия, управлявани от войнстващи върхушки, дошли отвъд пределите на някогашната империя. Отношенията между местните жители и новодошлите „варвари“ са различни в различните царства – някои, например бритите, се съпротивляват със зъби и нокти срещу нашествениците, докато други, например италианците, ги приветстват като цезари. Във всички случаи обаче рухването на империята става причина за изковаването на нови идентичности, нови ценности, нови представи. В перспектива това довежда до установяването на един радикално нов политически ред в Западна Европа. Изгубените римски провинции никога вече нямало да признаят един господар.

С течение на времето и двете велики империи на епохата – и Персийската, и Римската – щели да бъдат сполетени от съдбата на Ниневия и Тир. Нещата обаче протекли различно за държавите, основани в западните римски провинции, имената на някои от които все още пазят спомена за нашествията на варварски военни отряди през Късната античност. При това положение нищо чудно, че европейските историци традиционно гледат на появата на франките на територията, която в крайна сметка ще се превърне във Франция, и на англите в бъдеща Англия като на събития с много по-дългосрочно значение от делата на който и да е цезар или персийски цар. За разлика от съвременниците им, ние днес знаем, че никоя от съперничещите си империи не е можела да избегне гибелта. Век след рухването на Химяритското царство и двете суперсили се надвесват над бездната. Фактът, че Персийската империя щяла да претърпи пълен крах, а тази на римляните да приключи лишена от голяма част от териториите си, обичайно става повод и двете да бъдат окачествявани като безнадеждни случаи, хронично болни пациенти, истински вкаменелости. При това положение е доста примамливо да предположим, че повод за кончината им са станали старостта и немощта. Забавянето на Късната античност – за онези, които виждат в нея единствено катастрофалната крива на упадък и крах – доста напомня на застояването на гости след края на празненството.

Само че империите, създадени от тогавашните народи, не принадлежали единствено на този свят. Независимо колко бляскав изглеждал един цезар в очите на поданиците си, колко внушително се извисявали дворците и крепостите му над обикновените хора и колко безжалостно армията му от войници, бюрократи и бирници изпълнявала волята му, той също бил просто смъртен в една вселена, управлявана от небесен господар. Имало само един универсален монарх и това бил Бог. В началото на VI в., когато Юсуф бил притиснат до стената, тази представа се приемала безпрекословно в целия Близък изток и оказвала влияние върху почти всеки аспект на геополитиката в региона. При сблъсъка на Юсуф с етиопските нашественици залогът бил много по-голям от дребните амбиции на някакви си боричкащци се пълководци. Небесните интереси също били непосредствено намесени. Разликите между онези, които се сражавали за юдейската кауза, и онези, които го правели в името на Христос, били толкова големи, че било невъзможно да бъдат преодолени. Колкото и уверени да били и двете страни, че богът, който почитат, е единствен – „монос теос“ на гръцки, – това само ги правело още по-яростни противници. Не само в Южна Арабия, но и в целия цивилизован свят предаността към някое конкретно разбиране за божественото се била превърнала в чувство, определящо живота на милиони хора. Във време, когато царствата можели да се издигнат и да се сринат като пяната на гребена на вълна и дори велики империи да стигнат до пълен крах, със сигурност не съществувала земна сила, която да може да предизвика подобна вярност. Идентичностите се дефинирали не чрез царствата на този свят, а чрез различни концепции за единия Бог: от „монотеизмите“.

Този развой бил знак за една трансформация на човешкото общество с неизмерими последици в бъдещето. От всички особености на модерния свят, водещи началото си от Античността – азбуките, демокрацията, гладиаторските филми, – може би нито една не е имала толкова глобално влияние, колкото установяването – за пръв път в историята – на различни видове монотеизъм като държавни религии. В началото на третото хилядолетие от рождението на Христос около три и половина милиарда души – над половината от световното население – се числят към някоя от религиите, приели нещо близко до съвременната си форма през 250-те години преди и след смъртта на Юсуф.

Следователно, макар да не е толкова добре познат, колкото други исторически епохи, периодът на Късната античност има не по-малко отношение към този въпрос. Където и да се намират, когато мислят или се държат по определен начин, подтиквани от вярата си в единобожието, хората демонстрират непреходното му влияние. Въздействието на революцията, извършена тогава, отеква и до днес.

◆

Амбицията на тази книга е да проследи зараждането и развоя тъкмо на тази революция. Как само за няколко века моделът на човешкото мислене така радикално и трайно се е променил? Историята е дълбоко човешка, изпълнена с въздействащ драматизъм, изключителни личности и често пищен колорит. Същевременно поставя своеобразни изисквания пред историка, тъй като голяма част от нея протича в едно измерение отвъд материалното. В нея участват царе, но също и ангели; пълководци, но също и демони. В резултат, не всяко събитие на следващите страници може да бъде обяснено единствено от гледна точка на материалния интерес или на политическите сметки. Често брутално реалистичният свят на тленното е придружен от измерение на небесна светлина и адски мъки. Разбира се, анализирайки краха на Юсуф, съвременниците му не проявяват наивност. Дават си сметка, че сложни фактори от сферата на търговската политика, както и съперничеството между двете далечни суперсили, изиграват своята роля. Същевременно никога не изпитват съмнения, че пясъците на Арабия са станали арена на истинска небесна драма. Силите на рая и на ада се срещнали и сблъскали. Въпрос на гледна точка е дали Юсуф е бил на страната на ангелите, или на демоните, но нито юдеите, нито християните са имали и най-малкото съмнение, че събитията са произтекли от Господ. Това е водещата представа в онази епоха и една история на Късната античност, която не ѝ отдава дължимото признание, е обречена на провал.

Ето защо към вярванията от онзи период трябва да се подхожда едновременно сериозно и с разбиране. Това не означава, че техните претенции трябва да се взимат изцяло за чиста монета. В началото на IV в. палестински епископ на име Евсевий написал история на ранната Църква. С нея той сложил началото на традиция за историческо изследване, която обяснявала миналото като поредица от божествени намеси във времето. Макар че оказала огромно влияние, и то не само сред християнските автори, на Запад тази идея била изоставена преди няколко века. Независимо от личните си религиозни убеждения съвременните историци обикновено не обясняват миналите събития като дело на божественото провидение. Днес всички аспекти на човешкото общество – дори самите вери – се смятат за плод на еволюция. И това не е някаква уникално модерна концепция. Самият Евсевий – 1500 години преди Дарвин – е припознал в нея зловредна и особено опасна ерес. За него нямало нищо по-обезпокоително от схващането, разпространявано от враговете на вярата му, че тя е нещо модно и условно, просто преиначено подобие на по-древни традиции. Историята му, която далеч не проследява промените в доктрините и институциите на Църквата, имала за цел да покаже, че те са си все същите. А самото християнство? Християнството според Евсевий съществувало от незапомнени времена: „Очевидно е, че на религията, която през последните години беше разгласена сред всички народи чрез учението на Христос, трябва да гледаме като на първата, най-древна и най-ранна от всички религии.“[6]

Днес за много от нас, които знаят места, където има погребани неандерталци и за кроманьонското пещерно изкуство, това твърдение изобщо не звучи очевидно. И все пак стоящият в основата му възглед – че религиите притежават някаква мистериозна и фундаментална същност, недосегаема за процесите на времето – си остава нещо, което масово не се подлага на съмнение. В голяма степен това се дължи на Евсевий и на други като него. Голямото нововъведение на Късната античност било да формира (от нещо, което в противен случай е можело да си остане просто зачатъчна смесица от вярвания и доктрини) отделни шаблони за отделни религии и след това да ги наложи като дефинитивни. Как това е било постигнато, е една затрогваща и забележителна история, която има отношение както към висшата политика, така и към най-дълбоките човешки емоции. Сблъсъците на великите империи и окаяното положение на робите; блясъкът на мозайките и вонята от ямите, в които погребвали умрелите от чума; глъчката в оживените градове и тишината в безлюдните пустини – всичко трябва да бъде споменато. Да тръгнеш от един осезаемо античен и да стигнеш до средновековен свят е трансформация също толкова значима, колкото която и да е друга в историята.

Въпреки всичко да се разкаже за тази събития е рисковано начинание. Отчасти това се дължи на неизбежните пропуски и противоречия в източниците, засягащи всички периоди от античната история. Да вземем например историята за смъртта на Юсуф. Според някои свидетелства той не се е удавил в морето, а е паднал в разгара на битката. Още по-проблематична е пристрастието на източниците, почти всичките – християнски[A]. Дори по отношение на хронологията цари пълна бъркотия и някои историци датират смъртта на Юсуф не през 525, а през 520 г. Човек може да си помисли, че всичко това са само подробности, но съществува едно допълнително и много по-голямо усложнение. Всяка история, проследяваща развитието на съперничещите си монотеистични религии, не може да не включва думи като „християнин“ и „юдей“, но както загатва и разказът за Юсуф, в Късната античност те не са имали непременно същото значение, което имат днес. Повествование, в което се говори за тормоз на забулена християнка от цар, изповядващ юдаизма, в Арабия, очевидно се развива в свят, различен от нашия.

Това е причината историята на Късната античност да е по-необикновена и в по-голяма степен пълна с изненади, отколкото изглежда на пръв поглед. Всъщност мерило за постижението на онези, които са я моделирали по такъв смайващ начин, е тъкмо фактът, че са успели така добре да прикрият собствената си невероятна креативност. Разбира се, във всеки период има хора, които се опитват да преправят миналото в услуга на настоящето, но може би никой не е успявал да го направи така убедително и с такъв дълготраен ефект, както историците от Късната античност. Върховното постижение на юдейските и християнските

[A] Разполагаме с три кратки, но съвременни надписа, представящи историята от гледна точка на химяритите. Вероятно не е изненадващо, че те обвиняват християните от Наджран в действия, които днес могат да бъдат определени като тероризъм. – Б.а.

учени от онази епоха било да създадат история на верите си, която да ги представя като неин логичен и неизбежен завършек, оставяйки извън нея всичко, противоречащо на това впечатление. Който и в действителност да е бил Мойсей и независимо дали изобщо е съществувал, представата на повечето днешни юдеи за него в огромна степен се дължи на равините от Късната античност – отлично образовани и умни мъже, които посветили векове усилия, за да демонстрират, че независимо колко е отдалечен във времето от тях, най-великият им пророк всъщност е бил човек, споделящ много техни черти. По същия начин, независимо за какъв в действителност се е смятал Христос, християнската концепция за неговата мисия и божественост, както я представят повечето днешни Църкви, отразява бурните политически процеси в Късната римска империя – старанието на епископи и императори да създадат вяра, която да обедини всички Божи народи. Независимо колко назад във времето се простират корените им, рамката на юдаизма и християнството е била моделирана през Късната античност.

В края на краищата единствено вярата – или липсата ѝ – може да отговори на големите въпроси, стоящи в основата на тези религии – дали юдеите наистина са богоизбраният народ и дали Иисус действително е възкръснал. Но същото може да се каже и за други загадки, като например как и защо се е зародила юдейската идея за единобожие и какво е представлявал пълният набор от доктрини на ранната Църква. Някои от искрите, запалили огъня на юдейството и християнството, могат да бъдат забелязани от историка, но много повече остават скрити. Виждаме като през стъкло, неясно, и това стъкло общо взето е било създадено от главните действащи лица в тази книга.

Всъщност парадоксът, че благоговението пред древното минало може да доведе до замаскирането му или дори до пълното му заличаване, изобщо не бил нещо ново. Много богати покровители в античния свят демонстрирали набожността си, издигайки колосални постройки на мястото на скромни светилища. Юдейските и християнските учени от Късната античност обаче успели да извършат едно много по-трайно обновление и то само благодарение на собствените си сили. Върховното им постижение било да дадат дефиниция не само на отделните си форми на монотеизъм, но и на самата религия – дефиниция, която днес милиарди хора безусловно приемат за върховен фактор, влияещ както върху поведението им на тази земя, така и върху вечната съдба на душите им. Именно това превръща пресяването на съчиненията от Късната античност в търсене на доказателства какво именно се е случило в толкова деликатно и същевременно толкова интригуващо занимание.

От само себе си се разбира, че подобен проект не може да се предприема току-така. Предвид сложността и двусмислеността на източниците, не е добре и историята, която е предмет на настоящата книга, да бъде разказана, без предварително да се обясни как и защо е разказана точно по този начин.

Ето защо, преди да се заловя с това, ще направя пауза, за да обясня нещо съвсем друго, а именно – как се създава история.

НАЙ-ВЕЛИКАТА ИСТОРИЯ, РАЗКАЗВАНА НЯКОГА

Победителите са любимци на боговете. Дори християните – чийто бог загинал като осъден престъпник, прикован към дървен кръст – можели да се съгласят с този възглед. Евсевий със сигурност не го е подлагал на съмнение. И как би могъл, при положение че с очите си видял как римската държава, векове наред оплисквана с християнска кръв, чудодейно се превръща в бастион на Църквата? Първият цезар, преклонил се пред Христос, нямало нужда да чака смъртта, за да получи полагащата му се награда. Евсевий, който притежавал едновременно талант на полемист и силна склонност към славословие, написал цяла биография на императора само за да докаже тази теза. „Бил тъй мил Богу и така благословен, толкова благочестив и до такава степен му вървяло във всичко, което предприемал, че с невероятна лекота завладял повече народи, отколкото който и да било преди него, и същевременно запазил властта си непокътната до самия залез на живота си.“[7]

През следващите векове идеята, че вярата в Христос носи земна слава, щяла да претърпи няколко удара. Странно, но колкото повече римляните прегръщали християнството, толкова повече се стеснявали границите на империята им. Теолозите измислили различни обяснения за този озадачаващ феномен – обяснения, вероятно напълно убедителни за християните, които само трябвало да се запознаят с Евангелието, за да научат какво мисли Иисус за земната суета. Въпреки това ключовото твърдение, върху което Евсевий с такава отдаденост се бил разпрострял – че Бог удостоява онези, които му се нравят, със земно величие – изглеждало твърде правдоподобно, за да бъде отхвърлено веднага. Всъщност колкото повече римляните затъвали в отчаяна борба за оцеляване, толкова повече един нов и поразително неизвисен вид имперски хора си го присвоявали. Идентичността на тези завоеватели, които не само лишили римляните от най-богатите им провинции, но и напълно смазали персите, трудно можела да бъде по-шокираща за победените. Всъщност случилото се било толкова неочаквано, така крайно смайващо, че безспорно изглеждало като чудо. Как освен с Божията намеса можел да се обясни фактът, че светът бил завладян от народ, на който преди това се подигравали като на най-дивия и най-изостаналия от всички, а именно – от арабите?

Половин хилядолетие след времето на Евсевий, в началото на деветия християнски век, тясната връзка, която учените били установили между набожността и земната власт, все още се радвала на огромна популярност. Възможно е представата вече да е предизвиквала дискомфорт у самите християни, но не и у арабите, които ликували, страстно убедени, че всичките им изумителни победи се дължат на Божието благоволение. Те вярвали, че два века по-рано небесата са дарили предците им с поредица от свръхестествени откровения – закон, превъзхождащ юдейския и християнския, който открил пътя към глобална империя пред онези, които му се подчинили. Всъщност осемстотин години след рождението на Христос повечето араби били започнали да се определят като „мюсюлмани“ – „подчиняващи се на Бога“. Огромното струпване на завоювани с мечовете на дедите им територии, простиращи се от бреговете на Атлантическия океан до границата на Китай, бил върховният монумент на онова, което Бог поискал от тях – подчинението им. Нарекли го „ислям“ – нарицателно за онова, което в началото на IX в. вече е цяла цивилизация.

Арабите не са единствените, които се покрили с изключителна нова слава с появата на исляма. Същото се случило и с езика им. Според мюсюлманите тъкмо арабският бил езикът, на който Бог окончателно и веднъж завинаги е разкрил на човечеството волята си. А каквото било добро за Всемогъщия, естествено, било добро и за смъртните. До 800 г. арабският до такава степен се избавил от презрението, на което бил обект преди това, че звученето му вече се определяло като самата музика на могъществото, а писмото му – като израз на неподправена красота, доведена до невиждано и най-висше съвършенство от умението на калиграфите му. Словесното творчество сред арабите станало почти мания. Когато починал през 822 г., един учен оставил след себе си библиотека, запълнила цели шестстотин сандъка. За друг се казвало, че станал на пихтия, когато кула от книги се стоварила върху му, докато бил пиян. Случката не звучи съвсем неправдоподобно. Твърди се, че един том арабска история заемал почти осемдесет хиляди страници, което със сигурност е могло да смачка някого. Очевидно е тогава, че – както самите араби с радост изтъквали – хора, които можели да се похвалят с такова титанично литературно дело, се били отдалечили много от времето, когато подигравателно ги наричали „варвари“.

Това, че арабите започнали натрапливо да изучават миналото си, не било никак чудно. Копнежът да разберат причината за впечатляващия си подем, да си изяснят как е бил постигнат и какво говори това за същността на техния бог, не им давал мира. Точно както петстотин години по-рано Евсевий бил потърсил отговорите на подобни въпроси в живота на един римски император, така сега Ибн Хишам – учен от Ирак, който до началото на IX в. вече се бил преселил в Египет – на свой ред се обърнал към биографията, за да проумее Божията воля. *Сира*, нарекъл той избрания от него жанр, или „образцово поведение“. Ибн Хишам се интересувал не толкова какво е направил обектът му [става дума за Мухаммад], а как го е направил. И за това си имало сериозна причина. Според мюсюлманите героят на биографията на Ибн Хишам бил абсолютният образец за подражание. Бог го избрал за Свой говорител. Именно чрез него Всемилостивият разкрил повелите си на арабите и ги удостоявал със същите онези откровения, които – два века преди времето на Ибн Хишам – ги окуражили да излязат от пустините си и да сразят суперсилите. „Ние сме помощници на Бог и пророка Му и ще воюваме с хората, докато не повярват в Бог; онзи, който вярва в Бог и Неговия пророк, е защитил живота и собствеността си от нас, а с онзи, който не вярва, ще воюваме непрестанно в името на Бога и да го убием няма да е от значение за нас.“[8] Това според Ибн Хишам било надменното послание, което арабските воини разгласили, преди да завладеят света.

Но кой точно бил този „пророк“? Ибн Хишам си поставил за цел да намери отговора. Пишейки в Египет, сред руините на забравени и заменени от други цивилизации, той гледал на своята *сира* не просто като на биография, а като на летопис за най-значимата революция в историята. Неин обект бил човек, починал само две години, преди да започне разчленяването на Римската и Персийската империя – арабин на име Мухаммад. Четирийсетгодишен и със скромна кариера на търговец зад гърба си, той бил преживял – ако може да се вярва на Ибн Хишам – най-епохалната криза на средната възраст в историята. Неспокоен и неудовлетворен, Мухаммад бил започнал да се скита из пустошта, която се простирала отвъд родния му град, „и всяко дърво и камък, покрай които минавал, му казвали: „Мир тебе, о, пророко Божи.“[9] Напълно разбираемо, това доста разстроило Мухаммад. Из местата, където бродел сам след духовно просветление, обикновено не се чували гласове. Мека, близкият град, се намирал в дълбините на Арабската пустиня и планините, които я опасвали като пръстен, почернели от безмилостното слънце, се издигали голи, брулени от вятъра и безлюдни. Въпреки това именно на склона на една от тези планини, лежейки през нощта в някаква пещера, Мухаммад доловил най-страховития глас от всички. Отначало го усетил като менгеме, затягащо се около тялото му – хватката на някаква ужасяваща свръхестествена сила. След това се чула заповедта: „Декламирай!“[A] Докато накрая, хриптейки отчаяно и яростно, Мухаммад сам не започнал да рецитира цели стихове:

[A] (Или може би „Чети!“ – както е предадено в българския превод на Корана. – Б.пр.) Според Ибн Хишам стиховете се явили пред Мухаммад под формата на надпис върху брокатена покривка. – Б.а.

> Чети в името на своя Господ, Който сътвори – сътвори човека от съсирек! Чети! Твоят Господ е Най-щедрия, Онзи, Който научи чрез калема, научи човека на онова, което не е знаел.[10, A]

Мухаммад говорел, но думите не били негови. Чии били тогава? Твърди се, че самият Мухаммад първоначално си помислил, че говори *джин* – дух на пустините и ветровете. Това навярно не било изненадващо. Според Ибн Хишам Мека гъмжала от вещици и демони. В самия център на града се издигало светилище, построено от камък и кал – *Кааба*, или „куб“, – където се били приютили куп страховити богове, тотеми на такива зли сили, че от цяла Арабия се стичали хора, за да им се поклонят. Плюс това всяко домакинство в Мека разполагало със свой собствен идол, в който обитателите на дома се отърквали за късмет преди път. Жителите на Мека били такива непоправими езичници, че дори принасяли жертви на камъни. Сред тях била и двойка някогашни любовници, които дръзнали да се съвкупят в Кааба и тутакси били превърнати в камък. В този така зловещ град, лъхащ на кръв и магия, ясновидците вероятно са били обичайна гледка, търкалящи се в прахта на тесните му улички, бълващи откровения, обладани до дъното на душата си от джинове. Мухаммад толкова се уплашил да не сподели съдбата им, че решил да отнеме живота си. Изправил се на крака, излязъл от пещерата и се запрепъвал в нощта. Забързал по склона на планината. Отправил се към билото с намерението да се засили от върха и да се хвърли върху скалите долу.

Тогава обаче гласът се чул отново: „О, Мухаммад! Ти си Пратеника на Аллах, а аз съм Джибрил!“ Възможно ли било? Джибрил бил могъщ ангел – пратеник на единия Бог, почитания от юдеите и християните Гавриил, който в древни времена – или поне така се твърдяло – разтълкувал виденията на пророк Даниил и съобщил на Дева Мария, че ще роди син. Поглеждайки към небесата, Мухаммад видял фигурата на мъж, „възседнал хоризонта“[11] – кой друг можело да е това, ако не ангелът? След като слязъл от планината, потърсил утеха от съпругата си и помислил

[A] Цитатите от Корана са взети от „Свещен Коран“, прев. от арабски Цветан Теофанов. София: Труд, 2008. – Б.пр.

върху разтърсващото си преживяване, Мухаммад дръзнал да допусне една невероятна възможност – че гласът е казал истината. Нямало да го чуе отново в продължение на две години, но когато най-после Джибрил се върнал и мълчанието било нарушено, Мухаммад нямал съмнение, че благодарение на посредничеството на ангела чува неподправеното слово на бог. И то не на който и да е бог, а на единия, същински и неделим Бог. „Няма друг бог освен Него – Твореца на всяко нещо."[12]

В твърдото убеждение, че съществува само едно божество, бил ключът към една изцяло нова визия за вселената – монотеизъм в чист вид. С всяко следващо откровение представата на Мухаммад за единствения Бог и за това, което му се дължало вследствие на нея, се избистряла все повече. Жителите на Арабия с техните идоли от камък, дърво или фурми, смесени с гранясало масло, просто повтаряли най-голямата заблуда на човечеството, датираща още от памтивека – че небето и земята гъмжат от богове. И така, Мухаммад, комуто гласът заповядал да „извести"[13] Божиите откровения, започнал да проповядва. Той не спирал да предупреждава, че човечеството се поддавало на единствения грях, който не можел да бъде простен – *ширк*, вярването, че Бог може да бъде съдружаван с други божества. Въпреки това, понеже бил всемилостив, „Господа на световете"[14] отново и отново изпращал пророци, които да избавят хората от безразсъдството им и да ги върнат в правия път. Ной и Авраам, Мойсей и Иисус – всички те проповядвали едно и също послание, призив за подчинение на Бога. Шест века след Христа, когато откровенията, които получавал Мухаммад, ставали все повече и все по-пространни, на света, изглежда, се бил появил нов пророк. По-точно „последният от пророците"[15]. С течение на годините Бог продължавал да говори чрез него, така че Мухаммад и все по-многочислените му последователи осъзнали, че той е приемник на окончателното послание – същинското Божие откровение.

Не че всички били на това мнение. „Да си пророк – както мъдро отбелязва Ибн Хишам – е тежко бреме. Заради съпротивата, която срещат от хората при предаването на Божието послание, с Божията помощ и благоволение, могат да го носят само силни и непоколебими пратеници."[16] И това е само меко казано. Отначало съгражданите на Мухаммад гледали на него като на отклонение от нормата, после – като на провокация и накрая – като на смъртна опасност. Най-оскърбени от безкомпромисното му послание били членовете на собственото му племе, познато под името „курайш“[17]: обединение от кланове, което от дълго време се радвало на особена почит сред разпръснатите племена на Арабия. Авторитетът, с който се ползвали курайшите като „Божи народ“, бил резултат от изгодната им позиция на пазители на Кааба и множеството ѝ дори – роля, която Мухаммад с неговите налудничави приказки, че имало само един бог, изглеждал решен да подкопае.[A] При това положение не е изненадващо, че Мека започнала да става все по-тясна за Пророка и последователите му. През 622 г., дванайсет години след получаването на първото откровение, вече бил пряко застрашен животът им. Една нощ Джибрил се явил на Пророка и го предупредил, че курайшите са замислили да го убият в леглото му – било време да си върви. И така, тръгвайки по стъпките на последователите си, много от които вече били напуснали Мека, Мухаммад покорно се измъкнал от града и изчезнал в нощта. Моментът бил дълго-очакван – Пророкът не се впуснал в някакво безцелно бягство в пустинята, а по-скоро в старателно планирано преселване, или *хиджра*.

Бягство, което с течение на времето щяло да започне да се разглежда като фактор, изменил цялостния порядък на времето. Годината, в която било предприето, и до ден днешен служи на мюсюлманите за начална точка на летоброенето им. Датите в календара им продължават да се обозначават като *AH*, или *Anno Hegirae*, което ще рече: „в година от хиджра“. За Ибн Хишам най-важният епизод от живота на Мухаммад бил не първото му откровение, а отпътуването му от Мека. Оставил ролята на обикновен проповедник зад гърба си, сега той щял да извърши редица забележителни подвизи, които накрая щели да го направят водач на един цял нов политически ред. На мястото, където отивал – оазис на север от Мека, известен с името Ясриб – има-

---

[A] Тезата, че религията на Мухаммад е застрашавала търговията на курайшите като пазители на Кааба, не присъства експлицитно никъде в мюсюлманската традиция, но почти универсално се приема за факт в съвременните западни биографии на Пророка. – Б.а.

ли отчаяна нужда от водач. Племената, които живеели там – неспокойна смесица от юдейски и арабски заселници – отдавна враждували помежду си, но колкото повече се развихряло насилието, толкова повече били онези, които искали непрекъснатите кръвопролития да спрат. Ставало все по-належащо да се намери миротворец. Някой неутрален, някой надежден, някой с авторитет. Някой, който евентуално – само евентуално – да има пряка връзка с Бог. Накратко, Мухаммад – пророк, търсещ убежище, и Ясриб – град, търсещ пророк, си подходили идеално. Сякаш сам Бог ги бил съчетал, както би казал Ибн Хишам.

Мерило за онова, което Мухаммад постигнал в Ясриб, е фактът, че в крайна сметка самото име на града било изличено от картата. Съдбата и безсмъртната слава на оазиса, предложил убежище на Мухаммад, била да бъде увековечен като „Града на Пророка“, или *Мадинат ан-Наби* – Медина. Мухаммад щял да прекара там остатъка от живота си, изграждайки едно общество, което оттогава насетне щяло да служи като образец за мюсюлманите. Гневен и ясен бил упрекът на Пророка към онези, които живеели според убийствената етика на пустинята. Да обичаш златото „с голяма обич“[18], да крадеш от сираци и да пилееш наследството им, както и да се отърваваш от нежеланите дъщери, като ги погребваш живи в пясъците, предупреждава Мухаммад, се наказвало с вечен огън. „Вина имат само онези, които угнетяват хората и престъпват по земята без право. За тях има болезнено мъчение.“[19] Пред страховитата безкрайност на Бог, разположен на съдийското си място, дори най-самонадеяният и непокорен вожд на клан бил просто дребна прашинка. Залети от прилива на откровенията на Мухаммад, враждуващите племена от Ясриб все повече виждали как старите им противоречия, а също и старите им вярвания, чезнат пред настойчивостта и величието на неговото послание. Но макар да обуздал страстта им към по-традиционните удоволствия на шовинизма, Пророкът не възнамерявал да ги лиши изцяло от чувство за общност. Тъкмо напротив. Въпреки че Мухаммад със сигурност щял да донесе мир в оазиса, както бил приканен, мирът далеч не бил единственото, което донесъл. На жителите на Ясриб се предлагало нещо по-голямо, много по-голямо – радикално нова идентичност, формирана от завихрените атоми на техния превърнат в прах племенен ред. Идентичност на един народ, на членове на една *умма*[A].

Мухаммад може и да е бил „последният от пророците“, но идеята за земни облаги не му била чужда. Господ продължил да му говори. Увереността му си останала непокътната. Пречките по пътя му били отстранявани или потъпквани. Когато пропастта между бедни и богати – която го възмущавала до дъното на душата – не се смалила, той набързо обявил лихварството за незаконно и въвел справедлива данъчна система. Когато юдеите от Ясриб, разстроени заради превръщането на родния им град в „Града на Пророка“, се осмелили да му се противопоставят, те били изселени, поробени или убити. Когато курайшите, предупредени, че Мухаммад се кани да нападне един от керваните им, изпратили военен конвой в пустинята, той бил пресрещнат от Пророка и малката му група последователи край място за поене на животни, наречено Бадр, и претърпял унизително поражение. Ангели „с бели тюрбани, диплещи се зад тях“[20], блещукали по небето над бойното поле, размахвали огнени мечове и сечели главите на курайшите.

Но най-забележителният и неоспорим знак за Божието благоволение била трансформацията на самия Мухаммад, който за не повече от десетилетие станал от беглец действителен господар на Арабия. Според Ибн Хишам той провел общо двайсет и седем военни кампании и ако понякога претърпявал поражение и ангелите избирали да не участват пряко в битката, както били сторили при Бадр, това може би само направило окончателния му триумф още по-невероятно постижение. До 632 г., традиционно приета за годината на смъртта му, в цяла Арабия езичеството било в сянка. Най-сладкият момент от всички обаче дошъл две години по-рано със завладяването на самата Мека. Влизайки в родния си град на гърба на коня си, Мухаммад наредил Кааба да бъде опразнена от божествата вътре. Била запалена огромна клада и пламъците погълнали съборените идоли. Събирайки последователите си около себе си, Дяволът изкрещял озлочестен: „След този ден общността на Мухаммад никога няма да се върне към ширка!“[21] И вайкането му било съвсем основа-

---

[A] В Корана: богоизбраните да бъдат спасени от Аллах. – Б.р.

телно. Древното светилище, този виден бастион на езичеството, най-после било подчинено на *исляма*. Мека обаче далеч не била посветена в служба на Единия истински Бог за първи път. Както Мухаммад разкрил на последователите си, той просто върнал светинята към изначалното ѝ състояние. „Господ направил Мека свещено място в деня, в който създал небето и земята. Градът е светая светих до деня на възкресението."[22]

Това уверение, дори в безрадостните дни след смъртта на Мухаммад две години по-късно, носело на правоверните голяма утеха. За тях то означавало, че Господ не ги е изоставил. Въпреки загубата на своя пророк Арабия си оставала преобразена от свещения покой. Но не само Мека, тази „светая светих", продължавала да съществува. Била се запазила и умма, и то за още по-голяма прослава на учението на Пророка. През следващите години, следващите десетилетия, следващите векове мюсюлманите щели да способстват за превръщането на целия свят в кааба – завладяна, очистена и осветена. По времето, когато Ибн Хишам седнал да пише биографията на Пророка, вече не само арабите заставали с лице към Мека по време на молитва. Чужди народи, за които Пророкът вероятно не е бил и чувал – вестготи, бербери, согдийци и парти, – вървели през пясъците на Арабия към Кааба, за да ѝ се поклонят. Въпреки че Ибн Хишам не се е спрял на този феномен в своята *сира*, има достатъчно други учени, които с охота разказват за невероятните завоевания, извършени след смъртта на Пророка и то далеч отвъд границите на Арабия. И тази охота никак не е изненадваща. Още в дните на диво езичество арабите обожавали да се хвалят с героичните си бойни подвизи, вълнуващите разбойнически набези или славните унижения, на които подлагали противниците си. Сега, когато се самоизтъквали, всичко било в името на Господ. От Бадр, та чак до края на света историята на исляма била история на шеметен военен триумф. Били завладени градове, несравнимо по-велики от Мека и несравнимо по-могъщи от курайшите народи се принудили да преклонят глава. Мащабът на тези победи, удържани срещу древни империи и многовековни религии, без съмнение доказвал, че твърденията на Пророка са били правдиви. „Господ ни обича – както се изразява един възторжен арабин

– и е доволен от вярата ни, затова ни е дал власт над всички народи и религии.“[23]

Същевременно обаче витаело усещане за безпокойство. Дори сред богатството и разкоша на една велика империя, многократно надхвърляща представите на Мухаммад, мюсюлманите не можели да се отърсят от неприятното чувство за собствената си разруха. Едно поколение след като Ибн Хишам бил завършил биографията, ученият, който щял да приключи земния си път смазан под книгите си – изумителен енциклопедист на име ал-Джахиз – вече виждал в целия триумфален ход на ислямската история единствено въплъщение на постепенен упадък. Имало само една истинска златна епоха. Онези, които били чували Пророка да говори, които яздили рамо до рамо с него и които му служили като *асхаби*, или „сподвижници“ – единствено за тях можело да се каже, че са изповядвали „автентичния монотеизъм“. Оттам, разбира се, и удивителният им успех. Именно тяхното поколение, погребало Пророка, първо се било впуснало да завладява света и нещо повече – било постигнало тази цел. Мъжете, ръководили тази славна победна атака – поредица от водачи, познати като „халифи“, или „приемници“ на Пророка, се определят като приближени на Мухаммад. Първият, побелял ветеран на име Абу Бакр, го придружавал по време на рискованото му бягство в Медина и бил баща на любимата му съпруга; вторият, Омар, му бил зет[A]; третият, Осман, бил женен за една от дъщерите му. Четвъртият, Али ибн Аби Талиб, се радвал на най-забележителния произход от всички – той бил първият мъж, приел исляма; стъпка, която предприел едва деветгодишен. Освен това бил братовчед на Пророка и накрая, за всеки случай, също му бил станал зет.[B] Тези четирима мъже царували общо само трийсет години, но когато ал-Джахиз започвал да пише, голяма част от мюсюлманите вече ги почитали като истински образци за подражание – като *рашидун*, или „праведни халифи“. Разбира се, времето на тяхното управление не можело да се сравнява с мединския период на Мухаммад, но като златна епоха то заема-

---

[A] Всъщност му е бил тъст. – Б.пр.

[B] В някои традиции Али се представя като брат на Пророка – както Аарон е брат на Мойсей. – Б.а.

ло почетното второ място. „По онова време – както с горчивина отбелязва ал-Джахиз – нямало престъпления или скандални обновления, никакво неподчинение, завист, злоба или съперничество."[24] Islямът все още бил първично чист.

След всяко лято обаче идва зима, а след всяка златна епоха – период на мрак. През 661 г. ерата на *рашидун* била доведена до кървав и трагичен край. Халиф Али бил убит. Две десетилетия по-късно синът му бил посечен в битка; устните, които някога целували Пророка, сега били подигравателно набучени на завоевателски кол. По това време династия курайшитски деспоти, наречени Омаяди, вече били впили ноктите си дълбоко в халифата и – за ужас на богобоязливите – си го били присвоили. Новите халифи пиели вино, взимали маймуни за домашни любимци и се титулували не като „приемници на Пророка", а като „Божи наместници". Подобно безобразно поведение нямало как да не предизвика гнева на небесата и наистина, през 750 г. Омаядите били свалени от власт, принудени да бягат и подложени на систематични гонения от отмъстителни отряди на смъртта. Въпреки това петното от близо вековното им царуване не можело да се заличи лесно. Независимо че Абасидите, династията, която ги последвала на халифския престол, твърдели, че произхождат от самия чичо на Мухаммад, златната епоха на *рашидун* не била възстановена. Вместо това, също като през мрачните дни, предшествали появата на Пророка, процъфтявали нововъведения и разделение. Рояли се съперничещи си секти, а също и съперничещи си халифи. Междувременно извън дворците, в които приемниците на Пророка се обличали в коприна и се хранели от златни блюда, бедните, както винаги, били потискани от арогантността на властниците, богаташите и злодеите. Все по-неумолимо се налагал въпросът: какво се обърка? И още по-неумолимо се питали: как можем да оправим нещата?

Два века след хиджра и последният човек, който бил виждал Пророка жив, отдавна си бил отишъл от лицето на света. Въпреки това, изправени пред настъпилото тогава разцепление, повечето мюсюлмани знаели, че не могат да намерят истинско решение на нито един проблем, без да се допитат до любимия си пророк. „Пратеникът на Аллах – както Всемогъщият сам съобщил на правоверните – е прекрасен образец за вас."[25] Следователно да го обрисуват означавало да обрисуват съвършения пример за подражание – модел на поведение, подходящ за цялото човечество и навеки. С течение на годините били написани още биографии, включващи още по-големи подробности, и Пророкът станал обект на още по-голямо благоговение. Неоспоримите чудеса, съпътствали раждането му – поява на необичайни звезди в небето или предсказания за настъпването на нова ера, прошепнати от джинове в ушите на ясновидци – били добре познати на Ибн Хишам, но с времето този списък щял значително да се обогати. Нови сведения, за които най-ранните биографи на Мухаммад изобщо не подозирали, щели да го възвеличат като човек, способен да предсказва бъдещето, да получава послания от камили, палмови дървета и парчета месо, както и да извади окото на войник, да го върне обратно на мястото му и да го накара да вижда по-добре от преди. Вследствие се стигнало до още едно чудо – колкото по-отдалечен във времето от Пророка бил биографът, толкова по-пространна вероятно щяла да се окаже биографията му.

Не че била нужна цяла книга, за да се извлече поука от живота на Мухаммад. Една история, дори едно изречение било достатъчно. И така, едва век след времето на Ибн Хишам *хадисите*, както били наречени тези кратки биографични откъси, вече наброявали десетки, може би стотици хиляди. Всеки любител на регистрите може да разгледа някоя от множеството обширни компилации, старателно подредени по тема. Явно нямало въпрос, по който Мухаммад да не се е изказал. Ако богобоязливите пожелаели да разберат дали могат да сключват брак с демони или защо повечето от осъдените на вечни мъки са жени, или как оргазмът при зачеване може да повлияе на начина, по който ще изглежда бъдещото дете, някой хадис със сигурност щял да им даде отговора. Макар и откъси от биографията на Мухаммад, хадисите също така били извор, запазен за напътствие на бъдещите поколения, описващ цялостния мироглед на Пророка. Какво би могло да бъде по-ценно за мюсюлманите от това? Взети заедно, както все по-често се срещали, хадисите се оказали нещо несравнимо по-значимо от обикновен сборник цитати. Те били забележителна нормативна система, засягаща всеки възможен аспект от човешкото съществуване, която не оставяла почти нищо нерегламентирано, на случайността – Сунна, както я нарекли познавачите на хадиси. И това било поредното тържество за мюсюлманите. Както самите те с гордост се хвалели, техните закони не били изровени от клоаката на земните традиции, нито били съчинени – те произтичали право от небесата. Именно сунна – давайки указания на правоверните относно задълженията им към бедните и диктувайки им до най-малката подробност как да се молят, къде да ходят на поклонение, какво да ядат и кога да постят – успяла да обуздае инстинктите на някогашните диви племена и да им даде идея какво наистина би могла да представлява една цивилизована общност от човешки същества. Онези, които живеели според принципите ѝ, я възприемали като толкова чудотворно постижение, че никога не подлагали на съмнение божествения ѝ произход. Или, както отбелязва един прочут хадисовед с триумфална демонстрация на логика: „Тя бе дадена на Пророка от Джибрил, а Джибрил бе изпратен от Господ."[26]

И така, през IX и X в. от християнското летоброене в тъканта на мюсюлманското битие за вечни времена били вплетени епизоди от живота на Мухаммад. Времето на Пророка и сподвижниците му не било забравено. Онези, които поколение след поколение полагали усилия, за да опазят спомена за него, и за миг не се усъмнили в всеобхватното, революционно значение на начинанието си. Не било достатъчно обаче да предоставят на широките маси правоверни правила и норми на поведение; стремежите на богатите, влиятелните и охранените, онези, чието пренебрежение към повелите на социалната справедливост така било разгневило Пророка още в началото, също трябвало да бъдат обуздани. „Не е вярващ онзи, който пълни стомаха си, докато съседът му ходи гладен."[27] Тук, както и в множеството подобни хадиси, се съдържали максими, целящи да стреснат всеки, оял се благодарение на привилегированото си положение. И наистина, за един елит, прогнил от тираничност и алчност, възмущението на Мухаммад от несправедливостите в човешкото общество, съхранено в изказванията му, трябва да е звучало изключително страховито. Затова не е учудващо, че учените в халифата, основателно подозрителни към амбициите и stremeжите на своите господари, направили всичко възможно, за да докажат автентичността на хадисите. Мюсюлманите не бивало да имат никакво съмнение в истинността им, независимо колко усилия се изисквали, за да се постигне това. И така, правниците и биографите, историците и богословите се изправили пред още една колосална задача: трябвало да се потвърди, че връзките между техния свят и времето на Пророка са доказани – и то така, че всички да са доволни.

Залогът едва ли е можел да бъде по-висок. Да се удостовери автентичността на хадисите означавало настоящето да бъде неразривно свързано с миналото. Естествено, много важно било опорите, създадени с тази цел, или *иснадите*[A], както били наречени на арабски, да устоят през вековете. Само една непрекъсната поредица от достоверни източници, всеки проследим през поколенията до следващия, завършваща с изказване на самия Пророк, можела да свърши работа. За щастие, подобни вериги съвсем не липсвали. Иснадите издържали на проверката. Петстотин години от смъртта на Мухаммад на много мюсюлмански учени се струвало, че благодарение на титаничните им усилия почти няма аспект от човешкия живот, който да не е здраво свързан с някой полезен хадис. Вече нямало никакъв риск правоверните да загубят от поглед примера на Пророка. Точно обратното – веригите, които свързвали миналото с настоящето, едва ли можели да са по-сигурни. Иснадите, подобно на плетеница от нишки, простираща се през времето, изглеждали колкото устойчиви, толкова и непрекъснати. Вместо да потъне в забрава, животът на Мухаммад бил съхранен до най-малката подробност.

Разбира се, това не било всичко, което Пророкът бил оставил на правоверните. Независимо от многото чудеса, които биографите му все повече му приписвали, дълбоко в сърцата си мюсюлманите знаели, че съществува само едно върховно чудо. „И ти низпослахме Ние Книгата за разяснение на всяко нещо."[28] Така Господ уверил Мухаммад. „Книгата", естествено, била сбор от всички откровения, които Пророкът получил през живота си; именно те, записани от последователите му, били събрани след

[A] Традицията в предаването на определени учения. – Б.р.

смъртта му в една „декламация“, или *коран*. Как точно и от кого е било предприето колосалното начинание по увековечаването им, са въпроси, които по-късно сериозно щели да се дебатират, но постепенно щяло да се приеме, че отговорен за това е Осман, третият халиф. В резултат Божието слово, за пръв път произнесено с мъка от Пророка преди толкова много години в онази пещера край Мека, било съхранено в писмен вид за вечна полза на човечеството: „милост и поучение за хора вярващи.“[29] За мюсюлманите тази „декламация“ била несравнима награда. Всяка дума от нея, всяка буква, била докосната от Божия огън. Светещ с неугасващ и неугасим блясък, Коранът предоставил на живеещите на земята нещо безкрайно ценно – възможност да зърнат частица от небесното сияние.

Подобна награда, смятали мнозина, можела да съществува единствено изначално, отвъд измеренията на времето и пространството, тъй като да допуснеш, че е възможно Бог да бъде отделен от словото си, разбира се, означавало да извършиш смъртния грях ширк. Как това прозрение е щяло да се помири с несъмнения факт, че Мухаммад е получил откровенията си в период от няколко години, било въпрос, изискващ много внимателно и умело проучване, така че напълно закономерно щели да минат много векове, преди проблемът да бъде решен окончателно и за всеобщо удовлетворение. Водите били дълбоки и само мюсюлманин, чийто живот открай докрай бил пример за набожност, мъдрост и ученост, можел да се осмели да нагази в безкрайността на подобен океан. Ако написването на коментар върху Корана, или *тафсир*, както го наричали, се смятало за най-достойното богословско занимание, то безспорно било и най-опасното. Коментаторът на Корана знаел по-добре от всеки мюсюлманин, че „мъчение върху мъчението“ очаква всички, които „възпират от пътя на Аллах“[30]. Опасност дебнела невнимателните на всяка крачка. И последствията от евентуална грешка действително можели да са фатални.

Въпреки всичко с течение на вековете начинанието се увенчало с успех, и то славен. Около сияйната сърцевина на Корана било изградено цяло скеле от коментари, усложняващо се все повече и повече. Едно особено забележително постижение било да се установи как точно Пророка е получил Божието слово – със сигурност нелека задача. Все пак целта на Господ била да изпрати послание на човечеството, а не да оставя следи за биографите на Мухаммад. В резултат алюзиите за живота на Пророка в свещения текст са толкова мъгляви, че почти не се разбират. Самият Мухаммад например е споменат по име едва четири пъти.[31] Местата, свързани с него, се засягат бегло и смътно. Дори най-драматичните епизоди в живота му – сблъсъкът с курайшите, бягството в Медина и очистването на Кааба – не са директно потвърдени. Без да е какъвто и да е ключ за живота на Пророка, Коранът е толкова непроницаем, иносказателен и мъглявв, че самият той сякаш има нужда от ключ, за да бъде разбран. За щастие на мюсюлманите обаче, *тафсирите* са точно такъв ключ. Въоръжени с тях, правоверните можели да проследят нещо, които иначе би било непроследимо – точните етапи, в които Коранът е бил получен от Мухаммад. Само прочитайки свещения текст заедно с коментарите към него, било възможно например да различиш откровенията, получени в Мека, от тези, получени в Медина; да определиш точно стиховете, отнасящи се до Битката при Бадр; да разпознаеш препратки към укриването на Пророка в пещера по време на хиджра или за злия му чичо, или за домашните дела на съпругите му. Истинността, както и при всички останали продукти на мюсюлманското богословие, се гарантирала от безупречни източници. Иснадите се простирали величаво назад до всяка първоначална декламация. Доказателства имало в изобилие. Коранът, макар и смятан за безконечен и безначален, също така бил здраво свързан с миналото на човечеството. Господ говорил на Мухаммад, а Мухаммад принадлежал на света. Islamът трябвало да се възприема едновременно като вечен и като плод на даден времеви момент, на дадено място, на даден пророк.

„Аллах облагодетелства вярващите – осведомява Коранът читателите си, – когато измежду тях самите им проводи Пратеник, който им чете Неговите знамения и ги пречиства, и ги учи на Писанието и на мъдростта, въпреки че преди са били в явна заблуда.“[32] Това гръмко заявление е емблематично за начина, по който мюсюлманите възприемали възникването на вярата си. На него не бивало да се гледа просто като на историческо събитие, а като на несъмнено и неоспоримо доказателство за съзидателната роля на самия Бог.

Врели-некипели

Изобщо не е изненадващо, че колосалните усилия по създаването на сунна отнели на мюсюлманските учени толкова дълго време. Обемът на изказванията, приписвани на Пророка, бил толкова голям, че едва през XI в. от християнското летоброене, или около четиристотин години след смъртта му, правниците били в състояние убедително да заявят, че са събрали всичко. Дори тогава обаче те не могли да си отдъхнат. Пред тях стояло още по-голямо предизвикателство – да установят какво точно е низпослал Господ на мюсюлманите, говорейки чрез пророка си. Разбира се, да проумееш намеренията на едно всемогъщо и всезнаещо божество, не било лесна задача. Или, както се изразил един учен от IX в. с благоговейно примирение: „Въображението не може да Го стигне и умът не може да Го разбере."[33] Най-сетне щели да са нужни шестстотин дълги години на ожесточени, а понякога и убийствени спорове, преди изследователите на Сунна окончателно да се съгласят, че Коранът е вечен, несътворен и божествен, а не отражение на Бог. Някои въпроси били твърде важни, деликатни и неудобни, за да бъдат претупвани.

Мюсюлманските богослови не били първите, които се сблъсквали с последиците от това. Много преди Божието слово да се прояви чрез устата на Мухаммад, християните също се били мъчили да обяснят как едно божество, съществуващо извън пределите на времето и пространството, е могло да слезе от небето на земята. Фактът, че те отъждествили проявата на божественото в царството на тленното с човек, а не с книга, по никакъв начин не улеснил задачата. Всъщност християните се препирали за същността на Христос също толкова дълго, колкото мюсюлманските учени щели да разискват същността на Корана. Разбира се, в ранните години на християнството тези въпроси не можели да смутят вселенските събори, но по време на Късната античност, когато императори и царе също започнали да си блъскат главите над тях, цели империи се трансформирали от тайнствата на подобни дискусии. Разсъжденията на философите щели да преобразят както ислямската цивилизация, така и християнския свят. На изток и на запад на голяма част от хората по света им било отредено да станат свидетели на може би най-изумителното откритие на Късната античност – че разсъжденията за това как може да се е проявил Бог на земята може да променят мисловния модел и поведението на цели народи.

Въпреки това, сблъсквайки се с едни и същи проблеми, мюсюлманите и християните тръгнали да ги решават по съвсем различни пътища. Очевидно е, че ако Господ щял да бъде отъждествяван с думи в книга, тези думи не трябвало да се поддават на опити за рационален анализ. Дори обмислянето на подобен вариант било богохулство. От добрите мюсюлмани се очаквало да подлагат на съмнение произхода на Корана толкова, колкото от добрите християни – да претърсват Йерусалим за скелет на мъж с пробити длани и ходила. Причината за това е, че найблизкото християнско съответствие на ролята, която играели в исляма откровенията на Пророка, не била Библията, а Иисус – Божият син. Разказът за живота на Христос, независимо че стоял в основата на християнската вяра, за разлика от самия Христос не се смятал за божествен. Въпреки че със сигурност го възприемали като Божие слово, християните знаели, че то е стигнало до тях с посредничеството на практически несъвършени смъртни. Библията съдържала не само четири различни версии за живота на Христос, но и ред други книги, писани в продължение на дълъг период от време, които определено трябвало да бъдат проучени и сравнени една с друга. В резултат контекстуализирането на древни текстове станало втора природа за изследователите на Библията, а уменията, необходими за това, се запечатали дълбоко в съзнанието на християнина.

А с течение на времето – и в съзнанието на хора, които нямали нищо общо с християнството. През XVIII в. Църквата отдавна вече не била монополист в сферата на изследване на свещените си текстове. Моделът на исторически труд, въведен от Евсевий, който проследявал осъществяването на Божията воля в миналото, бил започнал да се самоунищожава. В своя колосален труд върху залеза и упадъка на Римската империя английският историк Едуард Гибън подложил някои от най-авторитетните съчинения от Късната античност на щателно изследване. „Единственият недостатък на тези иначе приятни произведения е, че са далеч от истината и здравия разум.“[34] така, с обичайния си мрачен сарказъм, Гибън отхвърлил трудовете на един виден светец. Въпреки това неговият ироничен тон щял да се окаже само предвестник на много по-явния скептицизъм, който щял да стане причина от XIX в. нататък почти всяка догма на християнската вяра да бъде подложена на безмилостна дисекция. Шокът за все още силно религиозните европейци бил сеизмичен. През 1863 г., когато един бивш семинарист на име Ернест Ренан дръзнал да публикува биография на Иисус, която третирала обекта си не като бог, а като човек като всеки друг, един критик ужасено я осъдил като „ново разпятие на нашия Господ“[35]. Книгата бързо станала безспорен бестселър. Може и да била скандална, но европейската публика явно не била толкова против да бъде скандализирана.

Разбира се, не само животът на Христос бил поставен под микроскоп. Четири години преди да се появи книгата на Ренан, Чарлс Дарвин бил публикувал своя епохален труд „Произход на видовете“, който правел на пух и прах всеки намек, че библейският разказ за Сътворението може да има нещо общо с реалността. Духът на скептицизма бил окончателно освободен от бутилката. Времето щяло да покаже, че християнският Запад никога вече няма да изостави навика да подлага на научен анализ онова, което в продължение на хилядолетия било смятано за неприкосновеното Божие слово. През целия XIX в. в тихите и мрачни библиотеки на немските богословски катедри учени щели да се тълпят над страниците на Библията, гризейки свещения текст като термити. Първите му пет книги, заявили те, всъщност въобще не били написани от Мойсей, както винаги твърдяла традицията, а изглежда, били скалъпени от множество източници.[A] На всичкото отгоре тези източници почти със сигурност били създадени векове след събитията, които претендирали, че опис-

---

[A] Заключението, че Мойсей не може да е автор на първите пет книги от Библията, било направено още през XI в. от юдейски лекар, нает на работа в мюсюлмански двор в Испания. – Б.а.

ват. Мойсей явно е бил представен за изразител на закони, които може и никога да не е произнасял – разбира се, ако изобщо е съществувал. Тъканта на Писанието била разнищена до такава степен, че дори някои учени започнали да изпитват угризения. „Все едно да поставиш основите на юдейската история – както мрачно отбелязва един немски теолог – не върху великите творби на Мойсей, а върху врели-некипели.“[36]

Междувременно, докато учените в Европа били заети да се ровят в необятната тъкан на завещаното им Писание и да я разтеглят, събратята им в ислямския свят били достигнали до едно изцяло ново равнище на удовлетвореност. През XVIII в., горе-долу по времето, когато Гибън започнал да пише обширната си история на Рим, мюсюлманските правници заключили, че вече са научили всички уроци, които можели да се почерпят от примера на Пророка, и следователно „вратата за тълкувание“[37] е затворена. Дори Гибън, заклетият скептик, бил впечатлен от огромното количество данни, до които, изглежда, имали достъп евентуалните биографи на Мухаммад. За него, както и за други европейски учени, задълбочеността и обстоятелствеността на мюсюлманските съчинения за възникването на исляма дошли като откровение; освен това те никога не се били съмнявали, че може да се постигне автентично познание за личността и живота на Мухаммад. „Не разпространението, а дълготрайността на неговата религия заслужава нашето удивление – пише Гибън. – Същото неподправено и безукорно впечатление, което той оставя в Мека и Медина, е съхранено след дванадесет столетия на всякакви обрати на съдбата от индийските, африканските и турските нови привърженици на Корана.“[38, A] В сравнение със значимите персонажи от Библията Мухаммад изглеждал поразително и завидно солиден. Както Ренан – усърден арабист, когато не бил зает да разбунва християнските духове – паметно се изразил: „Islямът не се е зародил сред тайнствеността, люлка на останалите религии, а в ярката светлина на историята.“[39] Ибн Хишам не би могъл да го каже по-добре.

[A] „Залез и упадък на римската империя“, т. 1–4, прев. от англ. Владимир Свинтила, Антон Даскалов. София: ЛИК, 1999–2003. – Б.пр.

Въпреки всичко витаело усещане, натрапчиво усещане, за някакъв проблем. Подобно на дребно петънце плесен, той вероятно не се забелязвал веднага, а онези, които все пак го забелязвали, общо взето с радост го игнорирали. Когато в дискретна бележка под линия Гибън уклончиво признал, че нито един от историците, с които е правил справки за биографията си на Мухаммад, не е бил писател „от първия век на хиджра“[40, A], той предпочел да не се задълбава във възможните последствия от това удивително признание. Сто години по-късно, след суровата критика, на която били подложени корените на юдаизма и християнството, някои учени започнали да осъзнават, че ислямът може би също има проблем с произхода си. Вниманието им се насочило към онази обширна мрежа от опори, които поддържали Сунна, а заедно с нея и представата на повечето мюсюлмани за пророка им – хадисите. Подобен развой вероятно е можел да се очаква. Във време, когато юдейските и християнските учени дръзнали да подложат на съмнение най-фундаменталните догми на собствените си религии, онези от тях, които обърнали взор към исляма, нямало как да не останат смаяни от обема изказвания, посмъртно приписани на Мухаммад. Въпросът, който си задали, бил прост, но това не го правело по-малко унищожителен: автентични ли били всъщност хадисите?

Оказало се, че преди цяло хилядолетие същият въпрос измъчвал и множество мюсюлмански учени. Техните проучвания били щателни, а направените изводи – особено неумолими. Накрая те открито признали, че неизброимо количество хадиси са фалшифицирани; че халифи, правници и еретици са си ги изсмуквали от пръстите, за да обслужват целите им; че много хадиси си противоречат помежду си. Въпреки това мюсюлманските учени били категорични, че сред плявата е останало и зърно, безценно зърно. И така, в опит да установят кои изказвания на Пророка могат да бъдат определени като автентични и меродавни и кои трябва да бъдат изоставени, те обиколили цялата територия на умма, събирайки хадиси отвсякъде, където могли да ги намерят, след което подложили всеки от тях на най-обстоен

[A] Бележката отсъства в българския превод на книгата на Гибън. Преводът е мой. – Б.пр.

анализ. За ал-Бухари – най-умелия и прочут събирач на хадиси – се твърдяло, че е събрал 600 000 предполагаеми изказвания на Пророка и е отхвърлил почти 7225. Именно неговата колекция от хадиси – заедно с тези на още петима велики учени – на практика залегнала в сунната. Следователно да оспориш тяхната стойност, означавало да оспориш основите на islямския закон и в крайна сметка – истинността на изображението на самия Пророк. Рискът от ерес бил осезаем. Затова не е чудно, че повечето мюсюлмани винаги се ужасявали да предприемат такава скандална, такава богохулствена крачка.[А]

Това съображение, разбира се, не било в състояние да обуздае строгия скептицизъм на модерния Запад. От 1890 г. до днес редица учени са нанесли множество съкрушителни удари върху представата, че хадисите отразяват реални изказвания на Мухаммад. Дори най-великите събирачи, дори самият ал-Бухари, не били успели да забележат уликите. Независимо колко героични усилия били положили да пресеят зърното от плявата, всичко било напразно, тъй като способността да различиш фалшификата винаги ще изисква да се отдалечиш на известно разстояние както емоционално, така и във времето. За разлика от ал-Бухари, съвременните изследователи били в позиция да си дадат сметка, че дори най-правдоподобните хадиси често само приличат на зърно, но всъщност са плява. Вместо да отразяват мненията на Мухаммад, те носели непогрешимия отпечатък на споровете, които се вихрили цели два века след хиджра. Отново и отново Пророкът бил набеждаван за изразител на множество съперничещи си и често направо противоречащи си традиции. Много от тях не само че не произтичали от Мухаммад, но и не били с арабски произход, а се коренели в законите, обичаите или суеверията на неверници. С помощта на „фикция, вероятно ненадмината в историята на човешката мисъл“[41], правници-

---

[А] Не всички мюсюлмани са признавали автентичността на събраното в сунна – още в миналото някои го отхвърляли незабавно, а други дори днес притежават свои сбирки. Имало мюсюлмани, които още през IX в. оспорвали достоверността на всички хадиси, твърдейки – подобно на съвременните западни учени, – че са недостоверни и скалъпени. – Б.а.

те от ранния халифат били успели да осъществят най-великия адвокатски номер – поразителна демонстрация на креативност и кураж. Скалъпвайки цяла нова правна рамка за младата империя, тези гениални учени си изградили навика да приписват постановленията си не на собствената си инициатива и преценка, а на върховния авторитет – Пророка. Накратко, плесента на фалшификацията плъзнала из сунната. Йозеф Шахт, немски професор, обучен в строгата традиция на германската текстология, който през 1950 г. написал един революционен труд, посветен на начина на създаване на колекциите от хадиси, бил съвсем категоричен в изводите си. „Трябва да изоставим безпочвените предположения – заявява той решително – за съществуването на някакво автентично ядро от информация, водещо началото си от времето на Пророка.“[42] С други думи, като източник за произхода на исляма хадисите били повече от безполезни.

А „опорите“, или иснадите, положени с такава грижа и внимание, за да поддържат изказванията на Пророка? Тяхната функция, разбира се, била именно да удостоверят истинността на хадисите – да осигурят на мюсюлманите изпитани предавателни вериги, абордажни куки, прехвърлени през врявата и сътресенията на вековете; котви, които да ги захванат за времето на Пророка. Но ако изказванията били фалшиви, то очевидно иснадите също били фалшиви. И това не било най-лошото. Дори да се предположело, че даден хадис наистина води началото си от времето на Мухаммад, това едва ли щяло значително да повиши стойността му за евентуалните биографи на Пророка. За един историк контекстът е всичко, а нито един мюсюлмански учен или правник, цитирал Пророка, не бил проявил и най-малък интерес да установи какъв може да е бил истинският контекст на изказванията му. Да предадеш хадис, значело да приемаш за даденост, че съветът, съдържащ се в него, е вечен и универсален. На мюсюлманите, живели в разцвета на халифата, дори не им хрумвало, че Мухаммад не е можел да си представи тяхната реалност. В резултат, когато не прикривали някоя явна фалшификация, иснадите заличавали всеки спомен за обстоятелствата, при които Пророкът бил направил изказванията си. Също като в роман на Агата Кристи, където неизменно излиза, че убиецът е заподозреният с най-украсено алиби, в областта на *хадисозна-*

нието се оказало, че най-сигурният белег за фалшификация или изопачаване на истината е прекомерното внимание към детайла. Или, както казва Шахт с прозорливата трезвост на Поаро, „Колкото по-съвършен е един иснад, толкова по-късна е традицията."[43] Обстоятелствеността при позоваване на Пророка не била признак за достоверност, а тъкмо за обратното.

За решените да вярват, че онова, което мюсюлманската традиция учи за произхода на исляма, може да е истина, това била една крайно обезпокоителна възможност. „Ако се откажем от всички хадиси – както разсъждавал един виден пакистански либерал на име Фазлур Рахман десет години след епохалния труд на Шахт, – какво ще остане между нас и Пророка освен една зейнала бездна от четиринайсет века?"[44] И безпокойството му било съвсем разбираемо. Рахман много добре знаел, че не само правниците от ранния халифат са се опитвали да хвърлят мост над „зейналата бездна" между тях и времето на Мухаммад чрез безразборно разгръщане на иснади. Историците били правили абсолютно същото. Как например Ибн Хашим бил удостоверил историята си за забележителния принос на ангелите към победата на Мухаммад при Бадр? Той със сигурност не бил първият, който пишел за нея. Всъщност Ибн Хишам определено изтъквал плагиатството си, открито признавайки, че цялата му книга е преработка на биография, написана половин век по-рано от човек на име Ибн Исхак – дете на внуците на поколението на Пророка. Това обаче просто води до поредния въпрос: откъде на свой ред е почерпил информацията си Ибн Исхак?

„Когато призовахте своя Господ за помощ – пише в Корана, – Той ви откликна: „Аз ще ви подкрепя с хиляда ангели един след друг."[45] Това според заключението на мюсюлманските учени, можело да е единствено алюзия за Битката при Бадр. Показанията на очевидци, преписани от Ибн Хишам от книгата на Ибн Исхак, потвърждават това мнение. „Ако днес бях в Бадр и още виждах, зареял се в спомените си един от тях, щях да ви покажа долчинката, от която излязоха ангелите. Нямам никакво съмнение по въпроса."[46] Това, разбира се, било напълно достатъчно да убеди и най-големия скептик, нали така? И все пак... И двете доказателства почивали върху иснади. Именно иснад потвърждавал, че стихът от Корана наистина се отнася до победата при Бадр, и отново иснад удостоверявал разказа на ветерана. Без тях не оставали никакви доказателства. В такъв случай нищо чудно, че Фазлур Рахман толкова се уплашил от „зейналата бездна" – в неговите очи жестокият скептицизъм на Запада се бил разтворил като хищна паст пред вярата му. „В пустотата на тази бездна не само Коранът се изплъзва от пръстите ни... но и самото съществуване и неприкосновеност на Корана, както и съществуването на самия Пророк, се превръщат в безпочвен мит."[47]

И предчувствията му били съвсем основателни. През последните четирийсет години надеждността на онова, което мюсюлманската историческа традиция може да ни каже за произхода на исляма, наистина било подложено на жестоки и все по-засилващи се атаки до степен много историци днес да се съмняват, че от нея изобщо може да се научи нещо особено важно. Разбира се, все още има такива, които представят Битката при Бадр така, сякаш е епизод, вкоренен в историята като, да речем, Битката при Ватерло, внимателно анализирайки стратегията на Мухаммад, изчислявайки размера на силите му и илюстрирайки тактиката му със стрелки върху географски карти.[48] За много други обаче това е драматично погрешно тълкуване на фактите, бъркане на историята с нещо съвсем различно – литературата. „Клиентелизъм и лоялност, грабежи и преследвания, предизвикателства и мигове на единоборство"[49] – това били темите на Ибн Хишам в разказа му за Битката при Бадр, същите като темите, които бил разглеждал и старогръцкият поет Омир хилядолетие и половина по-рано във великия си епос за войни „Илиада". В единия текст присъстват ангели, в другия – богове. Защо тогава трябва да вярваме, че историята за първата велика победа на Пророка е по-автентична от легендата за обсадата на Троя?

Със сигурност е шокиращо, че с едно-единствено изключение не са запазени описания на Битката при Бадр, направени преди IX в. Не разполагаме дори с оригиналната биография на Мухаммад от Ибн Исхак – само с редакции и преработки. Колкото до изворите, от които самият Ибн Исхак е черпил информация за проучванията си – от тях отдавна няма и следа. В сравнение с победоносната врява, вдигната от арабските историци през IX в., за следващите векове да не говорим, тишината е оглушителна и озадачаваща. Точните обстоятелства изискват разяснение.

В продължение на почти двеста години арабите, които никога не са се славели като особено сдържан народ и които, както се твърди, били движени от всепоглъщащо чувство на религиозна убеденост, са заети със завладяването на света, но така и не документират някоя своя победа, за която да можем да прочетем днес. Как е възможно това, при положение че по същото време дори в най-варварските краища на цивилизования свят, дори в Британия, дори в Северна Англия, пишели, преписвали и обсипвали с грижи исторически книги? Защо, след като даже дивите нортъмбрийци успели да съхранят произведенията на учен като Беда Достопочтени, нямаме мюсюлмански извори от времето на Мухаммад? Защо в продължение на почти два века след смъртта му не е бил създаден нито един арабски труд, описващ живота му, завоеванията на последователите му или развитието на религията му?

Дори единственото изключение от правилото – малко късче папирус, открито в Палестина и датирано около 740 г. – само задълбочава загадката.[50] Да го прочетеш е като да подслушаш игра на развален телефон. Едва в осем реда то разкрива нещо наистина смайващо – дава дата за Битката при Бадр, която не е през свещения месец Рамадан. Защо това трябва да ни изненадва? Защото по-късните мюсюлмански учени, пишейки своите просветени и категорични коментари върху Корана, уверено свързват Битката при Бадр с иначе загадъчната алюзия за „деня, когато двете множества се срещнаха“[51] – с дата, която попада в Рамадана. В такъв случай може би по този въпрос учените са сгрешили? Може би. Но ако е така, защо да са прави за всичко останало, което са написали? Ами ако целият разказ за победата при Бадр е просто измислица, история, скалъпена, за да обясни някои алюзии в Корана, които иначе биха останали неясни? Битка в края на долчинка, спечелена при минимални шансове; връхлитащи от небето ангели, които секат главите на неверниците; плячка, заграбена от нападнати кервани – свещеният текст определено загатва за всичко това. Но като изключим едно-единствено споменаване на името му, за Бадр така и не става дума.[52] Със сигурност не се потвърждава, че там се е провела велика битка като описаната от Ибн Хишам. Независимо какво друго е, Коранът не е исторически труд. Поразително, но ако не бяха всички коментари, осветляващи загадките му, всички биографии на Пророка и всички пространни сбирки от хадиси – нито една от които не датира в съвременната си форма от преди III в. след хиджра – изобщо нямаше да имаме причина да го свързваме с човек на име Мухаммад.

Очевидно е, че появата на исляма е една от най-великите революции в световната история. В този смисъл е още по-съкрушително да осъзнаеш, че що се отнася до писмени свидетелства, съставени преди 800 г., единствените следи, с които разполагаме, са или нищожни, или измамно проблясващ мираж.[53] Разбира се, никоя империя не може да бъде изградена в пълна тишина, но главното, което чуваме днес за основаването на халифата, са просто празни приказки; истории, разказани векове по-късно и означаващи ако не нищо, то поне много малко. Гласовете на арабските воини, разчленили древните Персийска и Римска империи, на техните синове и внуци – да не говорим за тези на дъщерите и внучките им – били заглушени напълно и завинаги. Не са оцелели нито писма, нито речи, нито дневници, ако изобщо са били писани; нито една следа за това какво може да са мислели, чувствали или в какво може да са вярвали онези, които реално са живели по времето, когато е бил основан халифатът. Все едно да нямахме лични свидетелства за Реформацията, Френската революция или двете световни войни. При това положение не е изненадващо, че един водещ изследовател на процеса, чрез който през IX и X в. от християнското летоброене ислямът най-после успял да си изгради общоприето минало и да обясни възхода си до глобално господство, оплакал „загубата на най-ранните слоеве на традицията“ и я обявил за „истинска катастрофа“[54]. Ислямът не само че не се бил зародил в ярката светлина на историята, но за все повече учени появата му изглеждала обвита в почти непроницаем мрак.

Разбира се, малцина са учените, които биха посмели да заявят, че Пророкът никога не е съществувал.[55] Човек на име Мухаммад със сигурност се е запечатал в съзнанието на съвременниците си. В един християнски източник се говори за „лъжепророк“[56], водил сарацинска инвазия в Палестина. Текстът бил написан през 634 г., само две години след традиционната дата на смъртта на Мухаммад. Друг текст, написан шест години по-късно, го споменава по име. През следващите десетилетия редица свещеници и монаси щели да опишат тайнствена фигура, наричайки я „предводителя", „учителя" или „царя" на арабите. Но тези загадъчни алюзии – да не говорим, че всичките били направени от неверници – само още веднъж подчертават пълната липса на каквито и да било ранни сведения за Мухаммад. Едва през деветото десетилетие на VII в. един халиф най-после се решил да изпише името на Пророка върху обществен паметник, само няколко десетилетия по-късно плахо започнали да се появяват и първите неофициални надписи[57], посветени на него, и едва около 800 г. вече били написани биографии на Мухаммад, които мюсюлманите си дали труда да запазят. Не можем да бъдем сигурни какво точно се е случило с евентуалните по-ранни версии на житието му, но самият Ибн Хишам силно набляга върху една възможност. Голяма част от онова, което предишните поколения били записали за Пророка, твърдо заявява той, било или невярно, или безполезно, или богохулно. „Неща, които е срамно да се обсъждат; въпроси, които биха оскърбили някои хора; както и сведения, за които ми беше казано, че не бива да се приемат за достоверни – пропуснах всичко това."[58] И съвсем разбираемо. Залогът според набожната представа на Ибн Хишам не била просто репутацията му на уважаван историк, нито дори доброто му име на мюсюлманин, а нещо несравнимо по-ценно за него – вярата на душата му.

Ето че най-после стигнахме до *terra firma*[A]. Нещо, в което можем да сме напълно сигурни, е, че в началото на IX в. огромен брой хора вече вярвали, че предполагаемите думи и дела на Мухаммад отпреди двеста години са ключ към рая. Господ бил поел контрол над човешките дела. Светът бил тръгнал в нова посока. Да се усъмниш в това, означавало да бъдеш осъден на вечни мъки. Като се има предвид тази перспектива, никак не е изненадващо, че всяка амбиция да бъде написана история или биография по начина, по който го разбираме ние, вероятно е бледнеела на фона на несравнимо по-настоятелното задължение да разчетеш желанията и намеренията на Всемогъщия, вглеждайки се в живота на Пророка. Това е причината, оставяйки времето на

[A] Твърда почва (лат.). – Б.пр.

Ибн Хишам назад и нагазвайки в бушуващия океан от несигурност и догадки, какъвто представлява ранната история на исляма, на днешните историци да им е толкова трудно да установят надеждна хронология на събитията. Носейки се сред мъглявата шир, какви са шансовете им да съгледат суша? Разбира се, винаги могат да се обърнат към Корана, но лишен от цялата си обвивка, от цялото сложно скеле от коментари, издигано около него с такова старание и отдаденост от IX в. нататък, свещеният текст може да създаде у пътешественика усещане за още по-голяма объркaност сред тънещия в мрак океан. „Извисява се самотен – посочва един учен, – като гигантска скала, подаваща се от пустото море, каменна грамада само с няколко следи отгоре, които да подсказват как или защо се е появила в тази водна пустош.“[59] Или още по-шокиращо – кога. В края на краищата, ако истинността на целия колосален градеж на мюсюлманската традиция зависи от иснадите и ако на иснадите не може да се вярва, откъде можем да знаем със сигурност, че Коранът датира от времето на Мухаммад? Откъде можем да знаем кой го е съставил, какви източници е използвал и какви са били мотивите му? Можем ли даже да сме сигурни, че идва от Арабия? Накратко: знаем ли изобщо нещо за зараждането на исляма?

Също като природата, науката не търпи вакуум. През последните четирийсет години редица историци реагирали на зловещата тишина, която, изглежда, обгръща появата на исляма, пренаписвайки го по обезпокоително радикални начини. Заявено било, че Коранът води началото си не от Арабия, а от Ирак; че първоначално е бил написан не на арабски, а на арамейски – лингва франка на Близкия изток по онова време; че името „Мухаммад“ е възникнало като прозвище на Иисус.[60] Общо взето, когато една книга се опитва да преработи произхода на една от големите световни религии до такава умопомрачителна степен, на корицата ѝ има изображение на рицарите тамплиери или на Светия граал. Не е задължително обаче всяко сензационно разкритие да става упражнение по сензационност. Без изобщо да подражават на Дан Браун, повечето учени, изследвали произхода на исляма, явно се гордеят с факта, че са изпълнили прозата си с непонятни думи и още по-непонятни езици. В резултат теориите им рядко са оказвали влияние върху общественото съзнание. Въпреки че през последните десетина години интересът на Запада към исляма нарасна неимоверно, кризата, обхванала академичното изучаване на произхода му, не се коментира много. Подобно на някое призрачно морско чудовище, тя рядко се появява на повърхността, предпочитайки вместо това да се спотайва в дълбините.

Присъщата на темата сложност обаче не е единствената причина за това. Подобно на Дарвин, който се поболял от тревога за това как семейството и приятелите му ще приемат теориите му, много учени днес се чувстват не по-малко обезпокоени да не оскърбят хората, чийто живот изцяло се основава на вярата им. Твърдението на един скептик, че Коранът може да е създаден извън Арабия или че в основата му стоят християнски химни, или че първоначално е бил написан на арамейски, вероятно шокира мюсюлманите не по-малко, отколкото християните винаги са се шокирали от отричането на божествеността на Иисус от страна на мюсюлманите. За разлика от положението в Европа през XIX в., когато отказали се от вярата си семинаристи и синове на лутерански пастори за пръв път подложили корените на религията на предците си на безжалостната светлина на историческото изследване, съвременният ислямски свят, трябва да се отбележи, не демонстрира голяма склонност да следва този пример. Не се е появил еквивалент на Ернест Ренан, който да скандализира и да дразни мюсюлманските вярващи. Авторството на Корана не се поставя под съмнение от отказали се от вярата си наследници на имами. Малцината мюсюлмани, последвали дирята, оставена от европейските учени от XIX в., обикновено публикуват под псевдоним или си понасят последствията. При всички положения, в арабския свят да се усъмниш в традиционния разказ за възникването на исляма, означава да се изложиш на риск от смъртни заплахи, преследване за вероотстъпничество или дори изхвърляне през прозореца.[61]

В резултат неизбежно, макар и за голямо съжаление, да поставиш под съмнение традиционния разказ за възникването на исляма в голяма степен си остава сфера, запазена единствено за западните учени. Вярно, че сред тях има и мюсюлмани, а един от тях, професор в университета в Мюнстер, се проявил като такъв истински възпитаник на старата тевтонска школа, че и той като някои свои по-радикални колеги неверници заявил, че Мухаммад е митична фигура.[62] За беда, нищо от това не допринася да се уталожат подозренията на останалите мюсюлмани, че изучаването на най-свещените им традиции не е някаква злокобна конспирация, най-вероятно скалъпена от Мосад или може би Ватикана, или от американски евангелисти. Фактът, че методите, които в момента се прилагат от западните учени за поставяне на Корана в историческия му контекст, първоначално са били изпробвани върху Библията, ни най-малко не разклаща това убеждение. Според един обзет от ужас мюсюлмански учен „дори бесът на кръстоносците бледнее в сравнение с „иконоборческите атаки“ на съвременните академици“[63]. В този възмутен вой се съдържа идеята, че неверниците не бива да се занимават с възникването на исляма. Или, както строго заявява един саудитски професор на събратята си по вяра: „Единствено съчиненията на практикуващите мюсюлмани заслужават вниманието ни.“[64]

Разбира се, доведено до логическата си крайност, това би означавало, че само поклонници на Юпитер имат право да пишат за римляните и само поклонници на Один – за викингите. Въпреки всичко едва ли е нужно да си саудитски теолог или изобщо мюсюлманин, за да намериш нещо дълбоко разстройващо в тезата, че историите, разказвани от исляма за собствения му произход, може да прикриват толкова, колкото и разкриват. Все пак правоверните не са единствените заинтересовани от установяването на истинността на завещаните им традиции. Такива са и голям брой историци немюсюлмани. В продължение на векове науката е изхождала от презумпцията, че източниците за ранния ислям са надеждни. И до ден днешен тези източници непрекъснато продължават да бъдат намесвани както в популярни биографии на Мухаммад, така и в академични трудове.[65] Все още се приема за даденост, че за всеки, който желае да изгради история за възникването на исляма, те са единственият наличен строителен материал. В такъв случай никак не е изненадващо, че през последния век – и особено през последните няколко десетилетия – много изследователи на ранния ислям отчаяно са се борили, за да спасят тези източници от пълно обезсмисляне. Въпреки все по-широко разпространеното схващане сред изследователите на периода, че е „крайно трудно да знаем много за възникването на исляма“[66], опитите да се укрепят основите продължават. Строителните елементи, създадени от Ибн Хишам и приемниците му, със сигурност не са изоставени.

Парадоксално: опитите да се поправят вредите, нанесени на величественото здание на мюсюлманската традиция, повече от всичко друго подчертават мащаба на застигналата я мисловна промяна. Ясно е, че щом двама учени могат да посветят цялата си кариера на изучаването на едни и същи езици и източници и въпреки това да достигнат до напълно противоположни изводи, вече не може да се смята, че около възникването на исляма има нещо дори бегло очевидно. Преди четирийсет години всяко съмнение в учението на мюсюлманската традиция за собствените й корени било отхвърляно като обикновено заяждане, което не заслужава отговор от страна на маститите експерти повече, отколкото, да речем, опитът пиесите на Шекспир да се припишат на Франсис Бейкън или на графа на Оксфорд. Днес е трудно да се посочи друга област на историческата наука, която да е по-разкъсвана от несъгласия от тази, изучаваща ранния ислям. Една от водещите изследователки на Корана в световен мащаб дори говори за „разкол“. „Спорът за Корана – оплаква се тя, – дали е автентичен запис на изказванията на Пророка, или антология, скалъпена от различни източници – обхваща цялото поле на кораничните изследвания.“[67] Въпреки това може би е твърде оптимистично да говорим дори за разкол. В действителност нещата може би стоят още по-зле. Често изглежда – предвид фрагментарността на наличните данни, да не говорим за сложността и деликатността на разглежданите въпроси, – че съществуват толкова различни интерпретации за произхода на исляма, колкото са и експертите, пишещи по въпроса.[68]

Всичко това би могло да предизвика у неспециалиста особено чувство на замайване, подобно на онова, което изпитва някой, изучаващ феномена *trompe-l'oeil*[A] в огледален коридор. Затова е съвсем логично, че понякога човек се изкушава да се отдръпне от проблема, да затвори очи и да се престори, че проблем няма. Да преправи традиционните мюсюлмански източници и да последва пътя на най-малкото съпротивление. В крайна сметка, както

[A] Оптическа илюзия (фр.). – Б.пр.

весело признава един виден хадисовед, целият „дебат за иснадите" е не само „дълъг", но и „досаден". Въпреки това, както после сам напомня на малодушните, „изследователите на произхода на исляма трябва да участват в него. Няма как да пренебрегнеш дебата, за да продължиш нататък с по-важни или по-интересни проблеми." Да го заобиколиш е „в най-добрия случай наивно, а в най-лошия – безотговорно"[69]. Историята, за разлика от вярата, не може да бъде съградена върху пясъчни основи.

Но къде може да бъде открита стабилна основа? Когато се захванах с написването на тази книга, нямах представа, че ще е толкова трудно да се намери такава. В първоначалното си състояние на невежество и изхождайки от прочита си на множество биографии на Пророка, смътно предполагах, че ще се натъкна на истинско богатство от източници от негово време, които само чакат да бъдат изследвани. Следователно за мен беше шокиращо да открия, че по-голямата част от онова, с което разполагаме, според знаменитата формулировка на един историк е „паметник не за опазване на миналото, а за неговото разрушаване"[70]. Въпросът, стоял пред изследователите на ранния ислям през последните четирийсет години, сега с пълна сила се изправяше и пред мен. Как, при положение че устоите на мюсюлманската традиция са така нестабилни, е възможно да напишеш каквото и да е за възникването на исляма? Ако не може да се разчита на иснадите и на всички останали текстове, произтичащи от тях, има ли надежда появата на една от великите световни цивилизации някога да получи своето обяснение? Възможно ли е липсата на история да е единствената налична история?

За щастие, сред цялото объркване и неяснота можем да сме сигурни в едно – islямът не е възникнал в пълен вакуум. Що се отнася до света, в който Мухаммад е бил роден, с неговите съперничещи си суперсили и внушително количество монотеизми, категорично не сме невежи. Да сравниш претендиращите за универсално господство Персия и Рим с империята, която станал халифатът, или да проследиш отзвука на юдейските и християнските писания в Корана означава да осъзнаеш, че ислямът, който далеч не слага край на всичко, случило се преди това, всъщност в много отношения се оказва негова кулминация. Дори вярването, което мюсюлманите отдавна изповядват, а именно, че Пророкът е получил откровенията си не с човешко посредничество, а благодарение на ангел, всъщност загатва колко дълбоко се коренят доктрините на исляма в подпочвения пласт на древния Близък изток. Откъде точно води началото си традиционната представа за първата страховита среща на Мухаммад с Джибрил в онази пещера? В Корана не става дума за нея, нито за първоначалната агония при получаване на откровенията, нито дори за долавянето на някакъв свръхестествен глас. Но из земите, завладени от арабите, отдавна се смятало, че любимците на Господ се посещават от ангели и че преживяването често е мъчително. Съвпадение? Едва ли. По-скоро отражение на уникалното състояние на света, който арабите, надграждайки върху основите, поставени от персите и римляните, били направили свой: един свят, в който копнежът да разгадаеш намеренията на един-единствен бог, бил станал универсален, а Джибрил – име на всяка уста.

За всеки, който се пита как Близкият изток, разделен между две древни империи, накрая се е оказал мюсюлмански, всичко това предоставя една интригуваща и многообещаваща посока на изследване. Възможно ли е ислямът, който далеч не се е зародил извън руслото на древната цивилизация, действително да е бил религия, числяща се към славната традиция на юдаизма и християнството; религия, вътрешно присъща на Късната античност?

СЕКТАНТСКИЯТ КОНТЕКСТ

Гавриил, или Джибрил, както е арабското му име, не отсъства напълно от Корана. Един стих потвърждава, че той е посредникът, който донася откровенията в сърцето на Божия пратеник, а вторият, някак банално, го описва като готов да се намеси в някаква домашна свада между Пророка и две от съпругите му.[71] Оттук става ясно, че където и когато и да е бил написан Коранът, целевата му аудитория е била отлично запозната с най-прочутия ангел от Библията. Убедително доказателство за това е подробното отразяване от страна на Пророка на най-почитания от християните вестителски акт – посещението на Гавриил при

Мария, майката ни Христос. На епизода е отредена главна роля и в Корана, където е разказан не един, а два пъти. Явно Мария доста е занимавала мислите на Пророка. Тя не само е единствената жена, спомената по име в откровенията му, но и участва в редица сцени, които не са свързани по никакъв начин с Благовещението. Подробности, останали извън Новия завет – например че започнала да ражда под някакво палмово дърво, където синът ѝ, обръщайки се към нея от утробата ѝ, я окуражил да си хапне някоя и друга фурма – заемат най-видно място в Корана. Блазнещо доказателство, или поне така си мислели мюсюлманите, които ненавиждали Библията, че те са много по-информирани за живота на Иисус от онези, които – в своето безразсъдство и заблуждение – се осмелявали да го почитат като бог.

Но откъде Пророкът бил взел всички тези истории? За мюсюлманите, разбира се, въпросът бил излишен. Мухаммад бил споходен от божественото. Както християните вярвали, че раждайки сина си, Мария е дала началото на *Логоса*, или Словото[72, A], така последователите на Мухаммад знаели, че откровенията му, изречени с „пот, стичаща се от челото му“[73], са неподправеното Божие слово. От мюсюлманите се очаквало да се питат дали Пророкът не е бил повлиян от писанията на други вери толкова, колкото от християните – да се чудят дали Мария наистина е била девица. Онова, което според правоверните мюсюлмани твърдоглавите юдеи и упоритите в заслепението си християни не били разбрали, било, че всеки пророк, споменат в Библията, всъщност е бил последовател на исляма. На това се дължали и водещите роли в Корана, отредени на много от тях, от Адам, та чак до Иисус. И на Мария, естествено. Фактът, че разказите за Девата, получаваща помощ от дружелюбно палмово дърво, били християнска традиция от векове и че на свой ред явно водели началото си от легенда на гръцките езичници, бил блажено игнориран, както се и очаквало.[74] Никой мюсюлмански учен не можел да допусне, че Пророкът е задигал сюжети от неверници – нали Коранът не произтичал от външни източници. По-скоро юдеите и християните позволили свещените им книги да бъдат

[A] Цитатите от Библията са взети от изданието на Св. Синод на Българската църква, София, 1982. – Б.пр.

опорочени и така се оказали с изопачени писания втора ръка. Само в Корана съвършената чистота на божественото откровение била запазена, както трябва. Всяка дума, всяка сричка, всяка буква идвала право от Господ и от никого другиго.

В такъв случай вероятно не е изненадващо, че въпреки дълбоката двусмисленост на самия свещен текст по въпроса постепенно се зародило, а впоследствие се и затвърдило вярването, че Мухаммад е бил неграмотен.[A] С други думи, дори да е искал да се уедини някъде с някоя и друга невярническа книга, Пророкът е нямало да може да я разчете. Независимо обаче колко успокоителна била тази мисъл за правоверните, тя вероятно не била най-сигурното доказателство, че Коранът наистина се е спуснал от небесните висини. По-надеждни в това отношение били обстоятелствата от детството на Мухаммад. В крайна сметка Мека била обитавана от езичници, а не от юдеи или християни, и се намирала насред огромна и безлюдна пустиня. Древните близкоизточни столици, които в продължение на повече от четири хилядолетия били служили за люлка на цивилизацията – гигантски стъкла на Петри, гъмжащи от хора от всички възможни вери и пълни с храмове, синагоги и църкви – били на колосално разстояние. Дори до границата с Палестина, където Авраам построил гробницата си, Соломон царувал и Иисус бил разпнат, имало почти хиляда и триста километра. Каква била вероятността тогава, настоявали да знаят вярващите мюсюлмани, един пророк, роден и отгледан толкова далеч от тази среда, да е бил повлиян от традициите, доктрините и писанията ѝ? Самата необятност на пустинята около Мека, недостъпна за външни хора, явно правела отговора очевиден. Точно както според християните кръвта и плътта на девствената утроба на Мария били подхранвали

[A] Два стиха от Корана – 7:175 и 29:48 – се привеждат като доказателство за теорията за неграмотността на Мухаммад. В 7:157 той е наречен „умми“ – дума, която обикновено се превежда като „неграмотен“, но може да значи и „човек без Писание“, тоест нито юдей, нито християнин. Несигурността се засилва от факта, че Коранът често се самоопределя като *китаб*, или „книга“, а в 25:4–6 категорично се внушава, че Мухаммад е можел да чете. Още по-убедително, Ибн Хишам има сведения, които намекват, че Мухаммад е можел не само да чете, но и да пише. – Б.а.

проявата на божественото в света, така според мюсюлманите пясъчната шир на Арабия била съхранила Божието слово в състояние на неопетнена чистота през цялото време, докато траело продължителното му раждане.

Но пустотата, сред която бил роден islямът, била не само физическа, а и духовна. Мюсюлманските учени я нарекли *джахилия*[A], или „време на невежество“[75]. Арабите, които се отдавали на пиянство, кражби и кавги, които нямали нищо против заравянето на нежеланите деца в пясъците, срещу практикуването на най-неописуеми сексуални извращения[B] или поддържането на безкрайни вражди, според наследниците им били тънали в непрогледния мрак на непознаването на Бога. Именно това направило появата на Пророка още по-ярка, още по-бляскава и сияйна зора. Разликата между исляма и времето, което го предхождало, била ясна като разликата между деня и нощта. Но не само Арабия тънела в мрак. Целият свят се е мъчил сред тъмата на *джахл* – „невежеството“. Но Господ бил велик. Старият ред бил славно разрушен и на мястото му се издигнал халифатът. Всичко се променило. Бялото сияние на исляма, стигащо отвъд границите на Арабия чак до края на света, извело човечеството в една съвършено нова епоха на светлината.

Това обаче било смайващо радикална преработка на историята. Никога преди не се било случвало миналото да бъде отхвърлено с такова пълно и категорично презрение. Дори за християните времето, изкупено чрез раждането на Христос, послужило като подготовка за появата на Месията. За мюсюлманите обаче всичко, което предхождало откровенията на техния пророк, всичките му подвизи и постижения, било просто театър на сенките, пропита от ширк пустош, на която ислямът не дължал абсолютно нищо. Тази концепция щяла да има огромен отзвук. До ден днешен, дори на Запад, тя продължава да влияе на начина, по който се тълкува и разбира историята на Близкия

[A] Название на предислямския период. – Б.р.

[B] Такива практики впрочем са били разпространени и сред древните гърци, и сред евреите преди юдаизма. – Б.р.

изток[A]. В книги, музеи и университетски катедри неизменно се приема, че античният свят е приключил с появата на Мухаммад. Сякаш всичко, което е характеризирало Античността, през 600 г. изведнъж е спряло да съществува. Присъщата присъщата на подобно схващане неправдоподобност рядко се взима предвид. Вместо това във време, когато повечето историци са силно подозрителни към всеки намек, че великите цивилизации може да идват отникъде, без да дължат каквото и да е на миналото и трансформирайки човешкото поведение за един миг, islямът продължава да бъде описван като изключение – истински гръм от ясно небе.

Естествено, ако Коранът е бил пратен от небесата, става много лесно да се обясни защо историите, които разказва, да речем, за Мария, са пълни с явни заемки от християнския фолклор и класическата митология. В края на краищата за Господ няма невъзможни неща. Но дори да приемем, че учението на исляма е истинно и че вярата действително се е родила с помощта на ангел, все пак е трудно да си представим, че за едно поколение спектакълът на завоеванията му е станал сцена от „Хиляда и една нощ". Това, че истории, написани от вярващи мюсюлмани двеста години по-късно, могат да създадат подобно впечатление, не значи, че може да им се вярва. Близкият изток по време на разцвета на халифата определено не бил същият като при основаването му два века по-рано. Всяко друго предположение означава не просто да се затвърди схващането, че Арабските завоевания внезапно са сложили край на всичко, което ги е предшествало, но и да се рискува една лъжлива традиция да бъде утвърдена като исторически факт. За да се разбере възникването на исляма и защо се е развил точно по начина, по който се е развил, трябва да надзърнем далеч отвъд времето на Ибн Хишам. Трябва да разгледаме империите и религиите от Късната античност.

И ако го направим, ще видим, че пейзажът, сред който са яздели първите арабски завоеватели, не изглежда чак толкова различен от този на други места из някогашната Римска империя.

[A] Според проф. Глен Бауерсон това твърдение е неточно: в университетите на много арабски страни се правят изследвания и има нови публикации по доислямска история. – Б.р.

Пейзаж, белязан от сеизмичния шок, предизвикан от рухването на суперсилата, от отчаяната борба на някогашните жители на провинциите ѝ да си изградят нов живот и нова сигурност, и от грабителските набези на чужди нашественици, говорещи странни езици и изповядващи странни вери. Завладяването на бивши римски провинции като Палестина и Сирия от арабите било знак, че приливът, отнесъл западната част от империята, сега залива и източните ѝ владения.

„Взехме от вас при Хераклеопол шейсет и пет овце. Повтарям – шейсет и пет и нито една повече и в потвърждение на този факт сега го признаваме."[76] Това била разписката, която някакъв арабски отряд издал през 642 г. на градските старейшини на Хераклеопол – затънтено градче в регион, който само допреди две години все още бил част от римската провинция Египет. Гладкото сливане на грабителство и бюрокрация, видна от документа, вероятно е била позната на елитите и в други изоставени провинции, независимо дали в Северна Африка, или Испания, Италия или Галия. Със спокойствието в Римската империя било свършено и то завинаги. С оттеглянето на римляните и намаляването на тяхната численост истината била в компромисите с варварските владетели.

Вярно, че арабите, влезли наперено в Хераклеопол, изглежда са били невероятно самоуверени. Те педантично записали датата на сделката си с градските старейшини: на гръцки като „трийсетият ден от месец фармути от първия индикт[А]" и на собствения си език като „двайсет и втора година". Разполагайки с предимството на ретроспекцията, веднага забелязваме втория детайл. Измъкнат от някакво провинциално бунище, той е нещо наистина значимо – най-ранното споменаване в достигнал до нас датируем документ на онова, което впоследствие щяло да се установи като мюсюлманския календар. В такъв случай очевидно нещо повече от овнешкото довело арабите в Хераклеопол. Какво обаче? Явно някакво усещане за ново начало, нов ред. Но дали вярванията и амбициите им могат да се отъждествят с онова, което днес разпознаваме като ислям, вече не е толкова явно. Достойно за внимание е например, че на гърба на разписката завоевателите

[А] Цикъл от 15 г., въведен от Константин Велики. – Б.р.

са описани не като мюсюлмани, а като нещо много по-загадъчно – *магаритаи*. Какво значела тази дума, каква била връзката ѝ с непознатата система за датиране, използвана от новодошлите, и била ли е случайно внушена от някакво ново разбиране за Бог, документът не разкрива. Всъщност по-очевидни са мотивите на онези, които били лишени от добитъка си, или градските съветници на Хераклеопол. Все пак как иначе, освен опитвайки се да се нагодят към нежеланите си гости, можели да спасят нещо от статуквото? Ако имало много неща от миналото, които трябвало да бъдат изхвърлени, то имало и много такива, които можели да бъдат запазени. В онова, което преди два века било западната половина на империята, духовете на заличения римски ред все още витаели из варварските царства, издигнати върху гроба му. Съдейки по разписката от Хераклеопол, старият ред на изток също не се сменил за една нощ, отстъпвайки мястото си на нов. Наследството му останало.

Разбира се, не само римски духове витаели в доминиона, основано от арабите през VII в. Из низините на Месопотамия и възвишенията на Иран все още бродел призракът на империята на персийските царе. На свой ред този доминион бил издигнат върху основите на още по-древни монархии – пласт върху спечен от слънцето пласт, тъй като на изток империализмът съществувал от древни времена. В писанията на юдеите и християните смътно се споменавало, че някога е имало фараони и край бреговете на Ефрат са се издигали високи кули. Съзнанието за тези неща обаче рядко било потискащо, понеже както пейзажите на Египет и Месопотамия нямало как да не носят белезите на своето смущаващо древно минало, така на изток било станало практика хората упорито да се взират в бъдещето. Юдеите чакали своя месия, християните – завръщането на Христос. Други също споделяли всеобщия възглед на епохата – че ходът на човешките дела се чертае от Божия пръст. Съществували последователи на персийския пророк Зороастър, които виждали света като разделен на враждуващите добро и зло; самаряни, чиято вяра гласяла, че няма бог, а Бог; гностици, които вярвали, че с помощта на ангели е възможно божествено откровение да достигне до избрани смъртни, както и безброй други еретици, последователи на култове и сектанти, каквито Близкият изток от дълго време развъждал с лекота. Количеството империи, възникнали на тази почва, може и да е било невероятно, но още по-невероятно било количеството богове. Именно това била почвата, от която щели да изникнат и устоите на халифата – владение, което се провъзгласило едновременно за универсална държава и инструмент на небесната воля.

Като се има предвид всичко това, как е възможно да се обясни възникването на исляма, ако се разглежда само ислямът? Това, че мюсюлманската традиция приписва създаването на Корана и на Сунна на някакъв неграмотен мъж, живеещ в езически град насред пустинята, е проблем, а не решение. Може би ако откровенията на Пророка се бяха появили по някое друго време и на някое друго място, фактът, че верите, разпространени в Близкия изток през Късната античност, ги пронизват от край до край, наистина щеше да изглежда като чудо. При наличното положение на нещата обаче разстоянието между Мека и владенията на Римската и Персийската империя на север била загадка, подобна на онази, която озадачила ранните картографи, когато картографирали Африка и Южна Америка и забелязали, че източното и западното крайбрежие на Атлантическия океан си съвпадат като парчетата от гигантски пъзел. Идеята, че е възможно континентите да се носят по земното кълбо, изглеждала твърде нелепа, за да се размишлява върху нея. Едва през 60-те години на миналия век, с теорията за тектоника на плочите, най-после се появило убедително решение. Оказало се, че забележителното съвпадение изобщо не е съвпадение.

Близкото сходство между религията, станала известна като ислям, и смесицата от вери в Близкия изток през Късната античност предполага същото заключение. Безспорно, редът, установен от арабите през века, последвал хиджра, бил нещо ново. Но оригиналността не изчерпва нещата. Несъмнено прототип на ислямска империя, основаният през VII в. халифат бил нещо много повече – последната, върховната и най-дълго просъществувалата империя на Античността. Това е твърдението, което тази книга има за цел да докаже. Същевременно още отначало трябва да се признае, че задачата никак не е лека. По редица въпроси категоричността е непостижима и може само да се спекулира. Космолозите говорят за „сингулярни точки" – изкривявания на времето и пространството, където законите на физиката са неприложими. Загадката около възникването на исляма може да бъде разглеждана по подобен начин – като черна дупка, засмукваща огромен спираловиден вихър от влияния и изхвърляща ги обратно в коренно различна форма. Дейността на Мухаммад, която традиционно се представя за централен епизод в цялата история на Близкия изток, служи едновременно за кулминация на разказа ми за рухването на римската и персийската власт и за точка, в която този разказ се разпада и прекъсва. Коранът действително ли датира от времето на Пророка? Къде, ако не в Мека, може да е живял Мухаммад? Защо в ранния халифат той се споменава толкова рядко, така мъгляво и толкова късно? Отговорите, които давам на тези въпроси, са безсрамно условни – каквито вярвам, че са осъдени да бъдат. Въпреки това амбицията ми беше да анализирам и да оценя невероятно сложните източници, да се опитам да отчета множеството пропуски и противоречия в тях и накрая, макар и експериментално, да ги подредя в нещо като повествование. Но контекстът на този опит не е традиционният, създаден от съчиненията на мюсюлманите, живели цели векове след смъртта на Мухаммад, а е почерпен от онези, населявали света, в който е бил роден – принадлежащия на империите и на Бог свят на Късната античност.

Хрониките, написани от мюсюлмански историци, само загатват за поразителния колорит, разнообразие и сложност на онази епоха. Неверниците, доколкото изобщо се срещат, говорят и се държат точно като араби.[77] Римските императори са превърнати в огледални образи на халифи, юдейските учени и християнските светци – в бледи и безлики чучела.[A] За щастие, разбирането ни за невероятното горнило на имперски и религиозни традиции, осигурили контекста за развитието на исляма, не зависи само от мюсюлманските хроники. Съвсем не. Докато източниците от VII в. са почти напълно изтъркани от употреба, тези от предишните два века предлагат богато изобилие. Имаме

[A] Редно е да отбележим, че християнските историци били също толкова предубедени. Езичниците в историите, написани от християни през IV и V в., били също толкова незабележими, колкото и неверниците в мюсюлманските истории. – Б.а.

истории, написани от автори, които самонадеяно са се определяли за наследници на големите историци от класическа Гърция; имаме колекции от писма, сборници със закони и компилации от речи; имаме географски справочник, написан от един търговец, и антропологически труд, дело на варварин, както и сякаш безкрайно количество християнски религиозни съчинения, от истории на Църквата до жития на легендарни светци, бичуващи плътта си. Всъщност, в сравнение с положението при други периоди от античната история, разполагаме с почти невероятен обем от сведения, върху които – подобно на свраки над купчина диаманти – изследователите на Античността с радост се нахвърлили. В резултат през последните няколко десетилетия изучаването на периода било революционизирано. Една цивилизация, някога отхвърляна като изчерпана, безплодна и западаща, била напълно реабилитирана. Днес учените не наблягат толкова на нейната немощ, колкото на енергията, изобилието и изобретателността ѝ.

„В Късната античност виждаме – както отбелязва един от най-изтъкнатите ѝ изследователи – изобилие от експерименти, изпробване на нови начини извършване на нови корекции."[78] Онова, което възниква около век след Мухаммад като религията, наречена „ислям", е една от последиците на това „изобилие от експерименти", но съществуват и много други. Най-значителните, разбира се, са юдаизмът и християнството – вери, които по времето на Мухаммад вече били заели форма, близка до днешната си, но които някога също представлявали вихрушка от вярвания и доктрини, не по-малко зачатъчни от онези, изповядвани от арабите през първия век от империята им. Историята за начина, по който ислямът се самоопределил и съчинил миналото си, е само част от една много по-обширна история; история, която разказва как всички – и юдеите, и християните, и мюсюлманите – са достигнали до своето разбиране за религия. Вероятно няма друга революция в човешката мисъл, която да е променяла света повече. Следователно можем да кажем и че няма друга революция, която повече да се нуждае да бъде поставена в правилен контекст.

Това е причината да не може да бъде написана история за възникването на исляма, без да се държи сметка за възникването на юдаизма и християнството, както и да не може да бъде написана история за възникването на юдаизма и християнството, без да се държи сметка за света, който е родил и двете религии. Идеята за Бог, която равините и епископите споделяли и която последователите на Мухаммад наследили, не е дошла от нищото. Монотеизмите, които в крайна сметка щели да бъдат установени като официални религии от Атлантическия океан до Централна Азия, имат древни и вероятно неочаквани корени. Да ги проследим, означава да хвърлим светлина върху цялата цивилизация на Късната античност. От това как зороастрийските жреци са си миели зъбите до граничната политика на римските стратези; от фантазиите за Александър Велики в Сирия до историите за скрити заклинателни книги в Ирак; от юдеите, които смятали Христос за месия, до християните, които живеели като юдеи – всичко това са парчета от пъзела. Със сигурност няма особен смисъл да проследяваме хода на революцията, която щяла да кулминира в създаването на халифата, започвайки от откровенията на мюсюлманския пророк. Съответно няма да започнем от Мека, нито дори от Йерусалим, а от една страна, където се зародили две изключително плодотворни убеждения – че човешката империя може да бъде глобална и че властта на един всеблаг бог може да бъде универсална.

Започваме от Персия.

ВТОРА ЧАСТ

ДЖАХИЛИЯ

Династиите с обширен обхват и голяма власт имат за източник религия, основана на пророчество или призив към праведност.

Ибн Халдун, „Встъпление“[A]

[A] Ибн Халдун. „Встъпление“ (Част III, гл. IV). София: Наука и изкуство, 1984. – Б.пр.

Втора глава
Ираншахр

Шахски работи

Всеки персийски цар, който изпитвал съмнение, че властва над най-облагодетелствания народ, трябвало само да поглади брадата си. Създателят на вселената, в безкрайната си мъдрост, дал на обитателите на по-изостаналите региони твърде къдраво или твърде право окосмяване, но мъжете на Персия дарил с бради – олицетворение на „златната среда“[1]. Тъкмо в тяхното великолепие персите намирали доказателство за едно много по-дълбоко превъзходство. „Нашата земя – обичали да изтъкват те – се простира насред други земи и нашият народ е най-великият и най-славният от всички.“[2] И така, ако се съди по лицевото окосмяване, както и по останалите атрибути и качества, изграждащи величието, персите, изглежда, се радвали на всички предимства.

И несъмнено във вековете след Христа те си създали блестяща репутация. Владенията им се простирали далеч отвъд пределите на самата Персия – от границите на Сирия на запад до Хиндукуш на изток, от пустините на Арабия на юг до планините на Армения на север. Въпреки това тъкмо богатството и величието на подобна империя понякога могат да доведат освен до гордост, и до проблеми. Точно както мухите били привличани от пищните гуляи, а скакалците – от житните поля, така и дивачите се блазнели от коприната и златото. Персите, чиято слава на „смели, мъжествени и умели бойци“[3] била напълно заслуже-

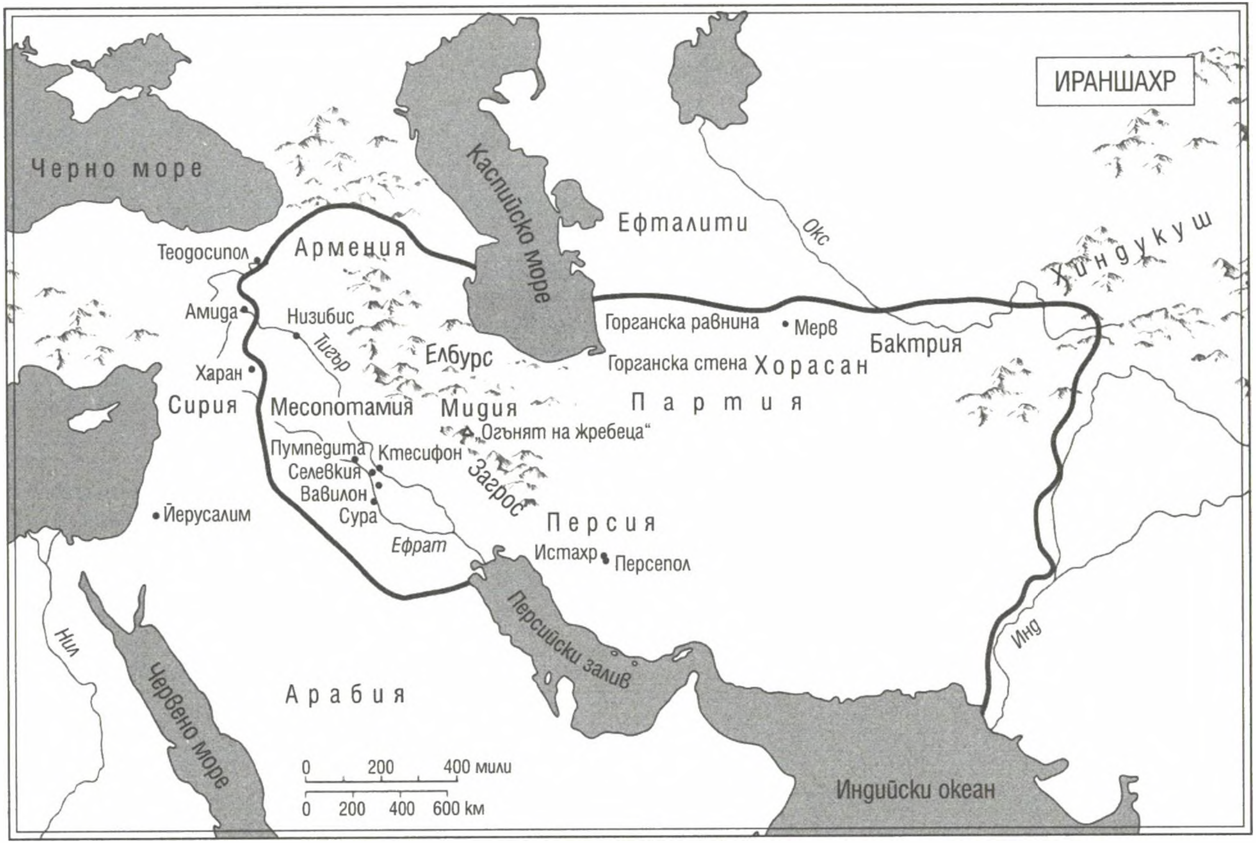
ИРАНШАХР
Черно море
Каспийско море
Ефталити
Окс
Хиндукуш
Теодосипол
Армения
Амида
Низибис
Тигър
Горганска равнина
Мерв
Бактрия
Елбурс
Горганска стена
Хорасан
Харан
Сирия
Месопотамия
Мидия
Партия
„Огънят на Жребеца“
Пумпедита
Ктесифон
Селевкия
Вавилон
Загрос
Йерусалим
Сура
Персия
Ефрат
Истахр
Персепол
Инд
Нил
Персийски залив
Арабия
Червено море
0
200
400 мили
0
200
400
600 км
Индийски океан

на, рядко благоволявали да погледнат на подобни неканени гости като на нещо повече от дразнители, които от време на време смачквали с почти надменно спокойствие. През IV в. обаче това започнало да се променя. Слухове за война по разни далечни граници помрачили атмосферата във вътрешността на Персия. Все още се отбелязвали победи, но всеки следващ противник бил по-страшен. Вълните, които се разбивали в укрепените брегове на персийската държава, ставали все по-яростни с всяка изминала година. Цели племена, цели нации тръгнали на поход. И това не било най-лошото. Вярно, че номадите били достатъчен повод за безпокойство, но несравнимо повече тревоги създавали онези от тях, склонни да пуснат корени. До средата на V в. империята на персите се изправила лице в лице с един заплашително нов вид враг – царство от воини конници, които се били настанили точно на североизточния им фланг.

Кои били ефталитите и откъде се появили? Никой не знаел със сигурност. Когато народ като персите, отдавна населяващи една скъпа на сърцето им родина, дръзвали да се замислят за необятните земи, простиращи се на север от империята им, произходът на диваците, които ги нападали, вероятно им се е струвал също толкова непроследим, колкото и този на ветровете, които духали из просторите им. Според една популярна теория обаче тайнствените пришълци били хуни – най-страховитите сред степните племена, тъй като били най-грозни. Същевременно други изтъквали, че ефталитите – въпреки необичайно удължените си черепи, зловещия си вкус към къси отпред и дълги отзад коси и презрените си неперсийски бради – „изглеждали почти приятно“[4]. Кожата им не била нездраво жълтеникава като на хуните, а възхитително бяла като на самите перси. Някои започнали да ги наричат „белите хуни“ – намек за смесен произход, от който става напълно ясно защо персите толкова се страхували от тях. Тези диваци се били осмелили да създадат своя собствена монархия, да основат столица и дори да установят собствени закони. Подобна самонадеяност в никакъв случай не можела да бъде пренебрегната от персите, които дълго се перчили с триумфалното си притежание на тези атрибути на цивилизацията. Самозабравилите се номади трябвало да бъдат поставени на мястото им, и то възможно най-скоро. Всъщност проблемът бил толкова неотложен, че персийската монархия решила, че вече не може да си позволи да разчита на васалите си да охраняват източната ѝ граница. Заплахата била станала твърде голяма. Било дошло време ефталитите да бъдат обуздани от самия цар на Персия, от *шахиншаха*, „царя на царете".

И така, по време на походния сезон през 484 г. огромна армия напредвала през Горганската равнина – неустановена гранична зона, простираща се на изток от най-южната точка на Каспийско море и във все по-голяма степен бележеща рамките на персийската държава.[5] Отвъд пейзажа, осеян с успокояващи признаци на цивилизованост като поля, пещи и канали, се била стаила безлюдна пустош. Хората я наричали „царството на вълците" и това съвсем точно отразявало страховитата атмосфера, която властвала там. Докато стената от дървеса, опасваща грамадната планинска верига Елбурс, постепенно чезнела в далечината, пред войската се прострели необятни житни поля, полюшващи се, както изглеждало, чак до края на света, където започвала равнината. Безлична и непритежаваща нищо, което персите биха разпознали като присъщо на цивилизацията, тази местност неведнъж осуетявала амбициите на потенциални завоеватели. Въпреки това в онзи случай за всеки евентуален наблюдател на огромното множество мъже, коне и слонове, което газело тревата, перспективите пред нашествениците сигурно са изглеждали не по-малко бляскави от върховете на чудовищно големите им копия. Една персийска войска в пълен състав била страховита гледка. „Докъдето поглед стига – както се изразил един благоговеещ наблюдател, – блестят оръжия. Конници в брони изпълват поля и хълмове."[6] Навсякъде се виждали и знамена, понеже ако имало нещо, предизвикващо у персийския воин истинска възхита, това било пищното знаме; всяко подразделение на конницата си имало такова – грамадни, тежки, надиплени платна, провесени от кръстосани прътове и украсени с ярки хералдически символи – звезди, лъвове, глигани. Разбира се, най-разкошно от всички било царското знаме – несравнимо по-голямо от останалите, то било и най-богато украсеното. Човек, видял го да плющи на вятъра в цялото си великолепие, блестейки на слънцето с втъканите в него злато, сребро и скъпоценни камъни, не можел да има и най-малкото съмнение кой стои начело на похода в царството на ефталитите.

Царят на царете, подобно на всички свои царствени предшественици, обладавал буквално свръхестествена аура. Всички перси знаели за нея и си давали сметка какво ѝ дължат – не само империята, но и свободата си. Два и половина века по-рано, когато дедите им били роби на чужди господари, знамето на независимостта било издигнато от благородник на име Ардашир – могъщ герой, овластен от небесата. В цяла Персия нямало друг, когото боговете да са облагодетелствали повече от него. Един от предците му на име Сасан бил служил като първожрец в най-светия и най-древен храм в страната, в Истахр. Там от прастари времена съществувал обичай отсечените глави на победените врагове да се принасят в дар на войнстващата богиня Анахита, „силната и неопетнената“[A]. Самият Ардашир вече се бил доказал като достоен наместник на това могъщо божество – до 224 г.пр.Хр. той освободил Персия от господството на „братовчедите“, и то с такъв унищожителен размах, че поставил огромно множество под властта на самите перси. В светлината на подобно колосално постижение не било никак чудно, че сънародниците му забелязали около тялото му мистериозно да проблясва свръхчовешка аура. Персите я наричат *фарр*, белег за богоизбраността му, и наред с империята, която основал Ардашир, този белег също бил ценно наследство. Годините минавали, поколенията, водещи началото си от семейството на Сасан, последователно заемали персийския престол, а аурата продължавала да следва всеки нов цар. Понякога тя се явявала като овен, друг път като златен лъч светлина, а от време на време приемала и човешка форма на пробягваща фигура без отражение в огледалото. Разбира се, целият този блясък подпомагал поддържането на страховита репутация. Дори враговете на Сасанидите – хора, които имали пълното право да ненавиждат претенциите им – не можели да не раболепничат пред тях. „Една горда и прекалено могъща монархия – описва династията един чужд коментатор с печално благоговение. – Защото е древна и повече от всяка друга изпълва останалите народи със страх.“[7]

[A] Всъщност Ардвисура Анахита е богиня на плодородето и на водите. – Б.к.

Подобно на всичките си предци Пероз, който бил повел грамадната армия из Горганската равнина, също бил потомък на Сасан. Всъщност в много отношения той бил съвършено въплъщение на сасанидските черти – висок и хубав, с внушителна външност, каквато персите очаквали от владетелите си, и дори според високите критерии на предците си – надарен с талант да се гиздосва. Царят не оставал по-назад от грамадното знаме, което се издувало над шатрата му и проблясвало с великолепните си украшения, и в добавка към останалите си разкошни скъпоценности имал навика да закичва ухото си с „удивително бяла перла, ценена високо заради необикновената ѝ големина“.[8] В очите на чужденците подобно вманиачаване по накитите може и да е изглеждало женствено, но персите си знаели работата. Надменни и изтънчени обноски, въртелива, полюляваща се походка и дори отказ да го видят публично „как отстъпва встрани, за да отговори на повика на природата“ – това били характерните черти на един смел и галантен воин в Персия.[9] От всеки, който разполагал със средства, се очаквало да се конти и да се перчи като паун. Рядко можело да се срещне персиец, умишлено облякъл скромни дрехи. Стилът им бил пословичен с ефектното си великолепие. „Повечето от тях – съобщавало се за членовете на персийското висше общество – са така сияйни в одеждите си, проблясващи в множество преливащи цветове, че макар робите им да са отворени отпред и отстрани и да се веят на вятъра, нито една част от тялото им, от главата, та чак до петите, не се вижда непокрита.“[10] Въпреки че очевидно умеел да се гизди, чувството за стил не била единствената отличителна черта на Пероз. В очите на поданиците му не по-малко важна била и явната му загриженост за тяхното благополучие. Първият сред персите може и да бил суетен, но освен това, следвайки чудесната традиция на предците си, бил решен да се бори с хаоса, да поддържа реда и да въздава правосъдие. Толкова по-добре, защото неприятностите, както и усилията на Пероз да ги преодолее, го съпътствали още от първия ден на двайсет и пет годишното му царуване.

Започнало се със суша. Дори по време на коронацията на Пероз народът му гладувал. Младият цар реагирал с енергичност, кураж и далновидност. Намалил данъците, отпуснал щедра държавна помощ на бедните и принудил благородниците да поделят запасите си от храна с гладните и отчаяни маси. Векове по-късно тази реформаторска програма все още се споменавала с възхищение: „Само един човек [...] умрял от глад в цялата империя."[11] Което, макар и да не е самата истина, доказва, че са се взимали мерки за борба с глада.

После, обръщайки поглед на североизток, Пероз се показал не по-малко решен да се справи с все по-нарастващата заплаха от ефталитите. Повече от всеки член на династията на Сасанидите преди това той бил отдал и себе си, и всички ресурси на империята си на голямата игра на племенно съперничество в Централна Азия. Мерв, древен град, намиращ се между Хиндукуш и Каспийско море и притежаващ потенциала да господства над мочурищата в Североизточна Персия, бил превърнат в могъщ бастион на царската власт: грамадни крепостни валове, увенчани с кули от печени тухли и набраздени от бойници, били издигнати около обширна кръгла цитадела. Междувременно други крепости, стратегически разположени покрай самата граница, били построени от нулата; цяло състояние било похарчено за укрепления, гарнизони и военни складове.[12] В Горганската равнина например, изградена от червени тухли и простираща се на двеста и четирийсет километра, се виела грамадна стена – най-голямото отбранително съоръжение, строено някога в Близкия изток.[13] Когато Пероз – след четвърт век подобни усилия зад гърба си – дръзнал да излезе в степта през портите на стената от червени тухли, той вече бил пълководец със страховитата репутация на „храбър и войнствен мъж"[14].

Същевременно Пероз имал и някои недостатъци. „Нашите царе – обичали да се хвалят персите – никога не са били обвинявани в непочтеност"[15], но това може би е малко прекалено. Знаело се, че от време на време Пероз си позволявал да влезе в сътрудничество дори с белите хуни. Роден като по-малък син, той изобщо нямало да успее да се добере до престола без помощта на ефталитите. Още по-уронващи за престижа му обаче били катастрофалните последствия от една по-ранна експедиция, която повел в царството на белите хуни, на изток от степта, в региона, познат като Бактрия, където, след като попаднал в засада в една гориста долчинка, бил обграден и принуден да се моли за споразумение. Както се очаквало, условията на това споразумение били в еднаква степен обезсилващи и унизителни: отстъпени били редица ключови персийски крепости, бил поискан непосилен откуп и на самия шахиншах, това божество сред хората, се наложило да падне по очи пред ботушите на ефталитския хан.

Връщайки се към конфликта, Пероз без съмнение бил мотивиран както от по-важните геополитически необходимости, така и от желание за лично отмъщение. Накърненото му достойнство изисквало да потегли на война сред цялото великолепие, подобаващо на един цар на царете. Многочислена свита от готвачи, помощник-готвачи, прислужници, гримьори и отговорници за царския гардероб, ковчежници със сандъци със сребърни монети и дори някоя и друга принцеса – всички те трябвало да придружат господаря си в безименната необятност на равнините. Пероз не искал да обуздае дивите ефталити само със силата на оръжието – искал и да ги смае.

Освен това ефталитите не били единствената му цел. Предизвикателства стояли пред Пероз както на север, така и на юг от степната граница. Господарите, които се разпореждали в обширната територия, простираща се между Персия и ефталитското царство, можели да претендират за почти толкова славен произход, колкото този на самия шахиншах. Преди въстанието на Ардашир именно техните предци управлявали империята, която сега се водела сасанидска. Те се наричали „парти" и все още пазели спомена за златната си епоха, когато персите и още куп народи били категорично под техен контрол. Не че властта на великите партски династии някога действително била рухвала. Въпреки че след знаменитата победа над партския цар, удържана от Ардашир през 224 г., членовете на царското семейство били или избити, или прокудени в изгнание, войнстващите благородници лесно се приспособили към смяната на режима. Седемте велики владетели на Партия не признавали други господари освен самите Сасаниди.[16] Превъзходството им било затвърждавано в течение на много векове „по силата на древен закон"[17]. Впечатляващо: най-могъщата партска династия, Каренидите, можела да проследи историята си на героични подвизи чак до древността, когато един от основателите ѝ свалил от царския престол истински демон. Заххак, некромант, който бил толкова зъл, че от раменете му изникнали две отровни змии, които тутакси започнали да търсят юношески мозъци, управлявал света в продължение на цяло хилядолетие, докато родоначалникът на династията Карениди, ковач на име Каве, не повел въстание срещу тиранина. Подобен произход идеално подхождал на претенциите на партските владетели – претенции, подплатени с огромно богатство и човешки ресурс. Всъщност за тях може да се съди по факта, че фокусирайки енергията и вниманието си върху западната част от империята си, сасанидските царе обикновено с радост стояли настрани от източната. Разбира се, никой шахиншах не би си го признал, но в голяма част от Партия царската власт на Сасанидите била само привидна. Каренидите и сродните им династии управлявали владенията си не толкова като поданици на персийската монархия, колкото като партньори в една понякога размирна конфедерация. „Тъй като всеки от вас е господар на собствената си провинция – както заявил гръмко веднъж един от тях пред останалите – и притежател на огромна власт.“[18] Империята може и да била персийска, но в източните си провинции си оставала и партска.[19]

За един шахиншах, който трябвало да посвети усилията си в борба с ефталитите, това било много неприятно усложнение. Неотложната нужда от усилване на имперската защита по североизточната граница, независимо дали чрез укрепването на съществуващи градове, или чрез издигането на нови, изобщо не била в унисон с вековната политика на ходене на пръсти около партите. Въпреки цялата си самонадеяност Пероз бил изключително чувствителен към този проблем. Вярно, че подкрепата на ефталитите му била помогнала да предяви претенции към престола, но решителният удар всъщност бил нанесен от партски военачалник – Рахам от династията Михраниди. Тъкмо той бил победил, заловил и екзекутирал по-големия брат на Пероз и след това бил короновал самия Пероз като свое „протеже“[20]. Двайсет и пет години по-късно амбициите на персийския цар все още зависели от подкрепата на партските династи. Без нея той нямал шанс да срази новопоявилото се ефталитско царство. Същевременно не можел да се надява на решителна победа, без да преведе армиите си през партска земя. Кръг, който да направиш квадрат.

Но може би не напълно невъзможна. Освен смел, Пероз бил и умен и знаел, че понякога перото може да се използва редом с меча. Затова заедно с воините и строителите си той свикал в защита на империята си и певците, поетите и учените. Осъзнавайки, че дните, когато било достатъчно династията на Сасанидите да сочи чистия си персийски произход, са отминали, Пероз предприел един прост, но революционен трик – поръчал миналото ѝ да бъде пренаписано.

Сега имало нужда от ново фамилно дърво, по-приемливо за партската чувствителност, по-всеобхватно, по-мултикултурно. И така, подчинявайки се на заповедите на своя господар, учените на царска служба се заели да преправят из основи родословието на Сасанидите. За щастие, съхранени в древните текстове и в паметта на жреци и поети, бляскаво ги очаквали идеалните предци. Кейанидите – като ковача Каве, от когото династията Карениди твърдяла, че произлиза – били герои от едно легендарно далечно минало и биографиите им включвали говорещи птици, летящи колесници, крепости, издигнати от демони, и други фантастични чудеса. За разлика от Каве, който бил обикновен ковач, те всички били надарени с фарр – династията им била толкова съвършено царска, че самото им име произлизало от древната титла *кей*, или „цар“. Това обаче не била основната причина, поради която Пероз изведнъж решил да свърже произхода си с тях. Истинската привлекателност на Кейанидите се състояла в местоположението на царството им, което заемало не територията на Персия, а тази на Партия и – на север – тази на Горган. Именно там кейанидските царе, неуморните пазители на народа си, вършили подвиг след подвиг, сражавайки се в защита както на царството си, така и на своя фарр, решени да устоят срещу дивите си врагове, чиято пъклена цел била да им отнемат и двете. Докато Пероз напредвал на север от Партия срещу ефталитите, той се постарал да го направи като самозван наследник на Кейанидите; като цар, произхождащ от същите земи, които бил дошъл да брани.

Ариянам, наричали се някога тези земи, „царството на арийците“ – Иран. Персите, които твърдели, че произхождат от това изконно североизточно царство, и следователно се смятали за не по-малко арийци от партите, винаги били харесвали това име. Много преди времето на Пероз сасанидските царе се перчели с него в надписите, титлите и всичките си безкрайни хвалби. Дори империята си нарекли *Ираншахр*, или „страната на арийците“.

Сега обаче, по времето на Пероз, фабрикуването на връзки между сасанидската монархия и митичната кейанидска родина било мания. Взрян в едно опасно и несигурно бъдеще, царят се опитал да му повлияе, устройвайки официална систематизация на миналото. Нагли фалшификации веднъж завинаги направили Ардашир онова, което Пероз така отчаяно имал нужда да бъде – наследник на Кейанидите. Междувременно, за да се затвърди правдоподобността на тази измама, векове история просто били изтрити. Крайният резултат бил родословие, което идеално отговаряло на отчаяните нужди на времето. Също като някой военен склад на североизточния главен път или чисто нова крепост на червената стена отвъд Елбурс, то било знак едновременно за криза и за твърда решимост тя да бъде преодоляна.

Закален в битките прагматик и самопровъзгласил се наследник на древни царе, сражавали се с демони, шахиншах*ът* препуснал на война, въплъщавайки се и в двете роли. Това, че Пероз възкресил древната титла *кей*; че нарекъл по-големия си син „Кавад" – на първия от Кейанидите; че изобразил върху монетите си куп алюзии с легендарната династия, не било просто за удоволствие. Всъщност всички тези неща били убедително доказателство за непоколебимата му целеустременост. Стратегията му била двояка – да спечели сърцата и умовете на партските си поданици, докато среща ефталитите с железен юмрук. И тя явно вършела работа. Решителният ход бил предприет. Пероз и армията му преминали през портите на гигантската червена стена и се устремили към степта. Но заварили най-близката ефталитска крепост, която се намирала точно отвъд границата, изоставена.[21] Очевидно страховитото царско име било хвърлило диваците в твърде голям ужас, за да се изправят срещу него и да се бият. Пероз поръчал селището да бъде изравнено със земята. Междувременно всичко зад гърба му в Партия изглеждало спокойно. Сега оставало само да открие врага, да го притисне в ъгъла и да го затрие от лицето на земята.

След това шахиншахът получил веста, които копнеел да чуе – ефталитите били пред него. Ездачите от авангарда им били забелязани и основната им армия се приближавала. Пероз издал бързи заповеди, призовавайки героите от Ираншахр на бой. Лагерът веднага се отдал на трескаво приготовление – стрелците смазвали и изпробвали лъковете си, водачите на слонове издигали бойни кули върху гърбовете им, а пехотинците почиствали плетените си щитове. Но най-неотложно било в бойна готовност да се приведе основното оръжие на похода – най-смъртоносната ударна сила в света. Шлем от един къс, „наподобяващ като маска точно лицето“[22, А]; желязна броня, набедреници и ръкавици; камшици и боздугани, провесени от колана, и копие, толкова дълго и тежко, че с него можело да се борави само ако преди това е било закрепено отстрани на коня – това били принадлежностите на един въоръжен конник в служба на шахиншаха. В пълното си бойно снаряжение такъв воин приличал не толкова на човек, колкото на „движеща се изкована статуя“[23]. Покачени върху седлата си с помощта на слуги, пришпорвайки напред коне, също целите облечени в брони, и оформяйки бляскава линия в предните редици на армията, бойците от тежката кавалерия на Ираншахр били достойни наследници на предците си – стоманени герои точно като Кейанидите.

Хвърляйки поглед назад, към лекото възвишение, където се бил разположил царят им, както правел всеки шахиншах преди битка, те виждали най-голямото доказателство за това. В този случай повече от всякога Пероз искал да се представи като епична фигура. Били положени огромни усилия да му се намери най-високият и хубав кон. Неколцина слуги стояли в готовност около него, за да е сигурно, че няма да изцвили, да се изпикае или по някакъв друг начин да принизи героичната атмосфера. Самият цар без съмнение светел с блясъка на разкошните си накити. Зад него, където можели да го видят всички в редиците, се развявало грамадното му знаме – *Дерафш-е Кавиани*, или „знамето на Каве“. Израз на сасанидската мощ, то било едновременно автентично (и героично) паниранско. Не било съвпадение например, че името му напомняло за легендарния родоначалник на династията Карениди – някога, преди да бъде окичено с украшения и ресни, то било скромна кожена престилка, носена, или поне така се твърдяло, от самия ковач, низвергнал тирана-чу довище. Когато Пероз дал заповед на армията си да се впусне в атака, целта

[А] Цитатите от Хелиодор са взети от „Етиопска повест“, прев. от старогръцки Георги Батаклиев. София: Народна култура, 1982. – Б.пр.

му била да повтори подвига на Каве – предстояло му да срази цяла армия от демони.

Препускайки напред, отначало в тръс, а после и в гръмовен галоп, тежковъоръжените кавалеристи насочили копията си към по-леко въоръжените ефталити. През облаците прах, вдигнат от конете им, изглеждало, че врагът се скупчва в безредна паника. В следващия момент ефталитите се пръснали, обърнали се и хукнали обратно през полето. Надавайки триумфален вик, персийските кавалеристи веднага се разгърнали в опит да обградят изтеглящия се противник. Препуснали дори по-бързо и прахта още повече се сгъстила. Стрели, свистящи през облаците пясък, започнали да трополят и да отскачат от броните им, но мъжете на Иранfamous били твърде горди, за да трепнат. За желязната броня, която ги покривала от глава до пети, се твърдяло, че е „защитно средство против всякакви стрели и предпазва от всякакво раняване“[24]. Стрелите на презрените номади не можели да им навредят. Във всяко отношение персийските воини били неуязвими и победата без съмнение им принадлежала.

В следващия момент обаче изведнъж усетили, че копитата на конете им пропадат и започват да рият във въздуха. Самите ездачи полетели напред и – сред кошмарна мъгла от прах и стрели – се устремили към вътрешността на гигантски ров. Твърде късно предните редици на персийската кавалерия осъзнали, че ефталитите са се подготвили за атаката им с адско коварство. Те издълбали грамаден изкоп, простиращ се през по-голямата част от полето, който после били покрили с тънък пласт слама и пръст. Оставили непокътнат единствено центърът, за да улеснят собственото си оттегляне; междувременно преследващите ги перси попаднали право в капана. „Такава била яростта, с която преследвали врага, че онези отзад не забелязали бедата, която сполетяла конниците от предните редици. И така, заедно с конете и копията си персите продължили да падат в рова и да тъпчат събратята си, докато не били унищожени до последния човек. Сред мъртвите бил и самият Пероз.“[25]

Има различни версии относно начина, по който шахиншахът е посрещнал края си. Някои твърдят, че докато се е сгромолясвал в ефталитския изкоп, откъснал ухото си и го стиснал в юмрук, понеже не искал някой дивак да задигне прочутата му перла. Други казват, че останал заклещен в някаква цепнатина в земята, където умрял от глад, а трети – че успял да се измъкне от бойното поле „само за да бъде изяден от дивите животни"[26].

Две неща обаче са сигурни. Първо, не открили нито тялото, нито великата перла на Пероз; второ, неговият фарр го напуснал завинаги.

Искрата

Само неколцина изтощени и мръсни перси успели да се доберат до дома от бойните полета на Горган. Новините, които донесли със себе си, едва ли можели да бъдат по-страшни. Кръвта, изпълнила рова на ефталитите, можела да се окаже кръвта на самия Ираншахр. Никое царство в света не е в състояние да просъществува дълго без богатства и човешки ресурс, а клането било отнело на Сасанидската империя и двете. Единствено благодарение на колосалните усилия на имперските бирници походът изобщо бил започнал, а сега, когато цветът на кавалерията бил унищожен, не останало никакво средство, с което ефталитите да бъдат обуздани. Границата напълно се лишила от защита. Всички крепости, които Пероз с толкова труд построил, стояли изоставени и безстопанствени. Все по-упоритите слухове за терор скоро помрачили източните владения на Ираншахр – цели региони, управлявани някога от Кейанидите, били направени от ефталитите на кръв и пепел.[27]

Оплячкосването на древните земи на арийците било ужасяващо предизвикателство за практическото функциониране на цялото Сасанидско царство. На смъртна заплаха били изложени както престижът му, така и данъчната му база. Но това не било най-лошото. Ефталитският пожар не засягал само полята и градовете. Пламъците поглъщали и постройки, смятани за източници на невероятна святост от онези, които ги били издигнали. Както в ръцете на злодеите огънят може да се използва за унищожение, така в ръцете на добродетелните може да бъде посветен в служба на небесата. Това била причината Ираншахр да е осеян с храмове, в които нямало статуи, а „олтар в средата на ограждение, съдържащо голямо количество пепел, където жреци поддържат вечен огън“[28]. Вярвало се, че ако такъв олтар бъде осквернен, самият космически ред ще започне да се руши. След „съкрушителното и смазващо поражение“[29], претърпяно от Пероз, когато храмовете на огъня из северните краища на Партия били сривани със земята от ефталитите, мнозина в Ираншахр съзирали в унищожението на царската армия нещо далеч потревожно и злокобно от обикновен военен погром; за тях това хвърляло сянка върху самата вселена.

Въпреки това надеждата оставала. Трите най-свещени храма на огъня – най-ярките и най-могъщите – все още били непокътнати. Единият, „Огънят на жребеца“, се криел зад редица високи укрепления на билото на едно възвишение в Мидия, планинския регион на север от Персия, а вторият – „Огънят на фарр“, бил на сигурно място в самата Персия. Единствено третият, *Адур Бурзен Михр*, или „Огънят на великия Митра“, бил застрашен от ефталитите, тъй като се намирал близо до фронтовата линия в Партия, на древния главен път, който водел право към степите на север.[30] За вярващите в Ираншахр обаче представата, че един от трите им най-свещени храма може да бъде оплячкосан, пепелта му – разпръсната, а огънят му – изгасен, сама по себе си изглеждала почти светотатствена. Да си представиш такова нещо означавало да допуснеш, че космосът е неизлечимо болен.

Трите велики огъня не били възникнали от ръката на смъртен. Бил ги запалил Добрият бог Ормузд – Вечният, Сияйният и Премъдрият – „като три светлини, които да бдят над света“[31]. А светът имал голяма нужда някой да бди над него. Ормузд, изворът на всичко добро, чисто и правилно, не бил единственият бог създател. „В действителност – както се казва в един древен стих – съществуват две главни същности – двете лица на една и съща монета, известни със своята вражда. В мисъл, думи и дела те нямат общо една с друга, бидейки най-добрата и най-лошата.“[32] Докато Ормузд бил внесъл във вселената *аша*, или истината и реда, сянката му, змиекосият и бълващ мрак Ахриман, бил пръкнал обратното – *друдж*, или лъжата. Последователите на злото били навсякъде и варирали от номади като ефталитите до най-ужасното и порочно създание на Ахриман – жабата. В непрекъснатата борба срещу подобни противници смъртните, избрали пътя на добродетелта и светлината, отдавна се радвали на помощта, която им изпращал Ормузд. В древни времена великите огньове кръстосвали цялата земя, явявайки се навсякъде, където имало нужда от тях – един от тях помогнал за свалянето от власт на Заххак, некроманта с изникналите от раменете змии; друг съдействал на един кейанидски цар в една особено изнурителна атака срещу идолите. Макар оттогава огньовете да били станали неподвижни, те не били изгубили и искрица от небесната си мощ, оставайки си това, което винаги са били – най-сигурните пазители на правилния световен ред.

Човечеството обаче също имало роля. Смъртните мъже и жени навсякъде по света трябвало да се отдадат на каузата на светлината; да заживеят по такъв начин, че да се превърнат в късчета жив пламък. За щастие, Господарят на Вселената им бил оставил напътствия как да го постигнат. Много векове по-рано човек на име Зороастър бил получил видение. Изплувайки от ритуално потапяне в река сред сияйната чистота на една пролетна утрин, той изведнъж се оказал окъпан в несравнимо по-чистата светлина на Ормузд. В главата му прозвучали думи – божественото учение. Върховният създател за пръв път разкривал пред смъртен истинската си същност – изворът на всичко добро. През последвалите години Зороастър получил още много видения. Била му разкрита природата на космоса, както и традициите, според които той и останалите смъртни трябвало да живеят живота си. Принуден да забегне в изгнание заради отказа на собствения му народ да се вслуша в учението му, той успял да си спечели последователи в чужда земя. Въпреки усилията на съседните племена да ги унищожат тези нови последователи накрая спечелили войната и младата им религия устояла и процъфтяла. Самият Зороастър, през когото откровенията на Ормузд били съвършено пречупени, щял да бъде завинаги почитан като човека еквивалент на свещен огън; като връзка между небето и земята, създадена с божествената намеса. Това по мнението на последователите му означавало да бъдеш *матран* – „повелител на Божието слово“, или пророк.

„Само Зороастър чу Нашите заповеди – бил се произнесъл лично Ормузд. – Само той изрази мислите Ни.“[33] Гръмка похвала, която освен това гарантирала, че жреците, следващи учението на

Зороастър, проявяват твърда и непоколебима загриженост към правилността. Докато поддържали свещените огньове, те редовно изпълнявали безмилостно сложните ритуали, знаейки, че спазването на всеки от тях ще спомогне за укрепването на космическия ред. Въпреки това жреците не можели да се надяват, че ще надделеят над Ахриман без чужда помощ. Били нужни още хора, които да бъдат подготвени за космическата битка. Дори най-презреният роб можел да се включи. Трябвало само да рецитира петте ежедневни молитви, както Зороастър бил заръчал на правоверните, и в добавка да поддържа зъбите си искрящо чисти и той също можел да помогне за прочистването на света от лъжата. В такъв случай е ясно защо жреците на Ираншахр се опитвали да държат сънародниците си изкъсо по отношение на вярванията и поведението им. Както отбелязал един чужд коментатор: „Нищо не се смята за законно или правилно сред персите, освен ако преди това не е било одобрено от жрец."[34] Без подобна дисциплина не би имало шанс да се спечели великата битка за Вселената.

Въпреки всичко както в духовно, така и в светско отношение един персонаж стоял над всички останали и това бил шахиншахът. Само той имал правото да твърди, че е бил докоснат от божественото. *Аша*, тази висша добродетел на Ормузд, не би могла да бъде поддържана без него. Нито пък впрочем привилегиите и правата на жречеството. Ахриман, в цялата зловредност на лукавството си, полагал големи усилия да култивира ерес и демонични култове. Не всяко кътче на Ираншахр било огряно от светлината на учението на Зороастър. Макар някои от древните богове на иранците – например изключителната Анахита – да били определяни от зороастрийското жречество като верни помощници на Ормузд, други, както бил предупредил самият Зороастър, въобще не били богове, а демони. Култовете, идолите и последователите им трябвало да бъдат смазани. В края на краищата единствено шахиншахът можел да свърши тази работа. Щом религията на Зороастър, основана от самия Ормузд, очевидно съществувала, за да служи като защитник на човечеството, то тогава – по мнението на жречеството –функция на царя било да служи като „защитник на религията"[35].

Роля, която династията на Сасанидите изпълнявала доста спорадично през годините. Въпреки че голяма част от царете със сигурност били отдадени на зороастризма, друга голяма част не били. Царското разбиране за същността на *аша* невинаги съвпадало с това на жречеството. Религията според персийските владетели съществувала, за да затвърди властта на монарха, а не обратното. Идеята, че може да бъде допуснато Зороастрийската църква да се сдобие с идентичност, независима от царския контрол, да не говорим за политически лостове, отдавна била проклятие за Сасанидите. Съответно, независимо че жреците често били използвани от монархията като копои, те никога не били пускани от каишката. Всеки опит да се изхлузят от нашийниците си, винаги завършвал с решителното им натикване обратно в клетката. Може и да ги галели и глезели, но никога не им се позволявало да забравят кой държи пръчката.

Сега обаче, сред бедите и сътресенията на епохата, това започнало да се променя. Докато персийската монархия, омаломощена от атаките на ефталитите, полагала отчаяни усилия да заздрави положението си, Зороастрийската църква сграбчила шанса си. Жреците, които снабдили Пероз с кейанидско родословие, били в положение да поискат значително възнаграждение за съдействието си. Не всичките им усилия били отишли в обслужване на царския интерес. В преработената си история на Персия жреците си били отредили ролята, която винаги си мечтаели да играят – тази на партньор и дори на близнак на шахиншаха. „Родени от една утроба; свързани и осъдени никога да не се разделят.“[36] По-ранните сасанидски царе биха се присмели – и биха наказали – подобна идея. Но Пероз не го сторил, понеже не можел – ситуацията му била станала твърде безнадеждна. И така, вместо да отклони претенциите на духовенството като обикновена превземка, която може да бъде отхвърлена с презрение, той нямал друг избор, освен да угоди на жреците и след това да се възползва от онова, което успее да им изкопчи в замяна. По-добре било да сключат взаимно изгодна сделка, отколкото никаква.

Въпреки многото проблеми, които останали помежду им, монархията и духовенството определено споделяли едни и същи цели. Точно както Пероз имал амбицията да наложи древния ред на Кейанидите в своето рушащо се царство, така жреците искали да установят в Ираншахр дори още по-висшия ред на Ормузд. Разбира се, подобна цел можела да бъде постигната единствено с много упоритост. На законите, които отдавна не се зачитали или само от време на време се прилагали, трябвало да се придаде тежест. Пазителите на светлината и истината трябвало да бъдат готови „да стъпкват, мачкат и рушат идолопоклонническите храмове и неподчинението, произтичащо от Дявола и демоните“[37]. Естествено, най-голямата отговорност отново падала върху плещите на шахиншаха, но и зороастрийското духовенство, което все повече се изплъзвало от царския контрол, се било захванало да си извае своя, независима роля. Из империята властта на провинциалните управители била конкурирана, а понякога дори засенчвана от тази на *мобедите*, или „главните жреци“. Официално, разбира се, тези мъже си оставали подчинени на шахиншаха, но още по времето на бащата на Пероз започнали да се появяват явни наченки на една алтернативна йерархия. За пръв път се споменало за *мобадан мобед*, или „мобед на мобедите“. Пускайки все по-дълбоки корени с всяко следващо десетилетие, се зараждала една институция, която можела да претендира, че всъщност въплътява *аша*. Но думата, която я описвала най-добре, изобщо не била персийска, а гръцка. Онова, което в действителност създавали жреците, било *еклесия*, или „Църква“.

Именно Зороастрийската църква имала колосалната и смайваща амбиция да установи един истински универсален ред, простиращ се както назад, така и напред във времето. В крайна сметка не хаосът, а лъжата застрашавала Вселената, което на свой ред означавало, че е жизненоважно – ужасно и неотложно важно – да се установи точната истина за живота и времето на Зороастър. Това обаче било проблем. Епохата на великия пророк била шеметно отдалечена. Всъщност толкова отдалечена, че от отдавна мъртвия език, на който Зороастър бил възвестил откровенията си, макар и грижовно съхранен на езиците на учените, не било останало дори писмо. За неспокойните лидери на Зороастрийската църква това станало източник на все по-голяма тревога. Възможно ли било паметта наистина да осигури достатъчна защита срещу разрушителното действие на времето? Ако ли не, правоверните, както и целият останал свят, несъмнено били обречени. И така, надлежно било изфабрикувано писмено свидетелство.[38] Откровенията на Зороастър за пръв път били увековечени в книга.

Мъките на жреците обаче не били приключили. Процесът по записването на т.нар. *матра*, или Божие слово, бил породил два очевидни въпроса: къде и кога го е получил Зороастър? Тези загадки не били лесни за решаване. В Ираншахр почти нямало регион, който в някакъв момент да не си е приписвал честта да е родно място на Пророка. За конфуз най-древните свидетелства, датиращи от времето, когато предците на самите перси били номади и живеели в степите, го разполагали право в царството на ефталитите. Невъзможно е да разберем дали водачите на Зороастрийската църква са знаели за тази традиция, но така или иначе тя била неприемлива. Вместо това с все по-нарастваща увереност и настойчивост мобедите оповестявали една съвсем различна биография на пророка си. Зороастър, учели те, всъщност бил роден в Мидия преди около хиляда години, по времето на Кейанидите.[A] В действителност един кейанидски цар „с грамадно копие и величествена осанка“ му бил предложил убежище в началото на изгнаничеството му и бил оказал „подкрепа и поддръжка“[39] на младото му вероучение. С други думи, истински образец на царско поведение. Отчаяно стремейки се да се отъждестви с Кейанидите по свои собствени разбираеми причини, Пероз се поддал на изкушението. Той препуснал на война не просто като наследник на династията като цяло, но също – а и по-точно – като наследник на първия покровител на Пророка.

[A] Истинска плетеница от погрешни сведения, за чието разплитане били нужни поколения учени. Дълго време масово се приемало, че Зороастър е живял, когато сасанидските жреци твърдели, че е живял, а именно „258 години преди Александър“ или според нашия календар – в началото на VI в.пр.Хр. Едва наскоро задълбочено проучване на свещените текстове става причина за отнасяне на възникването им към много по-ранен период, някъде между X и XVII в.пр. Хр. Опровергани бил и предполагаемият мидийски произход на Пророка – Западен Иран не се споменава никъде в свещените текстове. Колкото до това дали традициите, разказващи за Зороастър, са автентични, от такава необятна дистанция във времето е невъзможно да се каже. „Подобен избор не е нито легитимен, нито нелегитимен, той е просто налучкване“ (Келен, с. 3). – Б.а.

Църква и държава действително се оказали близнаци. Жреци и цар, поне така изглеждало, печелели поравно.

Като изключим, че, за жалост накрая Пероз се оказал мъртъв. Нещастие, страхували се поданиците му, което било знак за нещо повече от обикновен лош късмет. „Никой не можел да предизвика подобни загуби и унищожение освен самият божествен господар на арийците."[40] Това мнение, споделяно шепнешком все повече и повече из цялата територия на Ираншахр, заплашвало да разруши бъдещето на династията на Сасанидите. Критиците не осъждали само бойната тактика на царя. Напредвайки към Горганската равнина, шахиншахът минал през покритата със сняг планина Елбурс – царството на бог на име Митра, когото открай време било доста глупаво да ядосваш. Зороастрийските жреци го определяли – заедно с Анахита – като един от двамата главни помощници на Ормузд: „бодърстващ и вечно буден, воинът на белия кон, който поддържа целия този вълнуващ свят и се грижи за него."[41] Конкретно: онова, за което отговарял Митра, били клетвонарушителите, или онези, които дръзвали да изричат лъжи. Притежавайки „хиляда уши"[42], той бил добре подготвен за целта. Богът със сигурност бил проследил първоначалния поход на Пероз срещу ефталитите, когато шахиншахът, станал жертва на засада и плен, се принудил да се поклони пред ботушите на хана и се постарал преклонението му да съвпадне с изгрева – момент, когато от правоверните се изисквало да се отдадат на молитва. Още по-непочтено било да не зачете договора, наложен му от ефталитите – според неговите условия той тържествено се бил заклел никога повече да не пресича границата. Клетва, която, разбира се, безспорно нарушил. В такъв случай какво друго можело да представлява унищожението на Пероз и армията му, ако не наказанието на гневните небеса? „Ти навличаш беди на онези, които лъжат, о, Митра! Отнемаш силата на ръцете и бързината на краката им."[43]

Царят на царете бил или защитник на истината, или нищо. Нещастията, които застигнали Ираншахр след смъртта на Пероз, със сигурност изглеждали като доказателство за слуха, че Сасанидите са станали слуги на лъжата. Обедняването и оскотяването не били единствените призраци, които витаели в царството – нова суша се прибавила към бедите, причинени от ефталитите. Докато хватката на глада се затягала и гладуващите чоплели корени и суха трева сред прахта на безплодните си поля, все повече хора започвали да вярват, че небесният съдия изпълнява присъдата си над Пероз: „Злодеят, който наруши клетвата си към Митра, носи смърт на цялата страна."[44] С „празна хазна и земя, оплячкосана от хуните"[45], наследниците на Пероз почти били изгубили своя фарр. В течение на четирите години, последвали горганската катастрофа, един от братята му бил екзекутиран като претендент за трона, а друг – свален от власт и ослепен. Най-големият син на Пероз, Кавад, който се възкачил на престола вследствие на този преврат, бил само на петнайсет – възраст, на която според обичая на персийското висше общество едно момче получавало обкован колан и ставало мъж.[46] Управлението му едва ли можело да започне при по-неблагоприятни обстоятелства.

Вероятно най-добре можем да оценим мащаба на предизвикателствата, които се изправяли пред него, взирайки се в невиждащите очи на чичо му. Опасност се надигала както зад граница, така и у дома. Не всички в Ираншахр били обеднели след поражението на Пероз. За великите партски владетели например нещастията, сполетели персийската монархия, били не само риск, но и възможност. До времето, когато Кавад се възкачил на престола, един от тях вече бил предприел някои толкова смели и самоуверени действия, че бил станал цар във всяко друго отношение освен по титла. Дори според стандартите на предците си Шукра, главата на династията Карениди, бил изключително властен. Освен това войната му се била отразила чудесно. Именно той бил командвал неколцината омаломощени оцелели от имперската армия, успели да се измъкнат от горганския фронт – постижение, което било така усърдно разгласено, че Шукра дори се бил осмелил да се нарече „отмъстителя на Пероз"[47]. Сред царящия навсякъде мрак той притежавал аура с неопровержим блясък и се възползвал от нея докрай. Отклонявал данъци от кралската съкровищница в своята и държал воините, които бил върнал от Горган, плътно под своя команда. На Кавад, макар да бил „господарят на арийците", изглежда, му оставало единствено безсилието.

Между персийските монарси и владетелите на Партия, между Сасанидите и представителите на династиите Карениди и Михраниди, винаги се били намесвали призраци. Когато Шукра, в цялото великолепие и блясък на величието си, излизал изпод дъговидните сводове на двореца си, той яздел начело на воини, които изглеждали не като хора, а като привидения, призовани от епоха, по-далечна от тази на Ардашир и дори от тази на самия Зороастър. Наметките, знамената, премените на конете им – всичко било в зелено.[48] Това бил цветът на Митра – богът, чийто гняв към Пероз бил изсушил полята на Ираншахр. Ако този бог можел да бъде усмирен, той бил в състояние отново да направи почвата плодородна и щедра. Внушавайки тази идея с пищността си, Шукра не само се присмивал на династията на Сасанидите, но и си присвоявал една от най-древните и трайни традиции, почитани от партите. Неслучайно свещеният им огън бил наречен Великият огън на Митра – в най-отдалечените източни региони на Ираншахр Митра бил почитан със същата отдаденост, с която някога го почитали всички арийци. Всъщност култът към бога бил практикуван с такъв плам из полята и планините на Партия, че едва оставало време за самия Ормузд.[49] Точно както облечената в зелено лична армия на Шукра извиквала в съзнанието предсасанидски времена, така – и дори още по-възмутително – свещеният огън на Митра напомнял за вярвания, които предхождали Зороастър. В такъв случай едва ли е изненадващо, че мобедите направили всичко по силите си, за да осуетят възобновяването им. Обект на твърде голяма почит, за да бъдат унищожени напълно, те все пак били омаловажени. Огънят на Митра, заявили мобедите, е подходящ единствено за масите – пастири, орачи, селяни. Двойно ловък ход, тъй като чрез него жреците успели да представят оставащите свещени огньове – и двата на сигурно място в лоното на Църквата – за единствените с автентичен произход. Фактът, че истината била съвсем различна – че храмът на огъня в Персия съществувал едва от времето на Ардашир, а този в Мидия дори от по-късно, едва от царуването на самия Пероз, – нямал никакво значение.[50] В края на краищата мобедите имали влияние над царя, разпореждали се с ресурсите на една все по-разрастваща се Църква и пишели книгите. Въпреки това, накъдето и да препуснели Каренидите, облечените им в зелено конници чинно ги следвали в знак, че съществували вярвания, по-древни от Пророка, които далеч не са мъртви.

Не че всички в Партия били повярвали в ролята на Шукра като посредник на Митра. Макар че персийското владичество отдавна било опротивяло на партските династи, те били много по-подозрителни един към друг, отколкото към Сасанидите. Именно в тази враждебна обстановка Кавад забелязал проблясък на надежда. Не само шахиншахът бил изправен пред потискащото величие на Каренидите. В същото положение се намирала и партската династия, която няколко десетилетия по-рано била помогнала на Пероз да се възкачи на престола и все още смятала, че има неотменното право да се разпорежда, както си иска – Михранидите. Както подсказва името, нейните членове също се смятали за любимци на Митра; те също събирали собствени данъци и разполагали с лични армии. Осъзнавайки напълно слабостта си, Кавад решил, че няма друг избор, освен да се обърне за помощ към тях. Отчаян ход, който, разбира се, не се отразил добре на царската му репутация, но „господарят на арийците" не го било грижа. И така – вследствие от тази маневра – към всички нещастия, застигнали народа му, Кавад добавил и гражданска война. Михранидите, изкушени от възможността за открита атака срещу най-върлия си враг, надлежно се впуснали срещу силите на Шукра. Кътчетата от Ираншахр, оставени неопожарени от ефталитите, сега били прегазени от двете най-благородни династии в империята. Накрая, в кулминационния сблъсък, поражение претърпял родът Карениди. Шукра паднал в плен заедно с цялото си съкровище. Предаден в ръцете на царя, великият пълководец бил убит.

Както се оказало обаче, нито едно от тези неща не подобрило положението на Кавад и на йота. „Вятърът на Шукра утихнал, а този на Михранидите започнал да духа"[51] – векове по-късно фразата все още продължавала да бъде пословична. Колкото и мъчително да звучали поривите на този вятър в ушите на царя, това било нищо в сравнение с жестокостта, с която се вихрели сред почернелите поля, буренясалите пътища и изоставените села в клетото му царство. Войната и гладът обезлюдявали страната. Дори в най-добрите времена земеделците носели смазващо бреме. Цялото богатство на шахиншаха във всичките му невероятни палати, това на династите в техните собствени крепости и това на мобедите върху хубавите им коне, цялото великолепие на бляскавите коприни на аристокрацията, накитите им и отрупаните им маси, всичките им танцьорки, музиканти и дресирани маймуни, с една дума, почти всичко, на което се радвали богатите, било придобито с усилията на бедните. Нищо чудно тогава, че бягството на селяни от полето отдавна причинявало безпокойство на върхушката и нарушителите, ако ги хванели, можели да очакват да бъдат жигосани по лицето като бунтовници срещу самия Ормузд. Когато бедите започнали да се трупат една върху друга, броят на бегълците все повече започнал да тревожи властите. Много останали без корени селяни се насочили към градовете, но много повече, събирайки се на банди и въоръжавайки се с тояги и секири, излезли на пътя и сами станали хищници. Отначало грабели съседните села и нападали пътници по главните пътища. По-късно, когато броят и увереността им нараснали, започнали да се целят по-нависоко. Невероятни новини започнали да пристигат на съветите на големците. Банди от презряното селячество, „подобно на демони, пуснати на свобода“[52], напредвали към благородническите житници и имения. Щурмували дворци и раздавали съкровища на „бедните, низшите и слабите“[53]. Но най-потресаващо от всичко било твърдението, че „долните плебеи“ се изреждали на жените, заловени по време на тези нападения, като дори напарфюмираните съпруги на благородниците се предавали от селяк на селяк.[54] Дама със знатно потекло, оплескана с мръсотията и потта на хората без земя – ето това вече било истинско олицетворение на рухналия ред.

Какво вещаело това тотално преобръщане на света? Категорично – края на самото време. Зороастрийците отдавна вярвали, че нищо не е вечно и че е предопределено великата борба между Ормузд и Ахриман да се реши в един последна и решаваща конфронтация. На никого преди Зороастър не му била хрумвала идеята, че вместо да се възпроизвежда вечно, поколение след безчетно поколение, човечеството може да се е устремило към един предначертан и окончателен край; че може да наближава един последен сблъсък между доброто и злото; че цялата вселена може да бъде претеглена и съдена. Подобни идеи без съмнение с лекота се вписвали в смутните времена, но сриването на Ираншахр едва ли не до анархия не било единствената причина безпокойството и очакването до времето на Кавад да достигнат невиждани висоти. От не по-малко значение вероятно било и времето на раждане на Зороастър, наскоро установено от учените, а именно – хиляда години преди тогавашния момент. Хората имали чувството, че живеят в сянката на нещо наистина знаменателно – цяло хилядолетие. В продължение на десетилетия това служело за поддържането на зловещи слухове – че било предопределено да се появи нов пророк, който щял да сложи край на всичко преди него и – за последователите си – начало на златна ера на равенство, справедливост и мир.[55] За Зороастрийската църква се оказало изключително трудно да изолира подобни приказки сред всички беди на епохата. И така, слуховете се разпространявали, а междувременно се променяли и еволюирали. Особено за бедните те, изглежда, били ключ към едно по-справедливо и щастливо бъдеще. Когато заграбвали владенията на богатите, опърпаните армии на лишените от собственост били мотивирани от нещо повече от омраза или дори глад. Точно както мобедите страстно вярвали, че Ормузд ги е натоварил с поддържането на традиционния ред на нещата, така и бедните, не по-малко страстно, започнали да вярват, че са натоварени с божествената мисия да сринат този ред върху главите им. Хората, заявили те, са създадени равни. От това следвало, че всички хубави неща, като се започне от храна, мине се през земя и се стигне до жени, трябва да бъдат общи. Привилегиите на аристокрацията и правата на духовенството трябвало да бъдат отменени. Такива били исканията на самопровъзгласилите се „поддръжници на справедливостта“: първият в света комунистически манифест.

Как подобно невероятно движение успяло да се зароди в лоното на най-страховитата монархия в света? Очевидно, злините и неправдите от предишните десетилетия много допринесли, за да вдъхновят революционния порив; същата роля изиграли и множеството различни религиозни течения, разпространени в Ираншахр; култовете и мъгливите ереси, които винаги тормозили Зороастрийската църква. По-късна традиция обаче щяла да припише безпрецедентната поява на Поддръжниците на справедливостта на учението на един пророк, или на отдавна предсказания пратеник на Ормузд – бивш жрец на име Маздак. Четиристотин години по-късно историците все още щели да отбелязват как той гръмко бил „оповестил, че даденото на човека от Бог трябва да се разпределя по равно и че хората са нарушили този закон в несправедливостта си един към друг“[56]. За беда, мракът, скриващ живота на толкова много пророци от очите ни, общо взето обгръща и Маздак. Макар че в истории, писани век и повече след неговото време, той е описван като внушителна фигура, нито един негов съвременен летописец не го споменава. Затова, ако човек се опита да разбере нещо за живота му, се сблъсква с повече въпроси, отколкото отговори. Маздак ли е бил автор на учението си, или просто е изразил доктрини, които са се създавали в течение на десетилетия или дори векове? Доколко можем да се доверим на традиционните подробности от биографията му? Съществувал ли е изобщо?[57]

Сред цялата несигурност обаче са ясни два факта. Първият е, че до времето на Кавад Ираншахр вече бил на ръба на всеобхватна революция. Вторият е, че самият Кавад, вечният опортюнист, помогнал за катурването му в пропастта. Монарсите обикновено нямат навика да насърчават класова борба, но Кавад, „който нямал равен по хитрост и енергичност“[58], отчаяно изпробвал нови подходи. Подкрепата му за революционерите целяла две неща – да гарантира, че собствените му владения ще останат непокътнати, и да подпомогне атаките срещу великите партски династии. Въпреки това е възможно – дори е вероятно – тази стратегия да не е била плод единствено на хладна пресметливост; може би Кавад наистина е гледал със съчувствие на страданията и исканията на бедните. Според традицията, след като бил представен на шахиншаха, Маздак го бил посветил в своята нова вяра и в случая традицията може и да не греши. Несъмнено дързостта, която Кавад проявил, опитвайки се да премахне аристокрацията, е най-доброто доказателство, с което разполагаме, че все пак Маздак е съществувал. Трудно е да повярваме, че един представител на династията на Сасанидите би могъл да се идентифицира с разбунтувалите се селяни, без да е вътрешно убеден, че действително изпълнява Божията воля. Цинизъм, обединен с религиозност – със сигурност това била комбинацията, която направила от Кавад маздакит.

Неизбежно, посвещаването му в новата вяра създало доста проблеми. Събитията започнали да се развиват стремглаво. През 496 г. съюз от благородници и мобеди принудил Кавад да абдикира. На негово място за шахиншах бил провъзгласен брат му, младо момче на име Замасп. Самият Кавад бил затворен в най-страховития затвор в империята, уместно наречен „Замъкът на забравата“, „понеже името на всеки, захвърлен в тъмниците му, вече е забранено да се споменава и наказанието за този, който го стори, е смърт“[59]. За Кавад обаче – един цар, така предприемчив, че се бил заиграл дори с комунизма – това нямало как да е непреодолима пречка. Разбира се, той скоро се сдобил с пълен набор женски дрехи, измъкнал се под носа на тъмничарите си, преоблечен като собствената си жена, и избягал в двора на ефталитите. Там, точно както бил постъпил и баща му преди близо четири десетилетия, си осигурил подкрепата на хана и се върнал в Ираншахр начело на ефталитска армия. Партските династи, които отчаяно се опитвали да устоят на маздакитския прилив, се оказали безсилни да помогнат на нищожния си цар, така че Замасп бил свален от престола без съпротива и – след като го ослепили с горещ зехтин или пък с желязна игла – сам бил осъден на забрава.

И така, през 498 г. Кавад отново бил шахиншах. Въпреки това окаяното положение на царството му все още заплашвало титлата му. Империята си оставала разкъсвана от религиозни спорове, социални сътресения и династични вражди. Освен това била фактически разорена. Как тогава можел Кавад да се отблагодари на ефталитските си поддръжници за подкрепата? Подобно предизвикателство като нищо можело да се окаже непосилно дори за неговата изобретателност.

Както винаги обаче, Кавад не се уплашил. Всъщност въпреки че империята му била на път да се разпадне, той се осмелил да се впусне в атака – да устреми поглед към залеза, да прекоси западната граница и оттам да си набави златото, от което се нуждаел.

Разбира се, тръгнал на война срещу единствената империя в света, която можела да се сравнява с неговата.

Двете очи на света

Някога предците на Сасанидите управлявали обширно владение, което се простирало чак до бреговете на Средиземно море. Египет, Сирия и дори част от Европа били техни. Спомените от тази златна епоха избледнели, но в самата Персия все още съществували паметници в нейна чест – загадъчни гробници и скални релефи на брадати царе. Най-забележителни били множеството колони, намиращи се на около осем километра от Истахр – Мястото на стоте колони. Тук, сред руините, жреците дълбаели надписи, а благородниците принасяли жертви на духовете на древните царе, които ги били издигнали преди толкова много време.

Повечето перси не се съмнявали, че тези мистериозни предци са Кейанидите. Методичното пренаписване на историята по времето на Пероз просто затвърдило тази идентификация. Същевременно съществували и други традиции, много различни, които също се запазили. Далеч на запад в Ираншахр гърците – народ, за който Кейанидите не значели абсолютно нищо – пазели спомена за персийски цар на име Кир. Според техните историци той бил „най-добрият от всички владетели“[60], първият човек, който се опитал да завладее целия свят. Макар да бил умрял цяло половин хилядолетие преди Христа, гърците все още го почитали като образец за универсален монарх. Той и наследниците му притежавали по-голяма власт, отколкото която и да е друга династия преди тях. Един цар дори имал намерението да свърже Европа и Азия чрез мост от кораби и да завладее самата Гърция. Не успял, но бил близо до целта, и опитът му със сигурност се оказал запомняща се демонстрация на глобално влияние. По-осведомени от самите перси, гърците знаели точно кои са основателите на първата световна империя. Не били Кейанидите, обитавали Мястото на стоте колони, а наследниците на Кир. Всъщност гръцките историци дори си имали свое име за руината – „Градът на персите“, или *Персеполис*.

Трудно е да повярваме, че персите не са знаели за тази алтернативна история.[A] Всяко нещо, свързано с величието на предците им, неминуемо е предизвиквало любопитството им. Без съмне-

---

[A] Доколко Сасанидите са били запознати с Кир и наследниците му е предмет на разгорещени спорове сред историците. Най-вероятно съзнанието за тях е избледняло с течение на времето, главно заради пренаписването на иранската история през V в. „Мястото на стоте колони“, изглежда, е отражение на едно от първоначалните имена на Персеполис. – Б.а.

ние, изменени отражения на спомените на гърците за Кир и наследниците му можели да бъдат разпознати в историите за Кейанидите – бележитото им управление, необятната им империя, а понякога дори и имената им. Въпреки това за зороастрийските жреци, които отговаряли за записването на миналото на Ираншахр, историята, както я разбирали гърците, не била от съществено значение. Играели много по-важни фактори и много по-велики сили. Възходите и паденията на земните империи били само отражение на нещо несравнимо по-космическо – сблъсъка между истината и лъжата. И според персите нямало по-добра илюстрация за силата, с която тази битка била отекнала през вековете, от Мястото на стоте колони. До времето на Кавад вече имало почти утвърдено становище относно това кой го е построил. Според една изключително древна традиция Джамшид бил най-великият монарх на всички времена – повелител на целия свят, чийто фарр бил така могъщ, че държал смъртта далеч от цялото човечество, избраник на Ормузд и притежател на летящ трон.[A] Накрая обаче, след като царувал хиляда години, той поискал да стане бог и неговият фарр тутакси го напуснал. Притиснат от Заххак, демоничния некромант, Джамшид бил посечен. Тъмнината и злото завладели света. От падналия цар и триумфите на царуването му не останала и следа, като изключим колонния каменен град[B].

Тахт-е Джамшид – така започнали да наричат руината, или Тронът на Джамшид[C]. Но въпреки че отговорността за разрушаването му упорито се приписвала на ядящия мозъци демон, истинският виновник си оставал онзи, чието име било способно да смрази кръвта на всеки вярващ зороастриец. Жреците на Ормузд може и отдавна да били забравили онова, което всеки гръцки историк приемал за даденост – че не демон е опожарил

[A] Историите за Джамшид, или Йима, както бил познат първоначално, свидетелстват за вековно, а може би дори хилядолетно усъвършенстване. Много преди времето на Зороастър Джамшид бил почитан от иранците и индийците като първия човек. В този ранен мит след смъртта си той станал цар на подземното царство. – Б.а.

[B] Авторът смята погрешно, че Персеполис (Тахт-е Джамшид) е дело или следа на Джамшид. Този цар е митична фигура и от него няма нищо останало. – Б.к.

[C] Това е името, с което Персеполис е познат в Иран и до днес. – Б.а.

Персеполис, а човешки пълководец, – но амнезията им далеч не била пълна. В Персия името на завоевателя, след чийто пиянски палеж двореца станал на димящи руини, определено не било забравено. След осемстотин години славата на Александър Велики все още светела със същия ярък блясък. За мнозина, и то не само на запад, той си оставал фигура с несравнима притегателна сила – цар на двайсет години; господар на империята, основана от Кир, пет години по-късно; мъртъв, след като бил стигнал до края на света, на трийсет и три. Дори персите, на чието владичество бил сложил край, не можели да устоят на обаянието на славата му. Царският двор бил обхванат от мания по измислените истории, в които великият пълководец, някак неправдоподобно, бил описван като син на персийски цар. Въпреки това мнозина в Ираншахр не били във възторг от това нововъведение. Специално за зороастрийските жреци всеки намек, че завоевателят на страната им може да е бил герой, бил не само анатема, но и ерес. Образът на Александър, съхранен от мобедите, бил ужасен – на престъпник, варварин и прокълнат. „Нахлул в Ираншахр, донасяйки жестокости, война и мъчения, убил царя и унищожил и сринал със земята царския двор и цялото царство.“[61] Може би великият пълководец не е бил точно демон, но че е бил демоничен – това е сигурно. Дори липсата на древни зороастрийски книги жреците приписвали не на факта, че тъкмо се били сдобили с писмо, с което да записват светите си текстове, а на въображаемата склонност на Александър да гори библиотеки. Единственото хубаво било, че накрая злодеят бил завършил земния си път „продънен в ада“[62].

Но злото, което сторил, продължило да живее и след него. Ираншахр останал разорен и унижен в продължение на векове. Дори за Ардашир и наследниците му, макар очевидно да били любимци на Ормузд, се оказало невъзможно да изпълнят заявената от тях амбиция – „да върнат на персите изгубената им империя в предишния ѝ мащаб“[63]. Александър може и да го нямало отдавна, но пътят към някогашните им западни провинции си оставал блокиран. Втора суперсила, не по-малко самонадеяна в претенциите си от самия Ираншахр, окупирала всички земи около Средиземно море, някога управлявани от Кир. Тази империя обаче не била на Александър. Всъщност дори не била гръцка. Била покорил един народ, идващ от далечния Запад, от град с железни челюсти на име Рим. Изминало повече от половин хилядолетие, откакто римляните завзели земите, благодарение на които някога Александър за пръв път усетил вкуса на глобалното завоевание – Гърция и Мала Азия, Сирия и Египет. Това само по себе си било напълно достатъчно да вбеси персите, но още по-непоносим бил фактът, че римляните явно наследили стремежа на Александър към Изтока. Императорите на *Рум*[A], познати като цезари, многократно се опитвали да срутят властта на персите и персите многократно успявали в „отблъскването на инвазиите им“[64].

В резултат, когато Кавад се огледал за някакъв героичен подвиг, който да докаже на недоверчивите му и нещастни поданици могъществото на неговия фарр, не му се наложило да търси далеч. Нищо, нито дори масово клане на ефталити, не можело да се сравнява със славата, която щяло да му донесе унижаването на един цезар. Да се похвали, че е подчинил римляните, щяло да бъде най-голямата гордост за един шахиншах и Сасанидите прегърнали идеята от самото начало. На шест километра на запад от Персеполис, изсечен в скалата, в която древните персийски царе дълбаели гробниците си, можело да се види великолепно направения образ на сина на Ардашир, Шапур I, с корона и властна осанка върху бойния си кон, докато пред него – единият на колене, а другият издигнал ръце в жест на жалко подчинение – двама цезари се молят за милост. Този релеф обаче служел за нещо повече от обикновено перчене. Да победиш Рим означавало да победиш наследниците на Александър. Да потвърдиш, че доброто ще триумфира над злото, че светлината на истината в крайна сметка ще надделее над мрака на лъжата. За цар като Кавад – откровен еретик – това била изкусителна възможност. Какъв по-добър начин да докаже на неспокойната и подозрителна Зороастрийска църква, че наистина се ползва с благоволението на небесата, от това да спечели славна победа срещу римляните, тези наследници на Александър?

И знак за успеха и за славата му щяла да бъде плячката. Поне такова било самоувереното очакване на Кавад. Земите на *Рум*, както знаели всички, били поразително богати. Шахиншахът

[A] Така мюсюлманите от Ориента наричали Древния Рим и римската империя. – Б.р.

никога не би си го признал открито, но в решението му да завладее Запада имало и нотка на завист. Рим отдавна бил достоен – и пръв – враг на персите, но едновременно с това провокирал у Сасанидите състезателно желание за развитие. Шапур I, чиито победи над цяла поредица от цезари му осигурили огромен запас от затворници, с удоволствие се заел да използва техния опит. Независимо дали ставало дума за стенописи в царската тронна зала, за мрежа от големи язовири или за цели градове, построени в иранската пустош, младата му империя придобила категорично римски облик. Оттогава били изминали два века, но амбицията на сасанидската монархия да се мери със западния си противник не намаляла и на йота. Особено показателна в това отношение била любовта на Кавад към къпането. Това според много перси и особено според мобедите била една изключително шокираща новост, която със сигурност намирисвала на нещо римско. Тъкмо това била и целта на Кавад. И въобще не ставало въпрос само за лична хигиена. Залогът бил много, много по-голям. Да имитираш Рим, означавало да го покориш. За да се издигнеш, трябвало да изучиш всички уроци на римското величие. Даже докато Ираншахр бил на ръба на краха, склонността на Кавад към хубавото изтъркване показвала на народа му, че погледът му е неотлъчно устремен към бъдещето.

Междувременно каквото не можело да бъде изкопирано от Рим, трябвало просто да бъде откраднато. В продължение на повече от век сасанидската външна политика се състояла найвече в събирането на откупи от западните съседи. Дните, когато се отблъсквали римски инвазии, отдавна били отминали. Последният сериозен опит, при който цезар се бил опитал да свали династията на Сасанидите, бил направен през 363 г. под командването на пълководец на име Юлиян, смятащ се за втори Александър, и завършил със смъртта на самия император и налагането на доволно унизителни условия за мир върху наследника му. От този момент нататък римското висше командване трябвало да приеме една болезнена и тежка истина – че Персия не може да бъде победена. Игнорирането на този урок можело да доведе единствено до безкрайно разхищение на кръв и злато. В дългосрочен план било по-евтино просто да се купи мирно съжителство. И така, за радост на редица сасанидски монарси, те се оказали в състояние да изнудват големия си враг за „субсидии", както с претенциозна сдържаност ги наричали римляните, или „налози", както сред самодоволна врява им казвали персите. Кой например бил помогнал да се финансира проектът на Пероз за укрепване на северната граница? Цезарят. Кой бил помогнал да се плати откупът му? Цезарят. Кой бил подкрепил със злато последната му експедиция? Цезарят. Същевременно разгромяването на армията на Пероз и гибелните му последствия не останали незабелязани из заседателните зали на Запада. Когато през 501 г. Кавад се оказал притиснат от ефталитите да им изплати дълговете, които бил натрупал към тях заради подкрепата им, и писал на римския император – някогашен бюрократ и прочут скъперник на име Анастасий – искайки си „заема", както евфемистично го нарекъл, Анастасий отказал. Явно съветниците на цезаря били стигнали до извода, че Ираншахр вече е бита карта. За Кавад това било най-ужасното възможно развитие. В продължение на повече от век Сасанидите се радвали на огромни печалби благодарение на страховитата репутация на персийската армия, но ако сега Кавад позволял на оцапаните с мастило римски счетоводители да огласят, че е блъфирал, не само че ефталитите нямало да получат парите си обратно, но и собственият му престиж, както и този на цялата му империя, щял да претърпи още един съкрушителен удар.

Шахиншахът обаче не бил човек, който ще остави една хубава криза да отмине, без да се възползва от нея. Опасностите според неговата философия съществували единствено за да бъдат обърнати в предимства. Ефталитите можели да бъдат привлечени като наемници. Благородниците, вместо да бъдат оставени да се зъбят един на друг и срещу самия цар, можели да бъдат спечелени за общото дело. Кавад вярвал, че на кипящия религиозен антагонизъм, разяждащ империята му, може да се сложи край, ако той призове римляните да бъдат наказани. Ираншахр може и да бил окървавен, но си оставал сериозно подготвен за война. Дори множеството унижения, на които го подложили ефталитите, не можели да намалят увереността на Кавад в машината му за убиване – парадоксално, но факт, армиите му били много по-добре екипирани да атакуват богатата и простираща се върху цялото земно кълбо Римска империя, отколкото да се справят със сбирщина бедни номади. Каквото и друго да казвали за римляните, те поне били цивилизовани. Имали градове, които можели да бъдат поставени под обсада, и армии, които не изчезвали постоянно от поглед. Но най-вече, за разлика от ефталитите, били на разположение; не се спотайвали из регионите, където царската власт била най-слаба, а били точно там, където шахиншахът искал да бъдат – на прага на земите, които били едновременно най-голямата му опора и най-сигурната гаранция, че Ираншахр е суперсила.

„Сърцето на Иран", наричали се те, но не обхващали Персия, нито друга територия, обитавана от арийци. Ако проследял главния път, минаващ зад най-източната провинция на империята – Хорасан, както я наричали – и продължал през Партия и Мидия до обширната планинска верига Загрос, ограждаща Иранското плато откъм запад, човек щял да се спусне – преодолявайки редица препятствия – в един много различен свят. *Ерак*, наричали го персите, или „Равната земя". Контрастът с планинската част на империята едва ли можел да бъде по-поразяващ. За разлика от Иран, където градовете, издигнати от редица царе, само подчертавали необятната пустош на солниците, на пустините или на планините, равнината разкривала безкрайно еднообразие от посеви и кирпич. Дали пред погледа се ширели ечемични поля или се кълбели облаци кафяв дим, издаващи наличието на град, това все били чертите на пейзаж, експлоатиран също толкова усърдно, колкото и всеки друг в света. За персийската монархия той бил по-скъп от всичкото злато и драгоценности в имперската съкровищница, истинската перла в короната ѝ, тъй като никое друго място не било така плодовито и благословено с толкова щедра почва. На запад от *Месопотамия*, или „Земята между реките", както гърците наричали региона, нямало нищо друго освен пясък, но двете големи реки – бързотечната Тигър и ленивата Ефрат – били послужили за създаването на онова, което иначе би останало палеща пустиня.

Но не без човешка намеса. Хората обработвали мочурищата още от зората древни времена, но никой досега не бил влагал толкова средства за напояване, колкото Сасанидите. Ако в източните провинции на Ираншахр царската власт често се възприемала като нещо едва ли не нереално, на запад тя винаги била налагана с железен юмрук. Огромни групи работници, финансирани и контролирани директно от върховната имперска власт, се блъскали векове наред, за да осигурят пълноценно използване на богатствата на Месопотамия. Извънредни усилия се изисквали само за да се гарантира, че каналите няма да се задръстят, че реките няма да прелеят и че полята и стопанствата няма отново да се превърнат в блата. Но персийската монархия постигнала много повече от това да държи тинята и свистящите комари надалеч – създала една наистина колосална мрежа от канали. Повечето били обикновени напоителни канали, разделящи полята на квадрати, но някои, най-внушителните, били широки и дълбоки колкото самия Ефрат. Кавад поръчал изкопаването на канал, обещаващ да бъде най-големият, който Месопотамия била виждала – свидетелство за непоколебимата решимост на Трона, дори по време на криза и финансов крах, да не пести от бюджета си за строителство. Някои инвестиции винаги си стрували. Щом го завършели, каналът щял да осигурява прясна вода за една изцяло нова област от Месопотамия. Дотогава безплодната почва щяла да започне да ражда, населението щяло да се увеличи, градове щели да изникват и да растат. Стопанството, каквато била тенденцията, откакто Сасанидите завладели равнината, щяло да продължи да процъфтява.[65]

Просто трябва да се следват парите. Рядко се случвало някой шахиншах да не долови величието в мириса на месопотамската кал. Дори самият Ардашир, който пръв бил завладял тези земи през 226 г., бързо изоставил всяка идея да се опитва да ги управлява от Истахр, макар това да била древната столица на династията му. И така, от неговото царуване нататък Ираншахр се управлявал от бреговете на Тигър. На Ктесифон – обширен конгломерат от някога отделни градове и села, оградена от назъбени стени и доминирана от високите арки на колосален царски дворец – определено не му била чужда подобна роля. Установявайки столицата си там, династията на Сасанидите съзнателно побила знамето си сред останките на редица предишни режими. Отсреща например, на другия бряг на Тигър, се намирала Селевкия – град, наречен така на един от генералите на Александър. Някога гордо въплъщение на могъществото и самоувереността на гърците, сега всичките му улици и дворци били погълнати от пясъка и по стените му се виждали единствено бесилки. Самият Ктесифон, по времето, когато бил завладян от Ардашир, бил столица на партските царе. Това минало – затвърдено от разточителното строителство на самите Сасаниди и огромното нарастване на населението – станало причина градът да бъде определен за неоспоримата столица на Азия. В такъв случай не е изненадващо, че римляните, жадуващи да прегазят поредната империя и разположени на заплашителното разстояние от едва четиристотин и осемдесет километра на северозапад, винаги го смятали за неустоима мишена. И почти неуязвима – един-единствен път, през 283 г., римски император успял да завземе града от Сасанидите, но дори тогава тутакси бил покосен от светкавица – сигурно доказателство за неодобрението на Ормузд. Но не само небесата бдели над Ктесифон. Отвъд широкия пръстен от стени, опасващи града, се простирала необятната поливна система – ров след безкраен ров. През 363 г., по време на последния римски опит за завладяване на Ктесифон, дори комарите били призовани в защита на града – след като персите нарочно прекъснали отводнителните канали, гигантски облаци от насекомите надвиснали над приближаващия Юлиян, така че „денем се скривала светлината на слънцето, а нощем – блясъкът на звездите“[66].

Кавад също се сблъскал с няколко такива пречки, когато предприел своята инвазия. Между Източната и Западната империя нямало естествена бариера – като река или планинска верига – а самата граница била едва ли не черта в пясъка. Онези, които живеели от двете ѝ страни, говорели един и същ език и споделяли един и същ начин на живот, „така че вместо да живеят в ужас едни от други – както разочаровано отбелязва един римски коментатор – те се женели помежду си, носели продукцията си на едни и същи пазари и дори се трудели рамо до рамо на полето“[67]. В резултат и персийските, и римските власти полагали толкова усилия за сплашване на врага, колкото и за контрол над поданиците си. Впрочем според условията на един мирен договор, подписан повече от шейсет години по-рано, строежът на нови крепости близо до границата бил абсолютно забранен. Лишаването на района от военни съоръжения и войски обаче реално било още една победа на персите, тъй като шахиншахът, за разлика от римския си съперник, вече управлявал велик град, стоящ почти на самата граница. Той се казвал Нисибис и някога бил гръбнакът на цялата римска отбрана на изток, но през 363 г., след осуетяването на нападението на Юлиян над Ктесифон, бил завзет от Персия. Почти век и половина по-късно римляните все още не разполагали с конкурентна крепост, от която да координират ответен удар срещу евентуална персийска инвазия. Десетилетия наред, докато между двете суперсили царял мир, този факт не бил от особено значение. Сега обаче, когато на римска територия внезапно започнали да се появяват ефталитски наемници, тропотът от копитата на конете им всявал ужас на стотици километри отвъд границата.

Амбицията на Кавад далеч не била само да оплячкоса римската провинция – освен това той планирал да завладее един-два големи града. В края на краищата именно в градовете било истинското богатство – злато, производство, роби. Съответно шахиншахът не тръгнал по равнинните пътища, по които вече се стичал поток от бегълци от провинцията, а се отправил на север, през планините на Армения. Първата му цел била Теодосиопол, който изненадал и превзел без усилие. После, свръщайки обратно на юг, се устремил към един още по-ценен трофей. Амида, здраво укрепена цитадела на около сто и трийсет километра отвъд границата, чиито грамадни базалтови стени мрачно се спускали над горното течение на Тигър, отблъсквала много предишни опити на персите да я завладеят, а и сега не обещавала на Кавад лесна плячка. Още преди неговата инвазия управителят на града бил предупреден да затегне защитата му чрез безпрецедентна поредица от лоши поличби: „дойдоха скакалци, слънцето беше затъмнено, имаше земетресение, глад, чума."[68] Със сигурност нямало начин да се повтори номерът, който осигурил на шахиншаха Теодосиопол, така че Амида също да бъде изненадана. Над петдесет хиляди селяни от целия регион избягали при приближаването на ефталитската кавалерия и намерили убежище в града, почти удвоявайки населението му. Макар от това битовите условия в Амида да били станали почти непоносими, поне било сигурно, че няма да има недостиг на хора, които да защитават стените ѝ. Разбира се, с течение на времето защитата на Амида щяла да се превърне в материал за гръмка легенда. Всичко, с което градът разполагал в арсенала си, било стоварено върху обсаждащите го – от гранитни отломъци за катапулт до обикновени стрели, от камъни до врящо масло. Дори жените и децата се качили на стените и хвърляли камъни оттам. Междувременно градските проститутки ругаели шахиншаха и щом го видели, му показвали срамотиите си.

След три месеца обаче Кавад се смял последен. Персийски отряд проникнал в цитаделата през отходен канал, минаващ под крепостната стена, и завзел една от вътрешните кули. Тогава самият шахиншах, с изваден меч, застанал в подножието на стените, за да окуражи останалата част от армията си, която издигнала стълби и най-после нахлула в Амида. След това, екзалтирани от победата и алчността си, войниците оплячкосали града. Макар много от жителите му да били взети за пленници, а от първенците внимателно подбрали заложници, много повече били убити. По улиците се леела кръв. Когато клането най-после приключило, десетки хиляди тела били изхвърлени зад градските стени. Грамадни купчини гниещи трупове, оплетени и омазани с кръв, осигурили на персите страховит победен трофей. Десетилетия по-късно ужасното клане все още щяло да владее въображението на онези, които живеели покрай източната граница на Рим.

Което, несъмнено, била и целта на Кавад. Въпреки че войната, започната от него, скоро щяла да попадне в задънена улица и въпреки че самата Амида, на свой ред окупирана от римляните, накрая отново щяла да им бъде продадена, макар и с добра печалба, шахиншахът можел да счита военните си цели за повече от постигнати. Бил отбелязан знаменателен поврат. След дълги години на поражения и разруха господарят на Ираншахр триумфално демонстрирал на собствените си поданици и на останалата част от света, че с упадъка на династията му е свършено. Крахът бил избегнат. Династията на Сасанидите устояла на бурята. И това не било всичко. Смелият и амбициозен Кавад продължил да има за цел не просто да избави персийската монархия от множеството опасности, които я обкръжавали, но и да постави властта ѝ на по-здрави основи от когато и да било. Всичките му врагове трябвало да бъдат обуздани и сложени на място. През 506 г. той надлежно подписал договор с римляните, който отново задължавал цезаря да му предаде откуп в злато. Част от тази сума, разбира се, заедно с плячката от Теодосиопол и Амида, можела да се използва за изплащането на дълга към ефталитите, макар че дори на този фронт най-после имало обнадеждаващи новини. Пътници започнали да носят слухове от най-далечните краища на степта за появата на една изцяло нова категория диваци – неизвестен до този момент народ на име тюрки. Изглежда, ефталитите имали собствен проблем с номадите. Изобщо даровете на Ормузд били най-разнообразни.

Междувременно Кавад се заел да обезвреди някои заплахи в самия Иранщахр. Въпреки че тъкмо ереста му станала причина за свалянето му от престола, при връщането си на власт той не изглеждал по-малко привързан към учението на Маздак. Всъщност точно обратното. Независимо дали подтикван от убеждение, от цинизъм, или от смесица от двете, Кавад си останал запален привърженик на комунистическия пророк. Властимащите да бъдат смирени; грамадните имения на аристокрацията и духовенството да бъдат разрушени; привилегиите да отстъпят място на справедливостта – тези искания действително разкривали поле за промени. Геният на Кавад – или може би умишлената му слепота – се състоял в това, че в продължение на много време той не съзирал ни най-малко противоречие между двете политики, определящи царуването му – заздравяване на царската власт и подкрепа за социалната революция. Може би нищо не илюстрира по-добре успехите, които шахиншахът съумял да постигне по този начин, от съдбата на семейството, което в началото на царуването му заплашило да подчини цял Иранщахр – Каренидите. Маздакитите така яростно се нахвърлили върху високомерната династия, че накрая я унищожили напълно. Разрушаването на крепостите на Каренидите в Мидия им попречило да отвърнат, когато настъпващият Кавад ги изтикал на изток, към останките от владенията им, далеч от средоточието на царска власт. Отмъщението било сладко.

Въпреки това демонстрациите на царски авторитет все още имали своите граници. Макар несъмнено да били унизени, Каренидите не били убити, а само обезвредени. Междувременно старите им врагове, Михранидите, както винаги, продължавали да снабдяват Сасанидите с министри и военачалници. Други партски династи също процъфтявали под управлението на Кавад. Един виден пълководец, познат на римляните с името Аспебед, изиграл водеща роля по време на обсадата на Амида и – за още по-голяма изгода – успял да вкара сестра си в леглото на Кавад.[69] Бракът се оказал изключително сполучлив. Макар Кавад да имал още двама синове от други съпруги, именно третият, Хосроу, бил онзи, „роден му от сестрата на Аспебед, когото бащата обичал повече от всички“[70]. Способен, безмилостен и смел, Хосроу щял да въплъти всички тези качества. Следователно, когато погледнел най-малкия си син, Кавад несъмнено виждал отражение на самия себе си като принц. С течение на годините обаче, докато Хосроу се превръщал в наперен мъж, това открито фаворизиране едва не предизвикало криза в борбата за престола. Демонстративно пренебрегвайки обичая, според който най-големият син трябва да наследи престола, шахиншахът използвал цялото си влияние в полза на Хосроу. Стигнал дори дотам, че да предложи подкуп на Анастасий, римския император, за да подкрепи кандидатурата му. Тези маневри обаче, вместо да оскърбят онези консервативни представители на Църквата, които се били противопоставили на всички опити на Кавад да разклати влиянието им, получили безрезервната им подкрепа. Причината била, че Хосроу, за разлика от Кавус, по-големия му брат маздакит, бил заклет зороастриец. Тогава нищо чудно, че мобедите, отдавна изтикани встрани заради отдадеността на Кавад към Маздак, се сплотили около каузата на по-младия принц. И нищо чудно че маздакитите, в противовес на всички желания на царствения си патрон, застанали зад Кавус, законния наследник.

Това били обстоятелствата, довели до окончателната криза в управлението на Кавад. През 528 г. вече възрастният шахиншах бил болезнено притиснат в ъгъла – принуден да избира между вярата си и надеждите си за бъдещето на Трона. Да посочи Кавус за свой наследник означавало да установи маздакизма в Ираншахр завинаги; да посочи Хосроу – да повери трона на мъжа, способен да затвърди царската власт. Кавад избрал да даде пълна свобода на любимия си син. Щом Хосроу получил одобрението на баща си, той се заловил за работа. В Ктесифон се състоял формален дебат, на който – според свидетелства на злорадстващите мобеди – Маздак бил напълно сразен. След този показен процес Хосроу уредил учението на самозвания пророк да бъде официално осъдено. Последвала вълна от гонения из цялата империя.

Убийства и конфискации бързо изтикали презрените маздакити в нелегалност. Хосроу поръчал, или поне така се твърди, в царския парк в Ктесифон да бъдат изкопани дупки, след което заровил в тях затворниците си маздакити с главата надолу, така че само краката им да останат да стърчат. После поканил самия Маздак да се разходи покрай лехите, да види какво е засадено в тях и да се наслади на плодовете. Когато го сторил, пророкът извикал от ужас и се свлякъл на земята. Щом го свестили, го увесили от едно дърво, за да могат стрелците на Хосроу да го използват като мишена за упражненията си.

Каквато и да е истината зад тази ужасна случка, сигурно е, че готовността на Кавад да изостави вярата си се оказала повратна точка в историята на Близкия изток. Полето за промени, предоставено от маздакизма, със сигурност не било изчерпано. Теоретично, както бурното управление на самия Кавад така убедително било демонстрирало, почти нямало ограничения пред онова, което можело да бъде постигнато от съюза между една имперска монархия и откровенията – ако хората наистина вярвали, че те са изпратени от небесата – на един пророк. Бъдещето на Ираншахр обаче явно нямало да е маздакитско. През 531 г. Кавад починал. Макар Кавус да се опитал да завземе престола от седалището си в северната част на империята, той бързо бил надвит от по-малкия си брат, заловен и убит. Хосроу твърдо провъзгласил кончината на „новите привички и обичаи“[71]; на онова, което според него било бунт срещу „религията, разума и държавата“[72].

В действителност новият шахиншах смятал да опази и вълка сит, и агнето цяло. Макар да бил радетел за традиционните ценности, той нямал намерение да пропилее всички постижения на баща си. Древната йерархия щяла да бъде утвърдена и същевременно из цял Ираншахр щели да бъдат разпратени стотици надзорници, упълномощени да се набъркат в работата на всеки, включително и на династийните родове. Всички права и привилегии на зороастрийските жреци щели да бъдат запазени и същевременно, в явен опит да се парира маздакитския призив, в собствените им редици щели да бъдат разкрити нови длъжности, отдадени на посрещането на нуждите на бедните и отчаяните. Четирима от великите партски династи – включително един от Каренидите – щели да бъдат назначени за защитници на четирите краища на империята и същевременно, за пръв път, щяла да бъде набрана и поддържана постоянна армия, отговаряща единствено пред Трона. Дори за самоуверен и суров владетел като Хосроу осъществяването на тази задача щяло да се окаже предизвикателство. А от това как щял да се справи, зависело не само бъдещето на Сасанидите, но и това на самия Ираншахр.

Вероятно малцина от удостоените с върховната привилегия да познават царя са се съмнявали, че Хосроу е притежавал нужните качества за успех. „Нека дните ти никога не свършват!“ – бил отговорът след всяка дума, която излизала от устата му, и със сигурност да видиш шахиншаха, седнал в трона си в цялото си великолепие, все още означавало да видиш някой по-богоподобен, отколкото който и да е смъртен. Одеждите му блестели от скъпоценности, брадата му била посипана със златен прашец, а лицето му било изрисувано като това на някой древен идол. Но най-смайваща била короната му – символ на неговия фарр. Всъщност по времето на Хосроу един цар вече не бил в състояние сам да носи короната си. Вместо това, докато той седял на трона си, тя трябвало да бъде провесена над главата му на верига, окачена за тавана. Била станала толкова обемиста, а златото и скъпоценните камъни, които я украсявали – толкова поразително тежки, че в противен случай вратът му би се прекършил.

И най-разкошните символи на властта криели опасности.

При реките на Вавилон

Цветните лехи и фонтаните може би са неуместен декор за масово клане. Въпреки това, ако са верни историите, които се разказват за екзекуцията на Маздак и последователите му, те са посрещнали съдбата си на място, особено подходящо за демонстриране на царска власт. В земя като Месопотамия – където пясъкът често се понасял от виещи ветрове и където единствено упоритият труд пречел на пустинята да погълне полята – нямало по-ценно предимство от един ограден със стена и добре поддържан парк. Древните царе на Персия наричали такива градини „парадаида“ – „рай“. Хосроу, който се залисвал из беседки, „освежени от красотата на плодни дървета, лози и зелени кипариси“[73], разхождал се край ливади, пълни с „безброй щрауси, антилопи, диви магарета, пауни и фазани“[74], или яздел заедно с благородниците и дамите от двора си сред ловните си поля в преследване на „огромни лъвове и тигри“[75], бил наследник на традиции, по-древни, отколкото сам си представял.

Всъщност сред поданиците му имало такива, които твърдели, че градинарските традиции в този регион датират още открай време. Зад стената, която опасвала ухаещия на цвят въздух на царските градини, сред грамадния конгломерат от селища, простиращ се в продължение на километри край бреговете на Тигър, живеели хора, които вярвали, че някога, малко след създаването на небето и земята, цял Ктесифон, а и не само, е бил рай. „И насади Господ Бог – се казва в Светото писание – рай в Едем, на изток.“[76] Преди това, под прикритието на мъгла, която все още често се вдигала от Тигър, Той бил взел кал и бил направил от нея не тухли, не град, а човек. Всъщност първият човек, живял някога, е *Адам*, което на езика на хората, които разказвали историята, значело „земя“.

Евреите обаче не били родом от Месопотамия. Името и корените им идвали от изчезнало царство на име Юдея, което се простирало отвъд бреговете на Средиземно море, на около осемстотин километра на запад. Доста голямо разстояние, още повече като се има предвид, че прекият маршрут минавал през палещи и почти непреодолими пясъци. Въпреки това, ако човек предприемел малко по-дълго пътуване по дъгата на водоснабден полумесец, тръгващ на север от Месопотамия и после свръщащ обратно на юг, било възможно, потегляйки от бреговете на Тигър и минавайки през поредица градове, вместо през откритата пустиня, да стигне до Юдея за няколко месеца. Хиляда и сто години преди времето на Хосроу това било достатъчно, за да обрече независимостта на малкото царство. През 586 г.пр.Хр. огромна месопотамска армия връхлетяла върху столицата му – увенчан с храм град на име Йерусалим – и я опожарила. Знатните жители на злощастния град били откарани в изгнание, изоставени, изглежда, завинаги от техният бог – който според юдеите не само ги бил избрал за обект на специалното си благоволение, но и бил създал цялата вселена.

Хиляда години по-късно обаче не юдеите били изчезнали от Месопотамия, а самият спомен за завоевателите, които ги били завлекли там оковани във вериги. В юдейската Библия били съхранени виденията на човек на име Даниил, за когото се твърдяло, че е един от автентичните йерусалимски изгнаници. В един свой сън той видял бурно море, от което излезли „четири големи звяра“[77]. Тези чудовища – според ангела, който разтълкувал съня на пророка – представлявали четирите велики царства, предопределени да наследят земята, докато, в края на времето, „светиите на Всевишния ще вземат царството и ще го владеят вовеки и вовеки веков“[78]. Фактът, че видението на Даниил е било истинно и че ходът на историята действително трябва да се интерпретира като поредица от могъщи империи, всяка изпращаща предишната в забрава, бил най-очевиден в Месопотамия, която била истинско гробище на изоставени столици. Двете ѝ големи реки, вместо да текат покорно в коритата си, били като неуморни змии, разтърсващи нагънатите си тела в такива пристъпи на ярост, че цели градове оставали далеч от водата или бивали потопени и отново се превръщали в блато. Когато вървели покрай бреговете на Тигър, юдеите от Ктесифон виждали останките от изоставени постройки, почти разядени от мътните води – развалините на Вех Ардашир, първата столица, построена от Сасанидите в съвършен кръг, който обаче, при едно внезапно и пагубно изместване на течението на реката, бил прерязан на две. На свой ред, разбира се, отвъд Вех Ардашир се издигали затрупаните с пясък руини на Селевкия, чието пристанище било задръстено с тиня и тръстика, а зад тях, на около шейсет и пет километра навътре в мочурищата – един още по-окаян монумент на човешката суета, място, което вече не било „нищо повече от могили, камъни и развалини“[79], но някога, много отдавна, било най-великият град в света. Изоставен от Ефрат, опразнен от жителите си и лишен от постройките си, градът вече почти не се споменавал от хората. Юдеите обаче говорели за него. Те не били забравили изчезналия град, нито блясъка и страховитата му репутация. Те все още помнели Вавилон.

И съвсем разбираемо, при положение че именно вавилонски цар опожарил столицата им, заробил предците им и за пръв път олицетворил за юдеите странно и ужасяващо влечение –

страстта да властваш над цялото човечество. „Народите пиха от нея вино и обезумяха."[80] От друга страна, в руините на този град юдеите намирали ценно уверение – че на земята няма толкова велика или горда империя, която да не може един ден да бъде разрушена от божествения им закрилник. Всички исторически обрати, благодарение на които с течение на времето скиптърът на света се бил предавал от един народ на друг, в края на краищата не отразявали нищо друго освен волята на Единия Бог на юдеите. Именно затова тъкмо юдеите все още извършвали свещените си ритуали в сърцето на Месопотамия, докато всички вавилонски храмове били станали „купище развалини, жилище на чакали, за ужас и за присмех, без жители"[81].

Само в един град, разположен в края на някогашния вавилонски свят, в най-горната точка от Плодородния полумесец, точно отвъд границата с Рим, все още мъждукала „древната вяра"[82] на Месопотамия: в Харан и сега се почитали старите богове. Пейзажът отвъд стените на града бил осеян с идоли – удивително запазени, съсухрени трупове както на животни, така и на хора, били напъхани в пукнатини над планинските пътища; зловещи фигури, оградени с паунови пера и полумесеци, бдели над пустинни езера. Но най-могъщият идол и гордост на Харан била една гигантска статуя на закрилника на града – Син, „Господаря на Луната". Всяка година последователите на божеството го вдигали на рамене, изнасяли го от храма му, разхождали го из целия град и накрая триумфално го връщали в светилището му с баржа. Ритуалите на този фестивал, наречен *акиту*, някога практикувани из цяла Месопотамия, били поразително древни, но жреците на Син, които ги извършвали с тържествено чувство на благоговение, така и не ги забравили.[83] В действителност обаче упоритостта, с която жителите на Харан се били вкопчили в древния си култ, само подчертавала чудатостта им. В Месопотамия отдавна била изоставена всяка идея, че е възможно луната, слънцето и звездите да са божества. Харанските идоли, макар често да изглеждали демонични на уплашените посетители, били просто плавей, останал на брега след отлива. Юдеите, чиито пророци отдавна били предсказали гибелта на всички богове освен на техния, намирали особено потвърждение в следното: „От пурпура и багреницата, които се скапват на тях, вие можете да разумеете, че те не са богове; та най-после и те сами ще бъдат съдени и ще бъдат за позор в страната."[84]

Но въпреки смесицата от презрение и страх, с която гледали на древните месопотамски традиции, юдеите си оставали очаровани от тях. Земята, която послужила на първия мъж и първата жена за земен рай, освен това дарила човечеството с изворите на познанието му – безценно наследство от един иначе изчезнал свят. Точно както Тигър превърнал великолепния Вех Ардашир в блато, голямо наводнение заляло цялата земя и не било оставило и помен от Едем. Ако мъж на име Ной не бил предупреден за бедствието и не бил построил огромен ковчег, самият живот щял да бъде заличен. Но не всяка следа от света преди Потопа била изгубена – ровейки се из тинята на Месопотамия, наследниците на Ной се натъкнали на скрити книги.[85] Когато ги разчели, се установило, че съдържат мъдростта на първите хора – некроманти, – живели преди Потопа. В резултат Месопотамия се сдобила репутация, благодарение на която започнали да я почитат – и то не само юдеите, а и всички народи по света – като земята, „където се зародило истинското изкуство на пророкуването"[86].

Подобни истории отразявали не само леката атмосфера на злокобност, която винаги съпровождала вавилонското познание, но също и амбицията на юдейските учени да се провъзгласят за негови приемници. Повече от хилядолетие, още от първото изселване на народа им от Юдея, те имали навика да гледат на Месопотамия като на свой дом далеч от дома. Разбира се, не били надвили напълно чувството си на носталгия – Йерусалим, столицата на дадената им от Бог родина, за тях винаги щял да бъде най-свещеното място на земята. Въпреки това те отдавна били убедени, че водят началото си не от Светите земи, а от бреговете на Ефрат. Доказателството за това едва ли можело да бъде по-убедително, тъй като се намирало в първата книга от Танаха – великия сборник с най-свещените юдейски писания. Там, след историите за Адам и Ной, било записано как десет поколения след Потопа Бог бил проговорил на човек на име Аврам, родом от място, наречено Ур. Доста се е спорило по въпроса къде точно може да е бил този мистериозен град, но всички учени били съгласни, че се е намирал някъде в земята на Междуречието.[87]

Аврам обаче не останал в родината си. Изневиделица, малко след седемдесет и петия му рожден ден, Бог му пратил откровение. „Излез от твоята земя, от твоя род и от дома на баща си, (та иди) в земята, която ще ти покажа; и Аз ще произведа от тебе голям народ, ще те благословя и ще възвелича името ти, и ти ще бъдеш благословен."[88] Със сигурност примамливо предложение, след което Аврам чинно се заел с преселението си. И наградата му не закъсняла. Едва пристигнал в страна на име Ханаан, когато бил удостоен с още едно божествено откровение – уверение, че потомците му ще наследят Ханаан като „вечно владение"[89]. Оттам и новото прозвище, с което го дарил Всемогъщия: „Ще бъде името ти Авраам, защото ще те направя баща на много народи."[90] Разбира се, така и станало и Авраам действително станал баща на много народи, като най-видният от всички били юдеите. Несъмнено, славен произход, от който последвали много неща. В крайна сметка тъкмо Авраам завещал на юдеите чувството, че са богоизбраният народ, но не само. Направил ги собственици на някогашния Ханаан, понастоящем Обетованата им земя.

Дар, който – идвайки от Всемогъщия – можел да е само вечен. За половинмилионното юдейско население в Междуречието това било едно ласкателно уверение. Докато се трудели в полята покрай огромните канали на север от Ктесифон, седели със скръстени крака до сергиите си или водели товарните си животни, пренасящи стока, по лъкатушните и тесни улички на обширната столица, те знаели, че се различават от милионите други жители на Месопотамия, понеже имат родина, дадена им от Господ. Това обаче не значело, че реално искали да отидат да живеят в Обетованата земя. По принцип от всеки юдей, сънувал ечемик, се очаквало – или поне така обявили мъдреците им – веднага да се посели там[A], но повечето предпочитали да се преселят в реалността. В действителност от много векове нищо не спирало

[A] Във всеки случай такова било свидетелството на рави Зейра, чийто собствен сън с ечемик станал причина за незабавното му преселване. Друг разказ описва как едно пиянско празненство завършило с прерязването на гърлото му от събрат равин. „На другия ден този равин се помолил за рави Зейра и го върнал към живота. На следващата година той се обърнал към рави Зейра с думите: „Ще ме уважиш юдеите да сложат край на изгнаничеството си освен собственото им предпочитание да живеят в една толкова плодородна, космополитна и процъфтяваща земя като Месопотамия. Разбира се, насилственото робство, наложено им от вавилонските им господари, не продължило дълго. Едва четири десетилетия след оплячкосването на Йерусалим дошъл ред и самият Вавилон да бъде разрушен. Онзи, който го завладял през 539 г.пр.Хр., бил не друг, а Кир Персийски – пионерският пример за глобално господство[A]. Съвсем закономерно юдеите приветствали завоеванието му възторжено, и то не само защото унижил разблудния Вавилон, но и защото им дал разрешение да се върнат в Йерусалим и да построят наново разрушения си Храм. Но макар че много юдеи с благодарност се възползвали от предложението на персийския цар, не по-малко не го сторили. Вместо това те и наследниците им останали на мястото си и пуснали такива корени в богатата и изобилна почва на Месопотамия, че дори свирепите пориви на великодържавната политика, брулили пейзажа на Близкия изток в продължение на повече от хилядолетие, не могли да ги изтръгнат оттам. Вместо това в течение на вековете тъкмо наследниците на юдеите, които се върнали в Светите земи, били многократно навестявани от опустошението, и то до такава степен, че до началото на III в., когато Ардашир и персите му за пръв път влезли сред конски тропот в Ктесифон, не Йерусалим и околностите му осигурили на юдеите сигурно убежище, а бреговете на Тигър и Ефрат.

Предвид обстоятелствата този развой граничел с чудо. Преселниците в Месопотамия рядко запазвали спомена за истинския си произход за повече от две поколения, и то в най-добрия случай. Регионът отдавна бил средище на различни култури, тъй като плодородната му почва не била единственият източник на изключителното му богатство. Разположен между Средиземно море и Индийския океан, между степите на Централна Азия и пустините на Арабия, той бил невероятно подходящ за световно търговско средище. „Всичко съществуващо се донася там, хва-

---

ли, като дойдеш отново да празнуваш с мен?" Рави Зейра обаче отвърнал: „Не всяка година стават чудеса." – Б.а.

[A] Всъщност Кир Велики никога не е разрушавал Вавилон. – Б.к.

лели се персийските му собственици, и служи за наша наслада, независимо дали става дума за храна, упойващи вещества или благовония."[91] Последствията от това можели да бъдат усетени при една обикновена разходка в Ктесифон. Из препълнените пазарища, из малкото достатъчно големи улици, подходящи за каруци и добитък, или из тесните улички, по които внимателно можели да си проправят път единствено пешеходци: нямало език под слънцето, който да не се чувал нейде в чудовищния град. Мъже с жълтеникава кожа и дръпнати очи, мъже с бяла кожа и със сламени коси, чернокожи мъже с плоски носове – странното им бръщолевене придавало на въздуха екзотичен дъх. Въпреки това с течение на времето всичко щяло да се превърне в тор: точно както коловозите по улиците многократно били заравнявани, къщите – оставяни на разрастващите се помийни ями и цели квартали – разрушавани, за да се направи място за нови постройки, така и човешката тъкан в Ктесифон непрекъснато се обновявала. Спомените, като кирпича, рядко се запазвали дълго време. Само юдеите, подобно на гранитен паметник, сякаш били недосегаеми за този процес.

Но как било възможно това? Изключителната им привързаност към далечната родина, обещана им от Бог, едва ли била достатъчна да ги предпази от смилане в търбуха на Месопотамия. За щастие обаче, много по-рано, още когато завещавал Ханаан на Авраам, Всемогъщият бил предвидил този риск. „Това е моят завет, който трябва да пазите между Мене и вас и между твоите потомци след тебе (в родовете им): целият мъжки пол у вас да бъде обрязан."[92] И това не било всичко. В Танаха било записано, че едно следващо поколение било удостоено от Бог с още белези на изключителното им положение на Авраамови синове – те не бивало никога, заповядал Господ с гръмовен глас, да ядат свинско или друго месо, от което преди това не е била източена кръвта, да си правят „изображение"[93] на каквото и да е, нито пък по какъвто и да е повод да нарушават редица други заповеди, забрани и правила, които освен това не трябвало да променят и на йота. Този впечатляващ сборник със закони бил наречен Тора[A] – „напътствие" – и давал на юдеите нещо, което ги различавало от всички оста-

---

[A] От евр. дума за „закон". – Б.р.

нали народи, изселени във Вавилон: чувството, че законът идва не от някой смъртен цар или мъдрец, а от самия Господ. Тъкмо това повече от всичко друго им позволило по време на дългите векове пребиваване в Месопотамия да съхранят идентичността си на отделен народ. За разлика от други, не така привилегировани народи, те били подтикнати от Бог да проумеят човешката същност и тя не се състояла в стремежа към власт, свобода или слава, а – много просто – в това да се подчиниш на даден закон.

Без съмнение, това било добре дошло за юдеите в Ираншахр. Все пак Сасанидите не гледали с добро око на размириците. Фактът, че персийските царе били готови да толерират особеното положение на юдейските си поданици, отразявал разбирането им, че то не заплашва властта им, а тъкмо наопаки. Самобитността на юдеите в един многолюден и развиващ се град като Ктесифон били едва ли не облекчение за имперската бюрокрация, тъй като ги правели по-лесни за управление и скубане. Единственото условие, за да се гарантира, че тези странни пришълци няма да се самозабравят и послушно ще си плащат данъците, било да се назначи един от тях за пионка на властта, за „екзиларх“[A]. Още от времето на Шапур I именно това била неизменната политика на сасанидската монархия и мерило за гладкото ѝ функциониране бил фактът, че отношението на някои царе към юдеите понякога стигало дори до формално фаворизиране. Един шахиншах дори се оженил за дъщерята на някакъв екзиларх и я поставил до себе си като своя царица. Затова не е изненадващо, че юдеите били склонни да гледат на сасанидските си господари като на нещо повече от останалите неверници. Дори прочутата неохота на персите да „уринират на публично място“[94], възприемана от всички останали като смехотворен недостатък, била посрещана с пламенно одобрение от юдейските моралисти. Такива хора заслужавали да им се подчиняваш. „Защото в крайна сметка ни пазят.“[95]

По времето на Пероз обаче, подобно на много други неща в Ираншахр, и тази спогодба започнала да се разпада. Не всеки персиец бил склонен да подражава на високомерната царска толерантност. Зороастрийските жреци отдавна гледали на упорития отказ на юдеите да признаят очевидните истини на Ормузд като на

[A] Титла на водача на вавилонските евреи (от арамейски). – Б.р.

постоянна провокация. Защото какво представлявали те, настоявали да знаят мобедите, ако не изчадия на Заххак, онзи ядящ мозъци злодей със змии, изникнали от раменете? „Тъкмо Заххак започнал да съставя юдейската Библия и пак той бил учител на Авраам, първожреца на юдеите."[96] При това положение не е чудно, че докато полагала все повече усилия да се отърси от царския контрол, Зороастрийската църква вероятно се е опитвала и да прочисти Ираншахр от това противно демонично малцинство. Всъщност по времето на бащата на Пероз мобедите вече били започнали да прокарват тази политика като сигурен начин за възвръщане на онези части от древната им империя, които били завладени от Александър: „Трябва само да присъедините всички народи и раси в империята си към една религия – посъветвали те шахиншаха – и земята на гърците послушно ще се предаде във властта ви."[97] Но тъй като бил готов да се хване за всяка сламка, най-склонен да приеме този аргумент се оказал Пероз.[98] През 467 г. той надлежно одобрил екзекуцията на отявлени членове на юдейския елит, включително на екзиларха. На следващата година забранил да се проповядва юдейското „Свето писание" и да се практикува юдейският закон. През 470 г. напълно премахнал позицията „екзиларх".[99] Обратът в дългосрочната царска политика едва ли можел да е по-драматичен. За пръв път в хилядолетната си история месопотамските юдеи били обект на реално преследване. И по-лошо – били подложени на унищожение като определен народ.

„Злият Пероз"[100] обаче бил свален от власт бързо и категорично. Той и цялата му армия били унищожени. Мъките на Ираншахр, можели да си мислят юдеите с мрачно самодоволство, са присъдата на гневните небеса. Разбира се, имало и други, които стигнали до същото заключение, и сред тях бил и Кавад. Да продължи да се придържа към една дискредитирана политика само защото изоставянето ѝ може да оскърби мобедите, не било в стила на новия шахиншах, така че забраната за проповядване на юдейския закон тихомълком била изоставена.[101] Много юдеи нямали търпение да покажат благодарността си и се обединили около каузата му. С течение на времето ролята им в армиите му толкова нараснала, че ако му се наложело да се сражава по времето на някой техен религиозен празник, Кавад молел противниците си за временно прекратяване на бойните действия.

Явно всичко се върнало към нормалното си състояние. Балансът между подчинението спрямо господарите и копнежа да бъдат оставени на мира, към който месопотамските юдеи винаги се стремили, изглежда бил възстановен.

Като изключим, че травмата от гоненията не можела да бъде забравена толкова лесно. Да забраниш на юдеите където и да е да изучават своето Писание и законите си, разбира се, означавало да им нанесеш съкрушителен удар, но да го забраниш на месопотамските юдеи, било акт на особена отмъстителност. В значителна степен те все още били „хора на Писанието". За тях учеността притежавала аурата на нещо несравнимо славно – в Месопотамия вниманието към Божието слово, което идвало отвътре на всеки юдей, се било сляло със силно чувство на гордост от бляскавата репутация на региона като извор на древна мъдрост и можело да бъде проследено чак до исполините, процъфтявали преди Потопа. Както може да се очаква, юдейските мъдреци, обитаващи родното място на Авраам, винаги приемали за даденост, че милостта, която била оказана на родоначалника им, му се полагала не просто като на Божи човек, а като на енциклопедист, „превъзхождащ всички останали по мъдрост"[102]. Тогава не е чудно, че до времето, когато Ардашир завладял Ктесифон, Месопотамия вече можела да се похвали със – по мнението на възхитените юдеи навсякъде – двата водещи научни центъра в света. Между Сура и Пумпедита имало около сто и петдесет километра разстояние, но във всяко друго отношение градовете били като две капки вода. И двата били разположени на западния бряг на Ефрат, и двата били населени предимно с юдеи и и двата можели да се похвалят с наличието на *йешива*[A], или „школа", с амбицията да промени света.

Тези две институции се били заели с една смела и изключителна мисия, а именно да възпроизведат небесния модел на земята, тъй като мъдреците, които преподавали в тях, вярвали, че да разбереш правилно Тората, означава да проумееш най-дълбоките и скрити Божи намерения. Естествено, законите, дадени на предците им, не можели да бъдат променяни, но какво ако в тях имало

[A] Религиозно учебно заведение за изучаване на „устния закон" – Талмуда. – Б.р.

нещо повече от видното за неопитното око? Това бил въпросът, на който мъдреците от Сура и Пумпедита дали един смайващ в своите последствия отговор. В добавка към писаната Тора, учели те, била разкрита и една тайна Тора, която никога не била записвана, а била пренесена през вековете устно, от пророк на пророк, от равин на равин, и която те на свой ред, в своите школи край Ефрат, били наследили и поверили на паметта си. Това била същата Тора, която самият Господ бил следвал още преди да се заеме със сътворението, която ангелите изучавали безспир и която смъртните, ако били достатъчно подготвени, можели да използват, за да командват демони, да влияят на времето или да общуват с мъртвите. При това положение нищо чудно, че всеки мъдрец, който с основание можел да претендира за такова невероятно познание, трябвало да бъде наричан от учениците си *рави*, или „учителю". Нищо чудно и че след удара, нанесен им от Пероз, месопотамските мъдреци осъзнали колко непостоянно нещо може да е една йешива и колко лесно е да бъде затворена. Разумно ли било наистина, започнали да се питат някои от тях, да поверят безценно съкровище като неписаната Тора единствено на паметта на равините?

Не че те били единствените мъдреци, които си били блъскали главите над подобен въпрос. За ирония, много подобно било безпокойството, подтикнало и мобедите да запишат казаното от Зороастър. Сега, около две десетилетия след смъртта на Пероз, месопотамските равини се готвели за едно още по-трудоемко начинание.[103] Да запишат Божите откровения, които дотогава съществували само в главите им, със сигурност не било лека задача. В течение на много години великите учени от Сура и Пумпедита се старали да покажат на юдеите, че както писмените, така и устните изисквания на Тората могат да бъдат приложени дори към най-прозаичните аспекти от ежедневието: на гъските например не трябвало да се разрешава да се чифтосват, не било правилно да се подиграваш на хората с наднормено тегло и най-добрият лек за мигрена бил да излееш кръвта от мъртъв петел върху главата на страдащия. Тези и още редица подобни наставления, твърдели равините, не били допълнения към неизменния Божи закон, а го изяснявали и следователно също били част от Тората и трябвало да бъдат записани. Не бивало да се изпуска нито едно правило, нито една подробност. И така, записът на учението на равините, техният *Талмуд*[A], демонстрирал нещо явно озадачаващо. Тората, която равините приписвали на самия Господ и за която твърдели, че е била разкрита на юдейския народ в незапомнени времена, отчасти се състояла от техните собствени коментари върху нея. А и не само от коментарите им. Според мъдреците дори размерът на пенисите им заслужавал да му се обърне специално внимание. За всеки, необучен в строгите дисциплини на равинското учение, това може и да изглеждало като безсмислица, но от само себе си се разбирало, че тайнствата на Божия закон не могат да бъдат обхванати от логиката на простосмъртните. Всяко ново прозрение за Тората, стига само да било изказано от някой равин с необходимата квалификация, се смятало за откровение, идващо право от Всемогъщия, и имало същата тежест, както указанията в писаната Тора.

За задачата, с която се били заели месопотамските равини – да запишат своя Талмуд – щели да са нужни цели поколения. В края на краищата подобен замисъл не можел да се пришпорва. Мъдреците, които вървели по прашните улици на Сура и Пумпедита, били устремили поглед към вечността. Търсенията им били съсредоточени върху творението в неговата пълнота и нищо по-малко. Единствено те, по силата на огромните си научни постижения, били проумели истинската Божия воля и като следствие – поне така им изглеждало на тях – и миналото, и бъдещето. Разбира се, не им хрумвало, че може да е имало времена, когато хора като тях не са съществували. Пророците от Танаха, ангелите и дори самият Господ – всички приличали на равини. По същия начин, в своите героични усилия да открият и определят всяко възможно приложение на Тората, месопотамските учени не се съмнявали, че създават бъдещия ред на нещата. Но колкото и изолирани да били техните йешиви, равините били болезнено наясно с ужасите на рушащия се свят навън. Отдавайки живота си на науката, целта им била не да избягат от тези злини, а по-скоро да ги премахнат с настъпването на една златна епоха, тъй като Бог бил уверил юдеите, че ги чака нова и благословена ера, когато „всички разрушени градове ще бъдат построени на-

---

[A] Тълкуване на еврейските закони, етични норми и история. Означава „указанията“ на иврит. – Б.р.

ново", когато „кравата и мечката ще си делят трапезата" и когато „на света няма да има повече смърт"[104]. Но този щастлив миг щял да дойде едва когато юдеите по целия свят постигнели правилно разбиране на Тората. „Ако сте достойни, ще ускоря идването му, а ако не сте, ще оставя нещата на собствения им ход."[105] Такава била сделката, обяснявали равините, която Всемогъщият бил сключил със своя народ. Бъдещето на света било в техните ръце.

Въпреки всичко, подобно на мобедите и маздакитите, чийто копнеж по възцаряването на една епоха на справедливост и милосърдие накрая се бил изродил в ламтеж да дърпат юздите на земната власт, равините също не били толкова възвишени, че да презрат подобно домогване. Времето едвам се точело. А както всеки юдей знаел, Господ бил обещал на избрания си народ спасител. „Помазаника", щели да го нарекат, *Машията*, или „Месията". С такъв цар начело на юдейския народ избавлението на света от страданието трябвало да настъпи, а и кой можел да каже, че настоящите сътресения не възвестявали приближаването му? „Когато видите великите сили да се сражават помежду си – било писано, – огледайте се за Месията."[106] Юдеите обаче все още не били видели никакви признаци за появата му, така че отчаяно се нуждаели от алтернативен водач, способен да ги научи на послушанието, което Бог изисквал от тях, и по този начин да ускори пристигането на Месията.

И какво щастие, какво невероятно щастие, че на разположение бил точно такъв водач. „Поучението и господството над хората – набожно бил заявил един виден равин – никога не са вървели ръка за ръка"[107], но това не спряло наследниците му да копнеят и за двете. Между равините и екзилархията от години съществувало напрежение, така че сега, когато екзилархът бил излязъл от играта, мъдреците от Сура и Пумпедита не се поколебали да се притекат на помощ. Те продължили да се мъчат със записването на Талмуда, но едновременно с това се стараели – и то демонстрирайки невероятна увереност – да наложат предписанията му на целия юдейски народ. От най-висшите до найнизшите, от земевладелците до работниците – всички трябвало да бъдат направлявани и контролирани от тях. Но в решимостта си да прокарат тази революция равините не можели да разчитат на царска подкрепа като мобедите, нито да прибегнат до вьоржен бунт като маздакитите. Не можели също, ако действително искали да се домогнат до ръководна роля в общността си, да се ограничат просто до администриране на съдилищата или взаимодействие с имперските бюрократи. Властта, която равините се чувствали призвани от Господ да придобият, едва ли можела да се обясни с голото желание за печалба. Един-единствен път можел да ги отведе до господство над юдеите. Равините трябвало да поемат ролята не на чиновници, нито дори на съдии, а на живи образци на святост.

„Който проповядва учението на мъдреците, е достоен да се нарече светец.“[108] Някога, дори на място като Месопотамия, където науката била на почит, много юдеи биха отхвърлили подобна максима като нереална фантазия. Въпреки това, реагирайки на сътресенията на епохата с открито неподчинение и вътрешна стабилност, лидерите на йешивите печелели все повече последователи. Равините може и да нямали мечове, копринени одежди или коне, целите в броня, но имали свои собствени властови символи. Бременни жени, копнеещи неродените им синове да попият дух на святост и ученост, обикаляли около Сура и Пумпедита. Широкоразпространено било схващането, че дори сляп равин, ако се случи така, че да му се подиграят, трябва само да обърне взор към нещастника, който го е обидил, и онзи тутакси ще се превърне в „купчина кости“[109]. Но най-вече, просмукало се на всички нива на юдейското общество в Месопотамия, съществувало все по-засилващо се убеждение, че всички изумителни твърдения на равините са верни, а именно че Божията воля наистина може да се познае единствено с помощта на тяхното учение. Тората, низпослана на благодарния народ в цялата ѝ неподозирана дотогава сложност и богатство, вече можела да изпълни истинската си функция, тоест да превърне всеки юдей в равин.

Хората искрено желаели нещата да бъдат доведени докрай, понеже когато Месията се появял, всеки грозд щял да дава „трийсет пълни мерки вино“[110] и всяка жена щяла да „износва по едно дете всеки ден“[111]. Междувременно обаче, преди началото на тази щастлива епоха, равините вероятно са имали още една причина да се радват, че печелят все повече юдейски сърца и умове. В началото на времето, пишело в Талмуда, Господ се бил обърнал към всички народи по света, предлагайки на всеки от тях Тората, „но всички я отхвърлили и отказали да я признаят“[112]. Само предците на юдеите проявили готовност да приемат безценния дар и така спасили човечеството от унищожение, понеже ако Тората била отхвърлена, цялото Творение щяло да се обезсмисли. Следователно, отваряйки очите на сънародниците си за едно по-дълбоко разбиране на онова, което изисквал от тях Божият закон, равините също допринасяли за запазването на равновесието в света. Накратко, колкото по-големи юдеи ставали юдеите, толкова повече печелели всички.

Но какво, ако станело обратното? Ако, подмамен от някой коварен и благовиден култ, богоизбраният народ се препънел и паднел, и напълно изгубел идентичността си? В продължение на векове преди основаването на школите в Сура и Пумпедита месопотамските юдеи устоявали на изкушенията на всички вавилонски лъжебогове и доказали, че нямат нужда от равини, за да поддържат неповторимостта си. Същевременно с течение на времето се появило едно ново и по-опасно изкушение – подкупваща и медногласа ерес, която се кичела с красотите на самия Танах и ги носела, както блудница рисува лицето си. Из цяла Месопотамия, в същите села и градове, в които живеели и юдеите, имало хора, чиято вяра била най-ужасната подигравка с всичко, на което учели равините. Нямало тайна Тора, твърдели тези *миним*, т.е. еретици, освен онази, която самите равини си били измислили, нито пък имало нужда да се подготвят за появата на Месията, понеже Месията вече се бил появил. Името му според *миним* било Иисус – мъж, който преди половин хилядолетие бил прикован от римляните на кръст, след което възкръснал. От само себе си се разбирало, че истината е съвсем друга. Истинският Иисус, можели да докажат месопотамските равини, всъщност бил „син на блудница“[113]; пропаднал ученик, отстранен от своя равин заради редица сексуални простъпки, който после, от злоба, започнал да почита [идол от] глина[A]. Далеч от това да царува на небето, каквото било смехотворното твърдение на *миним*, той всъщност бил изпратен в ада, където щял да прекара остатъка от вечността в яма с врящи изпражнения.[114] В Своята безкрайна

[A] Споменава се в бележка към „Санхедрин“ 107б (трактат от Вавилонския Талмуд) и среща противоречиви тълкувания в науката. – Б.пр.

мъдрост Господ бил предвидил опасността, на която Иисус щял да изложи Неговия избран народ, и тъкмо затова му бил дал и тайна, и писана Тора – за да не могат *миним* да сложат мръсните си ръце върху нея „и да кажат, че те са богоизбраният народ“[115].

Въпреки това в цялата си дълга история юдеите не се били сблъсквали с по-коварна и опустошителна заплаха от тази, пред която ги поставили последователите на Иисус. „Коварна“, защото ереста била достатъчно подобна на тяхната собствена вяра, така че да въздейства по един потаен и ужасен начин на много от тях, включително на някои равини; и „опустошителна“, понеже явно нямало кътче на света, докъдето да не била проникнала. Заразата се била разпростряла из цяла Месопотамия и Персия и дори на изток от Ираншахр, но най-обезпокоително от всичко било напредването ѝ на запад. Както дори юдейските поданици на шахиншаха били склонни да признаят, там се намирало „най-важното царство в света – това на римляните“[116]. Вече половин хилядолетие и повече това царство господствало над Йерусалим и Обетованата земя и през цялото това време подлагало юдейския народ на множество страдания. Сега обаче, 500 години след раждането на Иисус, юдеите имали нова причина да се страхуват от силата и могъществото на Рим. Цезарите, които някога, подобно на вавилонските царе, издигнали храмове на редица демони, били започнали да ги унищожават, но само за да ги заменят с един още по-лош култ. На какво били избрали да се посветят римляните, ако не на най-опасния лъжлив идол от всички? *Christos,* наричали го те, което на гръцки значело „Месия“.

Да – сега на мястото на цезаря бил почитан не друг, а Иисус. Вече не само юдеите се смятали за народ, избран от един бог. Римляните, които господствали над една страна, дори по-богата и страховита от тази на персите, наскоро били прегърнали убеждението, че Иисус наистина царства на небето. Корените на тази увереност обаче били изключително древни – по-стари от писания Талмуд, по-стари дори от самия Иисус. Римляните наистина били започнали да вярват в Христос, но не по-малко истинен бил фактът, че в голяма част от света вярата в Христос била придобила една доста римска окраска.

Една империя, един бог – отнело цяло хилядолетие, за да започне комбинацията да се възприема като нещо естествено.

Трета глава

Новият Рим

Защитен от разруха

Макар изобщо да не страдали от фалшива скромност, римляните си давали съвсем ясна сметка до каква степен дължат величието си на свръхестественото. Мащабът на постиженията им не им оставял друг избор. Частица мистика винаги съпътствала въздигането на Рим към глобалното господство. По времето, когато градът бил основан, седем и половина века преди раждането на Христос, той бил просто един лагер, обитаван от селяни и крадци на добитък, разпръснат безперспективно върху седем хълма в едно затънтено кътче на Италия. Хиляда години по-късно обаче, когато династията на Сасанидите правела собствените си първи опити да създаде световна империя, римските владения вече се простирали от Северния ледовит океан до пясъците на Африка. Как изобщо станало така, че един-единствен град се възцарил над целия останал свят? Самите римляни, през значителна част от историята си, не се съмнявали в отговора. Ако небесата се били показали благосклонни към тях, това можело да е само заради невижданата им набожност. „Силата ни идва колкото от оръжията, толкова и от богобоязливостта ни.“[1]

Но въпреки очевидната подкрепа от боговете, на която се радвали, римляните така и не могли да се избавят от комплекса си за малоценност. Макар завоеванията им на запад – в Испания, Галия и Британия – да ги били поставили над племена, които спокойно можели с лекота да игнорират като варвари, на изток нещата стояли по различен начин. Там, в земите, някога управлявани от Кир и Александър, имало цивилизации, които неизбежно ги карали да се чувстват като самозванци. Най-опасни от всички – създателите на дорийската колона, хипотенузата, философията и готварската книга – били представителите на един народ, олицетворяващ самата същност на възвишеността: гърците. Римляните, които не обичали да мислят за себе си като за провинциалисти, винаги избягвали да си признаят произтичащата им от този факт културна нископоставеност. В крайна сметка те били завладели гърците, а не обратното. Това била причината, независимо колко им било приятно да споменават Платон в писмата и разговорите си, да не забравят какво дължат на нравите и обичаите на собствените си прадеди, които им били помогнали да се сдобият с цялото си величие. Дори самите гърци, когато се опитали да разгадаят тайната на успеха на римляните, се съгласили с този анализ. „Държавата им – заявил Посидоний, знаменит енциклопедист, който починал около петдесет години преди рождението на Христос – се крепи не само на тяхната численост, но и на придържането им към традициите."[2] Толкова могъщи били някои от тези традиции, че не можели дори да бъдат изразени с думи. Залогът бил твърде голям, твърде, твърде голям. Как например се казвал богът или богинята, чиято работа била да пази и защитава Рим? Споменаването на името му можело да доведе до разрушаването на целия град. Един-единствен човек се осмелявал да го стори и той, разбира се, моментално бил настигнат от „зла смърт"[3].

Въпреки това, дори когато ставало дума за такива държавни тайни, римляните не можели да се насилят да се доверят единствено на собствените си култове. Ако било вярно, както те били склонни да приемат, че най-ефикасните традиции са и най-древните, вбесяващото превъзходство на най-забележителните им поданици още веднъж нямало как да се отрече. Векове преди основаването на Рим, поне така твърдели гърците, на азиатските брегове на Хелеспонт – пролива, отделящ Азия от Европа – се издигал град на име Троя, зад чиито стени се криел могъщ талисман. Той изобразявал Атина Палада, богинята девица, която в незапомнени времена го спуснала от небесата и му дала името си – Паладиум. Според легендата, докато троянците

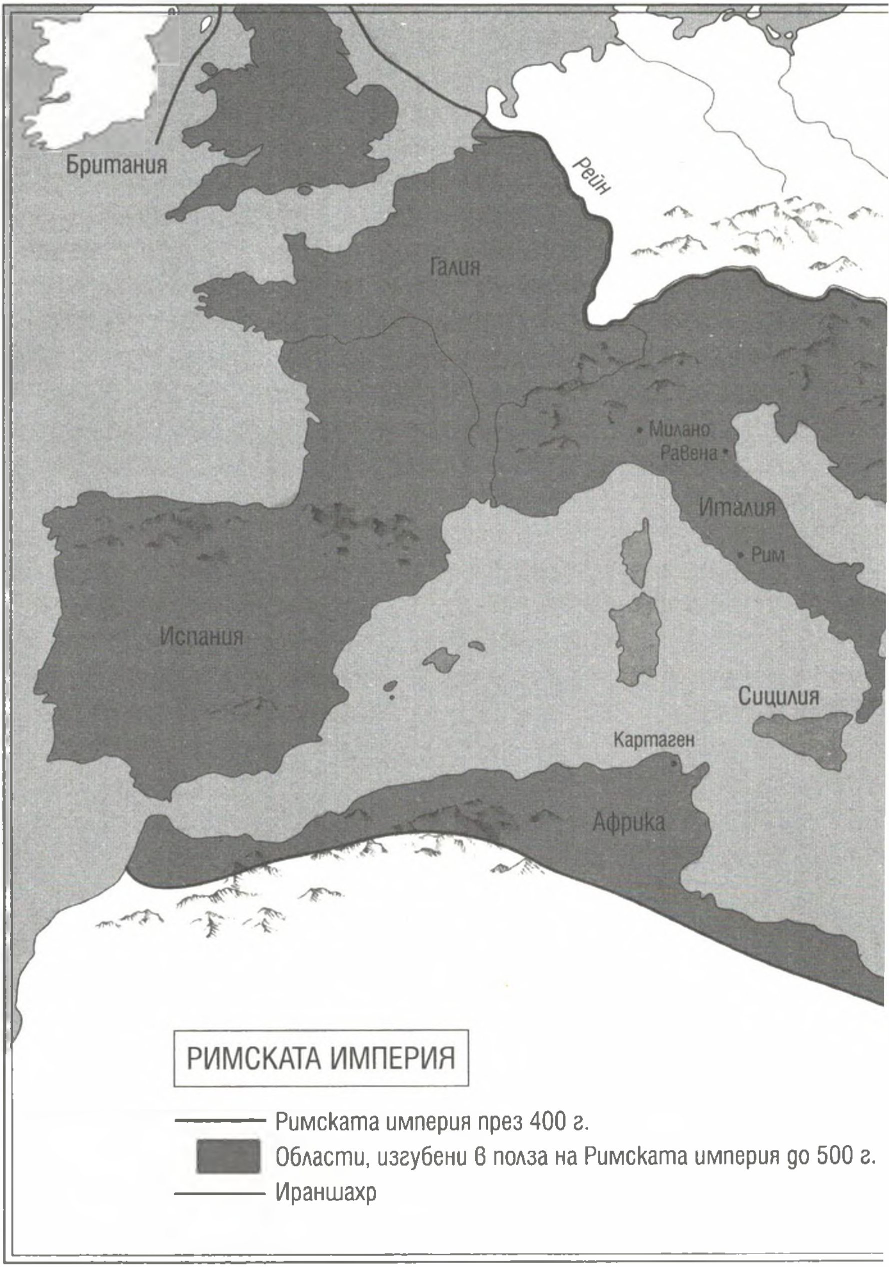
Британия
Рейн
Галия
Милано
Равена
Италия
Рим
Испания
Сицилия
Картаген
Африка
РИМСКАТА ИМПЕРИЯ
— Римската империя през 400 г.
■ Области, изгубени в полза на Римската империя до 500 г.
— Ираншахр

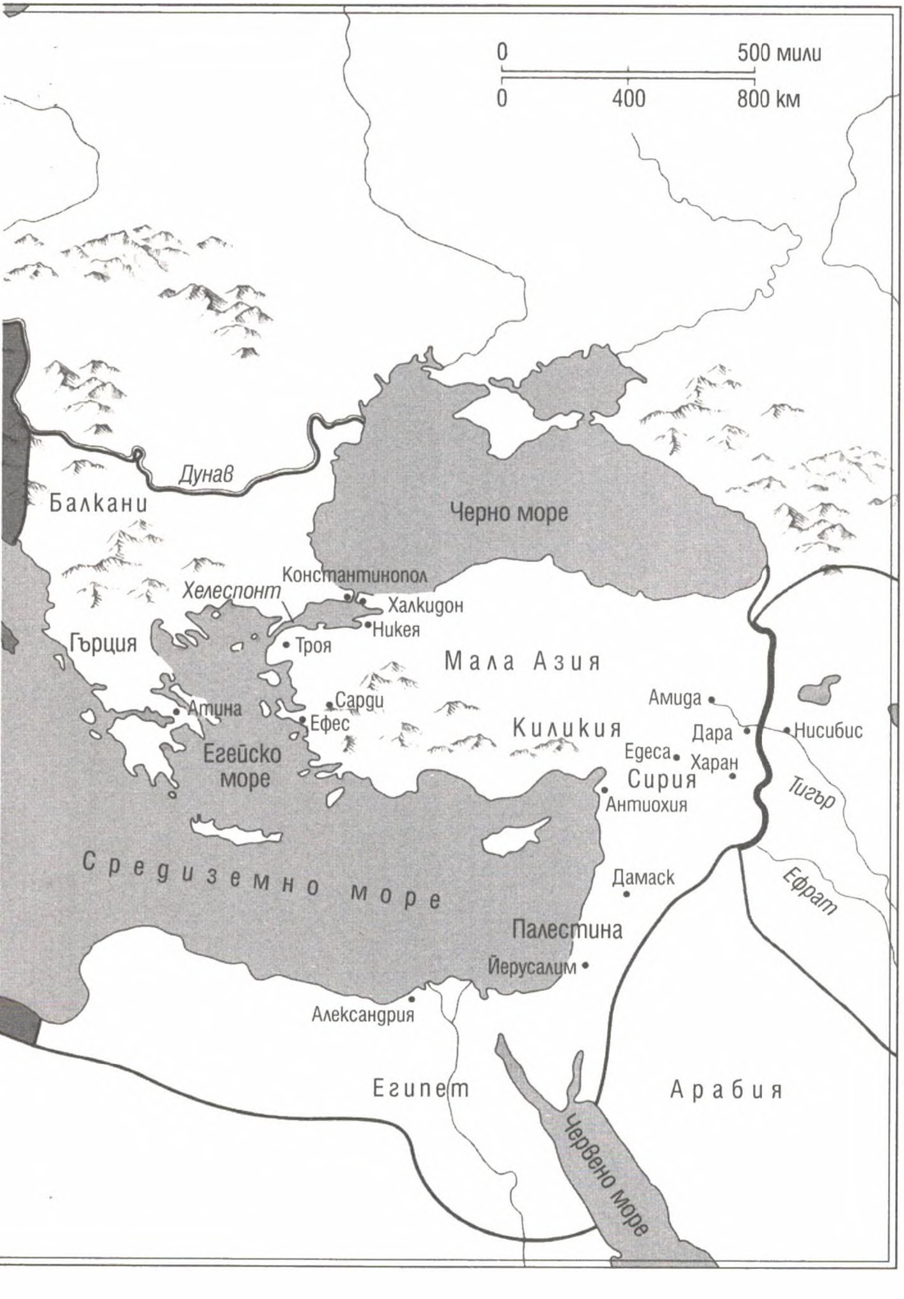
0
500 мили
0
400
800 км
Дунав
Балкани
Черно море
Константинопол
Хелеспонт
Халкидон
Никея
Гърция
Троя
Мала Азия
Амида
Сарди
Атина
Ефес
Киликия
Дара
Нисибис
Егейско море
Едеса
Харан
Сирия
Антиохия
Тигър
Средиземно море
Дамаск
Ефрат
Палестина
Йерусалим
Александрия
Египет
Арабия
Червено море

пазели тази статуя, градът им щял да бъде непревземаем. Тъкмо затова, когато гръцката войска обсадили Троя, те не могли да проникнат през градските стени в продължение на десет дълги и ужасни години. Накрая обаче шпионите им успели да откраднат Паладиума, при което Троя тутакси паднала и била изравнена със земята. А Паладиумът? Неговата съдба е обект на сериозна полемика. Множество гръцки градове са се провъзгласявали за негово последно убежище, тъй като Паладиумът бил не просто безценен символ на престиж, но и най-висша гаранция за сигурност. В действителност обаче, както времето определено щяло да покаже, имало само един град, който можел с основание да твърди, че е благословен с невероятната му сила. Както гръцкият свят все повече бил засенчван от въздигащото се римско могъщество, така завоевателите се били заели заедно със земите на завладените да си присвоят и миналото им.[4] Започнала да се поддържа тезата, че корените на римляните изобщо не идват от Италия, а от далечния Изток – от Троя. Твърдяло се, че самият Ромул, отгледаният от вълци основател на Рим и негов първи владетел, бил потомък на Еней – троянски принц[A]. С помощта на боговете този Еней бил избягал от оплячкосването на града и отплавал за Италия, за да започне отначало. И това не било всичко. Някак – макар да не е постигнато съгласие по какъв начин точно – Паладиумът накрая се озовал в Рим. И докато той бил там, внимателно съхраняван на Форума – древния и пълен с паметници площад, който винаги бил сърцето на града – бъдещето щяло да е сигурно. Като връзка с едно минало, несравнимо по-богато и по-древно от това на самите римляни, Паладиумът бил нещо много повече: „обещание от Съдбата, че империята никога няма да падне."[5]

През 248 г., две десетилетия след като династията на Сасанидите се била възцарила над Ираншахр, римляните празнували своето хилядолетие. Хиляда години след като Ромул бил основал града, на който дал името си, обитателите на Рим не били единствените, които можели да се нарекат „римляни". Трийсет и шест години по-рано всеки свободен човек в империята получил гражданство – акт на предоставяне на права, остро отречен от

[A] По-точно троянски герой, син на принц. – Б.р.

някои като подмолен начин за разширяване на данъчната база, но който с основание може да бъде видян и в благородна светлина. Въпреки безскрупулното си изкачване към величието римляните винаги криели в някакво ъгълче на съзнанието си смътното, но блазнещо убеждение, че са покорили света за негово добро. Най-вълнуващ израз на това дал поетът на име Вергилий. Още по време на първоначалния разцвет на римското глобално господство той написал „Енеида“ – мащабен епос, в който римляните гръмко биват поучавани никога да не забравят вменения им от бога дълг: „Твое изкуство ще бъде закони за мир да налагаш и да щадиш покорни, надменните да усмиряваш.“[6, A] Тази декларация, разбира се, трябвало да достави радост на римляните, но тя далеч не резонирала само сред тях. Вергилиевият епос, както предполага заглавието му, разказвал историята на Еней и макар със сигурност да отправял поглед напред към времето, когато наследниците на троянския принц щели да управляват света, той се обръщал и назад, към едно наследство, кореняще се в Изтока. Освен това не само римските поети се увличали по привидно неправдоподобната идея, че една империя, покорена сред клане и експлоатация, може да бъде олицетворение на братство между хората – правели го и гръцките философи. Посидоний, близък съвременник на Вергилий, бил първият от цяла поредица, който предположил, че римската власт е земно отражение на космическия ред. До настъпването на римското хилядолетие това схващане вече се приемало почти за даденост. За период от два века Рим действително налагал „закони за мир“. Никога дотогава в документираната история не се било случвало толкова много хора да живеят толкова дълго без война. Предвид това едва ли е изненадващо, че жителите на далечните провинции с гордост се наричали „римляни“ и благодарствено възхвалявали световната столица. „Навсякъде превърна в граждани най-възвишените, изтънчени и могъщи народи... Окичи целия свят като градина на удоволствията.“[7]

[A] Цитатите от Вергилий са взети от „Енеида“ в „Буколики. Георгики. Енеида“, прев. от лат. Георги Батаклиев. София: Народна култура, 1980. – Б.пр.

Само дето до хилядолетието на Рим градината вече била обрасла с бурени и трънаци. Редът, който така дълго я поддържал, бил унищожен. През изминалия половин век цветовете ѝ многократно били стъпквани от войнишки ботуши, а десетилетието непосредствено преди настъпването на хилядолетието било особено сурово. Враждуващи пълководци се колели един друг все по-зверски. Римляните, застанали в сянката на хилядолетието, имали всички основания да треперят от страх. Духовете, които се пробуждали, им били добре познати. Талантът да налагат ред не бил единственото им наследство от далечното минало. Такова било и кръвопролитието. Ромул, основателят на Рим, убил собствения си близнак. Поредицата от царе, които го наследили, била прекъсната от *coup d'etat*[A] и на монархията бил сложен край. Републиката, която я заменила и която завладяла света, също рухнала сред убийствена жестокост четири века след основаването си. Амбициите на враждуващите пълководци, наречени *imperatores*, потопили целия свят в кръв. Мнозина по онова време смятали, че Рим е обречен, и може би щяло да е точно така, ако един особено безмилостен *император* на име Цезар не побил знамето на автокрацията върху осеяните с трупове останки от републиката и не основал втора монархия. *Август*, нарекъл се той, или „Божи любимец“. Нескромна титла, но напълно заслужена. Мерило за успеха му е фактът, че именно по време на неговото царуване думата „император“ започнала да значи нещо много повече от пълководец. Вергилий, който започнал великия си епос поне отчасти по внушение на Август, провъзгласил покровителя си за човек, „който отново ще върне златния век“[8], и светът получил точно това. Вярно, че от време на време се появявал и по някой луд император – Нерон например, половин век след смъртта на Август, бил запомнен с ужас от римляните като мъж, който убил майка си, сключил брак с евнух и опожарил половин Рим. Въпреки това дори гражданската война, избухнала след самоубийството му, продължила едва година и в течение на сто и петдесет години след смъртта му империята се радвала на златна епоха. Следователно докато сред домогването на разни цезари до властта хилядолетието настъп-

---

[A] Преврат (фр.). – Б.пр.

вало, римляните били още по-обезпокоени от представата, че златото може да се превърне в желязо, еволюцията да се обърне наопаки и императорите отново да станат просто враждуващи пълководци.

Това обаче не била единствената сянка, помрачаваща празненствата по случай хилядолетието. Проблеми се мътели както в империята, така и отвъд пределите ѝ. Във великата поема на Вергилий на римляните било обещано „царство без край“[9], но истината, както стратезите им добре знаели, била, че всичко си има граници. Точно както отвъд стените на Ираншахр имало безкрайни степи, гъмжащи от номади, така на север от Римската империя се простирала огромна пустош от блата и гори, които със сигурност били пълни с варвари. Въпросът как най-добре да отблъсне тези диваци измъчвал римското висше командване в продължение на векове. Твърде изостанали, за да си струва усилието да бъдат завладени, едновременно с това те били твърде опасни, за да бъдат оставени без контрол. Изобщо проблемът бил сложен и изисквал умела реакция. Римската гранична политика имала много проявления. Бдителната охрана от страна на легионите се редувала с изблици на унищожителна агресия. Покорните племена можели да очакват да бъдат възнаградени със злато, а непокорните – с клане и унищожение. От време на време римските военни обръщали явно неутолимото желание на варварите за битки в своя полза, наемайки цели групи от тях – *федерати* – заедно с легионите. Разбира се, целта на Рим била съвсем проста – да поддържа съкрушително превъзходство. И през по-голямата част от дългия период на мир, започнал с Август, го постигал с огромен успех. Въпреки това покрай цялата северна граница все по-често се появявали тревожни признаци, че политическото равновесие може би се променя. Набезите през Рейн били факт от десетилетия. Още по на изток, през Дунав, народ, наречен „готи“, наскоро осъществил още по-сериозни атаки. В самата година на хилядолетието готите опожарили цели области от Балканите. Всичко това се оказало особено неприятна изненада за римските власти. Изглеждало невероятно, че пълководците, разположени на прага на империята, са способни да планират, да поведат и да извършат подобно опустошение. Варварите просто не били способни да се организират в такъв мащаб. Очевидно обаче някога разпръснатите племенни групи започвали да се обединяват в нещо по-голямо. Явно водачите им, награбили се с римски субсидии и плячка, използвали това съкровище, за да разширят собствените си хоризонти. С колкото повече злато разполагали, толкова повече важност си придавали. Отрядите, които някога наброявали стотици, сега може и да наброявали хиляди. Макар това да не било кой знае какво в сравнение със силите на империята, то все пак означавало, че варварските царе се готвят за удар. Накратко – поне малко заприличали на римляните.

Но това, разбира се, не ги направило по-достойни. Всъщност проникването на готите надълбоко в империята само затвърдило презрението на римляните. Истинският, решителният удар по самодоволството им дошъл не от север, а от изток. Празнувайки хилядолетието си, Рим още не бил готов да приеме Персия като равна. Въпреки това, едва две десетилетия след като Ардашир бил завзел престола, станало ясно какво предстои. Шапур I, синът на Ардашир, вече бил изгонил римляните от Месопотамия. В отчаян опит да запази оставащите римски провинции на изток имперското висше командване било принудено да оттегли войските си от Рейн и Дунав. После, през 244 г., докато императорът бил на поход на изток, бил осъществен още един преврат. Новият цезар, кален воин на име Филип, нямал търпение да се върне от фронта в Рим, за да укрепи позициите си, така че измолил прекратяване на сраженията. Примирието му излязло чудовищно скъпо и Шапур се погрижил целият свят да разбере за това. Именно Филип щял да бъде изобразен на скала на запад от Персеполис как пълзи пред триумфиращия шахиншах. Четири години по-късно, през април 248 г., отново Филип щял да има върховната чест да застане начело на празненствата по случай хилядолетието на Рим.

Няколко месеца по-късно, през 249 г., той вече бил мъртъв – убит в битка от друг цезар на име Деций. След две години самият Деций бил посечен от готски отряд. Десет години след това достойнството на имперския престол стигнало дъното, когато Шапур заловил последния император, Валериан, и оттогава насетне го използвал като стъпало, с чиято помощ да възсяда коня си. За персите един жив цезар бил най-големият трофей и те се постарали да документират унижението на Валериан заедно с това на Филип[A] на онази скала, западно от Персеполис. Дори смъртта не сложила край на позора на клетия император – след като умрял, кожата му била одрана, боядисана в яркочервено и грижливо съхранена в един храм като едно от най-големите богатства на династията на Сасанидите.[10]

Римляните обаче ги чакали още по-големи беди. По това време вече не само достойнството на императорската титла било в криза. Събитията ужасяващо се изплъзвали от контрол. Колкото по-нестабилна ставала ситуацията, толкова повече се изкушавали пълководците да посегнат към най-голямата награда. Колкото повече се разраствало това явление, толкова повече се излагали на опасност източните провинции. Колкото повече войски изпращало римското висше командване на фронта с Персия, толкова повече северната граница се откривала за варварите там. Колкото повече готите и разни други диви племена успявали да се доберат до богатите и плодородни земи на Юга, толкова повече нещата излизали от равновесие. Как можел да бъде разрушен този порочен кръг? Римската държава явно била попаднала в спирала на смъртта.

Империята обаче не се предала. Вместо това – въпреки всичко и упражнявайки невероятно усилие на волята – ново поколение императори я измъкнали от пропастта. Сурови, неумолими и безпощадни мъже, те наложили на поданиците си една революция, неотстъпваща по мащаб на онази, която бил осъществил Август. „Данъците са жилите на държавата“[11] отдавна било римска максима. Напоследък обаче, сред нещастията на епохата, тези жили били атрофирали. Войната и анархията правели осигуряването на приходи все по-сложно. В своето отчаяние властите намалили съдържанието на благородни метали в монетите, но това довело единствено до неконтролируема инфлация. И така, Рим се изправил както пред военен, така и пред финансов крах. Лекът обаче, когато най-накрая дошъл, щял да се окаже особено ефикасен. На пълководците с железни юмруци, които сега управлявали империята, им се струвало очевидно,

---

[A] В действителност Филип I Арабски не е пленяван от Шапур I, но той подписва с него унизителен за римляните мирен договор. – Б.к.

че само един сериозно разширен военен апарат може да опази границите и че само един сериозно разширен финансов апарат може да осигури средствата за това. Съответно в рамките на няколко десетилетия броят на войниците и бюрократите бил увеличен неимоверно. Държавата, която възникнала вследствие от тези реформи, щяла да се окаже най-трудната за управление от всички, познати в Средиземноморието. Дотогава никъде другаде не била съществувала толкова сложна и тиранична бюрокрация, нито пък армия, финансирана в такъв огромен мащаб. „Нежната“ автокрация, установена от Август, била трансформирана несравнимо по-деспотична форма на управление: централизирана, месеща се във всичко и абсолютна. Тя все още се водела римска и въпреки това бележела революционна промяна. Всъщност разликата била толкова голяма, че новият режим дори основал втори Рим.

Първоначално тази нова столица била наречена Византион. Намирала се на западния бряг на Босфора – тесен пролив, който, подобно на Хелеспонт на около сто и петдесет километра на югозапад, разделял Европа от Азия. Гръцките заселници били открили града преди много векове, но въпреки че заемал изключително лесния за защита връх на нос, ограден от едната страна от морето, а от другата – от устие, наречено Златния рог, разрастването му винаги било ограничавано от явно фаталната липса на питейна вода. Подобен недостатък обаче едва ли можел да отблъсне някой римски автократ и през 324 г. във Византион действително пристигнал цезар, твърдо решен да основе там „втори Рим“[12]. Името на този император било Константин – величав мъж, истинско въплъщение на новия имперски ред. Роден на Балканите, провъзгласен за император в Британия, той бил прекарал живота си в кръстосване на империята, обединявайки разпокъсаните ѝ части въпреки купищата врагове, които систематично изловил и унищожил. Макар че спечелил емблематичната за царуването си битка пред стените на Рим, Константин не изпитвал особена привързаност към древната столица. Същевременно бил напълно наясно с нуждите от отбрана на империята и по-точно знаел колко е наложително да координира източния и северния фронт. Намиращ се по средата между Ефрат и Рейн, Византион бил с идеално разположение за целите му. Съответно на мястото било издигнато изцяло ново селище. Огромна мрежа от паметници, площади и улици започнала да се разпростира на запад покрай носа, поглъщайки цели райони от първоначалния град по пътя си. Дори името му било заличено. Макар че хората, които живеели там, продължили да се наричат византийци, самият Византион престанал да съществува. На 11 май 330 г., в триумфален изблик на нескромност, основателят му официално го открил като „града на Константин“, или Константинопол.

Отначало, разбира се, жителите на първия Рим не можели да не намират претенциите на това новопоявило се селище за нелепи. Всички знаели, че град без древен произход дори не е град. Населението на Константинопол обаче бързо се увеличавало, много по-бързо, отколкото основателят му очаквал, така че само за няколко десетилетия вече не се побирало зад стените, които той бил построил. Същевременно сред жителите му все още витаело усещането за собствената им парвенющина. Множество опити били направени да се противодейства на това. Самият Константин – решен да осигури на града си наследството, което така крещящо му липсвало – си присвоил всички велики съкровища на гръцкия свят. Публичните пространства на Константинопол, украсени с известни трофеи и скулптури, „бронзови статуи с най-изкусна изработка“[13], станали най-смайващия музей на света. Градът дори приел върховното предизвикателство да се изправи срещу самия Рим. Демонстрирайки сериозна доза изобретателност, топографите успели да установят, че Константинопол, точно като древния си предшественик, се слави със седем хълма. Архитектите го снабдили с всички атрибути на една модерна имперска столица – дворци, форуми, бани. Строителите пък осигурили акведуктите и пристанищата, необходими на всеки град с амбицията да си съперничи с Рим, който иска жителите му да са напоени и сити. Но може би най-поразителното било, че Константинопол се сдобил с чест, допреди това уникална за Рим – събрание на великите и добрите, наречено „Сенат“. В далечното минало, много преди Август и неговата автокрация, именно това била структурата, която извела Рим до световно господство. Тя била жива връзка с най-ранните дни на империята. Учредяването на Сената в Константинопол придало на града облик, който – макар и слабо – напомнял на отдавна изчезналата република. А това на свой ред помогнало да се затвърди претенцията му да бъде втори Рим.

С течение на времето и с разрастването на мащаба и самочувствието му градът започнал да си приписва все по-удивителен произход. Двеста години след основаването на Константинопол вече масово се смятало, че планът на Константин е бил да основе новата си столица не на мястото на Византион, а на мястото на Троя.[14] Разбира се, целта била да се изтъкне, че корените на града са по-древни от тези на самия Рим, но това, че планът очевидно пропаднал, не попречило на Константинопол да предяви претенции към древната загадъчност на троянското име. В града, в средата на един кръгъл форум, построен от Константин, се издигала порфирена колона, на която бил изобразен основателят на града, коронован сякаш от самото слънце със седем блестящи лъча. Твърдяло се, че самият Константин бил донесъл каменния къс за колоната от Троя.[15] Но най-ценната реликва, която била спасена от далечното троянско минало и вещаела най-доброто бъдеще на града, дори не била изложена на показ. Скрита дълбоко под основата на колоната, или поне така смятали, лежала древна дървена статуя – самият Паладиум. Според историята Константин „тайно го бил изнесъл от Рим и го бил поставил във форума си“[16] – върховно проявление на снобизма на древната столица.

В действителност два века след възстановяването на града им византийците изобщо не ги било грижа какво си мислят римляните за тях. Убеждението им, че Паладиумът стои под колоната на Константин, отразявало нещо много по-дълбоко от обикновена склонност към съперничество. Много неща се били променили. През десетилетията, които донесли такова страдание на Ираншахр, част от който бил под управлението на ефталитите, западната половина на Римската империя станала арена на още по-пагубни варварски посегателства. Самият Рим, градът, който в продължение на толкова време просъществувал по милостта на небесата, сега бил прегазен. Цяла Италия била подчинена на един готски цар. Други провинции – от Африка до Галия – също се били изплъзнали от имперския контрол, а властта била завзета от някогашните федерати, които сега се скитали безпрепятствено из раздробения пейзаж на римския Запад. Само източната половина на империята, управлявана от Константинопол, устояла на това стремително падение. При положение че самият Рим се бил превърнал просто в провинциален град, управляван от варварски пълководец, оставала само една столица. Правото на Константинопол да се нарича господар на римския свят вече било безспорно. Защо тогава някой да се съмнява, че Паладиумът е бил донесен там от Рим?

Същевременно мнозина в източната половина на империята се бояли, че те също ще бъдат застигнати от гибел. На песимистите им се струвало, че държавата им е окончателно „смалена, варваризирана и съсипана“[17]. Въпреки това, дори докато се надигали тези викове на отчаяние, истината била, че в римската държава имало още много потенциал. Реформите, извършени от Константин, въпреки че впоследствие се оказали безполезни за запазването на властта му на Запад, все още били повод императорите от Изтока да вървят с високо вдигната глава. Естествено, в Ктесифон, в двора на бележитите им врагове, на никого не му хрумвало да отрича могъществото на цезарите. Въпреки успеха на Кавад в оплячкосването на източната граница на империята и в измъкването на нови откупи римляните също имали своите триумфи. През 504 г. например една от армиите им успяла да отмъсти за опустошението на Амида, като проникнала дълбоко в Месопотамия, грабейки и поробвайки по пътя си, а след нея специално предназначен отряд на смъртта изравнил всичко със земята. Още по-убедително, римляните се били възползвали от периода на вражда с Персия, за да поправят предишната си липса на преден команден пункт. През 505 г. император Анастасий купил малко имение на име Дара, разположено само на петнайсет километра от Нисибис – великата гранична крепост на Персия. Само година по-късно, по времето когато било подписано временно примирие, над полята, където преди това било имало само някакво си село, вече се издигал гигантски комплекс от стени и стражеви кули. Това начинание, както показал недоволният вой откъм Ктесифон, било достатъчно да ужаси персийските стратези. Равновесието на силите в региона претърпяло кардинална промяна. Римската граница била решително ревоенизирана. Дори Кавад, към края на царуването си, бил принуден да приеме последиците. През 522 г. старият ветеран изпратил от Нисибис

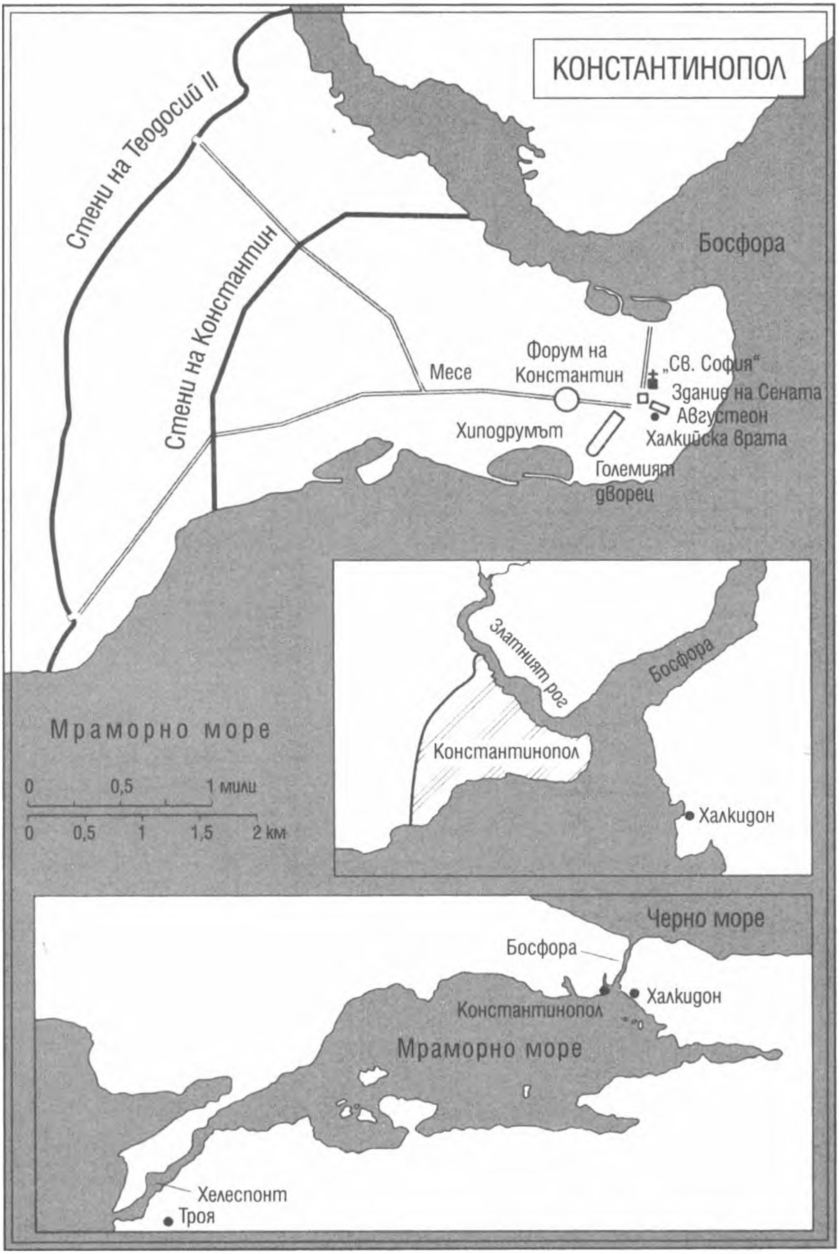
КОНСТАНТИНОПОЛ
Стени на Теодосий II
Стени на Константин
Босфора
Форум на Константин
Месе
„Св. София"
Здание на Сената
Августеон
Хиподрумът
Халкийска врата
Големият дворец
Мраморно море
0
0,5
1 мили
0
0,5
1
1,5
2 км
Златният рог
Босфора
Константинопол
Халкидон
Черно море
Босфора
Халкидон
Константинопол
Мраморно море
Хелеспонт
Троя

мисия с писмо до императора. В него той отправял поразително предложение – „да осиновиш Хосроу, наследника на трона ми“[18]. Отчасти предложението било явен опит да се предотврати вмешателство на Константинопол в кризата с престолонаследието, която още тогава се мътела в Ираншахр, но също така било свидетелство за блясъка, с който отново засияло името на римляните. Естествено, няколко месеца по-късно втора персийска мисия се отправила към Константинопол с указания да договори траен мир. От само себе си се разбирало, че никой шахиншах не би настоявал за помиряване с враг, когото презира. Изглежда Паладиумът все още оказвал своето влияние.

И със сигурност, дори за дипломат, запознат с мащаба и великолепието на Ктесифон, столицата на конкурентната суперсила изглежда притежавала почти свръхестествено величие. Да доближиш Константинопол, означавало да останеш смаян от най-невероятния градски пейзаж на света. Градът се бил разраснал толкова бързо, че славният и древен Халкидон, намиращ се от азиатската страна на Босфора, сега служел просто като вход към него. Персийските посланици – качвайки се на кораб в халкидонското пристанище и преодолявайки водите, ограждащи Константинопол „като венец“[19] – трябва да са били обградени от атрибути на градското от всички страни, тъй като агломератът, простиращ се покрай европейския бряг, отдавна бил пробил дори през най-външните стени. Погледът на посетителя обаче неминуемо се насочвал към онова, което стояло зад внушителните укрепления – там, благодарение на човешките усилия и изобретателност, била постигната възможно най-възхитителната трансформация на и без това поразителния пейзаж. Всичко покрай брега – някога безрадостна пустош от тиня и тръстика – сега демонстрирало ненаситността на столицата: пет и половина километра пристанища и складове, хамбари и кейове. Зад тях, наблъскани толкова нагъсто един до друг, че посетителите често се оказвали „парализирани и в опасност заради огромния брой хора и животни“[20], се простирали домовете на почти половината милион жители на града – концентрация на хора, по-голяма дори от тази в Ктесифон. Въпреки това, за персийските посланици, докато се приближавали към местоназначението си, очертанията на Константинопол създавали впечатление не за хаос, а за ред, величие и простор. Покрай хребета на носа смогът, бълван от безбройните огнища и пещи и висящ като покров над по-ниските части на агломерата, се разсейвал от морския бриз, за да разкрие възвишенията, които първоначално, преди появата на Константин, съставлявали високата част на Византия, а сега били станали могъщото ядро на Новия Рим, а и на цялата Римска империя.

Щом слезли от кораба и тръгнали да се изкачват от Златния рог към тези възвишения, посланиците минали по един широк и украсен с великолепни колонади път, наречен *месе* – „главна улица". Пред тях, рамкирани от колосални арки, се простирали редица открити мраморни пространства. В първото от тези пространства, в основата на една колона, демонстративно украсена с изображения на римските военни победи, посланиците щели да бъдат официално приветствани в града. Във второто – кръгъл форум, построен от Константин – се предполагало, че лежи Паладиумът. Но не този форум, а третото пространство – площад, познат под името Августеон – най-добре въплъщавал претенциите на столицата. В източната му страна бил разположен Сенатът[A]; от южната, украсяваща огромна баня, се намирала най-хубавата колекция статуи, с които разполагал градът; от западната, бележеща края на *Месе*, стояла куполовидна грамада с двойна арка, построена от тухли и мрамор, наречена „Златният милиарий". Това бил паметникът, от който картографите мерели разстоянието до всяко познато място – както слънцето, луната и звездите се въртели около земята, така на римляните им било приятно да си въобразяват, че всички царства се въртят около Константинопол. Те били сигурни, че градът е разположен върху земната ос и изобщо е „повелителят на градовете".

Което обяснява защо в крайна сметка мирната мисия на персийските посланици била обречена на провал. Както династията на Сасанидите щяла да възобнови атаката си и при най-слабия намек за слабост у римляните, така цезарите, въпреки всички беди, сполетели империята им, никога не признавали публич-

---

[A] Всъщност в Константинопол имало две сгради на Сената – първата била разположена в края на Форума на Константин, но до VI в. тази на Августеон до голяма степен я била изместила. – Б.а.

но, че властта им може да не е универсална. Победата, вечната победа, все още била тяхна съдба и дълг, както била и за Вергилий. Дори в моменти на ужасна опасност, когато това заявление неизбежно прозвучавало пискливо, съвършената убеденост, с която било изричано, си оставала непроменена. Да управляваш като наследник на Август и Константин, означавало да вярваш, че земната власт ти е поверена от самите небеса. Разбира се, жестоката истина, че имало царства, които не признавали превъзходството на римляните, не можела да бъде пренебрегвана, за разлика от последиците от нея – особено управлявайки от столица като Константинопол. По мнението на цезарите градът си оставал център на света.

И ситуацията в страната само затвърждавала това им виждане. Разположени в югоизточния край на Августеона, между Сената и мраморното множество от древни статуи, се издигала двукрила бронзова порта – Халкийската врата, както я наричали, а отвъд нея, поразително голям, се простирал сложен комплекс, който бил толкова невероятен, че онези, които били имали привилегията да проникнат в него, го наричали „втори рай“[21]. Първоначално дворецът на цезарите бил построен в строг и военизиран стил, прилягащ на решимостта на основателя му, като следвал квадратния модел на военен лагер. Следи от воинския привкус, който Константин бил внесъл в префасонирането на Римската империя, все още можели да се видят из коридорите на властта: в портупеите, носени дори от младшите служители; в бастунчетата, въртени от главните министри; в златото, пурпура и аленото, които винаги били означавали висок ранг в римската армия. Но от факта, че имперските бюрократи се обличали като войници, не следвало, че наистина са войници. Легионът, в който били вписвани, постъпвайки на държавна служба, в действителност не съществувал. Аналогично, острите ъгли на някогашния дворец на Константин отдавна били погълнати от пристройки, така грамадни и обширни, че с вдигането на поредната друга ставала жертва на разрухата и потъвала в забрава. Точно както езикът и привичките на имперската бюрокрация били създадени така, че да са максимално неразбираеми за външни лица, така на човек можело да не му стигне и цял живот, за да се почувства напълно у дома си сред гигантския лабиринт на двореца. Там имало градини и съдебни зали, павилиони и приемни, банкетни зали, канцеларии и дори закрит манеж. Окъпани в слънце тераси се издигали върху тухлени подпори, крепящи се над яростните вълни ниско долу, а дълбоко под земята се простирали мрачни складове, кухни и грамадни цистерни. Самата големина на комплекса го карала да изглежда като отделен свят. Човекът, поставен за господар на подобен дворец, спокойно можел да чувства, че за него няма много невъзможни неща.

В такъв случай може би не било изненадващо, че върховната власт в Римската империя придобила цивилен облик. Времето на Константин, когато от един император се очаквало да живее и да умре като воин, отдавна било отминало. Най-сигурният критерий за постигнатото през отминалия период на драматични катаклизми бил именно фактът, че сега парадът се командвал не от войниците, а от бюрократите. Войнстващите царе на Ираншахр не видели еквивалент в Константинопол. Сега рядко някой цезар отивал на война. Императорите поддържали властта си не начело на армия, а от заседателната зала. Всъщност било напълно възможно някой от тях да започне кариерата си като държавен чиновник. Анастасий например, чието скъперничество така ядосало Кавад, първоначално бил старши служител в имперската канцелария. Ласкатели, които искали да го опишат като герой, открили, че могат да възхвалят единствено плешивостта му: „челото му блести като сребро."[22] До смъртта си през 518 г. той успял да натрупа запас от сто четирийсет и пет тона злато – резултат от множеството на брой победи на бойното поле.

По общо мнение човекът, който наследил Анастасий на императорския престол, бил изключението, което доказва правилото. Юстин бил селянин, измъкнал се от балканските пущинаци, за да се присъедини към имперската стража в Константинопол, и последвалото му издигане в йерархията провокирало едновременно присмех и похвали. Лицемерните бюрократи от канцеларията едва сдържали отвращението си към необразоваността на своя господар, но имало други, за които издигането му до император било поразителна демонстрация, че всеки, дори някакъв си селяк от границата, може да се изкачи до върха на римския свят. Юстин обаче не бил толкова наивен, че да си въобразява, че в среда, в която перото е толкова по-могъщо от меча, човек с неговия произход може да управлява без образован сътратник. За негов късмет, идеалният кандидат – образован, че и отгоре – бил на разположение. Юстиниан, племенник и осиновено дете на императора, бил толкова голям перфекционист, така решен да се докопа до всеки възможен властови лост, че същите чиновници, които се подигравали на Юстин за изостаналостта му, били ужасени от това, че младият му помощник „пишеше всичко"[23A]. Юстиниан – мъж с такава неизчерпаема енергия, че му се носела славата, че никога не спи – не би допуснал друго. Бил толкова неуморим, колкото и главозамайващо амбициозен. Повече от всеки свой предшественик Юстиниан съзирал в необятния апарат за държавен контрол, съсредоточен в императорския дворец, наистина невероятна възможност. Щом се уверил, че ще наследи чичо си на престола, той си поставил за цел не просто „да се грижи за Римската империя, но и доколкото е възможно – да я преправи"[24]. В представата на Юстиниан бюрокрацията щяла да се превърне в механизъм за трансформация на света.

Затова не е изненадващо, че предложението Юстин да осинови Хосроу, което донесли персийските посланици, бързо било отхвърлено. Вината за неуспешните преговори ловко била приписана на някакъв чиновник, макар да било напълно ясно чие тщеславие обслужва това. Юстиниан, който се бил съсредоточил върху главната си цел, нямал никакъв интерес да позволи на когото и да е, най-малкото на варварин като Хосроу, да се нарече негов брат. Не било само негово право, смятал той, но и негов дълг като наследник на Юстин да отстоява достойнството си. И действително, през 527 г., когато наследил престола след смъртта на чичо си, той не се поколебал да се провъзгласи за човек, който няма нищо общо с масата – избраник на боговете, предопределен да постигне изумителни неща. Като такъв, или поне така му се струвало на него, той заслужавал уважението и възхищението, които се дължали на самата римска държава. Дори Сенатът – това живо въплъщение на древните традиции на републиката – бил принуден да демонстрира подчиненото си положение

[A] Цитатите са от „Тайната история" на Прокопий Кесарийски, прев. от старогр. Иван Генов. София: Народна култура, 1983. – Б.пр.

по възможно най-явен начин. Преди, когато сенатор влизал при императора, той просто подгъвал дясното си коляно. Сега, при по-взискателния етикет, въведен от Юстиниан, от него се очаквало да се хвърли ничком на земята, да просне нашироко ръце и крака и покорно да целуне краката на императора.[25] При това управление гордият навик на римляните да се наричат „граждани" – традиция, която водела началото си от най-ранните дни на републиката – все повече отпадал. Новата им титла, макар далеч да не била толкова славна, със сигурност била по-точна. Когато Юстиниан се обръщал към римляните, той ги наричал просто свои „поданици".

Разбираемо, сред по-независимите по дух членове на римския елит се надигнало сериозно недоволство по този въпрос. Обидите, прошепнати зад гърба на облечения в пурпур император, често били доста ожесточени. „Като че ли природата бе отнела всичката лошота от другите хора и я беше вложила цялата в душата на тогова"[26], гласяла присъдата на един критик. Въпреки параноята, към която бил предразположен, Юстиниан се отнасял с голямо презрение към подобни подмятания. Убеден както в мащаба на предизвикателствата, които се изправяли пред него, така и в уникалната си способност да се справи с тях, той ни най-малко не възнамерявал да смекчи стила си. Вярвал, повече от всеки император след Константин, че е натоварен с мисията да спаси света. За критиците му, разбира се, това било най-противно лицемерие, но дори те, тъй като не искали да повярват, че Юстиниан може и да е искрен, били принудени да признаят редкия му талант на актьор: „[Тоя император...] бе съвършен актьор, който крие мнението си. Лееше сълзи не от радост или скръб, а ги пускаше във всеки миг, колчем бе нужно."[27] Други не били така сурови в оценката си за Юстиниан. Мнозина от имперските бюрократи се чувствали по-скоро вдъхновени, отколкото застрашени от амбициозността на императора, и в голяма степен се идентифицирали с целите му. Оглеждайки се наоколо, и те като господаря си виждали един разрушен и осакатен ред, който отчаяно се нуждаел от промяна. Когато чули Юстиниан да казва с тържествена откритост: „Нашите поданици са наша постоянна грижа"[28], те не се усъмнили в думите му. Когато научили, че остава до късно и все пише на запаления среднощ светилник, те му се възхищавали, задето споделя собствената им най-съкровена фантазия – че светът действително може да бъде променен с перо в ръка.

„Сред смута и вълненията, които преживяваме днес, делата ни се нуждаят от ръководната мъдрост, идваща от законите."[29] Всеки *мобед* или равин би се съгласил с това. Идеята, че писаното слово може да промени начина, по който цели народи виждат света, бързо се превръщала във водещ принцип на епохата. Юстиниан определено не бил единственият, който вярвал, че влияние с голям успех може да се придобие от книгите. Но както подхождало на човек като него – едновременно римлянин и цезар, – той имал достъп до несравнимо повече ресурси от онези, с които разполагали учените на Ираншахр. Архивът на императорския дворец бил претъпкан с документи. Независимо дали били написани със сребърно мастило върху най-фина слонова кост, или просто надраскани върху груб пергамент и дърво, те отразявали цяло хилядолетие на писани закони. Още от най-ранните дни на републиката римляните се гордели с правната си система. Как, питали те, можели да се нарекат законите на останалите народи в сравнение с техните освен „смешни"?[30][A] Нямало нужда от фантастични законодатели, каквито изобилствали при гърците, за да се обясни как се е появил т.нар. *юс*, римският закон, тъй като било очевидно, че е продукт на дълги векове човешки усилия. Независимо дали се проявявал под формата на декрети на Сената, постановления на частни юристи, или цели кодекси, съставени от предишни императори, той създавал на римляните усещане за жива връзка с несравнимото им минало. Съществуването му, точно както това на самата империя, било свидетелство за величествения ход на времето.

Въпреки това *юсът* бил както решение, така и проблем. Ако било вярно, както Юстиниан гръмко заявил, че „каквото е медицината за болестта, това са и законите за обществените дела"[31], то предстояла много работа, преди лекът на императора да се приложи на болния свят. Самият мащаб и отколешност на римските постижения в областта на правото били довели до едно ужасно разнородно наследство. Юстиниан обаче не бил човек,

---

[A] Цитатът е от „За оратора" на Цицерон, прев. от лат. Петя Стоянова. София: УИ „Св. Климент Охридски, 1992. – Б.пр.

който би загърбил подобно предизвикателство. Първата му стъпка, само няколко месеца след възкачването му на престола, била да назначи комисия, която да компилира различните грамадни сборници закони, издадени от предишни императори, а само година и половина по-късно назначил втора комисия с още по-страховитата задача да събере всички частни съчинения по римско право. Цели укази били прегледани; почти две хиляди отделни книги били непрекъснато разлиствани; били направени десетки хиляди извадки. Съставеният за рекордно време кодекс бил толкова изумително постижение, че мнозина го възприемали като нещо свръхчовешко. Самият Юстиниан гордо го представил като процес на реставрация, но в него имало и нещо революционно. „Не просто подобрихме нещата с помощта на старите закони, но и публикувахме нови."[32] Императорът не виждал нужда да крие този факт. Самият той по собствените му думи бил *nomos empsychos*, „живият закон". В това самопровъзгласяване се съдържала еманацията на онова, за което се били трудили цели поколения императори.[33] Оттогава насетне правилата, според които римляните живеели, щели да имат само един източник – самия император, разположен на трона във великолепната си цитадела. В такъв случай не е чудно, че Юстиниан искал не просто да сложи отпечатъка си върху дългите векове правни постижения на римляните, но и да определя къде и как да се преподават тези постижения. Частните правни школи били напълно забранени. На преподавателите, с изключение на специално одобрените от държавата, не се издавали разрешителни. Повече от всякога целият свят следвало да се управлява от центъра – от двореца в Константинопол.

Това виждане обаче на свой ред провокирало един неудобен въпрос. Макар структурата на имперското управление несъмнено да изглеждала стабилна, не било ли възможно обхватът и влиянието ѝ да са преувеличени? В края на краищата съществуването на един закон не било гаранция, че той ще бъде спазван. Светът отвъд Константинопол бил едно безкрайно и неспокойно място; дори самата столица, „златният град"[34], вероятно била по-малко бляскава и подходяща за целите на Юстиниан, отколкото той бил склонен да признае. Разбира се, затворен зад грамадните бронзови порти на двореца си, той не можел да знае какво не е наред отвъд настланите с мрамор площади на грамадния метрополис, в мрачните и мърляви коптори, където никой император не можел и да си помисли да оцапа изящните си пантофки. Имперския елит отдавна бил приел за даденост, че масите са твърде миризливи и неконтролируеми, за да бъдат допускани близо до властта. Повече от век по-рано мащабна чистка била измела от двореца и околностите му всичко, което не е мраморно и скъпо, „понеже, както високомерно било обяснено, императорската резиденция се нуждае от обширни земи, скрити от целия свят, така че в пределите ѝ да има място за живеене изключително за избраните да задоволяват нуждите на наше величество, както и за правителството на държавата“[35].

Въпреки това точно както римляните, въпреки половината хилядолетие автокрация, все още наричали царството си *res publica*, или „република“, така в Константинопол, дори по времето на Юстиниан, стоял един неизменен паметник на отминалата епоха, когато всички носели титлата „гражданин“. Някога в Рим надбягването с колесници било както спортно, така и политическо събитие, тъй като дори най-могъщият владетел се страхувал от виковете и крясъците на тълпата в Циркус Максимус[A] – най-старото и най-голямо публично пространство в града. Константинопол, както подхождало на Новия Рим, се сдобил с не по-малко величествена арена за надбягванията с колесници – Хиподрума. Като най-древния паметник, оцелял след разрушаването на Византион от Константин, той бил украсен с антични статуи и обелиски и разширен до такава степен, че вече заемал целия хълм, на който се намирал. Поддържан от масивни тухлени подпори откъм цялата си южна страна и притежаващ четирийсет реда седалки, той нямал съперник като градска арена на мечтите. Мястото определено не било само за спорт. В случаите, когато искало да обнародва някое решение, имперското правителство използвало Хиподрума. Независимо дали ставало дума за ритуално стъпкване на някой победен варварски цар, за излагане на показ на главата на някой узурпатор или дори за церемониално изгаряне на данъчни регистри, зрелището било всичко. Самият Юстиниан уредил церемонията по възкачването му на

[A] Лат. за „Най-голямата арена“. – Б.р.

престола да се състои пред тълпите на Хиподрума. Спускайки се от двореца си по вита стълба в обширен открит павилион от мрамор, той бил приветстван от около шейсет хиляди свои поданици, чиито шумни акламации се усетили като взривна вълна. Но макар несъмнено за един император да имало полза от подобно излагане пред тълпата, съществувала и потенциална опасност. Хиподрумът бил в състояние да провокира бурни страсти у византийците и дори да ги подтикне към насилие. От дълго време насам противникови отбори колесничари били подкрепяни от съперничещи си групи почитатели, чиято склонност да влизат в схватки помежду си из улиците – и да застрашават невинните минувачи – създавала заплашителна атмосфера в целия град. Следователно кризата, която великата програма за правна реформа целяла да разреши, била в задния двор на императора, на прага на собственото му управление.

И Юстиниан го знаел. В годините преди възкачването си на престола той бил използвал бандитските прояви, свързани с Хиподрума, за свои собствени цели. Най-бруталната агитка, чиито членове умишлено имитирали заплашителното излъчване на ефталитите, като бръснели косите си отпред, а „отзад безпричинно ги оставяха да висят прекалено дълги“[36], били финансирани от престолонаследника и пускани по улиците на столицата като военизирани отряди. Щом станал император обаче, Юстиниан започнал да възприема продължителното използване на дългокосите хулигани като несъвместимо с императорското достойнство. Оттогава насетне бандитските стълкновения на Хиподрума щели да бъдат потушавани без страх и без милост. Но независимо че самият Юстиниан възприел строг неутралитет по отношение на враждуващите фракции, други, не така добросъвестни членове на елита, с радост продължили да спонсорират вандалските им прояви. Сенаторите в частност, макар да били твърде предпазливи, за да се противопоставят открито на реформаторската програма на императора, без никакви угризения създавали проблеми зад гърба му. И така, въпреки всички усилия на Юстиниан Хиподрумът си останал арена на конфликти.

Най-накрая, на 14 януари 532 г., докато юристите на императора усилено се трудели в двореца наблизо, нещата излезли извън контрол. Три дни по-рано двама враждуващи членове на банди временно избегнали екзекуцията, тъй като бесилката се счупила. При отказа на Юстиниан да ги помилва двете агитки неочаквано се съюзили, обединили силите си и измъкнали другарите си от градския затвор. После, опиянени от собствената си дързост и вероятно окуражени от шушукащи сенатори, бандите се развилнели дружно. Мародери плъзнали из най-престижния квартал в света. Всичко, което не можело да бъде откраднато, било изпотрошено или изгорено. Щетите били огромни. В течение на следващите дни много от най-красивите и древни паметници в града били изпепелени. От Августеона до Форума на Константин цялата *Месе* била димящи отломки. Затворен в двореца си, Юстиниан се опитал да предотврати пълната катастрофа, прилагайки все по-отчаяни мерки. Първо освободил от длъжност най-корумпираните си министри, след това се опитал да подкупи лидерите на агитките и накрая дори започнал да обмисля бягство. Най-после събрал кураж и решил да потопи пламъците на анархията в кръв – и то в реки от кръв. Специални отряди преминали през димящите руини от града и обградили Хиподрума, където буйстващи, но като цяло невъоръжени тълпи се забавлявали, настоявайки Юстиниан да бъде свален от престола. Заповедта за атака била дадена; отрядите настъпили и започнали да посичат и газят наред. Повече планирано зверство, отколкото битка, клането оставило арената отрупана с мъртъвци. Твърдяло се, че били убити почти петдесет хиляди души.[37] Ако това е вярно, една десета от градското население била затрита за един ден.

Юстиниан вече бил в безопасност. В крайна сметка кризата укрепила властта му за вечни времена. Преди да изтекат и две години, през декември 533 г., юристите, чиято работа едва не била прекратена заради размириците, публикували втората от великите си правни ревизии, която нарекли „Дигест „. Разбира се, на никого не му хрумнало да ѝ се противопостави. Избиването на византийците на Хиподрума било изиграло своята роля. Всъщност урокът, преподаден на римляните с развихрянето на такава сеч в столицата им, бил стар като света. Все пак първият, който го демонстрирал, бил самият Ромул – този братоубийствен основател на първия Рим, чийто брат близнак, ревнив и озлобен, се бил осмелил да постави под съмнение властта му, прескачайки недовършената стена на новия му град – непростимо престъпление, наказуемо със смърт. Власт без прилагане на сила почти не се смятала за власт.

Но въпреки жестокостта, която упражнил, Юстиниан нямал желание да се замисля много-много за ужасната реалност на онова, което се случило отвъд стените на двореца му. Точно както в най-спокойните времена за римската власт Вергилий набожно приписал създаването на империята освен на мечовете на легионите и на благоразположението на боговете, така сега за Юстиниан било важно, наред с всичките му усилия за подобряване на света, да докаже, че на негова страна е не само силата, но и правото. За негов късмет, обстановката след размириците била идеална за целта. Центърът на Константинопол бил разрушен. „Градът представляваше редица от почернели и опустошени хълмове, сякаш засегнати от вулкан, необитаеми заради праха, пушека и противната миризма на строителни материали, превърнати в пепел.“[38] Сред множеството съкровища, унищожени от този ад, били сградата на Сената, както и всички древни статуи, с които някога Константин бил украсил банята. Тяхната загуба заличила безценните връзки с едно много далечно минало. В действителност обаче Юстиниан се радвал, че вече ги няма. Сградата на Сената се извисявала над Августеона твърде много за вкуса му, така че сега разпоредбата му била новата да се построи в значително умален мащаб. По същия начин, макар да били велики произведения на изкуството, в съзнанието на Юстиниан статуите не представлявали богове, а демони. Много от нещата, в които римляните вярвали някога, сега били отхвърлени като опасно суеверие. Цялата идея за свръхестествен ред, възпята от Вергилий, отдавна била захвърлена като дяволска фантасмагория. Дори Паладиумът, макар все още да си стоял на сигурно място под Колоната на Константин, бил забравен от повечето хора, а онези, които го помнели, гледали на него по-скоро като на вещерски предмет, отколкото като на талисман.

Паметниците, които Юстиниан имал намерение да създаде върху останките от старите, щели да бъдат издигнати не в чест на традиционните римски богове, а на нещо съвсем различно –

на един и всемогъщ бог. Един бог, от когото пряко произтичало всичко, към което Юстиниан предявявал претенции, независимо дали ставало дума за световна власт, или за „властта да се създават закони“[39]. Един бог, който царувал вечно на небето и същевременно бил роден като човек по времето на Август и намерил смъртта си на римски кръст.

Построявайки Константинопол наново, Юстиниан веднъж завинаги щял да го превърне в християнска столица.

Като сиамски близнаци

Грамадните сгради създавали усещане за величие. Цезарите винаги оценявали това. Подобно на издаването на закони, подчиняването на варвари и носенето на пурпур, издигането на шеметно високи паметници също било част от нещата, които римляните очаквали от императора си. И Юстиниан нямал намерение да ги разочарова. Още преди разрушаването на обширни части от Константинопол да му осигури идеалната възможност да построи града наново според собствения си възвишен вкус, той демонстрирал привързаността си към великата имперска традиция на архитектурно перчене. Така или иначе, първоначалният фокус на усилията му паднал не върху столицата, а далеч от нея, на източната граница.

През 530 г. персите отвърнали на последния провал на мирните преговори по обичайния начин – завладявайки територия. Обект на кампанията им бил кошмарът за висшето им командване – Дара. Римска армия, предвождана от блестящ млад военачалник на име Велизарий, излязла срещу персите точно пред стените на крепостта и ги принудила да побягнат. „Подобно събитие не се беше случвало от много време насам.“[40] То обаче не наклонило особено везните – укрепленията на Дара, построени надве-натри, нямало да устоят на сериозна обсада. „И тъй като император Юстиниан разбираше, че доколкото зависи от тях, персите никога няма да позволят този римски аванпост, който е такава заплаха за тях, да остане на мястото си, и че са решени да продължат да го атакуват с цялата си мощ“[41], той начеНал грандиозна преустройствена програма.[42] Дара била предвидена да всява страх. Замисълът бил да бъде – и да изглежда – непревземаема. Варварите трябвало да се отчайват само като я погледнат. За да доведе нещата докрай, императорът дори дал на Дара ново име – „Юстиниана". Грамадният силует на градските укрепления говорел, че владетелят му държи света в ръцете си.

Или поне на него му било приятно да си мисли така. Всъщност посланието, което се съдържало във военизирането на границата, било доста по-двусмислено, отколкото му се искало на Юстиниан. Съперничещите си претенции на Дара и Нисибис, зъбещи се през месопотамските мочурища, лесно можели да се възприемат като подигравка и към двата града. „Народите са като капка из ведро и се смятат като прашинка на къпони"[43], пишело в Танаха. Юдеите, които си нямали своя империя, поддържали особено виждане за международните отношения. То им давало увереност, че великите световни царства, въпреки кресливостта и преструвките си, са смятани от Бог „за по-малко от нищо и от празнота"[44]. Те знаели, че истинското разделение на света не се определя от стените на Дара и не е между римското и варварското, а между две съвсем различни неща – между онези, които живеели по начина, определен от Всемогъщия, и онези, които не го правели.

Като се има предвид това, кой би могъл да каже, че разпръсването на юдеите далеч от родината на прадедите им не е част от небесния план? „И ще бъдат благословени в твоето семе всички земни народи"[45], казал Бог на Авраам. Това уверение отдавна било накарало много юдеи да се замислят за огромното разстояние, което ги отделя от Обетованата земя, и накрая ги довело до един дързък извод. Или както убедено бил заявил един равин по времето на Константин: „Светият, нека е благословен, ни прати в изгнание сред народите, за да разширим редиците си с нови последователи."[46] Това може и да било в противоречие с твърдението, че Всемогъщият е отличил родословието на Авраам, но и подчертавало, че „юдейството" все пак не се определяло толкова от кръвта, колкото от спазването на изискванията на Тората. От тази гледна точка юдеите със сигурност изглеждали способни да променят света. Месопотамия съвсем не била единственият им дом, далеч от дома. Малко били местата в света, където не можело да бъдат открити. В известен смисъл те били станали по-универсални от която и да е империя. Подобно на гърците, юдеите били не просто народ, но и носители на специфична култура, на цял един начин за разбиране, интерпретиране и трансформация на света. Невероятното могъщество на ужасно взискателния им бог, смайващата древност на законите им и блясъкът на онова, което за мнозина изглеждало не толкова като вяра, колкото като членство в частен клуб – всички тези неща се били слели в едно и придавали на юдеите рядко обаяние в очите на хората, сред които живеели. При това положение не е изненадващо, че съществувала древна традиция почитателите им да стават „прозелити“, „което ще рече хора, посветени в юдаизма“[47]. Имперските власти в Рим беснеели по повод тези посвещавания още от времето на републиката. Цяла поредица императори се опитвали да обуздаят явната и нарастваща заплаха, както я виждали те. Век и половина преди времето на Константин обрязването на новопосветените в юдаизма било обявено за равнозначно на кастрация – престъпление, чийто извършител се наказвал със заточване на самотен остров. Макар че това едва ли можело да бъде утеха за юдеите, този акт бил свидетелство за голямата притегателна сила на вярата им. Суеверията на завладените народи рядко били удостоявани с такава враждебност от страна на римския елит. Възмущението и негодуванието на господарите на света всъщност били форма на почит.

Но как точно можел да бъде определен един юдей? Именно за да отговорят на този въпрос, месопотамските равини от времето на Ардашир основали великите йешиви в Сура и Пумпедита и се заели с колосалното си проучване, което щяло да кулминира в записа им на Талмуда. Месопотамия обаче не била целият свят. Независимо какво си въобразявали равините, повечето юдеи напълно били забравили за съществуването им. През първите няколко века от създаването на йешивите учените, които преподавали в тях, били по-заети да се уверят, че ги слушат в собствения им заден двор, отколкото да утвърдят свой глобален глас. В източните части на Ираншахр, в по-голямата част от римския свят, както и в пустините и планините, които се простирали извън двете империи, равини осезаемо липсвали. Вместо това властта била в ръцете на водачите на така наречените „синагоги". Това били места за обществени сбирки, където се изучавала и обсъждала Тората и където юдейството, на гръцки *юдаизмос*, рядко било нещо установено. Различните общности и различните индивиди му придавали най-различни значения. Често можело да изглежда, че юдей е всеки, който се определя като такъв. В резултат на това границата, която отделяла юдеите от неюдеите, или „елините", както ги наричали, никога не била напълно ясна. Един юдей можел да хване пътя за Персеполис и да издраска тази зороастрийска светиня с призиви към жителите на Ираншахр да се присъединят към неговата вяра[48]; друг, изпаднал в паника да не се поддаде на лукавия чар на чуждите жени и така да застраши чистотата на Авраамовото родословие, можел да си наложи да избягва дори да поглежда неюдеи. Дори равините, въпреки болната им амбиция твърдо да разграничат себе си и народа си от останалия свят, не успявали да се разберат кой точно може да се нарече „юдей". Някои твърдели, че прозелитите са истински юдеи. Според други били „вредни като язви"[49]. Но никоя страна не могла да наложи окончателен отговор на този въпрос. На равините им се струвало, че нямат друг избор, освен да се съгласят, че не са съгласни.[A]

Само че всъщност имало и друг вариант. Много преди основаването на великите равински школи в Месопотамия в една толкова отдалечена епоха, че дори титлата „равин" едва започвала да се използва, малка група юдеи направили забележително заявление: че някакъв прочут разбойник на име Иисус, наскоро разпънат на кръст и уж възкръснал, е не друг, а „Христос". И дори нещо повече – че същият този Иисус, по някакъв мистериозен начин, бил самият Божи Син. Тези християни – както скоро започнали да ги наричат – първоначално не се смятали за по-малко юдеи заради поразителните си вярвания. Също така на повечето от тях изобщо не им хрумвало, че Тората, това несравнимо житейско напътствие, дадено на избрания народ от самия

[A] Едно нещо, с което всички равини можели да се съгласят, било, че амаликитци – народ, осъден на унищожение лично от Бог – не могат да стават прозелити. Но по времето, когато това правило било формулирано, никой нямал представа къде се намират амаликитите, нито дали изобщо още съществуват. – Б.а.

Господ, може да е излишна. Но имало и такива, които, довели новите си вярвания до крайност, скоро стигнали точно до това заключение.

Няколко десетилетия след разпъването на Иисус група християни в Мала Азия получили писмо, пълно със скандални идеи. Авторът му, човек на име Павел, който навремето бил изучавал Тората, бил най-забележителният бунтар, когото всеизвестно нормативната юдейска образователна система възпитавала. „Няма вече иудеин, ни елин; няма роб, ни свободник; няма мъжки пол, ни женски; защото всички вие едно сте в Христа Иисуса."[50] С това революционно заявление Павел ловко прерязвал вечния Гордиев възел за юдейските учени. Нямало нужда, тържествено обявил той, да се занимават повече с този въпрос. Макар че някога Тората помагала на богоизбрания народ да тълкува Божията воля, сега, с появата на Христос, нуждата от такъв закон изчезнала. Целият въпрос какво определя един юдей станал безсмислен. Вече не било задължително да следваш предписанията на Тората, да се съобразяваш с ограниченията ѝ, да изпълняваш безкрайните ѝ наставления: „А след като дойде вярата, ние вече не сме под ръководството на възпитател. Защото всички сте синове Божии чрез вярата в Христа Иисуса."[51] Неюдеите също, заключил Павел, били наследници на обещанието, дадено от Бог на Авраам. Богоизбраният народ вече не се определял от принадлежността си към една кръв, от придържането си към един закон, а от познаването и любовта към Христос. Накратко, сега всички народи по света можели да се считат за Авраамови синове. Само трябвало целият свят да приеме християнството.

Което, ако човек се вгледал в заявената цел, със сигурност не търпяло обвинения в липса на кураж. Амбициите на Павел били както революционни, така и глобални. Култовете и божествата, на които били посветени, дотогава винаги били локални – свързани с определени места и с определени народи. Всеки намек, че е възможно да са нещо повече, че е възможно да са универсални, можел да се стори на повечето хора или обиден, или нелеп, или и двете. Въпреки всичко Павел бил попил част от автентичния дух на епохата. Във въздуха все повече се усещало желание за братство между хората. В крайна сметка цял век преди Павел Посидоний бил изразил увереност, че това ще е един от плодовете на римската власт. Защо тогава в свят, доминиран от империи с претенции за глобалност, една вяра със същите претенции да не открие отзивчива публика? И наистина в десетилетията и столетията след разпъването на Иисус християнската мисия сред неюдеите започнала да жъне успех. Клетките, имплантирани по времето на Павел, упорито се обновявали и делели. Разраствали се, процъфтявали и се разпространявали в земите, управлявани от Ктесифон, както и в онези, управлявани от Рим. И на двете места мъже и жени с най-различен произход, социално положение и раса се срещали като равни в общо помещение пред погледа на един строг, но любящ Бог. Равни, защото всички те – както сенаторът, така и кухненската прислужница, както гъркът, така и британецът, както философът, така и блудницата – можели да бъдат погълнати от лепкавото блато на греха; равни, защото благодарение на смъртта на Христос на кръста всички те били получили възможност да си извоюват спасение. Никога преди не се бил чувал толкова радикален, така демократичен или привлекателен призив към лична отговорност. Опитвайки се да дефинират основните принципи на вярата си, християнските мислители се заели със задача, чудесно вписваща се в епохата с очевидната си нереалистичност, а именно – да разгадаят Божията воля в един все по-глобален свят.

В това отношение, разбира се, те не били много по-различни от месопотамските равини. Методите им също съвпадали с техните, тъй като християнските мъдреци на свой ред черпели вдъхновение от юдейската Библия. Но докато равините определяли Тората като нещо вечно и неизменно, християните я смятали – и по-точно смятали Танаха – просто за „Стар завет“, за замъглен поглед към Вечния огън, представляващ Иисус Христос. Разбира се, тази гледна точка поставяла очевидния въпрос какво трябва да представлява един Нов завет.[52] Във века след разпъването на Христос учените вече били започнали да компилират съчинения, за да осигурят отговора. Посланията на Павел били първите, включени в сборника, след което последвали и различни *евангелия* – биографии на Христос. Точно като равините от Сура и Пумпедита, християните, които събирали тези текстове, вярвали, че им е възложено да размишляват върху най-бележитото събитие в човешката история – проявата на божественото в греховния свят, която имала такова космическо значение, че целият вселенски ред се въртял около нея. Но най-сигурният резултат от тази проява не бил сборник закони, както вярвали равините, а знанието в душата на всеки отделен вярващ, че Иисус наистина е Бог. „Аз съм пътят и истината и животът – бил заявил Господ според едно от евангелията. – Никой не дохожда при Отца, освен чрез Мене.“[53]

Гръмко заявление, но същевременно – двусмислено. Малцина били християните, които като Павел можели да твърдят, че са виждали лично възкръсналия Христос. Как тогава, при липсата на директна връзка, вярващите можели да знаят какъв точно е „пътят“? Самият Иисус, когато заповядал на последователите си: „Научете всички народи – им бил казал да го направят – в името на Отца и Сина и Светаго Духа“[54]. От това обаче объркването само се задълбочавало, тъй като не ставало ясно кой или какво е „Светият Дух“. Отговорът на този въпрос, над който щели да се блъскат много поколения християнски мъдреци, не бил достигнат лесно, тъй като засягал непознаваемата същност на самия Господ. В такъв случай за не особено надарените в интелектуално отношение вярващи било щастие, че Светият Дух можел да бъде преживян, без непременно да бъде разбран. И така, независимо дали си го представяли като гълъб, като огън, или като шум „от небето, като че идеше силен вятър“[55], християните вярвали, че той е проявлението на божественото в света, и когато се почувствали обхванати от възторга на вярата – трепкащ в душата екстаз – можели да бъдат сигурни, че са обладани от Светия Дух. Но това не означавало, че доказателство за съществуването му можело да се открие единствено в личния им духовен живот. Светият Дух бил и в единството на християните навсякъде по света. Независимо къде живеели тези мъже и жени и какво било социалното им положение, те всички били преминали през една и съща церемония на посвещаване – потапяне във вода, която наричали „кръщение“. „Защото чрез един Дух всички сме кръстени в едно тяло, било иудеи или елини, било роби или свободни; и всички с един Дух сме напоени.“[56] Без него не можело да има единство, нито споделена *Еклесия*, или Църква.

А това на свой ред означавало, че християните по света можели да се отдадат на изграждането на една всеобхватна администрация и да чувстват, че така служат на своя Бог. Още нещо, на което Павел сложил начало, била склонността към писане на писма. Комуникацията на далечно разстояние била ценена от вярващите в римския и в иранския свят като жизненоважна за Църквата. Най-дребнавите, както и най-възвишените теми били активно обсъждани от християните из цялата територия на враждуващите империи. Не съществувал цезар, нито дори шахиншах, който да можел да се похвали с подобно нещо. Християните, които си давали ясна сметка за този факт, със сигурност се гордеели с него: „Всяка чужда родина е тяхна и всяка родина – чужда."[57, A] Изглежда нямало граници за разширяващия се обхват на идентичността им.

Мисленето в глобален мащаб обаче не било единственото нещо, благодарение на което Християнската църква – в продължение едва на няколко века – успяла да се превърне в най-внушителната неправителствена организация, която светът бил виждал някога. Освен това тя действала и на местно равнище. Малко повече от едно поколение след разпъването на Христос християните вече били обсебени от нуждата да водят стриктно счетоводство. Деловодството на всяка църква било поверено на длъжностно лице, избрано от местното паство, за да служи като „надзорник" – *episcopos*, или „епископ". Скоро обаче тези бюрократи започнали да надрастват първоначалната си роля на обикновени чиновници. Три века по-късно епископът вече имал почти монархическа власт над паството, което го избирало. Той се изявявал като говорител на местните християни в отношенията им с по-обширната Църква, решавал проблемите им и ги защитавал в кризисни моменти, казвал им в какво да вярват и какво да четат и отговарял за тях пред Господ. „И така, ясно е, че трябва да гледаме епископа като самия Господ."[58, B]

[A] Цитатът от „Послание до Диогнет" е взет от „Светоотеческо наследство: Изборник", прев. от старогр. Светослав Риболов. София: Омофор, 2001. – Б.пр.

[B] Цитатите от Игнатий Богоносец са взети от „Светоотеческо наследство: Изборник", прев. от старогр. Светослав Риболов. София: Омофор, 2001. – Б.пр.

Такава власт можела да респектира дори римски или персийски аристократ. Макар епископите да избягвали коприната и накитите, така обичани от висшата класа, грубите им вълнени одежди не можели да скрият факта, че и те като всички големци се занимавали най-вече с покровителстване. „Ако искаш да бъдеш съвършен, иди, продай имота си, и раздай на сиромаси."[59] Тази Христова заповед, макар и невинаги следвана буквално, все пак вдъхновила традиция на благотворителност сред християните, способна да осигури на епископите – хората, които се разпореждали с плодовете ѝ – огромни запаси от пожертвования. В град след град Църквата създавала не просто държава в държавата, а нещо още по-невероятно – социална държава. В един свят, където бедните, сиротните или болните не разполагали с много лостове за защита, това можело да осигури на местния епископ често бляскав ореол на святост, а светостта за християните била синоним на власт. От това на свой ред произтичали много неща. Разполагайки с власт, един епископ можел да наложи на паството си дисциплина, а чрез дисциплината Църквата можела да се утвърди като нещо наистина универсално – като „католическа". Три века след времето на Христос нямало по-сигурно доказателство за славния му триумф над смъртта и за проявленията на Светия Дух от единството на християните.

Разбира се, както пропагандаторите им никога не се уморявали да изтъкват, в поразителния калейдоскоп от идолопоклоннически култове нямало нищо, което да може да се сравни с чувството на съвместна идентичност, която повечето християни естествено споделяли. Това обаче не значело, че християните се радват на съвършено единство. Съвсем не. Светът си оставал царство на греха и тялото на Църквата, подобно на това на Христос на кръста, било изтезавано от мъченията, на които го подлагали грешниците. Не всички, които се наричали „християни", непременно били готови да признаят властта на епископ. „Пазете се от лъжливите пророци – бил предупредил самият Христос, – които дохождат при вас в овча кожа, а отвътре са вълци грабители."[60] Но как можел човек да различи овца от вълк в овча кожа? Пишейки в Картаген, известен и богат град в Северна Африка, един християнски философ на име Тертулиан дава полезен съвет: „За истина трябва да се приемат първоизточниците на вярата."[61] С други думи, нищо не трябвало да се смята за автентично християнско, ако не можело да се проследи назад през поколенията чак до времето на самия Христос и първите му последователи, апостолите. И ако това важало за доктрината, заявява Тертулиан, то важало и за свещениците. Всеки епископ, наследил някого от първите апостоли, бил приемник на християнин, благословен от ръцете на самия Божи Син. Какъв по-добър произход? „Той несъмнено отразява онова, което Църквите са получили от апостолите, апостолите – от Христос, а Христос – от Господ.“[62]

Това може и да се е смятало за необорима демонстрация на логика, но и други християни можели да играят същата игра. Колкото и внушителна и несравнима да била организацията на самообявилата се за „католическа“ Църква, тя не била единствената, която отправяла взор към корените на вярата, за да оправдае доктрините си. Всъщност в някакъв смисъл самите усилия на служителите ѝ да проправят права пътека – „ортодоксалност“ – през пущинака от възможни вери само разкривали алтернативни пътища. Съществуването на мрежа от взаимосвързани епархии, обхващаща целия познат свят, отразявала разбиране за учението на Христос, оформено най-вече от Павел: разбиране, в което Църквата присъствала като универсална структура, определяна не от закона, а от вярата, и светеща със „силата на Божия Дух“[63]. Всички тези идеи обаче можели лесно да бъдат оспорени. Защо например Църквата да не си останела онова, което била в най-ранните дни от съществуването си – неопетнена организация, включваща малък брой избраници и недокосната от външния свят? И ако Тората наистина нямала никакво значение, както проповядвал Павел, как така самият Христос категорично бил заявил точно обратното: „докле премине небето и земята, ни една йота или една чертица от закона няма да премине, докато всичко не се сбъдне“[64]?

Но дори това не се докосвало до най-дълбокия, най-объркващия и най-сложния въпрос – каква точно е връзката между Светия Дух и Христос и между Христос, Божия Син, и Небесния му Отец? Отново Тертулиан, който никога не се отвръщал от предизвикателствата, осигурил най-широко приетия отговор. Бог, обяснява той, бил Три същности: Отец, Син и Дух. По подобен начин тези три аспекта на божественото – създателят, спасителят и вдъхновителят – били Едно. Парадокс, разбира се, но Тертулиан, който не бил залудо обучен с цената на много средства в тънкостите на гръцката философия, гледал на него като на проява на самата същност на божественото. Господ, който бил Три в Едно и Едно в Три, най-добре се възприемал, обяснява той, като *Trinitas*, или „Троица".

Въпреки триумфалната надменност, с която Тертулиан се обосновал, той не хранел никакви илюзии, че е доказал нещо: „Мистерията си остава непокътната."[65] И това било меко казано. Множество неясни въпроси все още чакали своя отговор. Ако Господ наистина бил Едно например, това означавало ли, че Синът не е, както предполага титлата му, подчинен на Отца, а равен Нему във всяко едно отношение? В ортодоксалните кръгове все повече клонели към положителен отговор, но фактът, че това предполагало син, който не отстъпва по вечност на собствения си родител – очевидно противоречие, което безпокояло дори Тертулиан – бил гаранция за наличието на множество скептично настроени християни. И в църква, в която не съществували много начини за убеждаване извън проповедта и беседата, те имали пълната свобода да са такива. В резултат на това вместо постепенно да се стесни, спектърът от вярвания, поддържан от християните, се обогатил със смайващо количество нюанси. На съмишлениците на Тертулиан им било много лесно да заявят, че в основата на вярата стои неразрешима загадка, но имало много християни, на които им било трудно да оставят въпроса така. Залогът бил твърде голям. Първичното послание на християнска вяра – че Господ, със съдействието на Иисус, някак си се бил внедрил в смъртната тъкан на човешката плът – поставяло толкова въпроси, колкото и разрешавало, и то не само относно същността на божественото, но и относно същността на Иисус. Едновременно Бог и човек – това бил доминиращият възглед за Него сред водачите на Църквата триста години след разпятието. Но не и единственият. Имало християни, които твърдели, че Иисус е бил напълно божествен, без следа от каквото и да е човешко у себе си. Според други тялото му било осигурило смъртна обвивка за Божествения Дух, който предполагаемо се бил вселил в него по време на кръщението му и го бил напуснал, преди да умре на кръста. Все още имало и такива, които настоявали, че Иисус е осиновеният Син Господен – плът и кръв като всеки друг човек, но не по-малко Христос заради това. Накратко, нямало комбинация от вярвания, която някаква група християни някъде по света да не изповядва.

Именно този кръг от мнения – *хайрезис* на гръцки – объркали онези, които искали да установят един-единствен правилен възглед за нещата.[A] Разбира се, всяка християнска секта обичала да си въобразява, че нейното виждане за Христос е пътят, истината и животът, но самообявилата се за „католическа" Църква, по силата на мащаба си, имала най-голяма възможност да упражни влиянието си – както и най-много за губене, ако не успеела. Малко по малко с течение на вековете тя си поставила тежката задача да разчисти всички догматични капани от пътя на вярващите. Тогава нищо чудно, че учените и водачите ѝ не проявявали никакво търпение към онези, които се опитвали да саботират този проект. Християните, които отхвърляли авторитета на Църквата, все повече били възприемани не като спътници, а като души, поели по нечестиви пътища, слуги на злото, съзнателно избрали да изоставят единствения, истинен път на ортодоксалността; като „еретици". Те се опитвали да провалят всичко свято и ценно, до което се докоснели. „Постъпват като човек, който взима някоя изящна мозайка, изобразяваща цар, изработена от велик художник с помощта на редки камъни, разваля я и пренарежда камъните във формата на куче или лисица и при това – несполучливо."[66]

Подобна язвителност едва ли била изненадваща. Усилията, положени от поколения християнски учени за установяване на истината относно евентуалните послания и деяния на Христос, били не по-малко педантични от тези на който и да е майстор на мозайки. За целта бил използван най-прецизният измервателен уред, или *канон* на гръцки. Точно както изисквали високите стандарти на тогавашните историци, нито едно евангелие не било прието за „канонично", ако не можело да се докаже, че информацията в него е почерпена от автентичните свидетелства на очевидци на описваните събития.[67] Накрая само четири от тези

[A] Сред нехристияните думата *хайрезис* значела „философска школа". – Б.а.

евангелия – две, приписвани на ученици на Иисус, едно – на ученик на Петър, главния апостол, и едно – на сратник на Павел – били одобрени. Въпреки това сто, двеста, дори триста години след разпятието продължили да бълват биографии на Христос. Разбира се, толкова отдалечени във времето евангелия едва ли можели да претендират за биографична точност, но онези, които ги пишели, не целели това. Много от авторите вероятно са искали просто да развличат публиката, разказвайки невероятни истории и запълвайки някои очевидни пропуски. На какви игри например си е играел Спасителят като малък със своите приятели? Цял куп евангелия не са се поколебали да отговорят на този въпрос.[68] Така станало ясно, че любимият номер на Христос като дете бил да прави птици от глина, да дъхва върху фигурките и така да ги съживява. Този разказ може би не бил поучителен като тези в четирите канонични евангелия, но със сигурност бил достатъчно невинен. Други уточнения към биографията на Христос обаче можели да имат по-значителни последствия. Някои дори можели да нанесат сериозен удар върху християнската ортодоксалност.

Когато например един християнин на име Василид поискал да докаже, че Иисус не е издъхнал на кръста, той компенсирал пълната липса на сведения за тази необикновена теория в каноничните евангелия съвсем лесно – написал цяло ново евангелие.[69] Историята за разпятието във варианта на Василид съдържала неподозиран дотогава обрат. Докато мъкнел кръста си по улиците на Йерусалим, Христос магически си сменил тялото със Симон Киринеец, който му помагал. В резултат разпънали клетия Симон. Междувременно самият Христос стоял настрана, „смеейки се гръмогласно“[70].

Но как Василид бил достигнал до това смайващо прозрение? И той като противниците си отлично осъзнавал колко е важен произходът. Едно евангелие нямало никаква стойност, ако не можело да бъде проследено до някой значим информатор. Това била причината, поради която, представяйки своето виждане за разпятието пред света, Василид го приписал на най-престижния и безупречен източник, който могъл да намери – самия апостол Петър. Критиците на Василид обаче се присмели на това твърдение и моментално отрекли всеки намек, че някоя подробност от живота и учението на Христос може да е останала скрита от масата му последователи и да се предава само между малцина облагодетелствани. Претенциите на Василид за привилегирован *гносис*, или „познание“ – предполагаемо отказано на по-малко просветените християни – били отхвърлени от ортодоксалните му опоненти като обикновено високомерие. В края на краищата, както обичали да изтъкват, той бил просто един от многочислената, вдигаща шум тълпа. Имало куп „гностици“, всеки от които – със свои претенции и свое евангелие. „Църквата има четири евангелия, а еретиците – много.“[71] При това положение как можело да се вярва на което и да е от тях? Явно всичките били фалшификации. Нито едно не можело основателно да се припише на някого от апостолите. Несъмнено тъкмо смехотворното настояване на Василид, че неговото евангелие било почерпено от редица прошепнати спомени, предавани от поколение на поколение, без нито веднъж да бъдат записани, станало причина то да бъде заклеймено като измама: „Очевидно е, че абсолютната истина на Църквата се корени в дълбоката ѝ древност и че всички тези ереси, явяващи се по-късни и вторични спрямо истината, са просто съвременни измислици, изфабрикувани от истината.“[72]

Като изключим, че размишлявайки върху претенциите на неюдейската Църква, всеки равин можел да каже същото. Все пак Танахът бил много по-стар и от най-старото евангелие. Мъчейки се да установят параметрите на вярата си, християнските мислители често изпитвали сериозен дискомфорт при тази мисъл. И то толкова сериозен, че един от тях, епископски син на име Маркион, стигнал дотам, че да отрече всякакъв дълг към юдеите. Вместо да признае пъпната връв, която свързвала евангелията със Стария завет, той просто я прерязал. Христос, проповядвал той, нямал нищо, абсолютно нищо общо с юдейския бог. Единият учел на любов и милост и обитавал високите етажи на небето, докато другият издавал безкрайни закони, наказвал онези, които не ги спазвали, и вилнеел в ниската част на небето. Някои християни, поразени от невероятната логика на това съждение, били убедени от учението на Маркион да основат цяла нова Църква; други, всъщност повечето, се отдръпвали ужасено. Всички обаче, докато се чудели кой или какво е представлявал Христос, се блъскали над въпроса какво отношение трябва да имат към юдейското минало. Ако Иисус наистина е бил Месията, неспособността на богоизбрания народ да прозре този факт можел да бъде определен единствено като страшен позор. Разбира се, вината за този скандал не била у Христос, а у самите юдеи. В резултат твърдението на неюдейската Църква, че въплъщава проявлението на юдейската Библия, я принуждавало да осмива конкурентните твърдения на синагогите все по-гръмко: „Заявявам, че онези от наследниците на Авраам, които следват Закона и не вярват в Христос преди смъртта си, няма да бъдат спасени."[73] Тората била бунище, изследователите ѝ – боклукчии, а всичките ѝ велики заповеди – паметник на съсухреността. Никога дотогава не бил правен толкова дързък опит за обругаване на наследството.

Вместо директно да опровергаят неюдеите, които се опитвали да им задигнат наследството, равините решили да не им обръщат внимание и да продължат да се държат на положение. Както високомерно заявил един от тях: „Човек има право да обърне гръб на гнусотата."[74] Въпреки това дори в най-сигурните им крепости, дори в йешивите, приииждащите вълни на прилива се плискали в краката им. Сигнали за опасност отдавна имало. Християните не били новост в Месопотамия. Всъщност били пристигнали на границата ѝ горе-долу по същото време, когато се появили и първите равини. Макар по времето на апостолите Павел да бил пътувал на запад – до градовете от гръцкия свят и до Рим – скоро други мисионери започнали да обръщат взор към изгряващото слънце. В крайна сметка пътищата на Плодородния полумесец били също толкова достъпни, колкото и морските пътища на Средиземноморието. По времето на основаването на месопотамските йешиви, в началото на III в., само на две седмици път на север от Сура и Пумпедита вече съществувала страховита крепост на християнските мъдреци, която с нищо не отстъпвала на равинските школи.

Подобно на Харан, най-близкия ѝ съсед, Едеса била разположена върху разломната линия между враждуващите Римска и Персийска империя, но за разлика от Харан, който определено се радвал на идолопоклонническа репутация, Едеса се славела сред християните навсякъде по света като Свещения град. Твърдяло се, че не друг, а Христос бил написал писмо до един от царете ѝ.

Самият документ все още се намирал в градските архиви – сигурно доказателство срещу скептицизма. И това не било всичко. Едеса претендирала да притежава един още по-сензационен сувенир от кореспонденцията на Христос – единствения му познат автопортрет, нарисуван и изпратен от самия него, или поне така се твърдяло, в отговор на поклонническо писмо от царя. Предвид тези неоспорими знаци за божествено благоволение, съвсем разбираема била вярата на християните, че Едеса никога няма да падне. Естествено, с помощта на тази защитна симпатия, разпростряна от управниците и върху Църквата, градът успял да се превърне в истинско средище на християнското познание. Химните, молитвите и преводите, създадени там, щели да превърнат арамейския – езика, говорен от жителите на Едеса – в лингва франка на целия християнски Близък изток.

Докато равините си кротували в своите школи, едеското влияние вече се усещало по улиците, които се простирали отвъд стените им. Чудесно, че равините посрещали това предизвикателство с ледено мълчание, но от това то не изчезвало. Все пак християните нямали опасенията относно посвещаването на юдеи в своята вяра, които юдеите имали спрямо християните. И така, в съперничеството за прозелити между двете вери ставало все по-ясно коя печели.

Независимо колко смъртна била станала враждата между равините и водачите на неюдейската Църква, в нея имало парадокс. Отношенията между тези непримирими опоненти се моделирали от една истина, която никоя от страните не можела да признае – че и двете, в усилието си да се самоопределят, се нуждаели една от друга. Колкото повече християните се подигравали на юдеите, че никога не се променят, държейки се сляпо и упорито за останките от една остаряла вяра, толкова повече укрепвало самочувствието на равините. Тъкмо най-върлите им противници потвърждавали най-голямата им гордост – че са пазители на вечния закон, че в настоящите им дела няма и помен от новост и че древните пророци – Даниил, Авраам и Адам – са били равини също като тях. Християните обаче не били единствените, които неволно повдигали самочувствието на враговете си. Отказвайки да влязат в открит конфликт с християнските еретици, равините реално признавали, че *миним* вече нямат нищо общо с юдеите, което за един равин, разбира се, било наистина ужасна съдба. Самите *миним* обаче изобщо не гледали на нещата по този начин. Единственият ефект от подигравките на юдеите към един неюдейски епископ бил да засили самоувереността му и да поласкае претенциите му. „Недей се чуди – бил казал Христос, – задето ти казах: вие трябва да се родите свише.“[75, A] За неюдейската Църква схващането, че се е пръкнала от утробата на една съсухрена и потънала в греховност майка, станало ценна концепция. Точно както равините имали интерес да отхвърлят християните като незаконно и нежелано потомство, така и християните имали интерес да представят вярата на юдейските си съвременници като своя провалил се родител. И едните, и другите обаче грешали. Отношението между враждуващите вери – тази на равините и тази на епископите – не било отношение между родител и дете, а между две деца – съперничещи си близнаци, осъдени на взаимна омраза като Ромул и Рем, макар и отгледани в една и съща утроба.[76]

И за ужас както на равините, така и на епископите, все още имало места, където това силно се усещало. Три века след предполагаемото пристигане в Едеса на писмото на Христос нямало по-добро място, където да се наблюдава потенциално безкрайното разнообразие от човешки вери, от Свещения град. Да застане на крепостта и да се огледа наоколо за един християнски мъдрец означавало да си даде сметка колко пъстро е Божието творение. На изток се намирала Персийската империя, а на запад – Римската. На границата на първата, в Хорасан, било обичай „един мъж да има много жени“, а на границата на втората, в Британия – „много мъже да имат една жена“[77]. Величието на християнската вяра, смятали учените от Едеса, било в това, че осигурила на цялото човечество средство, с което да превъзмогва подобни различия в нравите; че дала на хората, независимо къде живеели, споделената идентичност на Авраамови синове. Но какво представлявала християнската вяра? Да отвърнеш очи от далечния хоризонт и да погледнеш надолу към гъмжащата от хора плетеница от улички на Едеса, било равнозначно на това

[A] На английски на мястото на „свише“ стои *anew*, т. е. „наново“, което е ключово за уместността на използвания цитат. – Б.пр.

да се усъмниш, че съществува един-единствен отговор. В града се разхождали християни, които следвали доктрините на Маркион, други, които отричали, че Христос е страдал на кръста, и трети, които вярвали, че четирите ранни евангелия трябва да се четат в единна последователност. Разбира се, не липсвали и такива, които с гордост се причислявали към всемирната ортодоксална Църква, но от това традициите им не ставали по-малко местни. Във всяка християнска общност, не само в Едеса, вярата на хората и поведението им се влияели не само от епископа, но и от много други фактори. Празненствата, които се провеждали по улиците на даден град, езиците, които се говорели из пазарите му, приказките, които се разказвали около вечерните огньове – всичко можело да окаже въздействие върху облика на Църквата му. Затова в Едеса и в други градове в Месопотамия било от голямо значение, че юдеите са хора от плът и кръв, а не просто безлики чучела. Те можели да са съседи, съдружници, дори приятели.[78] Почти без да го осъзнават, християните от Изтока носели непогрешимия отпечатък от това. Разбира се, посетителите, принадлежащи към други Църкви, може би са ги смятали за смущаващо близки до юдеите.

В Месопотамия например християните все още отказвали да ядат месо, от което не е отцедена всичката кръв, точно както предписвала Тората.[79] Празнували Възкресение Христово на дата, изчислена по типично юдейски метод.[80] Дори титлата, с която обикновено се обръщали към свещениците си – *рабан* – звучала подобно и значела същото като „равин". Това обаче не значело, че между юдейските и християнските водачи съществувало някакво родство. Напротив – съзнанието за приликите само добавяло към решимостта на равините и свещениците да начертаят строги разделителни линии между своите две вери. В реалността обаче тези разделителни линии често били неясни. В Едеса например взаимното вманиачаване на юдейските и християнските учени в творбите на другите довело до забележителен резултат: първият превод на Стария завет на арамейски най-вероятно изобщо не е бил направен от християни, а от юдеи, които впоследствие се покръстили и подарили труда си на Църквата.[81] В действителност обаче за много юдеи не било очевидно, че да приемат Иисус за Месия непременно изисквало от тях да престанат да бъдат юдеи. По същия начин сред християните имало мнозина, които продължавали да се подчиняват на Тората и които възприемали Павел не като светец, а като „отстъпник от Закона“[82] – еретик на еретиците. Някои дори не виждали противоречие в това да се презастраховат, молейки се едновременно на Единия Бог на юдеите и на Троицата на християните. „В името на Вечно Съществуващия, Господ Саваот – се казвало в едно особено всеобхватно заклинание, –и в името на Иисус, който завладя висините и дълбините на кръста, и в името на всевишния му Отец, и в името на Светия Дух завинаги...“[83] Онези, които вардели разделителната линия между двете вери, със сигурност били ужасени. „Неуместно е да говорим за Иисус Христос, а да юдействаме.“[84] Това изказване принадлежи на Игнатий – прочут светец от ранната Църква, за когото се предполага, че е бил назначен за епископ на великия сирийски град Антиохия от самия апостол Петър, макар че може да го е назначил и равин. Юдейските и християнските водачи имали еднаква гранична политика – да създадат ничия земя, тъй като и двете страни били еднакво застрашени от една отворена, пропусклива граница.

Не че да я държиш затворена непременно било лесна задача. Хората, които обитавали Плодородния полумесец, го разбирали най-добре от всички. В края на краищата линията, която разделяла Персийската и Римската империя, не следвала очертанията на естествена бариера. Вместо това прорязвала безличен пейзаж и разделяла народи, които по-скоро били едно цяло. Подобна граница можела да се поддържа единствено със сила, твърдост и непрестанни усилия. Фактът, че Едеса, която през 216 г. официално била присъединена към Рим, а три века по-късно все още щяла да е притежание на Римската империя, бил достатъчно доказателство за способността на цезарите да опазват границите си.[85] Макар че през 503 г. Кавад щял да постави града под обсада, Едеса нямало да падне като Амида. Мащабната строителна програма на Юстиниан в Дара, на около сто и шейсет километра на изток, само щяла да затвърди положението. За да се поддържа граница, било нужно могъщество – каквото само владетелят на могъща империя можел да притежава.

Два века и малко преди времето на Юстиниан обаче никой равин или епископ не разполагал с такава власт. Независимо колко голям бил моралният им авторитет сред общностите, които претендирали, че ръководят, той със сигурност не се простирал до издигане на стражеви кули и поставяне на охрана на границата. Макар да си давали сметка за различната си идентичност, юдеите и християните си оставали ненаясно по въпроса къде точно стои границата помежду им. Юдеите християни и християните юдеи все още можели да я пресичат, колкото си поискат.

Само човек, който бил в състояние да предостави на равините или на епископите огромната власт на шахиншах или може би на цезар, можел да се надява да промени това.

През 300 г. обаче едва ли някой можел да си представи подобна перспектива.

СЪТВОРЯВАНЕТО НА НОВ РАЙ

Идеята, че един неюдейски цар може да бъде посветен в юдаизма, всъщност не била абсурдна за равините. Самият Нерон, както уверено се твърдяло в Талмуда, се бил разкаял за всичките си злини и станал прозелит. Още по-поразително е предположението, че един от наследниците му е бил равин, и то доста виден.[86] Неправдоподобността на всичко това не притеснявала равините ни най-малко. Всъщност според тях служела, за да направи посвещаването на Нерон още по-смайващо и поучително. В крайна сметка щом дори един именит цезар можел да бъде убеден да спазва Тората, кой знае какви могъщи неюдеи можели да станат прозелити в бъдеще?

Изучавайки световните царства, християните също живеели с надежда. Спомените за това как Иисус си бил кореспондирал с царя на Едеса, се ценели точно защото внушавали, че дори велики монарси могат да бъдат докоснати от Светия Дух. Решително доказателство за това се появило през 301 г., когато партският цар Тиридад III, господар на суровите планински и непристъпни земи на Армения, простиращи се между Римската и Персийската империя, приел Христос за свой бог. И не само това, но и незабавно наредил на поданиците си да последват примера му. Дотогава арменците били предани поклонници на Митра, така че това учудило доста хора в Ираншахр, където зороастрийското жречество, винаги бдящо за нарушители, вече било обявило *крестайне* за магьосници. В това обвинение обаче до голяма степен се съдържал и неохотен комплимент. Дори най-върлите противници на християните не можели да отрекат забележителните им успехи, що се отнася до лечителството. Давайки си ясна сметка за зловещата според тях сила на Христовото име, равините убеждавали болните да го избягват на всяка цена. Историята за изцеление била разказана от един равин, чийто умиращ внук, за негов ужас, бил излекуван от чародей, нашепващ името на Иисус над леглото му, и така изгубил всякакъв шанс за вечен живот.[87] Самите християни, разбира се, яростно отричали всеки намек, че лечителските им способности имат нещо общо с некромантията. Напротив, според собственото им благочестиво мнение силата на светите им мъже и жени да правят чудеса, да гонят зли духове и да се противопоставят на законите на природата идвала от небесата. Неочакваното спечелване на първия им царски последовател било сериозен довод в това отношение, тъй като Тиридат бил покръстен, след като го избавили от демоните, които го били обладали. Единствено Христовото име било в състояние да доведе екзорсизма до успешен край. Единствено Христовото име могло да убеди царя, че всъщност не е дива свиня. Предвид това нищо чудно, че християните жадно вперили взор в шахиншаха, търсейки признаци на лудост или друга болест и у него, и се размечтали.

Въпреки това предизвикателството, срещу което се изправяли, си оставало ужасяващо. Дори най-умелият екзорсист сред тях не можел да се съмнява в страховитостта и зловредността на противниците им. Духове, хвърлени от небето в началото на времето, все още вилнеели по земята, преследвайки човешка плячка. Триумфът, който Христос бил извоювал над тях на кръста, не прекратил напълно влиянието им върху световните империи. В своето невежество и безумие персите все още се кланяли на огъня, а в претъпканите римски градове почти нямало площад, на който да не се усещал пушекът, вдигащ се от жертвите, принесени на идоли, и миризмата на тамян, пален в тяхна чест. Християните не отричали, че идоли като Паладиума може наистина да са обладани от свръхестествена сила, нито се съмнявали, че духовете, почитани като богове от идолопоклонниците, съществуват. Но да ги почиташ, независимо колко древни били тези обичаи и колко упорито вярвали римляните, че именно те поддържат империята им, било като да подхранваш жаждата за кръв на вампир. Един идол може и да бъде най-прекрасният на света, но тази прелест не била нищо повече от грим върху струпеите на блудница.

Самият Павел, пристигайки в Ефес – богат град на егейския бряг на Мала Азия – едва не бил линчуван, задето настоявал, че „не са богове тия, които се правят с ръце човешки"[88]. Смело твърдение, което да се изрече точно в Ефес, тъй като в града се издигал толкова красив храм, че се смятал за едно от седемте чудеса на света. Артемида, богинята, седяща на трон сред ослепително злато и мрамор, била не по-малко целомъдрена или могъща от Атина Палада, но Павел не знаел страх. Както можело да се очаква, дори намирайки се пред едно от най-свещените места в цялата империя, той категорично отказал да пощади чувствата на поклонниците или да се съобрази и най-малко с убежденията им. В такъв случай нищо чудно, че предизвикал бунт и едва не бил разкъсан на парчета. Няколко години по-късно упоритият му отказ да се отрече от Христос довел до екзекутирането му от Нерон в Рим.[89] Петър и много други апостоли били пометени от същата вълна на законови убийства. Оттогава насетне много други християни, преследвани от имперските власти за обида към боговете, които уж стояли в основата на римското величие, също избрали да платят с живота си и го сторили с радост – все пак така споделяли страданието на своя Спасител. Да бъдеш покръстен отново в собствената си кръв означавало да бъдеш очистен и от последната следа от грях. На душите на онези, които умирали за Христос, въздигайки се от пушеците и хаоса на лобното си място, им бил даряван вечен живот. И това далеч не оставала единствената им награда – колкото по-зрелищно било страданието им, толкова по-голямо внимание привличали към величието на Христос и земната му Църква. Всеки един от тях загинал като „свидетел", на гръцки – *мартир*.

Нещо, което, за съжаление, изобщо не трогнало по-голямата част от публиката им. Светът никога преди не бил виждал нещо, подобно на склонността на християните да умират в името на своя Бог. Когато мъчениците „били бичувани или разкъсвани от диви зверове, или опичани в железни столове, така че да се задушат от вонята на собствената си горяща плът"[90], наблюдаващите тълпи рядко се впечатлявали. А и защо да се впечатляват? Един бог най-добре демонстрирал силата си, като защитавал онези, които го почитали, а не като ги пращал на смърт. Римляните знаели това по-добре от всички. Понеже умеели да се свързват с боговете (*religare* на латински), предлагайки им своите жертви и почит, боговете на свой ред се свързали с тях и им осигурили цялото им величие. Именно тази връзка, наречена от римляните *religio* – била така силно заплашена от суеверието на християните.[91] За повечето им съвременници твърдостта на мъчениците пред лицето на смъртта не било нито възхитително, нито героично, а болест, признак за умопомрачение. Това била и причината през III в., насред страданията в доведения почти до пълен крах Рим, имперските власти да се нахвърлят с такава ярост върху християните, опитвайки се да умиротворят очевидно ядосаните богове и веднъж завинаги да прочистят империята от враговете в собствените ѝ предели. „Целта ни беше – както заявил един император – да изменим всичко в съответствие с древните закони и римския обществен ред и да се уверим, че християните, които са изоставили начина на живот на предците си, също ще се върнат към здравия разум."[92]

Докато вълни на гонения заливали една след друга градовете на Римската империя, и двете страни били наясно, че залогът е голям. Водела се война за контрол над самите небеса. Не твърдостта на отделните християни била изпитвана, когато крайниците им били чупени, когато плътта им горяла или когато телата им били разкъсвани на парчета от диви зверове. Изпитвало се могъществото и силата на техния бог. Мъчениците вярвали, че със смъртта си служат като воини на Светия Дух. Присъствието на божественото се усещало все повече из целия грешен свят в костите и окървавените останки на самите мъченици – реликви, надарени с ужасяваща святост. В злочестата съдба на императорите, дръзнали да ги преследват: Деций, съсечен от готите; Валериан, послужил на един персийски цар като стъпало, с чиято помощ да възсяда коня си. В сгромолясването – дори на най-древните и могъщи демонични духове – зад стените на най-яките крепости. Всеки християнин, станал мъченик в Ефес, близо до великия храм на Артемида, получавал особено славна награда. Всяка капка християнска кръв, пролята там, била нов екзорсизъм. Мръсотията и вонята на идолопоклонничеството се изтривали чрез пречистващата сила на Христос. Неотклонно ноктите на Артемида, този зъл демон, били откопчвани от града.

В Ефес обаче имало и християни, които не били призвани да умрат за вярата си. Бог имал други планове за тях. През 250 г., когато император Деций предприел първото мащабно гонение спрямо Църквата, седмина млади християни избегнали залавянето, скривайки се в една пещера край града.[A] Твърди се, че там те били хванати натясно и погребани живи. Входът към пещерата бил зазидан. Седмината млади ефесяни, притискайки се един към друг в нещастието си, заспали. Въпреки окаяното им положение обаче ги споходил дълбок и спокоен сън. И тогава изведнъж камъните, преграждащи входа на пещерата, се раздвижили. Лъч светлина пронизал мрака. Седмината спящи се събудили. Добирайки се с мъка до входа на пещерата, те открили, че група работници, които явно нямали представа какво е било първоначалното предназначение на стената, местят камъните. И което било още по-странно – самите камъни били покрити с храсти и бурени. Дълбоко озадачени, седмината млади християни решили един от тях да отиде, за да разучи какво става. Докато младежът наближавал покрайнините, недоумението му прераснало в пълно объркване. Градът изглеждал неузнаваем. Нямало жертвен пушек, нямало облаци тамян, издигащи се над стените му; храмовете били изчезнали от пазара, сякаш се били стопили във въздуха; всички надписи върху обществените сгради, посветени на Артемида, били заличени, а на челото на една статуя на Август имало издълбан кръст. Разтърквайки очи, за да се увери, че не сънува, младежът продължил до кръстопътя

[A] Според писалият на арамейски Яков от Саруга спящите младежи всъщност били осем – един, който играел ролята на говорител на групата, и още седмина. Почти всички останали християнски източници обаче определят броя им на седем. Дебатът продължава на страниците на Корана: „Знаят това само малцина – строго казва Господ. – И не спори за тях освен за явно очевидното!“ (18:22). – Б.а.

в центъра на града, където преди се издигал колосален идол на Артемида, символизиращ покровителството ѝ над града. Сега обаче дори него го нямало. На мястото му се извисявал огромен кръст, който според един надпис бил поставен там като „знак за истината“[93]. Очевидно се било случило нещо невероятно, нещо напълно необяснимо.

Едва когато се опитал да си купи хляб с монета, на която бил изобразен ликът на Деций, младежът научил цялата поразителна истина за онова, което било станало. Той и шестимата му другари си мислели, че са спали малко повече от няколко часа. Всъщност доста по-дълго. Младежите стояли зазидани в пещерата цели два века. Усещайки „вярата на благословените младенци“, Всемогъщият бил поставил на входа ангел – „пазител, който да бди над телата им“[94]. Но дори откритието, че са над двестагодишни, не можело да се сравни с поразителния мащаб на промените, настъпили в Ефес и в света отвъд градските стени. По времето на Деций, докато бягали от преследвачите си, всички те без съмнение са си спомнили ужасяващото видение на Даниил: как четири звяра, символизиращи четирите велики световни империи, господствали последователно над човечеството, изникват от бурното море. Вероятно си спомняли и че четвъртият звяр е най-опасен от всички: „страшен и ужасен и твърде силен; имаше големи железни зъби; той пояжда и троши, а остатъците тъпче с нозе.“[95] Стоейки в мрака на пещерата, преди да заспят, седемте млади християни със сигурност не са се съмнявали кой е този звяр, нито че кошмарното видение на Даниил е пророчество за гоненията спрямо Църквата. В крайна сметка самите те били станали свидетели на неподправената му свирепост, „железни зъби и медни нокти“[96].

Въпреки това Даниил бил видял също и че най-накрая звярът ще бъде унищожен. И това се оказало вярно. Една империя, някога замърсена от идолопоклонничеството и оплискана с кръвта на светците, била вече нещо, което никой християнин от времето на Деций не си бил представял, че ще стане – огледален образ на Божия град. През 312 г. – шейсет и две години след погребването на седемте спящи младежи и по-малко от десетилетие след като гоненията на Рим спрямо Църквата били достигнали връхната си точка – станало чудо на чудесата: Константин, насред начинанието си да обедини империята под едноличната си власт, получил видение – кръст в небето. Тайнствен глас му заповядал: „Завладявай в името на този символ."[97] Убеден, че му е проговорил самият Христос, Константин направил, както му било заповядано. Век и половина по-късно обещанието за победа от видението на Даниил било славно изпълнено. „Видях тогава, [...] че звярът биде убит пред очите ми и тялото му смазано и предадено на огън, за да изгори."[98] Доказателство за това, ако на седемте спящи младежи им било нужно такова, представлявала някога най-великата сграда в гръцкия свят. Отдавна оставен на прииждащите блата, храмът на Артемида се бил превърнал в руини – почернелите му колони се търкаляли в тинята, разнебитените му очертания едва се виждали през блатните изпарения и облаците насекоми, конструкцията му, макар и не напълно разрушена, със сигурност била достигнала състояние, от което нямало връщане назад. Огньовете, които според Даниил щели да погълнат звяра, сега горели на прага на храма, докато варджии пъхали разтрошения мрамор от храма в пещите си. Като изключим тези работнически колиби, издигнати надве-натри покрай колосалните развалини, наоколо нямало други признаци за човешко присъствие. Хората рядко посещавали такива прокълнати места. Командните висоти в Ефес вече се доминирали от църкви, а юздите на властта били в ръцете на християни. Само от време на време малцината мъже и жени, които все още почитали древната богиня, отивали при разрушения ѝ храм, остъргвали тинята от прекатурените олтари и принасяли тайна жертва.

„Преклонение пред гробници и зловонна пепел."[99] Такова било определението, дадено на тази практика от един християнин. В нея, усилен през вековете, се усещал автентичен отзвук от първоначалната, величава погнуса на Павел. Както в ранните дни на Църквата, така и сега, в часа на най-големия ѝ триумф, на повечето християни въобще не им хрумвало, че онези, които продължавали да почитат богове, различни от Христос, може би имат и други причини за това освен злобата и изостаналостта. Не било необходимо друго обяснение. Два века след управлението на Деций християните вече изпитвали към някогашните си гонители не страх, а високомерно презрение. Думата, която все по-често използвали за онези, които били отхвърлили кръщението, била *пагани* – „граждани“.[A] Това, разбира се, имало за цел да представи самата Църква като героичен отряд бойци, воини на Христа, водещи величествена битка срещу адските демони, но също така доста успешно внушавало, че независимо от огромното богатство и разнообразие на техните култове, обичаи и богове, в мерзките дълбини на душите си „езичниците“ са еднакви. Идеята за съществуването на „езичество“ осигурила на християните онова, което всяка велика армия, навлизаща във вражеска територия и разчитаща, че превъзхожда противника по численост и огнева мощ, винаги търси – единичен враг, който може да бъде притиснат, въвлечен в битка и победен с един удар.

Стратегия, която всъщност винаги отличавала римския начин на водене на война. Твърди се, че скоро след като новините за чудото със седемте спящи младежи стигнало до Константинопол, самият император – посетил пещерата им, където те му дали благословията си и после благочестиво се преселили в отвъдното. В началото Теодосий II, щастливият приемник на благословиите на спящите младежи, не изглеждал като подходящ наследник на великите традиции на римската воинска чест. Въпреки че неговият дядо и съименник бил войнстващ император от старата школа, младият Теодосий рядко напускал великолепната си столица. Най-съществеността му принос към военната политика бил изцяло в защитен план – да опаше Константинопол откъм сушата, около километър отвъд първоначалната стена на Константин, с наистина внушителни укрепления. Това обаче не значело, че Теодосий не мисли за война срещу враговете на римляните. Напротив – посвещавал ѝ се всеки ден. Защото истинските битки трябвало да бъдат спечелени не на седлото на боен кон, а в църквите и параклисите. Както се изразил самият Теодосий в един свой официален законник: „Наясно сме, че държавата ни се крепи повече на подобаващо богослужение, отколкото на изпълняване на служебните задължения, на физически

[A] Или може би „селяни“. Точното значение на думата дълго било обсъждано, но вече е общоприето, че е свързано с виждането на християните за самите тях като за *milites Christi* – „воини на Христа“. За пръв път терминът е използван от Тертулиан, но започва да се появява в християнски надписи чак след покръстването на Константин. – Б.а.

труд и на пот."[100] Буквалната истинност на това изявление била красноречиво демонстрирана по времето на неговия баща, когато задушлив облак, очевидно с божествен произход, се спуснал над Константинопол. Единствено молитвите на императора успели да го разпръснат и така да спасят столицата от Божия гняв. Като се има предвид, че в детството си е бил свидетел на такива чудеса, не е изненадващо, че Теодосий станал толкова набожен. Императорът постел, пеел химни, отвръщал очи от всяко изкушение. В резултат на това молитвите му се сдобили с рядка и високо ценена сила. Той останал на престола десетилетия наред и макар че през това време варварските набези опустошили западната част от империята, провинциите, управлявани от Константинопол, като изключим някоя и друга опасност, останали стабилни. Доказателство, ако изобщо било необходимо такова, за това какво може да бъде постигнато от един император, ако небесата бъдат спечелени на негова страна.

Plus ça change[A] всъщност. Защото въпреки революцията, чието начало бил сложил Константин, подбудите на имперския елит, сред всичкото развенчаване на древните богове, не се били променили. Славата, вечната слава, както винаги, си останала право на римляните. Идолите и храмовете може и да били унищожени, но останало основното, водещо убеждение. В края на краищата, когато за пръв път проговорил на Константин, какво му бил обещал Христос, ако не чисто и просто победа? Самият Константин по-късно през живота си щял да си спомня покръстването си като единствен миг на невероятен и разтърсващ екстаз, но в действителност духовното му пътуване се проточило доста повече, отколкото предполагал такъв спомен. Много преди Христос да му се яви, дори преди изобщо да стане император, Константин търсел божество, достатъчно могъщо, така че да подкрепи огромния мащаб на амбициите му. Този бог трябвало да притежава такава сила и величие, че реално да царува сам. В различни етапи от живота си Константин си представял, че върховното божество може да бъде Аполон – братът близнак

[A] Съкратено от *Plus ça change, plus c'est la même chose* (фр.), което буквално ще рече: „Колкото повече се променя нещо, толкова повече си остава същото." Нищо ново под слънцето. – Б.пр.

на Артемида – или евентуално Слънцето. Накрая обаче успешният кандидат се оказал Христос. Константин призовал Единия Бог „с горещи молитви да му открие същността си“[101] и в небето надлежно се появил кръст от светлина. От този момент нататък императорът не влязъл в нито една битка, без преди нея да се оттегли в шатрата си за молитва: „и всеки път малко след това бил удостояван с израз на божественото присъствие.“[102] Предвид поразителния мащаб на постиженията на Константин никой не можел да се съмнява в това. Кои били неговите наследници, че да го забравят? Да управляваш във великия град, основан от Константин, означавало да си даваш сметка какво дължат римляните на милостта на Христос. Означавало да знаеш, че ги закриля защитник с буквално несравнимо могъщество. Означавало да се радваш на сигурността, че дори сред всички сътресения и промени на епохата империята стои върху наистина непоклатими основи, а именно – върху същинското познание за Бога.

Това обаче пораждало един очевиден въпрос: кое точно било същинското познание за Бога? Отговорът, разбира се, далеч не бил толкова очевиден, колкото на християните винаги им се е искало. През първия век на Църквата Игнатий, великият антиохийски епископ, изковал една изключително показателна дума, която изразявала отчаяния му копнеж по съществуването на последователен и универсално приет фундамент на християнската вяра – *Кристианизмос.*[103] Два века по-късно обаче, макар със сигурност да съществувала огромна маса християни, между тях липсвало съгласие относно същността на *Кристианизмос*, или „християнството“. Концепцията се била оказала химера. Когато малко след разговора си с Бог Константин се обърнал за помощ във връзка с колосалната си задача към предполагаемо „католическата“ Църква, за свой ужас, той установил, че си има работа не с единна, монолитна организация, а с неспокойно обединение от често силно антагонистични структури. Разбира се, много от проблемите, засягащи различните Църкви в империята му, били породени от домогванията до власт на амбициозни епископи, но съвсем не всички. Всеобхватният калейдоскоп на християнската вяра, който, както винаги, се състоял от смайващо количество вярвания и практики, все още бил в обичайното си състояние на постоянно движение. Дори магическото покръстване на един император не могло да отклони християнските мислители от любимото им развлечение – фиксирането върху същността на Бога.

В началото на второто десетилетие на IV в., докато Константин смазвал и последните остатъци от съпротива срещу управлението си и кроял планове за нова столица, Църквата се блъскала над тази вечна загадка – самоличността на самия Христос. През 318 г. един аскетичен и високообразован свещеник на име Арий отворил наново стара рана, твърдейки – с очевидно безпогрешна логика, но противопоставяйки се на собствения си епископ, – че Бог трябва да е предхождал сина си. Тертулиан, разбира се, бил изразил абсолютно същата гледна точка, но десетилетията гонения сериозно били изменили езика на дискусията. Както опонентите на Арий болезнено осъзнавали, всеки намек, че Синът може да е второстепенно божество, по-низше от Отеца, влечал опасност от нещо наистина чудовищно – замъгляване на границата между християните и езическите им противници. Все пак, ако Бог не бил Един, защо нещата да не се доведат докрай и да не се почита Атина или Артемида? И така, учението на Арий неизбежно предизвикало негодуване, което на свой ред само окуражило Арий и поддръжниците му да се заинатят още повече. Стигнало се до безизходица. Явно християните били напълно неспособни да постигнат консенсус дори по най-основните положения на вярата си. Християнството не било едно, имало множество християнства.

Но това значело да не се отчита един важен нов фактор в уравнението. За Константин пререканията между водачите на Църквата били просто неприемливи. Очевидно Бог му се бил явил и му бил донесъл победа, тъй като божествената воля била Римската империя да бъде поставена на една нова и възвишена основа. Кои били Арий и опонентите му, питал се в такъв случай Константин, че да подриват мисията му със своите „дребнави спорове по незначителни въпроси“[104]? След провала на първоначалния му опит да възстанови хармонията, вразумявайки враждуващите страни, Константин предприел поредното си решително действие. През 325 г. той набързо свикал епископи от цялата империя, както и от Ираншахр, да участват в нещо безпрецедентно, а именно в *oecumenical*, или „вселенски“ събор. Градът, избран за това историческо събитие привидно заради приятния му климат, но всъщност заради разположението му непосредствено на юг от Константинопол, бил Никея. Там, появявайки се в бляскави одежди от злато и пурпур „като някой небесен Божи пратеник“[105], императорът не оставил никакво съмнение у епископите по отношение на онова, което искал – общоприета и лесно разбираема дефиниция на *Кристианизмос*. Надлежно респектирани, епископите побързали да се подчинят. Протестите на последователите на Арий, които били малцинство на събора, били брутално потъпкани. Било решено, че Синът е „единосъщен с Отца“. Също и че е едновременно Бог и човек: „един Бог, Иисус Христос“. И накрая, за всеки случай, епископите включили във взаимно съгласуваната си формулировка на вярата и Светия Дух. Отсега нататък нямало да има повече спорове – Бог категорично бил Троица.

Но в резултат на това важно решение не само последователите на Арий били обявени за еретици – такава била съдбата и на ред други християнски секти и фракции. Подобно на старинната карта на Византион, която все още изчезвала под настъпващата улична мрежа на Константинопол, древното разнообразие на вярванията им било нарочено за заличаване. Присъствието на великия събор на епископи от целия християнски свят, да не говорим за леко застрашителната фигура на самия Константин, придало на дебатите им безпрецедентна тежест. След Никея Църквата за пръв път имала Символ на вярата, който с основание да може да представи като „католически“, или универсален. Мечтата на Игнатий за единно „християнство“ изглеждала внезапно и забележително осъществена.

Това привидно единство обаче бързо се пропукало. Едва няколко месеца след като епископите се разделили, много от тях започнали да се отмятат. Въпреки че Арий, ако може да се вярва на злорадите сведения на враговете му, скоропостижно се избавил от мъките си, изпразвайки червата си в една задна уличка сред забележителен взрив от нечистотии, имало мнозина, които, за разочарование на ортодоксалните християни, така и не си извадили очевидната поука от това. Мръсотията на архиеретика се била разплискала надлъж и шир, дори отвъд пределите на империята, където готите, макар да вярвали в Христос, били на страната на Арий и против формулирания в Никея Символ на вярата – за тях Синът бил по-низш от Своя Отец. Подобно изващение вероятно можело да се очаква от варвари, но мнозина други нямали такова извинение. Много епископи, загърбвайки онова, с което се били съгласили в Никея, започнали открито да се наричат „ариани“. Дори един от синовете на Константин не презрял това прозвище.

Тогава, през 361 г., се случило нещо много по-лошо. Юлиан, племенник на Константин, завзел властта над империята и веднага се обявил за езичник. Смел, харизматичен и блестящ, новият император направил съзнателен опит да обърне революцията на чичо си. Възстановил субсидиите за храмовете. Постарал се да подкопае християнския монопол върху благотворителността, правейки своя собствена организация. Дори си пуснал брада. Подобни чудовищни деяния, разбира се, не оставяли място за съмнение, че предизвикан отвъд границите на търпимостта си, Бог ще порази вероотстъпника. Естествено, когато Юлиан бил убит по време на военна кампания в Месопотамия само две години след като се възкачил на престола, всички християни посрещнали смъртта му със самодоволно облекчение. Несъмнено обаче те били здраво разтърсени. Водачите на ортодоксалната Църква – тревожно наблюдаващи еретиците на единия фронт и езичниците на другия – живеели в постоянен страх, че наследството от Никея, а с него и собствената им власт, са под смъртна заплаха. Този страх, през близо единия век между смъртта на Юлиян и появата на седемте спящи младежи в Ефес, ги накарал да положат огромни усилия за унищожението на многото си врагове. Залогът за тях бил твърде голям, за да постъпят другояче. Не само заради Римската империя, нито дори заради човечеството, а заради самите небеса, те се нуждаели от наистина съкрушителна победа, която да накара демоните и смъртните им последователи да се оттеглят напълно и веднъж завинаги.

Разбира се, тъкмо такава била победата, която постигнали. За седемте спящи младежи, оглеждащи се наоколо, поразени от това, което бил станал някога езическият им град, това може би било най-видимо в повсеместността на църквите – на пазара, из главните улици, дори на хълма над разрушения храм на Артемида. Още по-поразителна обаче – и много по-неуязвима – била една структура, която не можела да бъде видяна. Тя била толкова нова, с толкова революционни последствия, че дори думата, която все повече се използвала, за да я опише – *religio,* – почти била изгубила първоначалното си значение. По времето на Деций съществували много начини, по които смъртните можели да влязат във връзка с боговете, тъй като всяка жертва, съобразена с традицията, се смятала за *religio*. Това обаче изобщо не било онова, което християните имали предвид, употребявайки тази дума.[106] „Онова, което ни свързва и обвързва с Господ, е преклонението." От това виждане неизбежно следвало много повече. Дълбоко в душите си християните, за разлика от езичниците, знаели: „от значение е не как се прекланяш, а пред кого."[107] Да оплискаш един олтар с кръв не било *religio*, а чисто и просто суеверие. На демоните не се дължали почести, жертви и налози. Имало само Един Бог, така че можело да има и само едно проявление на *religio*.

В света, в който се били събудили седемте спящи младежи, тази логика била необорима. Императорите, натоварени със задачата да закрилят римляните и крайно нуждаещи се от божествена подкрепа, сега инстинктивно се обръщали към онези, които с най-голямо основание можели да претендират за достъп до небесния двор – епископите на католическата Църква. Епископите пък, на които им бил осигурен достъп до земния константинополски двор, имали възможност да убеждават редица императори, че няма по-добро средство за укрепване на държавната сигурност от правилното внедряване на никейската ортодоксалност. Именно тази могъща комбинация от интереси предвещала разрушаването на храма на Артемида – през 391 г. великият войнстващ император Теодосий I, дядо на Теодосий II, официално забранил всички форми на жертвоприношение и дори почитането на домашни идоли.

Но това не било всичко, което сторил в защита на католическата Църква. Вероятно още по-радостно за епископите било, че разорил и един по-коварен, не така явен и много по-ловък враг от езичниците. Десетилетие преди забраната на жертвоприношенията Теодосий официално определил всички християни, които оспорвали никейското споразумение, като „луди и безумци"[108]. И така, епископите, в своята постоянна борба с ереста, все повече можели да приемат за даденост правото си да отправят искания към цезаря. „Помогни ми да унищожа еретиците и аз ще ти помогна да унищожиш персите."[109] Това гласял обединяващият призив, отправен към Теодосий II от Несторий – блестящ сирийски богослов, който през 428 г. станал епископ на Константинопол. Сделката, сключена между императора и Църквата, едва ли можела да бъде описана по-брутално и в действителност имало такива, които смятали Несторий за вулгарен, задето привлякъл внимание към нея. В крайна сметка обаче съюзът бил основан на нещо по-благородно от циничната нетърпимост. Все пак Теодосий бил легендарно набожен човек, а Несторий толкова се славел със светостта си в родната си Антиохия, че бил специално повикан, за да оглави овакантената столична епархия. И двамата копнеели да видят небесните стълбове побити в грешната земя и всеки от тях бил убеден, че Господ го е призовал лично, за да го постигне. Най-голямата грижа и на двамата била да довършат героичното начинание, започнато от Константин в Никея – да създадат единно християнство, да сформират първата религия.

Разбира се, напрежението си оставало. Отвъд границите на империята, в Ираншахр, християните се възползвали от всяка възможност да демонстрират независимостта си от Константинопол, тъй като всеки намек, че са предатели, би станал причина „вместо тамян към небето да се издигне прахта от разрушените им църкви"[110]. Дори в самата империя, в големи градове като Антиохия, водачите на Църквата рядко се чувствали особено длъжни да се подчиняват на заповеди от столицата. Императорите може и да били страховити фигури, но епископите не им отстъпвали. Усещането за Божието могъщество винаги витаело наоколо, докато Константинопол бил далеч. Обичаят да се правят гръмки изявления за същността на Христос, утвърден в Никея и на ред други събори след това, бил нещо, което всеки епископ със сериозна местна поддръжка, да не говорим за привързаност към звученето на собствения му глас, почти неизбежно следвал. В опит да се ограничи тази тенденция през 451 г., една година след смъртта на Теодосий II, в Халкидон, точно срещу императорския дворец отвъд пролива, се състоял най-големият икуменически събор, който Църквата била виждала, посетен от шестстотин епископи. Целта на новия режим – както и на Константин в Никея – била да се сложи край на тази склонност към препирни, която според властите застрашавала не само единството на Църквата, но и самата сигурност на римляните.

Този път обаче пред делегатите не стоял въпросът за отношението между Отца и Сина, който отдавна бил триумфално разрешен, а една не по-малко внушителна загадка: същността на самия Син. Как, искали да знаят християните, си съжителствали божествената и човешката му природа? Напълно ли били смесени, като вода и вино в бокал, така че да образуват *моне физис* – „единна същност"? А може би присъствали в земното му тяло поотделно, като вода и масло? Наистина ли и човешката, и божествената му същност била преминала през раждане, страдание и смърт, или било най-отвратително богохулство да се каже, както правели някои епископи: самият Господ „беше разпнат заради нас"[111]? Заплетени въпроси, чието разнищване не било никак лесно. Халкидонският събор обаче направил всичко по силите си и решително избрал средния път. На божествената и човешката същност на Христос била приписана една и съща тежест: „едновременно истински Бог и истински човек." Тази фраза, изкована от епископа на Рим и одобрена от самия император, се сторила на християните както на запад, така и в Константинопол, крайно разумна – до такава степен, че повече никога нямало да се опитат да я преразгледат или да я отменят.[A]

На други места обаче били смаяни. Противниците на Халкидон го смятали за – в най-добрия случай – неумело извъртане. Християните от източните провинции на империята и особено онези от Сирия и Египет, които вярвали, че човешката природа на Христос е невидимо съчетана с божествената, отказали да приемат решенията на събора. Отвръщайки на удара, халкидонците нарекли тези разколници „монофизити" – име, което

[A] И до ден днешен, по думите на Дайърмейд Маккълок, тя си остава „норма за обсъждане на личността на Христос в иначе така различни Църкви като Гръцката, Румънската и Източната православна, Римокатолическата, Англиканската и Традиционната протестантска" (с. 226). – Б.а.

трябвало да бъде дълбоко обидно и се възприемало точно така.[A] Междувременно християните от противоположната страна на дебата – онези, които вярвали, че е чудовищно да се смята, че самият Господ е бил разпънат на кръст, че самият Господ може да е умрял – се чувствали не по-малко предадени от враговете си монофизити след всички увъртания на Халкидон. Самият Несторий щял да бъде един от видните членове на тази фракция, но починал ден преди пристигането на поканата му за събора. По ирония, типична за епохата, обаче, две десетилетия преди събора човекът, който подтикнал Теодосий към унищожение на ересите, сам бил обвинен в ерес, опозорен и изпратен в изгнание. Въпреки това той и доктрините му все още имали своите последователи – християни, според които бившият епископ на Константинопол бил образец на ортодоксалността. Много от тях се намирали в известните школи в Едеса, но още по-голяма била числеността им в Месопотамия. През 489 г., когато превземането на Свещения град от монофизитите довело до затварянето на университета му, студентите и преподавателите просто избягали зад граница. Както самодоволно се изказал един месопотамски епископ: „Едеса потъна в мрак, а Нисибис се озари от светлина."[112] Християните от Ираншахр – непримирими врагове на монофизитите и презиращи Халкидон – скоро изгубили и последните следи от вярност към Константинопол. На свой ред западните християни, както халкидонци, така и монофизити, обявили месопотамците за еретици и ги нарекли „несторианци". Вместо да доведе до единство, съборът в Халкидон явно разцепил Църквата завинаги.

Със сигурност с течение на времето противоречията се изострили. Халкидонците, завзели командните висоти на църковната инфраструктура и присвоили си скъпоценната титла „ортодоксални", нямали никакво желание да се откажат от привилегиите си. Монофизитите, които изобщо не се съмнявали, че в действителност те са ортодоксалните, се оказали също толкова

[A] Днес западните историци са много по-чувствителни към оскърбителния потенциал на името от преди, но не успяват да намерят подходяща алтернатива. „Антихалкидонец" е още по-сложно за произнасяне и от „монофизит". – Б.а.

непреклонни – вместо да приемат епископите, натрапени им от Константинопол, те просто отишли в провинцията и започнали да проповядват доктрините си там. В отчаяните си опити да се справят с разрива редица императори безрезултатно се люшкали между компромиса и репресиите. Когато Анастасий дръзко разрешил една монофизитска фраза да бъде произнасяна в църквите в столицата, разгневеното гражданство отвърнало, събаряйки статуи на императора, изпепелявайки цели райони от града и разнасяйки побитата на кол глава на някакъв монофизит на фона на лесно запомнящия се мотив: „Заговорник против Троицата!“[113] Няколко години по-късно, когато Юстин прочистил църковната йерархия в Сирия от всички с монофизитски наклонности, заточените епископи определено се зарадвали на нещастието си и вбесили Константинопол, преструвайки се на мъченици.

Колкото до Юстиниан – волеви, енергичен и самовлюбен като всеки друг император в римската история, – той никога не се усъмнил в способността си да постигне християнско единство. Вървейки по стъпките на Анастасий, направил на монофизитите няколко сериозни отстъпки; подобно на Юлиан той нямал никакви угризения да свали един-двама твърдоглави епископи и да си осигури мълчанието им, ако ситуацията го изисква. В добавка обаче си послужил с две тактики, за които никой от предшествениците му не се бил сетил. Първата, породена от категоричното убеждение на Юстиниан, че притежава богословски талант, била да покани монофизити в Константинопол и лично да ги удостои с разсъжденията си за тайнствата на вярата. Макар че – за изненада на императора – тази стратегия очевидно не успяла да промени убежденията на гостите му, разочарованието ни най-малко не накърнило неговата самоувереност. Той разполагал с още едно средство, с което да съблазни монофизитите. Юстиниан, който никога не пропускал да се възползва от потенциално предимство и си оставал политически играч дори обзет от похот, можел да изтъкне факта, че счел за уместно да вземе монофизитка в постелята си.

И то не коя да е. Дори най-безмилостните ѝ критици, каквито имало много, неохотно признавали, че Теодора, съпруга и любима на императора, била жена с изключителни качества. Умна, далновидна и смела, тя – според още по-язвителните критици на Юстиниан – се оказала с повече мъжки качества, отколкото съпругът ѝ някога имал. Според мълвата в разгара на гибелните бунтове от 532 г., когато Константинопол бил в пламъци, а Юстиниан панически планирал бягство, тя взела нещата в свои ръце, заявявайки с величествено високомерие, че „от багреницата става чудесен покров"[114]. Твърдост от такава величина у жена била достатъчно обезпокоителна за римския елит, но още по-обезпокоителен бил произходът на императрицата. Подобно на екзотично цвете, израсло върху купчина тор, корените на Теодора, мрачно се шепнело, били дълбоко затънали в мръсотия. Танцьорка, актриса и комедиантка, някога тя усъвършенствала върху роби и бедняци една още по-скандална професия, и то започвайки дълго преди пубертета. Твърдели, че вагината ѝ спокойно можела да е и на лицето ѝ; в действителност тя до такава степен употребявала трите си отверстия, че „упреквала природата, недоволна, че не е разширила достатъчно и тези на гърдите ѝ"[115]. Груповите изпълнения не я изтощавали. Но най-прочут бил запазеният ѝ номер, при който лягала по гръб, върху гениталиите ѝ бивали разпръсквани зрънца, които после гъски събирали едно по едно с клюновете си. Такива били талантите, подсмивали се критиците ѝ, спечелили ѝ сляпата преданост на господаря на света.

Все пак това силно подронвало авторитета както на съпругата, така и на съпруга. Теодора определено била блудница – дори почитателите ѝ го признавали. Но онова, което имало значение за тях, както и за Юстиниан, не било миналото ѝ на грешница, а сияйното величие на покаянието ѝ. Някогашната проститутка станала набожна монофизитка, усърдна ученичка на видни богослови, жена, „отличила се повече от всеки друг в историята с разбиране и съчувствие към онеправданите"[116]. Вероятно било нормално човек, търпял гъски да кълват интимните му части за всеобщо забавление, да симпатизира на угнетените. Но каквото и да било предизвикало личната ѝ трансформация, Теодора несъмнено осигурила на Юстиниан истински образец на най-големите му надежди за римската държава. Над Халкийската врата, грамадния вход към императорския дворец, се простирала величествена мозайка на Юстиниан и Теодора, „които явно ликували и празнували победно тържество"[117]. Посланието, което подобно изображение внушавало, дори Юстиниан да смятал за недостойно да го признае открито, било повече от подсъзнателно. Макар че строго съблюдавал ортодоксалността, той не отказал на съпругата си правото да се нарича християнка. Въпреки привидната пропаст между халкидонците и монофизитите според Юстиниан това не застрашавало благодатта, която империята му можела да очаква да получи като заслужена награда от Господ. В края на краищата онова, което обединявало християните, било по-важно от онова, което ги разделяло.

Повечето монофизити, а и несторианци, споделяли това схващане. Въпреки ожесточените им спорове никой от тях не се съмнявал, че принадлежат към една и съща религия; че наистина съществува нещо, което може да се нарече *Кристианизмос*. Съборът в Халкидон може и да се бил провалил, но не и този в Никея. Двеста години след великия събор единствените ариански църкви се намирали на запад, където можели да се радват на покровителството на варварите – които, разбира се, не били много умни. А и не само арианите били прогонени от лоното на християнския свят. Доктрините от Никея – че Бог е Троица, че Синът е равностоен на Отеца и че Иисус е бил повече от човек – до такава степен се били утвърдили, че малцина християни изобщо си спомняли колко оспорвани са били някога.

През 367 г., около четири десетилетия след първоначалното формулиране на Никейския Символ на вярата, един известен със своята авторитарност епископ на име Атанасий писал на църквите под своята юрисдикция. В тези писма той определил двайсет и седемте книги, които оттогава насетне щели да бъдат считани за част от „Новия завет“. Скоро списъкът станал каноничен навсякъде, където приемали решенията от Никея. Междувременно Атанасий се бил разпоредил всички евангелия, които не влизат в неговия канон, както и всички писма, погрешно приписвани на апостолите, да бъдат открити и унищожени. Указанията му и в този случай били широко приложени – в надлежен срок евангелията на Василид, Маркион и всички останали гностици били предадени на забравата. Споменът за тези християни и техните доктрини неизбежно избледнели. До времето на Юстиниан била написана цяла нова история на вярата. В онази, която Църквата успяла да си изфабрикува, просто не се споменавали автентичните ѝ корени и еволюция. Сега християните приемали за даденост, че от самото начало е имало едно-единствено християнство – религия, която е била ортодоксална, католическа и никейска.

Същото убеждение – че *Кристианизмос* е нещо, едновременно вечно и неизменно – придало на Юстиниановата революция отличителен (да не кажем обезпокоителен) дух на парадоксалност. „Това, била задачата, поверена на императора от Господ: да се грижи за цялата Римска империя и – доколкото е възможно – да я преправи.“[118] Тонът на прикрита несигурност – и дори на тревога – говорел много. За какъв било правилно да се смята Юстиниан: за благороден човек, заел се да даде нов блясък на старите истини, или за най-обезпокоителната и опасна фигура от всички – за революционер? Въпросът го преследвал на всяка крачка. Ако правните му реформи, с чиято помощ древните закони на римляните станали нещо ново и заплашително, били осезаемо помрачени от двусмисленост, то същото можело да се каже и за едно още по-грандиозно негово начинание – моделирането на земното му царство по образец на небесната монархия. Разбира се, това била заявената цел на цяла поредица императори още от времето на Константин, но Юстиниан я преследвал с безпрецедентно ожесточение и неотклонност. Императорът не бил зъл човек по природа, но същевременно, меко казано, не му липсвала самоувереност. Внимателно премерената двойственост на предшествениците му не била в негов стил.

„Вярваме – бил заявил Теодосий II през 423 г., – че на света вече няма езичници.“[119] Реалността, както предполагала поредицата закони срещу езичеството, които самият Теодосий продължил да публикува дълго след това уверено изявление, била съвсем различна. „За да ти е мирна главата, не питай“, бил типичният подход, възприеман от имперските власти спрямо онези, които упорствали в почитта си към старите богове. Това затваряне на очите означавало, че дори след като се покръстели, селяните можели да танцуват в чест на Артемида и да изпълняват древни ритуали, учените – да конструират съчиненията си според антични езически модели, а философите – да преследват мъдростта, *софия*, чийто основен предмет не било познанието за Христос; скверности без изключение. Юстиниан разбирал, както в сляпото си безумие езичниците не можели, че съществува само една истинска мъдрост – „Божията мъдрост“, или „Айя София“. Кой култ – коя философия – можел да се сравнява с нея по вечност? Всичко друго било просто прашинка, носена от дъха на Светия Дух. Унищожаването им щяло да позволи на света да се завърне към истинската, единствената, изначалната религия. Това според набожното мнение на Юстиниан не било революция, а истинско възраждане.

И така, почти двеста години, след като един езически император се опитал да изкорени Църквата, един християнски цезар се заел да ликвидира остатъците от езичество и да разгроми демоните завинаги. В планините отвъд Ефес, където се твърдяло, че Артемида – кошмарна вещица, висока колкото десетима мъже – все още дебне непредпазливите, били изпратени мисионери, които да избавят селячеството от глупавото им невежество по отношение на Христос. Мисията била толкова успешна, че според слуховете един-единствен епископ привлякъл цели седемдесет хиляди души. Междувременно в столицата чиновници разследвали всеки намек за демоничен култ в обществения живот. Били прокарани безмилостни закони срещу тази практика. Всички християни, намерени за виновни в идолопоклонничество, подлежали на смъртно наказание, докато на езичниците и еретиците им се отпускали три месеца, за да се покръстят, след което, ако не го сторели, им се забранявало да проповядват и да провеждат публични служби, което ги обричало на мизерия. С телата на онези, които се опитвали да избегнат покръстването, извършвайки самоубийство, се отнасяли като с телата на мъртви псета. „Защото той не смяташе, че върши човекоубийство, щом жертвите не му бяха единоверци.“[120]

Не минало много време, преди вълните на гоненията да се разпрострат и извън пределите на Константинопол. През 529 г. новините за имперското законодателство достигнали единствения град, който повече от всеки друг бил останал дълбоко привързан към пъклените учения и измислици на езичниците. За какво все пак свидетелствало името „Атина“, ако не за това, че първоначално градът е бил във властта на демон? Великият храм на Атина Палада, Партенонът, отдавна бил лишен от колосалния идол на богинята и благополучно превърнат в църква, но в сянката на Акропола все още съществували школи, където продължавали да се преподават доктрините на Платон и Питагор. Не задълго обаче. Не се изисквала сериозна подготовка по философия, за да се разбере какво значели указите на Юстиниан дори за най-видните езически мислители. Изборите, които стояли пред тях, трудно можели да бъдат по-неприятни: покръстване, заточение или смърт. Философите, за които мъченичеството изглеждало не по-малко християнска съдба от покръстването, избрали да се оттеглят. През 530 или 531 г.[121] те избягали от Атина и така сложили край на хиляда години философия в града. Страхувайки се да останат където и да е в обсега на Юстиниан, те се предали на милостта на единствения му истински съперник – шахиншаха. Хосроу, очарован от пропагандния потенциал на ситуацията, с готовност дал на заточените философи показен прием. Ктесифон обаче нямало да се окаже втора Атина. Едва била изминала и година от изгнанието им там, когато философите – връхлетени от непоносима носталгия – се примолили на новия си покровител да ги пусне да си вървят. Хосроу великодушно се съгласил и дори осигурил уверение от Юстиниан, че ще им бъде позволено да живеят необезпокоявани в родината си, „без да бъдат принуждавани да сменят традиционните си вярвания или да възприемат различни гледни точки.“[122] Какво се случило с философите след това обаче е загадка. Някои предполагат, че са се върнали в родината си, където са живели мирно и тихо, други твърдят, че са се установили в крепостта на езичеството – в Харан.[123] Където и да са се оказали най-накрая, едно е сигурно – философията в Атина нямало да бъде възстановена.

„Не обезуми ли Бог мъдростта на тоя свят?“[124], бил попитал Павел, гълчейки атиняни за идолопоклонничеството им. Около пет века по-късно вече малцина се съмнявали в отговора. През 532 г., докато атинският епископ се готвел да се премести във вилата, наскоро овакантена от ръководителя на школата, основана от Платон, Юстиниан улучил идеалната възможност да доведе поуката докрай.[125] Гибелната огнена стихия на бунтовете в сърцето на Константинопол била разрушила множество църкви и бани. Най-сериозната загуба от всички бил намиращият се на север от Августеона храм на Божията мъдрост, „Св. София“. Работата по възстановяването му започнала едва четирийсет и пет дни след разрушаването му, но Юстиниан имал предвид нещо повече, нещо много повече, от раболепно претворяване. Божията мъдрост щяла да бъде изразена чрез най-дръзкия, внушителен и колосален сводест интериор, който някога е бил строен. Купол, величествен „като самата небесна твърд, крепяща се във въздуха“[126], щял да бъде издигнат там, където преди това имало само островърх покрив. Независимо дали щяло да бъде гледано отвън – извисяващо се над колоните и кулите на Златния град, „така че изглеждало високо колкото небето“[127] – или отвътре – смайващо окото с блясъка на детайлите си „почти като второ слънце“[128] – това ново и впечатляващо здание трябвало да демонстрира на християните истината, на която Юстиниан бил посветил целия си живот: че раят всъщност може да бъде построен на земята.

Били нужни по-малко от шест години, за да се завърши „Св. София“. Докато сред облаци тамян, камбанен звън и блясък на злато ликуващият Юстиниан ръководел освещаването на 27 декември 537 г., той чувствал, че е свидетел на истинско чудо. Да стоиш под грамадния купол на „Св. София“, наистина създавало усещането, че Божията мъдрост се е спуснала върху грешната земя. Проводниците на езическо безумие били разгромени. Редът надмогнал хаоса. Римската империя веднъж завинаги била обречена на Христос.

Но какво да кажем за онези, отвъд границите на империята? По мнението на Юстиниан и съветниците му там също имало повод за оптимизъм. *Religio* – макар думата да била латинска, а концепцията да била усъвършенствана под ръководството на цяла поредица от цезари – със сигурност не било нещо, предназначено само за римляни. Претенциите за „религия“ – както християните били започнали да наричат това – били глобални до степен, многократно надхвърляща тези дори на най-амбициозния император. Варварите, които винаги били устоявали на мощта на легионите, със сигурност можели да бъдат присъединени към християнската вяра. В крайна сметка нямало какво да попречи Евангелието да бъде проповядвано дори в най-отдалечените кътчета на света. След като това бъдело постигнато, небесният купол щял да послужи за превръщането на цялата земя в една гигантска и универсална „Св. София“.

Поне такава била надеждата в двора на Юстиниан.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА
ДЕЦАТА АВРААМОВИ

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПУСТИНЯТА В РАЙ

„Св. София“ не била скромна сграда, нито била създадена с такава идея. Както се прехласнал един почитател: „Всяка постройка, съществувала някога, трябва да се преклони пред нея.“[1] Разбира се, смъртните трябвало да се прекланят и пред бога, когото прославяла и чийто кръст, изработен от блестящо злато, светел от величествения купол на катедралата за ужас и почуда на вярващите ниско долу. *Пантократор*, наричали Христос римляните в Константинопол, или „Вседържител“. В „Св. София“ и в църквите из гръцкия свят Той бил смятан за господар на „царство без край“, заобиколен с прецизна йерархия от ангели и светци, безкрайно далечни на униженията в човешкото съществуване. Накратко: точно типът божество, който би се харесал на Юстиниан.

Но имало начини човек да се доближи до Христос и без пищността на златото и пурпура. През 527 г., пет години преди да започне работата по „Св. София“, едно момче на име Симеон изприпкало през пазарите и бедняшките квартали на Антиохия, прекосило маслиновите горички, които се простирали на юг от града, и се изкатерило по склона на една близка планина. Нейните назъбени хребети не били място за деца, нито за хора, търсещи удобството. Пустошта била царство на опасностите; свърталище на разбойници, лъвове и мечки. Да се установиш сред чукарите ѝ значело да загърбиш всичко цивилизовано и да станеш *монакос*, или „самотник“. Но, разбира се, както християните добре знаели, човек никога не оставал напълно сам. Демоните, подобно на мухи край месарски тезгях, се рояли навсякъде, където се носела вонята на грях; ангелите, наредени в огнени редици, служели като Божи легиони. Макар да били скрити от погледа на грешното човечество, светлината им не отслабвала заради това. Само монах можел да очаква да ги зърне. Онези мъже и жени, които избирали да изоставят парфюмираната мръсотия на човешката компания, да съсредоточат взора си върху небесата, да се посветят единствено в служба на Господ, можели да се надяват да бъдат окъпани в огъня на Светия Дух, макар да били от плът: „Ако поискаш, можеш да станеш целия пламък.“[2]

Въпреки това не било достатъчно някой мъж или жена просто да се оттегли от света, за да достигне до това щастливо състояние. Един монах, попитан как може да се постигне спасение, тутакси се съблякъл чисто гол и вдигнал ръце към небето. „Такъв трябва да е монахът – заявил той. – Лишен от всичко и измъчен.“[3] Но в един свят, където мъченичеството вече не било възможно, какво точно означавало да бъдеш „измъчен“? Този въпрос предизвикал някои наистина забележителни подвизи на самопожертвование. Повечето монаси били доволни да се подчинят на общностния порядък в някой *моне* – „манастир“, където „се подготвяли за борбата, прекарвайки дните си в усилен труд, а нощите си без сън, възхвалявайки Бога“[4]. Други обаче, на които това не им стигало, издигали в свой принцип да смесват кашата си с пепел, да се препитават само от мръсотията, изчегъртана от подметките на сандалите им, или да живеят като добитък, оковани в обори и пасейки трева. В особено изобретателен акт на себеотрицание някаква жена се затворила в килия със забележителна гледка към река, след което, за остатъка от живота си, така и не погледнала през прозореца. За да се превърнеш в истински Божи атлет, освен самота било нужно и страдание.

Но що се отнася до подготовката – *аскезис*, – необходима, за да се постигне наистина невероятно ниво на святост, малцина биха отрекли, че първото място принадлежи на сирийските аскети. Забележителните подвизи на умъртвяване на плътта отдавна били специалитет на региона. При една особено древна традиция езичници се качвали на стълбове – *стилои* – и оставали там за по седмица без прекъсване, „разговаряйки с боговете на високо“[5]. Окъпването на Сирия в светлината на Христос, макар да било пропъдило демоните от храмовете им, не било разрушило близката асоциация между стълбовете и достъпа до свръхестественото. Около 430 г., цял век преди Симеон от Антиохия да напусне родния си град, един друг Симеон – овчар – се бил качил на осемнайсетметров стълб край Сирийската пустиня. Едва пазейки равновесие, той останал върху него не седмица, а цели трийсет години, докато накрая, когато му дошло времето, душата му не била прибрана на небето. Предизвикателството, отправено към демоните чрез този безпрецедентен подвиг, било съвсем умишлено. Изключителният аскетизъм на Симеон с лекота засенчил всичко, постигнато от езичниците. За хора, които съвсем наскоро били лишени от древните си богове, измършавялото, червясало и невероятно космато тяло на стълпника послужило като страховита демонстрация за силата на новото им божество.[A] Разкази за чудесата, които постигали молитвите на Симеон, стигнали чак до Етиопия и Британия. Почитателите му в Рим закачали изображения на стълба му на вратите си. Приживе той станал най-известния човек на света.

Урокът, преподаден от един истински стълпник, едва ли можел да бъде по-красноречив. Колкото и разкошно да били украсени големите градове с паметници в прослава на Христос, тъкмо в пустошта било най-вероятно да чуеш Господ. Дори дете, стига да било достатъчно зряло, можело да повдигне воала, скриващ царството на ангелите, и да се превърне в съсъд за преобразяващата сила на небесата. Това била причината, поради която почти седем десетилетия след смъртта на прочутия си съименник младият Симеон изоставил дома си в Антиохия и се отправил към пустошта. Неговата цел също била да прекара остатъка от живота си на върха на стълб. Божието одобрение към младежката му амбиция било очевидно: малко преди Симеон да се качи в планината, местен монах имал впечатляващо видение на „дете, облечено цялото в бяло, и блестящ стълб, които се носели вихрено в небето“[6]. Естествено, когато най-накрая, след

[A] Дълго след смъртта на Симеон именно окосмяването му помагало на хората да го разпознават, когато се явявал във виденията им. – Б.а.

цяла година тежка подготовка, момчето се покатерило на стълба си, то било непоклатимо. Нито демоните, които го дърпали за ръцете, нито разранените му крака можели да го отклонят от плана му. Ден и нощ, в дъжд и пек, то продължавало да се моли. Невръстният аскет бил на седем години.

Времето минавало. Детството било заменено от юношество, юношеството от зрялост, но демоните още не можели да изкушат Симеон да слезе от стълба си и наградата му често била да види пред него да се разстила „огромен облак като килим от блестящ пурпур“[7]. Това било божественото измерение. Разбира се, ангелите често навестявали светеца, понякога придружавайки самия Христос, понякога носейки снежнобял къс пергамент, на който да запишат с пламтящи златни букви имената на всички, споменавани в молитвите на Симеон. Когато слухът за тези видения се разпространил, пред стълба започнал да се тълпи народ. Много били чудесата, извършени от светеца, „повече от песъчинките в морето“[8]. Неми и слепи били излекувани, както и един мъж с невъзможно големи тестиси „като две глинени делви“[9] и още един, който страдал от хроничен запек, причинен от „демон, настанил се в червото му“[10]. Но най-вече Симеон благославял онези, които обикновено не можели да очакват благословия: прокажени, блудници и деца, непременно деца. В противовес, към големците проявявал непреклонна строгост и нищо чудно, при положение че антиохийските богаташи дори по стандартите на онова време били прочути със своята арогантност и жестокост.

Вместо да възнегодува обаче, местният елит много се гордеел със Симеон. С разнасянето на славата му станало много модерно да си направиш еднодневна разходка до склона на планината, за да позяпаш силуета му на върха. Симеон, който бил избягал от Антиохия, за да бъде сред пустошта, открил, че Антиохия го е последвала. Възможността да зърнеш истинския блясък на светостта в измършавялата и парцалива фигура на стълпника била твърде ценна, дори за най-знатните, за да бъде пропиляна. И може би така било по-добре, тъй като все пак туристическите атракции не били евтини. Поклонниците, независимо дали се тътрели по склона на планината с чуканите на прокажени, или били носени в украсени със златни ресни носилки, трябвало да бъдат напоени, нахранени и подслонени. Неизбежно, колкото повече стоял Симеон на стълба си, толкова повече камънаците, които някога го ограждали, били заменяни от безукорен мрамор. Яростта, с която светецът упреквал богатите, само засилвала потока от подаръци, леещ се към светилището му. Това може и да е изглеждало като парадокс, но не било. В края на краищата силата била най-привлекателното нещо за големците, а силата на божественото, направила Симеон истински проводник на свръхестественото, нямала равна на света.

Дори в далечния Константинопол, където винаги смятали сирийците за мрачни и склонни към истерия, един истински стълпник бил станал задължителен атрибут. През 460 г., само година след смъртта на първия Симеон, един от последователите му се качил на един стълб край столицата. Останал там през следващите три десетилетия, поучавайки еретиците, че трябва да се подчинят на постановленията на Халкидонския събор, и правейки така, че всеки, който му се подиграва, да се пръсне на парчета. Редица императори се дивили на аскетизма му, отивайки до стълба, за да позяпат раните му, „непрекъснато хвалейки се със светеца и показвайки го на всички“[11]. Константинопол заслужавал само най-доброто – точно както Константин бил разкрасил столицата си със заграбените статуи на езически богове, така неговите наследници искали да осигурят на града мистичната сила на сирийските аскети. Всъщност служителите на един император стигнали дотам, че задигнали няколко парчета от тялото на Симеон Стълпник от Антиохия, където останките на светеца ревностно се пазели като най-ценното съкровище на града. Дори онези части от стълпника, които не можели да бъдат пренесени в Константинопол, били демонстративно удостоени със знаците на императорското благоволение – някога самотният стълб на Симеон, издигащ се високо в небето, бил заобиколен с мраморни коридори и покрит от колосален купол. Скъпоценните извори на святост, дори когато се намирали в покрайнините на империята, на границата с пустинята, били твърде важни, за да не бъдат белязани като имперски.

Въпреки това в признанието на Константинопол, че някои места може да са свещени, се съдържала нотка на поражение. „Новият Рим“, както подсказвало името му, бил основан върху идеята, че сакралното е лесно за преместване. Нямало как всемогъщият Господ, създал небето и цялата земя, да бъде прикован към едно място завинаги. Езичниците можели да си въобразяват, че горичките, изворите и скалите са свещени, и да предприемат пътувания, за да им се поклонят, но християните не били толкова глупави. Свръхестественият заряд се прикрепвал най-добре не към места, а към реликви. И Константинопол можел да се похвали с невероятно изобилие, тъй като – както пазителите на Симеон били разбрали за своя сметка – ръката на императора била дълга и хищна. Глави на пророци, тела на апостоли, крайници на мъченици – столицата ги била събрала всичките. Всъщност колекцията от реликви на Константинопол била толкова несравнима, че придавала на града онова, което владетелите му винаги мечтаели за него: автентичната аура на свещен град. Въпреки това, както предполагали множествата, които все още се тълпели около празния стълб на Симеон Стълпник, имало някои неща, които не можели да бъдат внесени. Същият поклонник, който отивал до Константинопол или Антиохия, за да се помоли пред мощите на светеца, можел все пак да поиска да потърка и камъка, който някога поддържал миризливите крака на стълпника. Независимо че сирийските аскети били прочути с вонята си, много християни вярвали, че във въздуха, някога дишан от Симеон, все още се носи райско благоухание.

По грешната земя обаче имало и места, които не се нуждаели от стълпници, за да ги осветят; места, които били докоснати не от светци, а от присъствието на самия Господ. Макар човешката плът, независимо дали на върха на стълб, или в пустинна килия, все още да можела да бъде обладана от Светия Дух, някога, в прастари времена, се било случвало хората да говорят направо с Всемогъщия. Авраам, разбира се, бил доказателство за това – човек, комуто било обещано, че ще стане баща на много народи. Съпругата му Сара, безплодна и стара по това време, била дарена от Господ със син и този син, Исаак, на свой ред се сдобил със син на име Иаков. Една нощ този Иаков срещнал тайнствен непознат край речен брод и се борил с него „до зори“. Когато настъпил денят и непознатият помолил да бъде освободен, Иаков поискал от него в замяна да го благослови, при което непознатият, преднамерено загадъчно, отговорил: „Отсега името ти ще бъде не Иаков, а Израил, защото ти се бори с Бога, та и човеци ще надвиваш.“ Тогава Иаков, който вече се наричал Израил, изведнъж осъзнал: „Видях Бога лице с лице!“[12] Който и да бил непознатият в действителност, благословията му наистина щяла да се окаже от голямо значение. Иаков станал баща на дванайсетима сина – Израилевите синове. Те напуснали Ханаан и отишли в Египет, където заедно с наследниците си, събрани в племена, се плодели така буйно, „тъй че оная земя се напълни от тях“[13]. Всъщност така процъфтявали дванайсетте Израилеви племена, че фараонът, владетелят на Египет, се обезпокоил и наредил да бъдат поробени, „и правеха живота им горчив с тежка работа.“[14] Господ обаче не бил забравил обещанието, дадено на Авраам. И така, за инструмент на спасението на своя избран народ той нарочил мъж на име Мойсей, наследник на Израил, отгледан сред привилегии като египтянин – самия приемен син на дъщерята на фараона. Един ден, виждайки как налагат един от сънародниците му с камшик, Мойсей убил надзирателя и побягнал в пустинята. Там, докато работел като пастир, той минал покрай някакъв горящ храст: „И видя той, че къпината гори в огън, но не изгаря.“[15] От огъня се чул гласът на Господ, който казал на Мойсей да се върне в Египет и да накара фараона да освободи Израилевите синове. Защото, както обяснил Всемогъщият: „Видях страданието на Моя народ в Египет и чух вика му от разпоредниците му; Аз зная неволите му и отивам да го избавя от ръцете на египтяни и да го изведа от тая земя (и да го въведа) в земя добра и пространна, дето тече мед и мляко.“[16]

Тъй като се бил случил в далечното минало и сред безлюдната пустиня, може би не можело да се очаква този епизод да е оставил много следи, но християните знаели по-добре. Ехото на Божия глас не можело никога да заглъхне напълно. Когато през IV в. група монаси навлезли в голата пустош на изток от Египет, след известно време те попаднали в тясна долчинка под гранитните чукари на две стръмни планини. Осезаемата святост на околността им дала основание категорично да я идентифицират като мястото, където Мойсей бил видял горящия храст. И не само това, но открили и самия храст „все още жив и пускащ филизи“[17]. Монасите, уверени, че вървят по същите камъни, по които бил стъпвал и Мойсей, надлежно се настанили из пещерите в горната част на долчинката. С течение на времето си построили малка църква с градина, където на храста, естествено, му било отредено почетно място. Два века по-късно, по времето на Юстиниан, славата на пустата и отдалечена долчинка се била разнесла из целия християнски свят. Самият император, великодушно въздържайки се от изкушението да нареди да изкопаят свещения храст и да го пренесат в Константинопол, вместо това решил да постави отпечатъка си върху пустинята, като обнови и разшири манастира. В добавка в полите на планината той построил „много здрава крепост и настанил там значително количество войски“[18]. В дълбините на пустинята била внесена нотка на римска мощ.

Като привидно обяснение за тази демонстрация на сила била посочена нуждата да се плашат разбойниците. Но стената, ограждаща храста, имала и друга цел – никой, видял укрепленията, не можел да се усъмни, че свещената земя отвъд тях е християнска. А това имало значение, тъй като християните не били единствените с претенции към Мойсей. Израилевите синове, които великият пророк, спазвайки указанията на Господ, спасил от робство и извел от Египет – сред ярки чудеса, знаци и смъртоносни напасти – все още имали живи наследници и това не били други, а юдеите. За равините Мойсей бил едновременно извор и модел на цялото им учение – върховният равин. Колкото и велико да било постижението му да осигури *изхода*, или „преселението“, на народа си, това не бил най-големият му подвиг. Водейки освободените роби през пустинята на изток от Египет, той се бил натъкнал на планина на име Синай: „на третия ден, утринта, имаше гръмове и светкавици, и гъст облак над планината, и много силен тръбен глас; и целият народ, който беше в стана, затрепери.“[19] Без да се страхува, Мойсей се изгубил в огнените дълбини на облака и там, високо на върха на Синайската планина, отново говорил с Бог „лице с лице“[20]. Резултатът от този разговор бил самата Тора. Части от него били записани върху глинени плочки, поставени в преносим сандък, наречен „кивот“, който после съпътствал Израилевите синовете по пътя им през пустинята и им служил за наставление. Други части обаче не били записани, а скрити от Мойсей и предадени само на Иисус Навин – любимия му ученик. Това поне учели равините и като доказателство можели да посочат Талмуда, който по тяхно мнение бил последното откровение на Тората, получено от Мойсей на Синайската планина и – посредством подбрани отци, пророци и мъдреци – стигнало директно до тях.

Ако идеята за тайна юдейска мъдрост някога беше стигнала до Юстиниан, той без съмнение щеше да изсумти презрително. Същевременно това със сигурност щеше да затвърди усещането му, че е наложително да причисли Мойсей и всички пророци от Стария завет към собствената си вяра. Над долината, където Бог бил проговорил от горящия храст, се издигал един особено суров връх. Монасите, които живеели в сянката му, отдавна били решили, че това е самата Синайска планина. Крепостта, построена в полите ѝ, гарантирала, че никой не може да се изкачи до билото без знанието на монасите. И ако на някого все още му убягвали съответните изводи, той винаги можел да посети църквата, построена от Юстиниан, и да се наслади на мозайката, изобразяваща как пророкът сочи с благоговение към Христос. „На планината на Отца – както възкликнал един от първите поклонници на монасите от Синай – се издига паметник на Сина."[21] Мойсей бил най-добре познат не като юдей, още по-малко като равин, а като християнин.

Тъкмо това стояло в основата на претенциите на монасите към мястото на най-големия триумф на пророка и освен посочените неща осигурявало на универсалната Църква дял от една още по-ценна награда. Мойсей така и не стигнал до Ханаан, земята, която Господ бил обещал на Авраам, но след четирийсет години безцелно лутане из пустинята Израилевите синове сграбчили рожденото си право да влязат във владение на земята и всичкото ѝ мляко и мед. Именно историята за това, което последвало, съставлява по-голямата част както от юдейското, така и от християнското Свещено писание, или *Библия* на гръцки. За разлика от Синайската планина, за чието откриване и разпознаване била нужна група безстрашни монаси, много места с главна роля в Библията никога не били изгубвани. Например Йерихон, първият ханаански град, завзет от Израилевите синове, след като Иисус Навин, водачът им, който заместил Мойсей, им заповядал да надуят тръбите и да срутят стените му. Също и Витлеем, рожденото място на Давид – овчарче, което освен че се издигнало до цар на всички Израилеви племена, съчинило и една от най-запомнящите се части от Библията: песни и поеми, познати като „псалми“. Но най-много се откроявал Йерусалим – град, който Давид завладял, за да му послужи за столица, и който останал крепост на династията му до гибелното нахлуване на вавилонския цар в Юдея.

Християните обаче знаели, че всичко това са само началните действия на една дълга драма. Старият завет бил последван от Новия и пътищата, отъпкани от Авраам, Иисус Навин и Давид, били осветени за втори път от стъпките на самия Христос. В Йерихон той излекувал слепец, във Витлеем се родил в ясли, а в Йерусалим бил разпънат и погребан, след три дни възкръснал и после, от Елеонската планина край града, се въздигнал в небесата. Разбираемо, християните изпитвали собственически чувства към мястото, на което се били случили тези преломни събития. Като самопровъзгласили се наследници на Авраам и като последователи на Христос те може би чувствали, че в крайна сметка имат двойно право на това. Земята, обещана на богоизбрания народ, била тяхна, триумфално тяхна – Света земя.

Разбира се, имало много християни, разтревожени от „ограничаването на тясна ивица земя на Онзи, когото дори небесата не могат да поберат“, които не възприемали тази идея. Присъствието на Господ, строго напомняли те на вярващите, можело да бъде преживяно дори в най-отдалечените, най-варварските земи: „До небесните селения се стига също толкова лесно от Британия, колкото и от Йерусалим.“[22] Въпреки това показателно е, че монахът, който формулирал това поучение – преводач на Библията на име Йероним, родом от Балканите – го сторил от една килия край Витлеем. Годината била 395 и както било видно от присъствието на самия Йероним в Светите земи – нещо безпрецедентно вече било в ход. Никога преди това в историята не се било случвало толкова много поклонници, тръгващи от толкова различни отправни точки, да пропътуват такива огромни разстояния до едно и също местоназначение. Християните, за разлика от езичниците, не се ограничавали до посещаване на местните си светилища. Вместо това от момента, в който покръстването на Константин направило Светите земи безопасни за тях, един постоянен поток от християнски туристи започнал да се стича там от всяко кътче на римския свят. Най-бележитата сред тях била майката на самия император, Елена, която повлякла след себе си и други поклонници, защото била приказно богата жена, обсебена от реликвите. Тя самата, както подхождало на имперското ѝ положение, се била отправила директно към Йерусалим, където заграбила най-бляскавия трофей – кръста и гвоздеите, използвани за разпятието на Иисус. Тази сензационна находка обаче била само началото, тъй като не минало много време, преди местните да си отворят очите за възможностите, които се откривали пред тях от внезапното посещение на заможната християнка. Настъпило време на невероятен подем за екскурзоводите и особено за онези, които знаели къде могат да се намерят костите на някой старозаветен пророк, тетрадка, използвана от Христос като дете, или дреха, носена някога от Дева Мария. Цялото това преследване на съкровища не само препълнило бездънните реликварии на Константинопол, но и осигурило на посетителите на Светите земи един още по-впечатляващ списък със задължителни места за посещение. Все пак ако една реликва лесно можела да бъде изпратена в столицата, същото далеч не важало за мястото на откриването ѝ. Отново Елена била тази, която първа демонстрирала последствията от това. Ровейки се в основите на някакъв езически храм в търсене на Кръста Господен, тя открила самия гроб на Христос – впечатляващ пример за това колко забележителни могат да бъдат плодовете на археологията в Светите земи. Два века по-късно, когато потенциалът на първокласните реликви бил изчерпан, почти нямало епизод от Библията, който да не се свързвал с някоя конкретна купчина камъни или парче земя. Нищо чудно тогава, че поклонници от всяко кътче на християнския свят се тълпели на това място, така наситено с божествено присъствие. Някогашната струйка посетители вече била буен поток. Появата им в Светите земи ознаменувала зараждането на една революционно нова идея – че дадено място може да бъде свещено за всички хора, независимо къде са родени.

Имало и много християни, които идвали в Светите земи не просто като посетители, а като заселници. Дори Йероним, въпреки обичайно презрителното си отношение към местната туристическа индустрия, се наслаждавал на мултикултурния характер на живота там и виждал в него осъществяване на изконното обещание на Бог: „Какви са първите му думи към Авраам? „Излез от твоята земя, от твоя род и от дома на баща си, казва Той, та дойди в земята, която ще ти покажа."[23] Докато Константинопол, „вторият Йерусалим"[24], бил определян от християните за столица на света, самият Йерусалим бил смятан за негов център. Да се разхождаш по криволичещите улички на Свещения град, означавало да срещаш хора от всяко кътче на империята и отвъд. В далечната Синайска планина от ръководителите на манастира се очаквало да бъдат „посветени в латинския, гръцкия, арамейския, египетския и персийския"[25], но галите, арменците и индийците в Йерусалим също имали нужда от преводач. Някои от тях били прокажени, други – аристократи, трети – мъдреци. Дори една истинска императрица – Евдокия, съпругата на Теодосий II – в средата на V в. се преместила в Свещения град за няколко десетилетия. Никой друг град в империята, може би с изключение на самия Константинопол, не бил толкова съвършено космополитен. Въпреки това, макар Йерусалим да бил град на преселници, съвсем не можело да се каже, че е многоверски. Малцина от жителите му не се влияели от притегателната сила на мястото, където се били разиграли страстите Христови. Публичното четене от някое евангелие можело да ги накара да внезапно да избухнат в плач – прояви на скръб, които после се разнасяли из претъпканите улици, изпълвайки колонадите и площадите с хлипове и ридания. Със сигурност онези, които живеели в Йерусалим и особено онези, които се били преселили там, не се съмнявали, че това ги прави по-добри християни. Самото благородство на градските девици, „подобни на красиви цветя или скъпоценни камъни"[26], било доказателство за това. Някои обаче отивали по-далеч. До VI в. сред монасите на Йерусалим и изобщо в Светите земи станала популярна идеята, че останалите вярващи им дължат специална благодарност. Атлети на Христа, те му служели и като лични телохранители: „Тъй като ние, обитателите на Светите земи, сме тези, които поддържат неуязвимостта и неприкосновеността им."[27]

Може би, но не само. Макар да бил център на света и обект на универсална християнска привързаност, над пет века Йерусалим бил и притежание на цезарите – град в провинция на име Палестина. В такъв случай трудно можело да се очаква, че хрис-

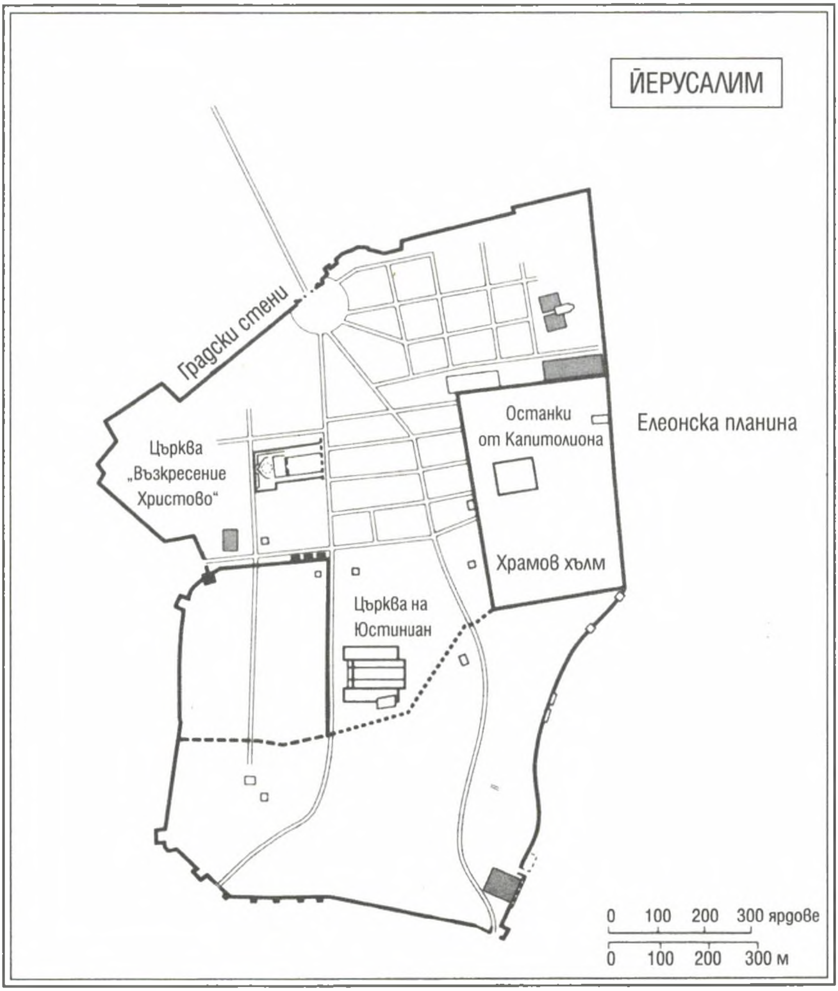
ЙЕРУСАЛИМ
Градски стени
Църква „Възкресение Христово“
Останки от Капитолиона
Елеонска планина
Храмов хълм
Църква на Юстиниан
0 100 200 300 ярдове
0 100 200 300 м

тиянските му управители биха пренебрегнали защитата на такова несравнимо съкровище. Разбира се, малко повече от век след покръстването на Константин Свещеният град бил заграден с огромен пръстен от стени. От само себе си се разбирало обаче, че най-сигурната защита била издигната не срещу смъртни нападатели, а срещу свръхестествени врагове. Йерусалим, който някога бил не по-малко езически град от Ефес или Атина, омърсен от идоли и жертвен дим, систематично бил прочистван от населяващите го демони. На мястото на храмовете им били построени множество църкви. Процесът на обновление изглеждал непрестанен. Откакто се помнели жителите на Йерусалим, ударите на чукове и длета постоянно се сливали с биенето на камбани и пеенето на химни. Както можело да се очаква, Юстиниан наредил една нова църква, поръчана от Анастасий, да бъде довършена в особено помпозен стил – накрая се получила толкова огромна, че цели улици трябвало да бъдат разрушени, за да може блоковете, нужни за построяването ѝ, да бъдат транспортирани до мястото на строежа.

Въпреки това дори Юстиниан не можел да се надява да надмине най-свещения и ценен паметник, построен в Йерусалим от християнски император. В добавка към Божи гроб Елена била открила и скалата на Голгота – „Лобното място“ – където той бил намерил смъртта си. Макар че гробницата и районът на разкопките прекарали векове под светилището на някакъв особено зъл демон, не можело да има съмнение, че това е мястото, тъй като ангел го бил показал на Елена в съня ѝ.[A] През 362 г. синът ѝ поръчал над Христовия гроб да бъде построена църква с огромен купол, която девет години по-късно била осветена като „Възкресение Христово“. До нея, на мястото на разпятието, била

[A] Църквата, известна днес с името „Гроб Господен“, била построена наново през XI в., след като била разрушена от месиански египетски халиф, и съдържа както Голгота, така и Божи гроб. Дали тези места наистина са онова, за което християнската традиция е представяла в продължение на толкова много време, е много спорно. Парадоксално: най-вероятно разкопките на Елена и последвалите строежи на сина ѝ са заличили спомена, съхранен от местните християни, за първоначалните места. – Б.а.

построена друга църква. Заедно тези две сгради, обединяващи местата, където Христос умрял и после възкръснал, представлявали самия център на центъра на света – парче земя, около което се въртели космическият ред и самото време. Под една цепнатина в Голгота пък, били убедени християните, се намирал гробът на Адам – първият от всички хора, който срещнал смъртта. Авраам също, подчинявайки се на заповедта на Бог да пожертва любимия си син си Исаак, бил идвал на това място. Накрая обаче всичко се оказало изпитание и докато вдигал ножа над Исаак, лежащ вързан за един каменен олтар, Авраам бил спрян от ангел, който вместо това му дал овен, уловен в някаква горичка. Несъмнено знамение за онова, което предстояло да се случи, тъй като цяла вечност по-късно върху Голгота, разбира се, бил убит не овен, а самият Божи Син. В такъв случай кой можел да се съмнява, че в тази внушителна плетеница от загадки е намесена направляващата ръка на Всемогъщия? Да застанеш пред Голгота и да видиш и олтара, на който Авраам бил положил Исаак, и гроба на първия смъртен човек, означавало да осъзнаеш, че в хода на времето има много огледални образи – истина, която вещаела добро бъдеще. Християнски Йерусалим в сърцето на една християнска империя – нима в това не се съдържало сигурното доказателство за един ред, предопределен да оцелее до края на света?

Няма друг Бог освен Един

Поклонниците, които се стичали от цял свят, били толкова много, че понякога Свещеният град едва не се пръсвал по шевовете. През 516 г., когато в една особено бурна демонстрация на подкрепа за Халкидон огромна армия от аскети връхлетяла Йерусалим, десет хиляди от тях се натъпкали в една-единствена църква. Няколко години по-късно, стараейки се да издигне паметник, отговарящ на самомнението му, Юстиниан бил принуден да удължи хребета, върху който се строяла новата му църква, докато накрая основите ѝ били положени „отчасти върху солидна скала, отчасти във въздуха“[28]. Пространството се изчерпвало.

Йерусалим, който дори извън сезона имал около осемдесет хиляди обитатели, преливал.

Въпреки това една част от града – най-бележитата от всички – си оставала недоразвита. На юг от църквата „Възкресение Христово", отвъд множеството златни кръстове, извисяващи се триумфално над претъпканите улици, се издигало огромно, равно пространство от покрита с отпадъци скала. Може би доказателство, че районът не бил от особено значение? Точно обратното. Скалата била мястото, което древните пророци почитали като „планината на тоя Дом" – запомняща се фраза, която Йероним, в своята латинска версия на Библията, решил да преведе като *Mons Templi* – „Храмов хълм".[29] С това той означил най-прочутата сграда, строена някога в града – храм, създаден в незапомнени времена от Соломон, мъдрия и приказно богат син на цар Давид, за да служи на всемогъщия Господ като Негов земен дом. За всеки с интерес към строителството на църкви това бил очевидният модел, с който да се съревновава – твърди се, че самият Юстиниан, влизайки в „Св. София", бил извикал триумфално: „Соломоне, победих те!"[30] Самият храм отдавна бил изчезнал, тъй като през 585 г.пр.Хр., след около четиристотин години съществуване, цялото му злато и кедрово дърво били погълнати от пламъци заедно с останалата част от Йерусалим, когато вавилонският цар щурмувал града. Вярно, че щом се завърнали от изгнанието си в Месопотамия, юдеите построили втори, дори още по-внушителен храм, но през 70 г. той също бил подпален, след като те, решени да отхвърлят римското владичество, се вдигнали на въстание и били напълно сразени. Около шейсет години по-късно друго, още по-отчаяно въстание довело до още по-отчайващо поражение. Обетованата земя станала костница. Римските власти, решени веднъж завинаги да прекратят изтощителния цикъл на бунтове и репресии, издали нов акт за собственост. И така, с имперски указ родината на юдеите станала „Палестина" – името, под което щяла да е позната и по времето на Юстиниан. Освен това на юдеите им бил напълно забранен достъпът до собствената им древна столица, така че за тях дори един поглед към Йерусалим от билото на отдалечен хълм се смятал за престъпление. Димящите руини били преименувани на „Елия Капитолина" и построени наново като езически град. Тази политика на обновление била толкова успешна, че до времето на Константин, когато първите християнски туристи започнали да се появяват в Светите земи и да питат за пътя към Йерусалим, много от местните длъжностни лица нямали престава за какво им говорят и сочели неопределено по посока на Персия.

Разбира се, това невежество не траяло дълго, но дори когато Църквата се заела да прочисти града от демонопоклонничеството, тя не проявила особено желание да върне времето назад. Точно както Христос бил изместил Мойсеевия закон, така Свещеният му град блестял още по-ярко, понеже бил издигнат сред отломките от някогашната юдейска столица. Не било достатъчно да успееш, други трябвало да се провалят. Никое друго място не изразявало тази идея толкова добре, колкото Храмовият хълм. След множество юдейски бунтове един езически император бил издигнал там храм – Капитолион – в чест на Юпитер, върховния римски бог. Християнските императори задълбочили оскърблението. Капитолионът бил оставен да се разруши, а Храмовият хълм бил превърнат в *sterquilinum* – сметище. Какво по-добро доказателство от вонята на изпражнения и свински трупове, че юдеите вече не са богоизбраният народ? За да затвърдят този извод, римляните, които обожавали процесиите, позволявали на юдеите веднъж годишно, в деня на разрушаването на Храма, да изпълняват главната роля в една унизителна улична пиеса. Група юдейски поклонници – бледи, хлипащи и мръсни – се изкачвали по стъпалата до Храмовия хълм и когато стигнели до пробития камък на върха, започвали да надуват овнешки рогове, да вият и да си скубят косите. Много поучителна гледка за всички християнски зрители. „Докато клетниците се тълпят и се вайкат над руините от храма – както веднъж с явна наслада се изразил Йероним, – Божите ясли блестят, църквата на възкресението му свети и кръстът му грее от Елеонската планина.“[31]

Презрение, на което юдеите отвръщали с решителна омраза. Времето не било излекувало раната от унищожението, на което римляните били подложили Свещения им град. Пълководецът, чиито легиони подпалили Храма, учели равините, сега били в ада заедно с Иисус, където той бил осъден да гори вечно като наказание за неописуемото си престъпление. Четири века след разрушаването на Храма ужасът на юдеите от кощунството само се увеличил. Равините, мъчейки се да формулират онова, което Храмът някога така красноречиво изразявал, започнали да отъждествяват руините му с една нова концепция, която нарекли *шехина* – идеята, че самият Господ може да присъства в света. Не Голгота стояла в центъра на света, както учели богохулните и арогантни християни, а Храмовият хълм. Именно там, върху „камъка, на който се крепи цялата вселена“[32], Авраам бил довел Исаак, за да го пожертва; там лежал погребан Адам и там „първоначално бил създаден светът, оформен от пръстта си“[33]. Осланяйки се на това минало, юдеите – независимо от нещастието си – непоклатимо вярвали, че някой ден Храмът ще се въздигне отново. По времето на Юлиан те видели за кратко как подобна възможност можела да се осъществи, тъй като императорът вероотстъпник, винаги изобретателен в подмамването на християни, поръчал Храмът да бъде построен отново. Само след няколко месеца подготвителни изкопни работи обаче Юлиан намерил преждевременната си смърт в Месопотамия, а те били белязани от появата на „ужасяващи огнени кълба“[34] – нещо, което християните, естествено, приписали на божествено неодобрение, а юдеите – на палеж. Оттогава мястото пустеело, но въпреки това юдеите все още се молели за връщане на някогашната му слава по три пъти на ден. Те знаели, че ако Храмът се построял отново, щели да се сбъднат и много други неща: подчиняването на Рим, унизяването на владетеля му, който щял бъде принуден да яде „пръст като някой червей“[35], и появата на Месията.

При даденото положение обаче много юдеи вярвали, че Йерусалим при управлението на християните е не по-малко омърсен от езическия Йерусалим – клоака, пълна с кръв и идоли. Парадоксално, но онези, които отивали да отдадат почит на Храмовия хълм, вероятно не били повлияни от собствените си учители, а от примера на християнските поклонници. Разбира се, според повечето равини било по-добре човек да посвети енергията си на изучаване на Тората, чиято святост си оставала неосквернена, отколкото да пътува до гнездото на еретици, което вече бил Йерусалим. А и не било нужно да обитаваш школите в Сура и Пумпедита, далече от Свещения град, за да си на това мнение, тъй като равини имало и в Палестина – както и цял Талмуд. Учените, които го били съставили, може и да не се отличавали с педантичността, демонстрирана от събратята им на Изток, но това не накърнявало все по-сериозния им авторитет. Всъщност се смятало, че палестинските равини имат предимство пред месопотамските в няколко отношения: те били по-отворени към онези, които не били учени като тях; умеели да изпепелят с един поглед онези, които не им харесвали, и били по-нащрек спрямо заплахата, която били менструиращите жени. Независимо обаче колко ценни били всички тези особености, оказало се, че най-необичайният талант на палестинските равини бил за нещо много по-знаменателно – пренаписването на юдейската традиция по начин, който им осигурявал главната роля в нея. Контролът върху миналото за пореден път гарантирал контрол върху бъдещето.

Както в Месопотамия, така и в Палестина равините отдавна били приели, че те са водачите на юдейския народ. Излишно е да се споменава, че всичките им съчинения целели да осигурят гръмко потвърждение на този възглед. Една версия на историята, в която палестинските юдеи, объркани и деморализирани заради разтърсващата загуба на Храма, се обръщат за напътствие към равините, чиято власт и влияние не знаят граници, се разпространявала с удоволствие. Фактът, че истината била доста по-различна и че повечето юдеи от векове обикновено търсели справедливост от градски съветници, от местни големци или дори от римския губернатор, изобщо не притеснявал равините. Те били напълно убедени, че въплъщават Божията воля, и, разбира се, с течение на вековете реалността се сляла с идеала им за нея. Съперниците им за ролята на представители на палестинските юдеи започнали да изчезват от сцената. Правилата и предписанията им се приемали все по-широко. Разбирането им за това какво означава да си богоизбран започнало да граничи с категоричността. Юдейството в Обетованата земя станало решително равинско.

Това обаче не се дължало изцяло на равините и тяхната упорито затвърждавана амбиция. Донякъде трябвало да се благодари и на най-непримиримите им и заклети врагове. Палестинските юдеи, за разлика от месопотамските, обитавали християнска империя и това ги превръщало в обект на маниакален интерес от страна на господарите им. Опитите на имперския елит да изясни точното значение на *Кристианизмос* многократно довеждали до дефиниране на предполагаемата му противоположност – *юдаизмос.* Дори в Никея арианите и католиците яростно се обвинявали едни други, че са юдеи, преструващи се на християни. През следващите векове същата клевета щяла да се използва всеки път, когато някоя църковна фракция искала да обвини друга в ерес. В резултат християните все по-често представяли юдейската вяра като противопоставяща се на тяхната със своите шовинизъм и безжизненост, докато християнството било универсално и докоснато от огъня на Светия Дух. Самите юдеи, разбира се, изобщо не приемали тази характеристика, нито идеята на Църквата, че изповядват и практикуват „религия", наречена *юдаизмос.* В края на краищата концепцията за *religio* била християнска, следователно такава била и тази за „юдаизма".[A]

Въпреки това огромните усилия на църковните водачи да поставят бариери около собствената си вяра, имали мащабни последствия върху вярата, практикувана от юдеите. Границата между двете била по-добре охранявана от всякога. Но епископите и императорите не били единствените, които я пазели. Същото правели и равините. Те, разбира се, винаги настоявали, че това задължение е тяхно, но съседите им се чувствали все по-доволни, дори облекчени, да им прехвърлят ролята на стражи на Божията воля. Изправени лице в лице с величествената и заплашителна грамада на християнската ортодоксалност, палестинските юдеи все повече се безпокояли какво ли би могла да представлява собствената им властова структура и собствената им ортодоксалност. Вместо да оставят решението на Християнската църква, те предпочели да се обърнат към учените, които със своето внушително постижение да съставят Талмуда се били подготвили точно за такъв момент. „Защо един равин трябва да бъде третиран като цар? Защото царете управляват благодарение на Тората."[36] Със сигурност не особено смешна шега, но – до времето на Юстиниан – съдържаща неоспорима частица истина.

[A] Думата *юдаизмос* се среща само в християнски текстове, повечето от които датират от след покръстването на Константин. „Юдаизъм" в смисъла, в който се използва днес, е християнско изобретение. – Б.а.

И несъмнено палестинските юдеи имали отчаяна нужда от водачи. Обстоятелствата очевидно били срещу тях. Християнските власти в Светите земи възприемали трайното присъствие на някогашните си господари едновременно като предизвикателство и като позор. Въпреки че подобно на Църквата римската държава признавала юдаизма за отделна и утвърдена религия, това изобщо не означавало, че е благосклонна към него. Всъщност все по-засилващата се склонност от страна на Константинопол да налага регулации на юдеите в империята била точно обратното на толерантността. В крайна сметка хората, ограничавани от правни рамки, били хора, които по-лесно можели да бъдат подлагани на забрани и унижения. Носовете на юдеите многократно били натривани заради голия факт на второкласното им положение. Било им забранено да служат в армията, в администрацията, да си купуват роби християни. Синагогите, макар че законът се грижел да не бъдат подпалвани или превръщани в църкви, можело да бъдат ремонтирани, но в никакъв случай не се разрешавало да се строят нови. В действителност много юдеи напълно пренебрегвали това правило и то до такава степен, че забраната съвпаднала със златна епоха в строенето на синагоги. Почти всяко юдейско село можело да се похвали с такава. Случвало се дори най-скромните и отдалечени да са направени от камък, докато по-големите, градски синагоги в общия случай били толкова пищно украсени, че единствено ориентацията им по посока на Йерусалим ги правела лесно различими от църквите. Въпреки това дори за онези, които били достатъчно богати, че да поръчат всички мозайки и блестящ мрамор в синагогите, благоденствието, за което говорел този инвентар, не било изцяло положително нещо. Разцветът в Палестина се дължал не на местните жители, а почти изцяло на заселниците. Масовото преселение на християни в Светите земи може и да било донесло огромни печалби на отделни юдеи, съдържатели на странноприемници и продавачи на реликви, но заплашвало да погуби юдеите като народ. Онези, които не се покръствали, уплашени или изкушени от триумфалното перчене на християнството, се оказвали принудени непрекъснато да отстъпват от позициите си. До VI в. юдеите в Палестина вероятно били не повече от 10 процента от цялото население.[37] Макар християни-

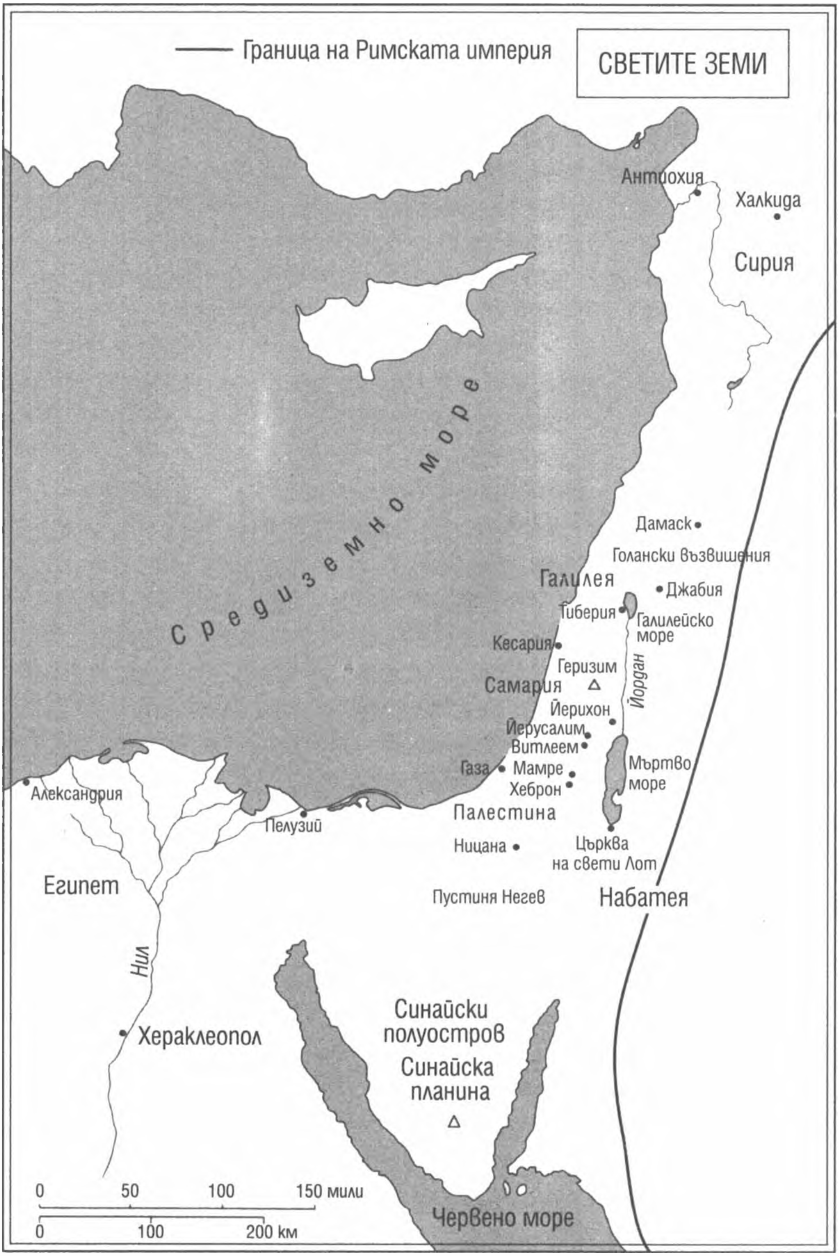
Граница на Римската империя
СВЕТИТЕ ЗЕМИ
Антиохия
Халкида
Сирия
Средиземно море
Дамаск
Голански възвишения
Галилея
Джабия
Тиберия
Галилейско море
Кесария
Геризим
Самария
Йордан
Йерихон
Йерусалим
Витлеем
Газа
Мамре
Хеброн
Мъртво море
Александрия
Пелузий
Палестина
Ницана
Църква на свети Лот
Египет
Пустиня Негев
Набатея
Нил
Синайски полуостров
Синайска планина
Хераклеопол
Червено море
0 50 100 150 мили
0 100 200 км

те да се ядосвали, че юдеите се плодят „като червеи“[38], истината била, че те отдавна били малцинство в собствената си страна.

И то все по-войнствено малцинство. В началото на управлението на Юстиниан, този заклет спонсор на страховити архитектурни изяви, група работници изкачили планина на име Береника, намираща се на около сто четирийсет и пет километра от Йерусалим.[39] От върха пред тях се разкрила забележителна гледка: в далечината се издигали Голанските възвишения – набраздено от реки плато, бележещо границата на Палестина със Сирия; долу се простирало блестящо езеро, осеяно с рибарски лодки, което било толкова голямо, че местните гордо го наричали море; покрай бреговете му полята (ли „рай, изобилстващ от жито и плодове, от вино, зехтин и ябълки“[40]. Изобщо тази земя била толкова плодородна, че дори красотата на жените избуявала неудържимо. Регионът бил познат под името Галилея и в продължение на векове служил като крепост на палестинските равини. Тиберия, град, живописно разположен в полите на Береника, точно зад езерото, се славел с единствените *батеи мидраш* – „домове за учение“ – чийто престиж можел да се сравнява с този на месопотамските. По времето на Юстиниан градът все още бил изцяло верен на великото си наследство – всичките му съветници били юдеи, разполагал с тринайсет синагоги, дори баните му били съобразени с изискванията на равините. В Палестина нямало друго място, което в по-голяма степен можело да бъде описано като стожер на еврейския живот.

По мнението на Юстиниан тъкмо това била и причината, поради която се налагало да му се напомни истинското му положение. Юдеите не били единствените, предявяващи претенции към Галилея – християните също я почитали като регион, завинаги белязан от сакралното. Самият Христос живял там през по-голямата част от живота си – обикалял из селата, изнасял проповеди от планините, ходил по водата на езерото. Единствено Йерусалим бил преди Галилея в плановете на християнските туристи. Разбира се, тяхното поведение невинаги било на ниво – независимо дали дълбаели имената си върху покъщнина, използвана от Христос, или хвърляли любовни погледи към прочутите с привлекателността си юдейски жени, била им присъща известна недодяланост. Но макар че, както печално съобщава един италиански посетител, „с юдеите винаги сме били врагове“[41], поклонниците не били главните виновници за наличното напрежение. Както в Галилея, така и на други места в Палестина много християни не идвали просто като туристи. Онова, за което наистина копнеели, била земята – пръстта, по която някога бил стъпвал Христос. В резултат църкви завзели юдейските поля, регионът бил осеян с цели села от заселници и демонстративно извисяващи се стени оградили дори най-малкия манастир, най-незначителната християнска махала. Когато работниците на Юстиниан се изкачили на склоновете над Тиберия, бил дошъл моментът самите равини да бъдат осведомени за имперските намерения. Огромна църква, предназначена да надвисне над улиците долу, щяла да бъде издигната точно на върха на Береника. Тя щяла да бъде опасана с внушителни укрепления, включващи най-модерни стражеви кули. Както на други места в империята, така и в самата твърдина на юдаизма трябвало да стане съвсем ясно: никое предизвикателство към християнската вяра не можело да остане скрито от неотклонния и всевиждащ взор на императора.

В това вторачване в равините обаче имало елемент на блъф. Юстиниан, който не се поколебал да изпрати атинските философи в изгнание, нямал намерение да закрие школите в Тиберия. Всъщност те в голяма степен обслужвали целта му. Равините осигурявали на императора живо доказателство за съществуването на религия, наречена „юдаизъм“, със свои авторитети и ясно формулирани възгледи – огледален образ на неговата собствена. Алтернативата – да признае, че в огромния океан от вери все още има такива, които плуват необезпокоявано извън мрежите на християнството и юдаизма – била много по-обезпокоителна. Самите равини вероятно също биха се съгласили с това. Все пак било доста ласкателно за претенциите им да си представят свят, в който съществуват само юдеи и християни и никой друг. Вероятно било показателно, че стражевите кули на Береника не се ограничавали само до върха на планината. Макар че присъствието на огромната църква не оставяло съмнение кой е господарят, Юстиниан се погрижил да осигури защита и на юдеите. Укрепленията се спускали по склона на планината и опасвали целия град.[42] Юдеите може и да били второкласни поданици, но поне ги прибирали в кошарата.

Имало обаче и не толкова лесни за категоризиране хора. Не всички, които стъпвали по свещената пръст на Светите земи, можели да бъдат определени като християни или юдеи. Независимо колко им се искало на императорите и на равините нещата да не стоят така, в Палестина присъствието на Бог било твърде осезаемо, във въздуха витаели твърде много спомени и мечти. В самото сърце на провинцията например имало хора, които открито осмивали както християнските църкви, така и юдейските синагоги като обители на идолопоклонничество, а всички, които се кланяли в тях – като самозванци. Самаряните – жители на регион между Йерусалим и Галилея, наречен Самария – твърдели, че те и единствено те са съхранили неподправената Божия воля. „Няма друг Бог освен Един[43] – заявявали те. – Нека вярваме в Него и в Мойсей, Неговия Пророк."[44] От тези прости предпоставки, смятали самаряните, неизбежно следвали много други неща: всички свещени книги, написани от християни или от юдеи след времето на Мойсей, били просто измамна суета; чистотата на учението, което Бог разкрил на Своя Пророк, била опорочена от разни по-късни допълнения; Йерусалим, който изобщо не бил свещен град, бил провъзгласен за такъв от Давид и Соломон по чисто политически причини. Всъщност център на света не бил нито Храмовият хълм, нито Голгота, а една гориста планина в Самария на име Геризим. Тъкмо там – върху една равна скала, наречена от самаряните Вечния хълм – бил спрял Ноевият ковчег, Авраам посегнал да жертва Исаак и били съхранени законите, дадени на Мойсей. Да вярваш в нещо различно, както правели юдеите и християните, означавало да изопачиш първоначалните учения, които Господ разкрил на древните пророци. Означавало да пренебрегнеш основния дълг на човечеството – покорство пред Бога.[45]

Излишно е да споменаваме, че нито едно от тези неща не било от полза за популярността на самаряните сред съседите им. Особено презрително отношение към претенциите им проявявали юдеите. Векове наред равините на свой ред били обвинявали самаряните в идолопоклонничество, изхождайки от предположението, че произхождат от езичници и почитат гълъб. В резултат, вместо да ги приветстват като потенциални съюзници, повечето юдеи дори отказвали да седнат на една маса с тях, камо ли да вкусят от виното и храната им, макар че отделни равини били готови да признаят, че може и да е допустимо да се изяде някое от техните варени яйца.[46] Колкото до християните, наказанията, които те налагали, впоследствие щели да се окажат по-убедителни с жестокостта си – проява на организирано от държавата насилие, провокирано от едни напълно предвидими търкания. Въпреки че самаряните имали право да служат в римската армия и на практика отдавна се радвали на впечатляваща репутация сред пълководците заради воинската си свирепост, планината Геризим била оплячкосана от християнски ловци на реликви, а Самария – залята от християнски заселници. През 484 г. търпението на самаряните най-после се изчерпало. Един епископ бил осакатен в собствената си катедрала, редица църкви били осквернени, открит бунт избухнал право в сърцето на Палестина. Макар че отначало били сварени неподготвени, местните власти безпощадно смазали въстанието. Самария се покрила с около десет хиляди трупа. Разбира се, всички самаряни били завинаги освободени от имперска служба. С върховен акт на отмъщение обаче ги прогонили от свещените склонове на Геризим, за да построят на някога голия връх църква, оградена от крепост. Един самарянски историк горчиво отбелязва за църквата: „беше издигната много висока кула, боядисана в бяло, от която бяха провесени светилници за нощта, така че цял Константинопол и Рим да ги виждат."[47]

Естествено, както всеки юдей можел да изтъкне, тази проява на отмъстителност от страна на империята не била нищо ново. Самаряните обаче не били имали четиристотин години, за да приемат загубата на най-почитаното си светилище, нито пък можели да повярват, че Господ ще позволи то да бъде трайно осквернено. И така, те били обхванати от отчаяние и гняв. Няколко десетилетия след голямото въстание, когато малка група самарянски бунтовници, „подтикнати от някаква жена"[48], се опитали да си отвоюват обратно планината Геризим от християнския гарнизон, зараждащият се метеж едва бил потушен, а през 529 г., когато по време на размирици тълпа самаряни убила неколцина юдеи и християни, искрата се оказала достатъчна, за да подпали нов пожар. За кратко изглеждало, сякаш не само Палестина, а цялата империя ще бъде разполовена, тъй като пълководец със зловещото име Юлиан като на отдавна мъртвия езически император, мъж, описван като цар, месия или „разбойнически главатар“[49], провъзгласил основаването на самарянска империя, затваряйки пътищата от север и заплашвайки Йерусалим. Добавяйки още масло в огъня, бунтовниците извършили редица демонстративни зверства, най-забележителното от които било да изгорят един епископ на огън, накладен с мощите на християнски мъченици. Разбира се, можело да се очаква, че подобни оскърбления ще предизвикат опустошителен ответ. Когато най-после дошло, имперското отмъщение било неминуемо ужасяващо. След като се принудила да влезе в битка, бунтовническата армия била унищожена с такава ефикасност, че двайсет хиляди самарянски воини паднали мъртви, включително Юлиан, безцеремонно обезглавен. Около върха на Вечния хълм издигнали нови, още по-непристъпни укрепления и склоновете на Геризим били напълно прочистени от самарянско присъствие. Междувременно в останалата част от Самария, опустошението било повсеместно. Земята, която някога възхвалявали като „най-плодородната в света“[50], сега представлявала пустош, покрита с мърша, отломки и бурени.

Колкото до самите самаряни, на тях, изглежда, не им оставало нищо друго освен отчаянието. Мнозина, изоставяйки бога, който така очевидно ги бил предал, неохотно се покръстили; други, изпадайки в безразлична изолация, се изпокрили в отдалечени села, където демонстративно покривали следите, оставяни от приходящите юдеи и християни, с горяща слама. Въпреки това имало и такива, които се опитали да продължат бунта, но не сражавайки се в Самария, а оттегляйки се зад граница. Петдесет хиляди от тях, измъквайки се от отплатата на Юстиниановите отряди на смъртта, забягнали в Месопотамия, където се оставили на милостта на стария Кавад. Шахиншахът, вместо да повярва на самаряните, че могат да му осигурят Палестина, решил да ги окове във вериги и да ги изпрати да се трепят в някаква златна мина. Въпреки това римските власти в Палестина продължили да треперят и пред най-малкия намек за самарянско прегрупиране отвъд границата. След въстанието, когато двайсет хиляди самарянски момчета и момичета били продадени в робство, било изрично постановено, че те трябва да бъдат пратени колкото се може по-далече – за предпочитане в Персия или в Индия. Перспективата, че някое от тях може да порасне в близост до родината си, била твърде обезпокоителна, за да се допусне.

И това безпокойство не било просто параноя. Въпреки изобилието в Светите земи те граничели директно с пустошта, а пустошта, както винаги, вещаела опасност. На самия праг на Йерусалим, заплаха дебнела зад всеки камък на 25-километровия път, който водел на изток към Йерихон, отдавна познат като Кървавия път[A] и не по-малко прочут с разбойнически набези от всяко друго място в империята. На юг от Йерихон, където стръмни скали се спускали към съвсем уместно нареченото Мъртво море, пейзажът, съставен единствено от прах, сол и кал, бил още по-страховит. Именно там, след изгарянето на Храма през I в., армия от юдейски бунтовници се била хвърлила в една последна, обречена битка. Но много, много преди това регионът бил станал арена на изпепеляването на един грешен народ и на всеобхватния, опустошителен ужас, до който може да доведе Божият гняв. На източния бряг на Мъртво море, където тинята била най-мръсна и зловонна, някога се издигали два велики града: Содом и Гомор. Според моралистите техните жители напълно се били отдали на порока: на изнасилване, на съвкупление с хора от собствения им пол и на публично изпускане на газове.[B,C] Изгубил търпение пред лицето на подобна поквара, Всемогъщият наредил двата града да бъдат унищожени. И така, отгоре им се стоварил истински ад. „Дим се дигаше от земята като дим от пещ."[51] Накрая от Содом и Гомор не останало нищо освен някоя

[A] Това е превод на библейското „Адумим". Според Йероним именно на този път пътникът от прочутата притча за добрия самарянин „налетя на разбойници" [Лук. 10:30]. – Б.а.

[B] Традицията, според която жителите на Содом и Гомор са имали склонност да пърдят на всеослушание, е ислямска. – Б.а.

[C] Твърдението на автора обаче има и допълнение: според исляма това се смята за грях, ако се прави по време на молитва. – Б.р.

и друга покрита с вкоравена сол отломка, която да служи за назидание на преминаващите.

Урокът обаче не бил чак толкова суров. На южния бряг на Мъртво море имало църква, а в църквата – пещера. Твърдяло се, че племенникът на Авраам, Лот, подучен от ангели, се бил подслонил там заедно със семейството си – единствените оцелели след разрушаването на Содом. Изводът от това – че праведен човек като Лот може да се е спасил от унищожение, побягвайки в пустошта – не останал незабелязан през вековете. Самаряните не били първите бегълци, потърсили убежище отвъд границите на Обетованата земя. По времето, когато християните били обект на преследване от страна на Рим, самите те били направили абсолютно същото. И дори след покръстването на Константин някои от тях отказали да се върнат от пустинята към изкушенията на ежедневието – сред скалите извън Йерусалим, точно както из планините около Антиохия или в Синайската пустиня, аскети се били опитали да построят свой Божи град. Сред голата и пълна с разбойници пустош манастирите, осеяли източната част на Палестина, трябвало да изпъкват като бастиони на рая. Обитавани от Божи воини от цялата империя, свързани чрез пътища, които пресичали пустошта като нишките на огромна мрежа, и укрепени с внушителна каменна зидария, която им придавала вид на крепости, тези *лаври*, както ги наричали, служели на Църквата във великата ѝ битка срещу демоничното като страховита първа линия на защита. В пустинята, където самият Христос бил изкушен от Дявола, единствено духовният елит можел да се надява да устои. Там слабите отпадали, а силните ставали още по-силни. Това била причината в Светите земи ударният отряд на ортодоксалността да е съставен от монаси. Калени в пещта на пустинята, те внасяли в практикуването на вярата си мъжество, дисциплина и твърдост. Повече, отколкото на всеки друг, на тях можело да се разчита, че ще приветстват мъченичеството на самаряните, че ще организират публични протести срещу всеки намек за отстъпки пред монофизитите, че ще настояват пред имперските власти да запазят спокойствие в битката срещу всеки враг на Бога. Жизненоважни задачи имало навсякъде, но най-вече – в Светите земи.

„Въоръжете се срещу ереси, срещу юдеи, срещу самаряни и срещу езичници.“ Така проповядвал Кирил, златоустият епископ на Йерусалим, през първия век от съществуването на града като християнска столица, предупреждавайки покръстените там за специалната мисия, с която ги бил натоварил Господ. „Мнозина са враговете ви – въоръжете се.“[52] Два века по-късно вече навсякъде можели да се видят следите от това колко успешен се оказал призивът на Кирил към борба – на хълма над Тиберия, на върха на Геризим, в разпадащите се останки от изоставените храмове. Въпреки това за може би най-значителната победа нямало много видими следи. В съветите си към покръстените Кирил се спрял на една особено голяма заплаха: „Ако някоя книга не се чете в църквата, не я чети и ти, дори и насаме.“ И най-вече предупредил за фалшивите писания: „наричаха се „евангелия“, но бяха лъжливи и пълни с измислици.“[53] Разбира се, подобно предупреждение сигурно е било валидно навсякъде, но най-вече – в Светите земи. Все пак не всеки християнин там бил непременно ортодоксален. Желанието да вървиш по стъпките на Христос, не значело непременно, че приемаш постановленията на Никейския събор. Космополитният характер на Светите земи давал поводи както за тревога, така и за самодоволство. Никъде другаде в света, както Кирил правилно бил отбелязал, не било по-вероятно да се натъкнеш на забранени евангелия, забранени доктрини и забранени идентичности.

Още повече че преселниците не били единствените еретици в Палестина. Лагеруващи на границата между християнството и юдаизма, върху една територия, която след Никейския събор станала още по-ожесточено охранявана ничия земя, все още живеели известен брой упорити заселници. Юдеи, които „почитали Христос като богоугодник“[54], и християни, които копнеели да видят Храма възстановен – как можели да бъдат категоризирани тези хора? Като опасни мошеници, бил гръмкият отговор на Църквата, „тъй като макар да твърдят, че са едновременно юдеи и християни, всъщност не са нито едно от двете“[55]. Като добавим към този обезпокоителен списък и самаряните, тайно подозирани, че са сложили началото на гностическата напаст, напълно разбираемо е, че епископи като Кирил смятали смесицата от вери в Палестина за толкова опасна. За учените от неговото поколение заплахата от ерес в Светите земи изглеждала не по-малка от друг път. В крайна сметка, ако един юдей можел да бъде християнин, а един християнин – юдей, кой знае още какви чудовищни комбинации от вери били възможни.

В претъпканите с ръкописи библиотеки на Светите земи със сигурност все още съществували отговори на този въпрос за онези, които имали очи да ги видят. Прилежният книжен плъх Йероним, едновременно ужасен и очарован, разказва за прочита си на евангелие, написано на иврит, съдържащо отвратителното учение на някакви сектанти, наречени *назореи*. Тези еретици, които имали нахалството да твърдят, че водят началото си от изконната Юдейска църква, която била съществувала още преди появата на Павел на сцената, проповядвали нещо наистина невероятно – че Светият Дух е не само от женски пол, но и небесна „майка“[56] на Христос. И това не било най-лошото. За истинските познавачи на ересите назореите били нищо работа. Водещият специалист на Църквата по тези въпроси, кипърски епископ на име Епифаний, се натъкнал на един още по-зловещ опит да се отровят вярващите с токсина на юдейството. Описвайки пред потресените си читатели съществуването на християни, отричащи Троицата и твърдящи, че Иисус е бил просто човек, който е спазвал Мойсеевия закон и който се е обръщал по посока на Йерусалим, докато е изричал ежедневните си молитви, ерудираният епископ набедил учител на име Евион – истинско чудовище по мнението на Епифаний, което било смесило юдаизма с „гнусотата на самаряните“[57], да не говорим за огромното количество други ереси. Подобна фигура била самото олицетворение свят, в който християните и юдеите били забравили истинското си място; свят, в който нищо не можело да спре някой изобретателен еретик да „вземе по едно поучение от всяка секта и да ги изкопира всичките“[58].

В такъв случай нищо чудно, че епископи като Кирил и Епифаний, подкрепени от войнствения плам на местните монаси и силата на империята, се трудили дълго и усилено, за да наложат ортодоксален модел на християнство в Светите земи. Нищо чудно и че юдеите, застрашени от подобно начинание, гледали с все по-подозрителна омраза към онези от своите, които все още се осланяли на Христос. Хора като назореите или *евионитите*, притиснати и от двете страни, се оказали изтикани още по-надълбоко в сенките. Те нямало какво да правят на бойното поле на враждуващи вери, което вече била Палестина, освен да потънат в още по-голяма забрава. В края на краищата ничията земя се оказала невъзможно място. По времето на Юстиниан вече нито един епископ, нито пък някой равин не си и помислял да се занимава с ебонитите. Доктрините и делата им станали толкова незначителни, че били почти напълно забравени. Християните и палестинските юдеи, независимо колко силно се мразели, постигали съгласие поне за едно нещо – хибридите излизали извън всякакви граници.

Вероятно съвсем буквално. Ако евионитите и подобните на тях успявали да водят някакво несигурно съществуване в християнската империя, това наистина можело да се случи единствено в покрайнините – може би на Голанските възвишения над Галилея или в пограничните области, разположени навътре в пустинята.[59] За онези, които Църквата била набедила за еретици, както и за бегълците от Самария, най-сигурни изгледи за оцеляване вече предлагала не вътрешността на страната, а пустошта. В резултат се стигнало до любопитен парадокс – макар на границата между Палестина и пустинята да се били заселили ударните части на християнската ортодоксалност, монасите и аскетите, там все още се пазел спомен за състоянието на света преди установяването на християнството като държавна религия, когато границите между враждуващите вери не били така добре очертани. Точно както внушителната каменна зидария на *лаврите*, или пустинните манастири, провъзгласявала триумфа на новото, така – макар да не били толкова осезаеми, но все пак се забелязвали от онези, които имали желание да ги открият – присъствали и избледнелите следи от един много по-древен ред. В пущинаците между Палестина и Синай например имало светилища, построени от диваци, които все още почитали цял куп богове, или от „политеисти“, както ги наричали с презрение. Същевременно сред скалите над Мъртво море не било нечувано тайнствени свитъци да бъдат изровени от „кухини насред планината с много писания в тях“[60] – свитъци, за които можело да се окаже, че съдържат версии на юдейската Библия, но невероятно древни и с необичайни и различни тълкувания. Тоест очевидно изгледите за оцеляване на иначе отдавна забравени ръкописи сред сухите пясъци не били съвсем отчайващи; може би същото важало и за отдавна отмрели доктрини.

Все пак в пустошта, извън обсега на християнската империя и на монасите, заели периферията ѝ, нямало кой толкова да се интересува кои богове почитат хората, кои книги четат или на кои забравени вярвания се отдават. В пустошта никой не охранявал границите на верите, които навсякъде другаде били оградени веднъж завинаги.

Вълците на Арабия

Подобно на пясък, носен от източния вятър, следи от странните и различни вери, които се зараждали в пустинята, все още се срещали дори в Светите земи. На около трийсет километра южно от Йерусалим например, на място сред открити поля, наречено Мамре, езичници, идващи отвъд границите на Палестина, се събирали всяко лято, „за да отпразнуват великолепно празненство“[61]. Корените на този празник били невероятно древни, тъй като се фокусирали около един дъб, който бил най-старото дърво на света. Нито на юдеите, нито на християните им хрумвало да оспорват този сензационен произход. Всички били съгласни, че дървото е „древно като творението“[62] и освен това – че било любимото на Авраам. Кладенец, изкопан от патриарха, все още стоял до него и макар че благодарение на безпощадното внимание на християнските ловци на реликви от самия дъб отдавна бил останал само един окастрен пън, около него все още витаела несъмнена аура на святост. В първата книга от Библията пише, че седнал в сянката на дъба, Авраам посрещнал трима тайнствени непознати, които му донесли хубавата вест, че съпругата му, Сара, която дотогава била безплодна, ще му роди син. После двама от странниците продължили по пътя си, но третият, осведомявайки Авраам за намерението си да унищожи Содом, се разкрил като самия Господ.

В такъв случай нищо не можело да бъде по-оскърбително както за юдеите, така и за християните от организирането на празник на подобно място; естествено, както едните, така и другите многократно се били опитвали да го избавят от скверното внимание на езичниците. Още по времето на Иисус един юдейски цар бил издигнал голяма стена около дървото и кладенеца,

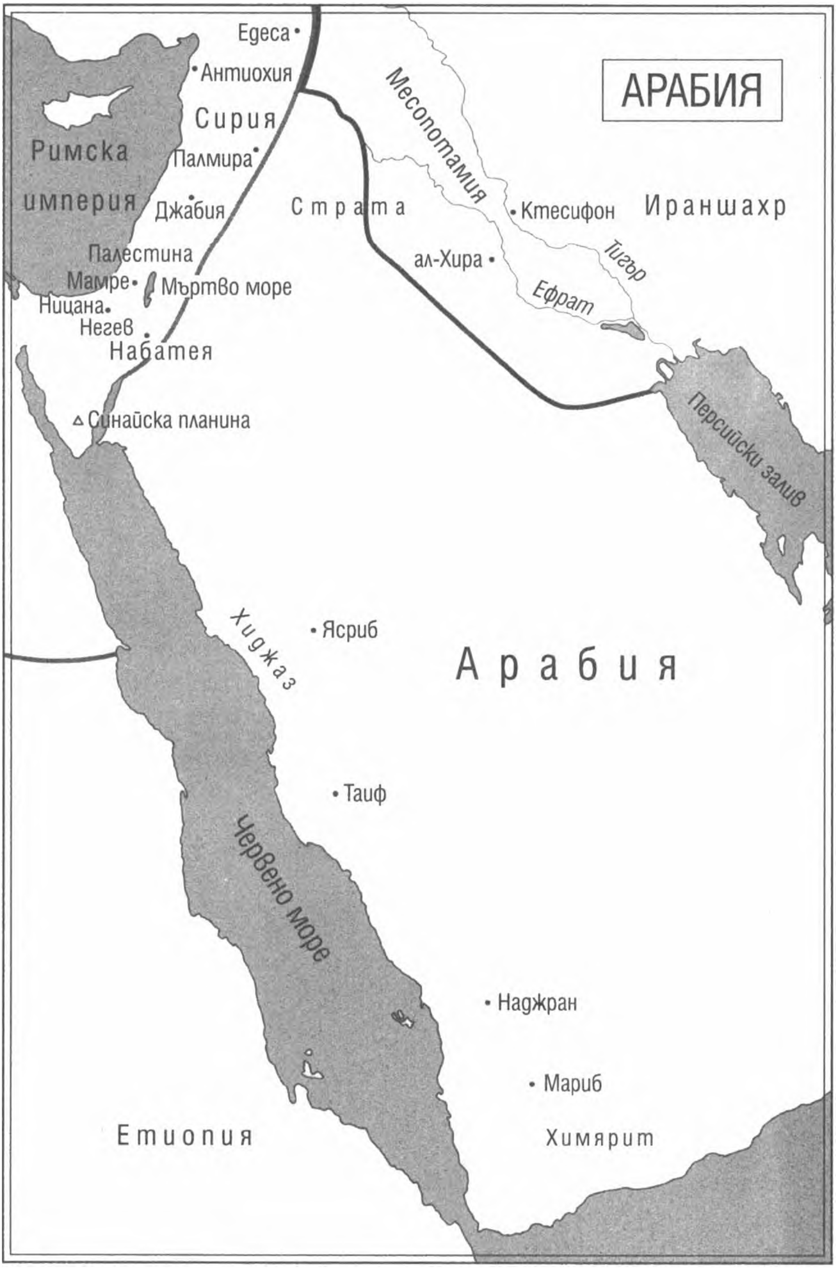
АРАБИЯ
Едеса
Антиохия
Сирия
Римска империя
Палмира
Джабия
Палестина
Мамре
Мъртво море
Ницана
Негев
Набатея
Синайска планина
Месопотамия
Страта
Ктесифон
Ираншахр
ал-Хира
Тигър
Ефрат
Персийски залив
Хиджаз
Ясриб
Арабия
Таиф
Червено море
Наджран
Мариб
Етиопия
Химярит

за да обособи мястото – *маком*[A] – където Авраам „бе стоял пред лицето на Господа“[63]. Около триста години по-късно Константин го надминал, разпореждайки се точно над дъба да бъде построена църква. И нищо изненадващо – християните били стигнали до извода, че тримата странници, посрещнати от Авраам, може да са били единствено Троицата и че следователно Мамре винаги е било място на „съвършена святост, обречено на служба в името на нашия Спасител“[64]. Разбира се, според строгата преценка на Константин всички претенции на езичниците към мястото били просто лъжа и богохулство. Лишен от скверното струпване на идоли и окървавени олтари, дъбът се разкрил във вида, който имал по времето на Авраам – на изцяло християнско дърво.

Езичниците обаче, пренебрегвайки тази абсолютна истина, продължили да посещават Мамре. Повече от век след като Константин се опитал да забрани летния им празник, те все още се тълпели край свещения дъб, където принасяли в жертва петлета, изливали вино и хвърляли печива в кладенеца на Авраам и демонстративно се въздържали от секс. Подобно поведение във време, когато езичеството навсякъде другаде в Светите земи било подложено на тормоз, изисквало голям кураж. Не било особена изненада и че по-голямата част от посетителите на празника не идвали от Палестина. Всъщност принадлежали към народ, който в Близкия изток масово презирали като „най-суеверния и невеж на света“.[65] Тяхното неуважение към монарсите и техните закони отдавна било известно.

Арабите, племена, обитаващи безкрайната пустош, която се простирала на юг от Плодородния полумесец, можели да се похвалят с по-древна история на варварство от Персийската и Римската империя. „Обитавайки най-отдалечените части на пустинята, те не подлежат на никакъв контрол“ – това положение било толкова скандално неестествено, че дори царят на Месопотамия от времето, когато Соломоновият храм все още бил на мястото си в Йерусалим, решил да го отбележи.[66] Хиляда години по-късно отношението към тях не се било променило.

[A] Думата се превежда и като „синагога“. Авраам играе важна роля и в християнтсвото, и в исляма, и в юдаизма (наричани аврамически религии). – Б.р.

Арабите, изглежда, все още нямали никакво желание да водят уседнал живот. Ненавиждали ги не просто като езичници, а като езичници, живеещи в шатри. За един аристократ в двореца му, както и за един селянин на полето, непоправимата безцелност на тези номади била едновременно заплаха и оскърбление. Масово се смятало, че арабите, в своята ненавист към нормите на цивилизацията, се отличават с почти безграничната суровост на пустините, из които се спотайвали. По-низши от хора, те били нещо повече от зверове. По време на битка често изпивали кръвта на жертвите си и както гласяла злостната мълва, дори докато правели любов, „били доста необуздано жестоки – както мъжете, така и жените“[67,A]. Неспокойните пътници, дръзнали да излязат извън градовете и стопанствата, гледали на полуголите араби, покачени върху конете или камилите си, като на заплаха, не по-малко смъртоносна от най-свирепия пустинен хищник. „Тъй като, подобно на хищни птици, които само трябвало да зърнат плячката си от небето, за да връхлетят върху нея с извадени нокти, те задигали всичко, до което успеели да се докопат.“[68]

Обида, която несъмнено би се харесала на самите араби. В много отношения да бъдат свободни и страховити като хищни птици, било най-съкровеното им желание. Онова, което другите хора осъждали като безцелност, за тях било свобода. „Пътувах с кафяв камшик с разплетена дръжка и развети ресни.“[69] Да яздиш така, обграден единствено от безкрайния хоризонт, означавало да се смяташ – с рядка и самодоволна убеденост – за абсолютната противоположност на роба. Независимо къде се събирали – в сянката на украсена шатра или край огън под звездите – арабите винаги пеели песни в прослава на виното, тънкокръстите жени и воините, непризнаващи господар. Пустинните номади може и да били презирани, но също така всявали страх. Когато персите набедили Заххак, царя демон, че е един от тях, а римляните ги обвинили, че поробват и отвличат от името на Дявола, на ара-

---

[A] Цитиран е историкът Амиан Марцелин (ок. 330–395), който е написал следното: „Не е разбираемо желанието, с което и двата пола се отдават на брачниудоволствия“; също така той е описал случай на сарацин, който изпил кръвта на врага си. – Б.р.

бите им било засвидетелствано един вид признание. В крайна сметка по-добре разбойник, отколкото слуга. Кои били поданиците на шахиншаха или на цезаря, че да твърдят друго?

В действителност обаче арабите не били точно вълците единаци от кошмарите на жертвите си. Царството им било неумолимо сурово и никой от тях не можел да оцелее сред пясъците, солниците и брулените от вятъра вулканични скали без останалите, които да се грижат за него. Дори за най-дръзкия и горд воин семейството било всичко. „Следваме примера на предците си, които разпалваха войни и се държаха за рода си."[70] Тази гръмка хвалба изразявала същината на арабската идентичност. Обширни мрежи от сродници се сливали в племе. Всички мъже, които можели да заявят, дори без основания, че произлизат от някой *имам* – родоначалник – се смятали за негови синове. Подчинявайки се на своя наследствен обичай, или сунна, воини, които в противен случай биха се разкъсали едни други на парчета, можели да се обединят, без да изгубят достойнството си, и да се нахвърлят върху съседите си, които правели същото. Най-голямата радост в живота на арабина, дори по-голяма от ограбването на кервани и жертването на камили в чест на някоя хубавица с кожа с цвят на слонова кост, била смъртната вражда с друго племе. От нея можело да се спечели много: почести, вълнения, може би дори някой и друг кладенец. Фактът, че подобно съперничество било напълно безсмислено, че в него имало нещо неизменно и безпощадно като самата пустиня, изобщо не намалявал удоволствието на онези, които му се отдавали. Великите подвизи, извършени от предците на дадено племе, рецитирани във възторжени – макар и подозрително еднакви – стихове от поетите му, осигурявали на воините му едновременно контекст и вдъхновение. Спомени за древни битки, стига да бъдели украсени с достатъчно въображение, можели да възвеличат дори най-жалкото сборичкване. В резултат сред арабите миналото и бъдещето били почти неразличими. Макар да се случвало някой особено скорошен и вълнуващ епизод да послужи на племето, което го отбелязвало, като следа в иначе безкрайните пясъци на времето, било достатъчно да се спечели някоя нова битка, да се задигнат нови животни или жени, за да бъде тази следа веднага заличена и напълно забравена. Разбира се, преданията, които всяко племе с обич съхранявало, нямали нищо общо с нещо толкова отегчително като хронологията. Те били познати просто като *айям* – „дни“.

Въпреки това дори в най-отдалечените краища на пустинята арабите никога не били напълно изолирани от значимите събития във външния свят. Всъщност обратите в държавната политика неведнъж променяли целия им начин на живот. Имало например време, когато арабските търговци били прочути с приятната си миризма, понеже тамянът – ароматна подправка, която някога била горена в почти индустриални количества върху езическите олтари – се добивал най-вече в Химярит, в най-южната точка от полуострова им. По времето на Соломон царицата на тази земя производителка на тамян, известна като Саба[A], посетила великия цар в Йерусалим, оставяйки след себе си разкошна благоуханна следа, а в по-късни времена обитателите на тази земя се прочули сред римляните като най-щастливите и просперирfalls хора. Всичко това обаче се променило с отхвърлянето на езическите богове. Христос нямал нужда от тамян. Търговията между Римската империя и производителите на тамян от Химярит замряла. Арабите, които вече не се славели с парфюмите си, се прославили с вонята на кожа и камилски нечистотии. Керваните може още да се влачели през пустинята, но онези, които яздели редом с тях, сега играели унизителната и несигурна роля на посредници. Фактът, че си струвало камили, натоварени с всички богатства на Индия – пипер, скъпоценни камъни и кастрирани слуги – да се тътрят през пясъците към Палестина и Сирия, се дължал изцяло на прищевките на далечни императори и сметките на местни управници. Възобновен договор тук, затворена митница там и всичко можело внезапно да се промени. Търговци, камилари, разбойници – всички можели да бъдат разорени за една нощ.

Страдайки от тази несигурност, винаги имало арабски племена, които копнеели да поставят съдбата си на по-солидна основа. Някои от тях като набатейците например – народ, населявал южните покрайнини на Палестина – се възползвали

[A] Става дума за Савската царица. Царството ѝ е известно още като Сава, Шаба или Шева. – Б.р.

от местоположението си на търговските пътища между пустинята и Средиземноморието, за да основат един невероятно просперираш търговски център, съсредоточен около обагрената им в розово столица Петра. Други, устремени към властта, си поставили за цел да проникнат в градовете на други народи и след това да се домогнат до командните им висоти – политика на „кукувица в гнездото“, която обяснява защо царете на Едеса били от арабски произход. Въпреки това независимостта на подобни царства, заплашени от господстващата сянка на Римската империя, винаги била изложена на риск. Още през 106 г. царство Набатея било напълно погълнато и преустроено в провинция Арабия и макар Едеса да устояла на официална асимилация от страна на империята в продължение на още 150 години, никога нямало и най-малко съмнение, че е в напълно подчинена позиция. Богатство и положение – това явно определено били неща, които арабите можели да постигнат. Цената обаче била висока: загуба на чест, на свобода, на всичко, което значело да си арабин.

Как тогава можело да се излезе от тази заплетена ситуация? През 270 г., само няколко десетилетия след присъединяването на Едеса, се появило впечатляващо знамение. Зенобия, царицата на оазис на име Палмира, намиращ се между Антиохия и Ктесифон, предявила претенции към целия римски Близък изток. Сирия, Египет и голяма част от Мала Азия паднали при внезапната атака на армиите ѝ. Разбира се, звездният ѝ миг не траял дълго – сразена през 272 г. край Антиохия, тя била отведена в Рим и изложена на показ като жив трофей, а столицата ѝ в пустинята била оставена на бавна разруха и забрава. Но истинското значение на краткото ѝ, подобно на комета проблясване, не било толкова в траекторията му, колкото в обстоятелствата, които го направили възможно. Поражението и унижението на Зенобия напълно повторили съдбата, която дванайсет години по-рано имал император Валериан. Онзи, който го пленил, разбира се, бил конкурентен монарх, господар на владение, не по-малко страховито от самия Рим, а именно – на наскоро основаната империя Иранoccupation.

по начин, който вече никой римски император нямало да може да пренебрегне. Въздигането на Сасанидската династия имало важни последствия и за арабите. Изведнъж се оказало, че пустините, които обитавали, са граница не на една суперсила, а на две. Разположени на най-смъртоносния геополитически разлом в света, те вече никога нямало да могат да претендират за какъвто и да било неутралитет. Въпреки това гибелното търкане на огледалните тектонични плочи на Рим и Ираншахр, макар че завинаги смазало независимостта на градове като Едеса и Палмира, означавало както беди, така и възможности за пробивните араби. В края на краищата какво можело да бъде по-ценно в една военна зона от отряди опитни бойци? И Рим, и Персия имали спешна нужда от военна мощ. И така арабите се оказали в положение да продадат услугите си на онзи, който предложи най-високата цена.

За римляните, разбира се, наемането на варвари изобщо не било новост. Както покрай Рейн преди рухването на западната империя, така и покрай границите на Сирия и Палестина имперските власти имали опит в използването на племена като съюзници: като федерати. Дори преди появата на персийската заплаха, още през II в., римляните успешно подкупили и приласкали редица племена да поддържат мира в пустинята и образецът на това съюзничество, самудяните, дълго щял да бъде възхваляван от арабските поети.[71] И вероятно с право, тъй като демонстрирал, че дори гордо и непоправимо буйните пустинни племена при определени обстоятелства могат да бъдат склонени към *ширкат* – „съдружие“.[72] Този извод, на фона на ескалиращия конфликт между суперсилите, определено не убягнал на амбициозните племенни вождове. Хоризонтите постепенно се разширили, фантазиите полетели. През 328 г. например един арабски военачалник бил погребан под паметник, който високопарно го обявявал за „цар на всички араби“. Титла, която била колкото измислена, толкова и безпрецедентна, но същевременно – много показателна. Колкото по-ожесточено Рим се съревновавал с Ираншахр за услугите на пустинните племена, толкова по-голяма била потенциалната печалба за самите племена. Макар че съюзът със самудяните отдавна се бил разпаднал – според арабските предания прекъснат по забележителен начин от мълния, – други федерати бързо заели мястото им.[A] Показателно е, че от IV в. нататък римски автори започнали да използват нова дума за обозначаване на арабите, дума, която явно водела началото си от *ширкат* – „сарацини“.[73] Макар че самите римляни изглежда нямали никаква представа какво е първоначалното ѝ значение и че за тях „сарацините“ продължавали да бъдат номади, разбойници и диваци, начинът, по който я употребявали, все пак говорел за един нов, зараждащ се ред. В зейналите пустини между Палестина и Месопотамия арабските племена вече не действали на наемни начала. Макар все още да се отдавали на любимите си удоволствия – отвличане в робство, крадене на добитък и нападения над кервани и погранични постове – те все по-често го правели от името на враждуващите суперсили. „За арабите и от двете страни – започнали да забелязват обезпокоените обитатели на Плодородния полумесец – войната между Персия и Рим всъщност е източник на огромни печалби.“[74]

Никое място не илюстрирало това по-добре от един град, славещ се из цяла Арабия като образец на могъщество и разкош. Ал-Хира се намирала само на няколко километра на юг от Сура, в южната част на Месопотамия, но във всяко друго отношение била далеч от равинските школи. Разположена в оазис между Ефрат и пустинята, тя се явявала люлка на хибриди. Макар да била от ключово значение за сасанидската отбрана – страховитата крепост, която препречвала достъпа до Ктесифон от юг, – тя била управлявана не от персиец, а от арабин. *Бану Лахм* – „синовете на Лахм“ – отдавна обитавали региона, където се радвали на доходоносно съществуване като наемници на служба при шахиншаха.[B] Дори по времето на Пероз, въпреки всички изкушаващи сътресения, съпътствали царуването му, те останали верни на персийския Трон. Това решение било напълно преднамерено и когато му дошло времето, им послужило по забележителен начин. Кавад, вечният новатор, удостоил лахмидите

[A] През IV в. някои военни части в Палестина и Египет все още се описвали като самудянски, но доколкото знаем нямало нито една такава част извън Римската империя. – Б.а.

[B] Лахмидите са арабска царска династия, съюзници и васали на Сасанидите. – Б.р.

с безпрецедентно повишение, когато, малко след избухването на войната с Рим през 502 г., назначил младия им и невероятно способен вожд Мундир за цар на всички разпръснати арабски племена, които тогава се съюзили с Ираншахр. Ал-Хира, бидейки хаотична съвкупност от поселища, където вместо кирпичени постройки имало шатри, вместо градини – пустинна растителност и вместо житни поля – стада камили, осигурила на лахмидския водач идеалния декор за невижданата дотогава смесица от царственост и бандитщина. Неслучайно на езика на лахмидите името на града означавало „лагер“[75]. Мундир, който прекарвал половината си време там в дворец, а другата половина – в шатра, искал да съчетае най-доброто от персийската изтънченост с най-благородните традиции на собствения си народ. Заграбеното се използвало не само за укрепване на боевата му мощ, но и за осигуряване на блясък и удоволствия в живота на арабина. От стрелци, яздещи камили, до поети; от разбойници до танцьорки – Ал-Хира можела да се похвали с всичко това. В града се срещали дори писари, понеже – както с право се твърдяло – там арабският за пръв път придобил писменост. Разбира се, мястото привличало постоянен поток от преселници от цялата пустиня, всичките жадуващи за закрилата, която Мундир така самодоволно можел да им предложи. „Едно денонощие в Ал-Хира, се казвало, е по-ефикасно от цяла година лечение.“[76]

Никое друго място в сферата на влияние на Римската империя не можело да се похвали с такава бляскава привлекателност. Този факт обаче отразявал не липсата на контакти между арабите и Рим, а по-скоро самият им диапазон и древност. В западните покрайнини на пустинята идеята, че номадският и градският начин на живот може да се смесят, не се възприемала като нещо екзотично. Набатейците, както и много други племена, били поданици на Римската империя от векове. Техен член дори се бил издигнал до положението на цезар – Филип, императорът, който ръководил честванията по случай хилядагодишнината на столицата, идвал от град на границата, на изток от Галилейско море, заради което получил и подигравателното прозвище „Арабина“. Съществуването на селища като родния град на Филип точно на границата с пустинята било достатъчно доказателство за неподправената охота, с която арабите – не по-малко, отколкото който и да е друг народ в империята – приветствали *Pax romana*[A] и и започвали да водят уседнал живот.

Това обаче било най-забележимо в Негев – пустинята, която се простирала между Синай и Петра, където дори по времето, когато Мундир установявал властта си в Ал-Хира, лозя и маслини магически никнели от пясъка. Ако човек тръгнел по един от павираните пътища – *strata* – които пресичали региона, след известно време пред него щял да се материализира цял град, издигащ се като мираж над пустошта, рай от обработваема земя, каменни къщи и бани. Чудо? Едва ли. Неспирната битка с пясъците можела да бъде спечелена единствено с усилен труд, чрез изнурителна поддръжка на резервоари, акведукти и водоеми. Въпреки това градовете на Негев, макар понякога водата в тях да била възсолена и покритата единствено с храсталаци пустиня да се простирала гола във всички посоки, действително играели ролята на аванпостове на по-широкия свят отвъд. Дори в най-отдалечения край, в едно изолирано селище на име Ницана, използвано от поклонниците, отправили се към Синайската планина, като последна спирка по пътя, имало чиновници, които владеели писмен гръцки, и начинаещи правници, които учели латински. Повече от два века след като Константин бил задигнал Паладиума за новата си столица, в местната библиотека имало дори копие на „Енеида". Времето и пространството в Ницана се размивали, тъй като митовете, които бил възпял Вергилий, били далеч по-стари от него, по-стари даже от самия Рим. В избледнели папируси дълбоко в безлюдната пустош все още витаел спомен за дворците на Олимп, където гръцките богове се изтягали на разкошни ложета, докато богини с големи очи им правели компания, а вечно красиви младежи им сервирали вино.

Тоест при наличието на достатъчно време явно дори „вълците на Арабия"[77] можели да бъдат превърнати в правници или литературоведи. Несъмнено, по отношение на градове като Ницана – където изумителното количество хидротехнически съоръжения били придружени от учудваща липса на защита – наистина изглеждало, сякаш пустинята е опитомена. Което ве-

---

[A] Римския мир (лат.) – дълъг период на относителен мир в Римската империя от 27 г.пр.Хр. до 180 г. – Б.пр.

роятно било успокоително, като изключим, че имперските власти всъщност нямали желание да обезсилят всички сарацини. Покрай границите на империята, където лахмидите на Мундир извършвали все по-дръзки нападения, имало спешна нужда от тяхна собствена ударна сила. Много римски бази можели да се похвалят със сарацински лагер – *хира*. Други струпвания на арабски федерати – цели градове от шатри, изпълнени с непостоянно население от воини, коне и камили – били под командването на племенни вождове, а не на римски офицери. По времето на Юстиниан най-голямото от тях – пренаселено място на изток от Голанските възвишения на име Джабия – станало за Сирия и Палестина онова, което била Ал-Хира за Ктесифон: ключова защитна крепост. Племето, което живеело там – *бану Гасан* – очевидно било копие на лахмидите, тъй като „синовете на Гасан“ също съчетавали свирепа вярност към имперските си покровители с високомерен арабски шовинизъм. Разбира се, латинският, който говорели в Джабия, не приличал на Вергилиевия. Изразите, които арабите от границата знаели, не били заети от поети, а от армията. В течение на предишните векове цялата страховита необятност на римския военен апарат се отразила неизличимо върху езика, говорен от федератите. Така например пограничните лагери – *castra* – снабдили арабите със собствената им дума за крепост – *каср*. Също така *strata* – павираните пътища, строени от римските военни инженери, за да свързват лагерите покрай границата – дали името си на цяла пустиня на юг от Палмира. Всъщност влиянието им върху федератите било толкова голямо, че *сират* – формата, която латинската дума приела в арабски – може да означава почти всякакъв вид път.[78] *Strata*, тези огромни бразди от пясък и камъни, които прорязвали дори най-суровите местности, станали за арабите самата квинтесенция на път.

Не че самите те имали особена нужда от павета. Все пак какви разбойници щели да са, ако не умеели да се придвижват без път? В началото на 529 г., когато Мундир внезапно се появил в Северна Сирия, грабейки и палейки почти до стените на Антиохия, тромавият отговор на местните власти не бил по-различен от този на някой клет селянин, открил кошарата си празна. „Той действал с такава бързина и безпощадна прецизност, че неизменно изчезвал заедно с плячката си, преди властите да успеят да разберат какво става, камо ли да пристигнат, за да го спрат."[79] На атака от такъв порядък можело да се отговори само с контраатака и Юстиниан го знаел. Няколко месеца след като Мундир вилнял из Сирия, той короновал свой собствен арабин. Предвидимо, изборът му паднал върху главатаря на гасанидите – млад, но вече опитен военачалник на име ал-Харис, или както бил познат сред покровителите си – Арета. Повикан от Джабия в Константинопол, гасанидският принц бил разкошно пременен в бялото копринено наметало на римската монархия и украсена със скъпоценни камъни корона.[80] Назначението му свидетелствало за типичната за Юстиниан способност да разпознава таланта. Арета – в не по-малка степен от Мундир – бил смел, харизматичен и далновиден. И нещо повече – определено се наслаждавал на кръвната вражда. Неотдавна борбата между двамата военачалници била придобила свой собствен яростен и смъртоносен облик, колкото личен, толкова и безмилостен. Както се и очаквало, въпреки амбицията му да установи „вечен мир"[81] между двете империи, мирният договор, който подписали Юстиниан и Хосроу през 532 г., по никакъв начин не отслабил взаимната омраза между арабските им протежета. Гасанидът и лахмидът продължили да се мерят с поглед през пясъците на пустинята.

Но непоколебимостта на взаимната им омраза не се дължала единствено на политическата им лоялност, нито на личната им суета. Нито Арета, нито Мундир имали някакво съмнение, че участват в стълкновение, отиващо отвъд границите на този свят. Ако християните гледали на пустинята като на арена, където Божиите бойци можели да изпробват издръжливостта си срещу цели армии от демонични съперници, то на един арабин не му трябвало да се покръсти, за да съзре в нея царство на духове. Много от духовете – независимо дали били носени от горещия вятър или обитавали осеяни с кости солници – били изключително зли, но това в никакъв случай не важало за всички. Някои, например совите, които излитали от главите на мъжете, паднали в битка, били в ролята на пазители на дадени воини, докато други бдели над определени места. Благосклонността на божественото можела да се почувства навсякъде, където имало вода или сянка, или просто поразително красив пейзаж.

Арабите нямали нужда от идоли, още по-малко от храмове, за да усетят присъствието на някой бог. Фокус на благоговението им много по-често били природни обекти – ако не дърво като в Мамре, тогава поток, планински връх или пък скала. Така или иначе, имало само един сигурен критерий за святост. Един бог не можел да бъде смятан за такъв, ако от време на време не прочиствал светилището си от насилие. В определено време и на определени места племена, които иначе биха се избили в яростна самозабрава, се събирали на територия, определена за свещена – *харам* – където участвали в радостни и мирни празненства като онези, които се провеждали всяко лято в Мамре. За главното светилище на арабите, разположено сред палмови дървета някъде в пустинята на юг от Палестина, където местните се събирали два пъти годишно за по месец и повече, се твърдяло, „че дори дивите зверове живеят в мир с хората и помежду си“[82]. Не че пацифизмът бил на дневен ред през цялата година. Пустинните богове, далеч от светилищата си, рядко имали нещо против кръвопролитията. Всъщност понякога дори ги изисквали. В Ал-Хира например имало два камъка, посветени на бог на име Душара, които поклонниците му редовно обливали с кръв.[83] Друго божество, Ал-Узза – „Могъщата повелителка“ – била почетена с едно още по-впечатляващо кръвопролитие, когато през 527 г. Мундир пожертвал четиристотин християнски девици в нейна чест. Подобна богиня – способна да освети лахмидската столица като *харам* и същевременно да покровителства най-ужасяващи зверства – едва ли можела да е по-подходяща за нуждите на пълководеца.

Въпреки това и тя, и Душара, както и всички останали пустинни богове, си оставали някак странно анемични. За поклонниците им много от тях били просто имена. В резултат арабите рядко проявявали постоянство в привързаността си. Божество, което не помагало на племето в битка, не се грижело за прехраната му или плашело камилите, било изоставяно без никакво колебание. В много оазиси имало олтари, „стари на години, покрити с надписи, изписани с древни букви на непознати езици“[84], издигнати в чест на богове, които никой не помнел. Храмовете спокойно се ползвали като кошари за кози.[85] В очите на християнските учени – чийто страх от демони като Артемида често бил форма на неохотно признание за присъщия им чар – арабските богове изглеждали успокоително безжизнени. Дори опитите да бъдат охулени рискували да ги направят по-интересни, отколкото били в действителност. Когато Епифаний, същият неуморен каталогизатор на ереси, който осъдил евионитите, обърнал светнал поглед към Душара, той заявил, че поклонниците на божеството – в богохулна пародия на християнската вяра – го смятали за родено от девица – *ка'иба*. Епископът обаче не бил чул добре: Душара не бил бог на *ка'иба*, а на *ка'ба* – „куба“, или черния и гладък камък, който набатейците почитали като въплъщение на божеството в едно светилище на юг от Мъртво море.[86] Душара определено не можел да се похвали с нещо толкова възвишено като майка девица.

Междувременно много араби започвали да отдават почитта си на бог, който имал такава майка. Набатейските градове се изпълнили с църкви и дори в най-дивите части на пустинята, далече от императори и епископи, цели племена приемали християнството. Често в това се съдържала сериозна доза опортюнизъм, тъй като било добре известно, че римляните биха удостоили със закрилата си единствено събратя по вяра. Въпреки това гасанидите – и особено Арета – далеч не били безразлични. Те отказали да изоставят подчертано монофизитския характер на вярата си. Построили – впечатляващо масивна сред лагера им в Джабия – внушителна църква. В несекващата си вражда с лахмидите демонстрирали вярност към Христос, не по-малко войнстваща от тази на Мундир към Ал-Узза. Разбира се, на гасанидите не им хрумвало да принасят в жертва девици, но същевременно, докато съсичали езическите си съперници, не се съмнявали, че мечовете им са докоснати от пламъка на небесата.

И кой можел да каже, че грешат? Имало време, когато всеки намек, че сарацините може да са удостоени с Божието благоволение, щял да бъде посрещнат с насмешка, но напоследък, с покръстването на пустинните племена, започнали да се появяват индикации за намесата на някакъв по-всеобхватен, по-тайнствен промисъл. В крайна сметка вричането им в Христа било улеснено от цял куп невероятни явления. Наличието на толкова много светци в пустинята, на толкова много обладани от Светия Дух Божи избраници, със сигурност спомогнало сарацините да бъдат обсипани с чудеса. Безплодните им жени родили деца, а болните им оздравели – медицинско постижение, с което никой езичник не можел да се мери. Стълпниците били особено популярни и множество племена се събирали, за да зяпат с изумление тях и изтезанията, на които се подлагали. За християните, повечето от които били научени да мразят сарацините и да се страхуват от тях, гледката на пустинни номади, трошащи идоли пред стълба на някой светец, вричащи се на висок глас в Христос и дори – в окончателен акт на себеотрицание – „даващи обет да се откажат от магарешкото и камилското месо“[87], можела да стане повод за сериозен размисъл. Един такъв християнски епископ от Антиохия на име Теодорит бил принуден да заключи, че въпреки невежеството си и навика си да живеят в шатри, сарацините са „надарени с будна и проницателна интелигентност и със способност да разграничават истината от лъжата“[88]. Той бил наблюдавал цели тълпи от тях пред стълба на първия стълпник – самия свети Симеон Стълпник – и забелязал ефекта. За един див и свободолюбив народ, за какъвто с гордост се представяли сарацините, гледката на мъж, кланящ се на Господ, както многократно бил правил Симеон, отначало може и да изглеждала унизителна, но не и след като го видели да упорства в тази си дейност дни и нощи наред. Именно в подчинението, научило ги видяното, бил най-сигурният път към Бога. Дори сарацините можели да бъдат спечелени за тази истина.

Имало обаче още една, по-сериозна причина учени като Теодорит да се интересуват от сарацините – единствените варвари, които фигурирали в Библията. Исаак не бил единственият син на Авраам, нито Сара – негова единствена партньорка. Преди драматичната поява на Всемогъщия в Мамре бездетието на съпругата на патриарха го била принудила да вземе в постелята си слугинята ѝ – египтянка на име Агар. Естествено, робинята родила син, но Сара, обхваната от злоба и ревност, пропъдила майката и новороденото ѝ дете в пустинята. Там пред Агар се явил ангел, който ѝ казал, че синът ѝ Исмаил е предопределен да бъде „между човеците като див осел; ръцете му ще бъдат против всички, и ръцете на всички – против него“[89], както и родоначалник на велик народ. Но на кой народ? При наличните улики отговорът бил очевиден. Кои можели да бъдат синовете на Исмаил, на този „див осел“, ако не арабите? Разбира се, тази идентификация дълго време се приемала за факт.[90] А възможните последствия от Агарината кръвна линия? Те общо взето не били коментирани. А може би трябвало. Също като Исаак, както е записано в Светото писание, Исмаил бил обрязан лично от Авраам и също като на Яков му се родили дванайсетима сина. Сигурни знаци за Божието благоразположение, нали? Това поне започнали да си казват мнозина сарацини. Самият Теодорит говори следното за номадите, бродили из пущинаците на изток от Антиохия: „в тази пустиня живеят хора, които се гордеят с произхода си от праотеца си Исмаил.“[91]

Други араби обаче не били толкова сигурни. Все пак Агар не можела да се определи като най-изисканата от родоначалниците. Робиня и кобила за разплод, тя била освен това и бегълка, прокудена не веднъж, а цели два пъти от оскърбената Сара. Вторият случай бил след раждането на Исаак, когато Исмаил и злочестата му майка се принудили да потърсят убежище „в пустиня Фаран“[92]. Разположението на въпросната пустиня било предмет на сериозни спорове, като някои учени, включително самият свети Павел, я отъждествяват със Синай. Накрая се постигнало съгласие, че може да е била само Негев. Никоя друга пустиня не се намирала по-близо до местата, свързвани с Авраам – Мамре, Църквата на свети Лот и Хеброн, където в една пещера заедно с Исаак и Яков бил погребан патриархът. Разбира се, когато се покръствали, арабите от Негев с особен ентусиазъм приемали името „Авраам“, за да напомнят на събратята си християни, че за разлика от останалите новопокръстени, са били благословени с Божието благоволение много преди времето на Христос.[93] Но дори така произходът им не бил за хвалба. В края на краищата как можели арабите да се провъзгласят за наследници на Авраам, без да признаят връзката си с робинята? Известно неудобство вероятно било съвсем в реда на нещата. Всъщност размерите му стигнали дотам, че един учен, съвременник на Теодорит на име Созомен, предложил особено находчиво обяснение за произхода на думата „сарацин“. „Засрамени от робската същност на Агар – казва той – Исмаиловите синове решили да скрият позорния си произход, наричайки се с име, което внушава, че всъщност са наследници на Сара, съпругата на Авраам.“[94]

Неправдоподобна теория, но все пак доста показателна. Созомен, роден край Газа, между Средиземно море и Негев, бил добре запознат с региона. Бил ходил до Мамре например и бил виждал тълпите, които се събирали там, така че бил напълно наясно, че Авраам е на почит не само сред християните, но и сред юдеите и езичниците. Това, в противовес на Теодорит, го довело до една кошмарна възможност. Ами ако познанието на сарацините за родословието им не водело непременно към Христос? Ако ги водело в съвсем различна посока?

> В крайна сметка предвид произхода си те практикуват обрязване като юдеите, въздържат се от употреба на свинско като юдеите и спазват много други юдейски ритуали и обичаи. Фактът, че изобщо са се отклонили от юдейския закон, може да се припише единствено на разстоянието във времето и на влиянието, оказано им от други, езически народи.“[95]

Това било едно умопомрачително прозрение, водещо до очевиден извод. Ако арабите се очистели от езичеството си, изпод мръсотията можело да не се покажат християни, а нещо обезпокоително различно – цели орди юдеи. Всъщност според Созомен това вече се било случило: „Сред тях има такива, които, контактувайки с юдеи, научават истината за произхода си, връщат се към начина на живот на родствениците си и биват убедени да възприемат юдейски обичаи и закони.“[96] Авторът не разкрива кои точно може да са тези юдеи, но определено загатва, че извън обсега на римския контрол християнството не била единствената възможност за арабите, предприели духовно търсене.

Или за арабите, които просто искали да се опълчат на суперсилата. През 524 г., докато група римски посланици се съвещавали с Мундир, уреждайки освобождаването на двама видни затворници, делегация пратеници от далечното Химяритско царство неочаквано пристигнала на срещата. За ужас на римляните, тези пратеници донесли новини за зверство, способно да засенчи дори тези на Мундир – масовото клане на християните от Наджран. Още по-ужасяващото било, че химяритският цар Юсуф бил отправил към лахмидския си събрат покана за съюзничество, което предлагал да бъде скрепено с кръвта на християните от Ал-Хира.

Изведнъж посланиците от Константинопол се оказали изправени срещу един кошмар от заплашително глобален мащаб. Съюз между езическите и юдейските интереси, създаден далеч отвъд обсега на римската военна мощ, бил твърде чудовищна перспектива, за да бъде допуснат. Със затегнатия контрол на Ираншахр над Персийския залив търговските връзки с Индия вече непрекъснато били задушавани, а сега, с основаването на юдейско царство край пролива на Червено море, се засягала втора жизненоважна дихателна тръба. Заплахата обаче не била само материална. Юдейският облик на Химяритското царство не бил просто претенция или демонстрация. Макар да се бил възкачил на престола, събаряйки едно християнско управление, Юсуф изобщо не бил първият юдей, заставащ начело на царството. Всъщност в Химярит имало монарси юдеи почти откакто в Рим имало императори християни. През 440 г., когато било възстановено едно голямо водохранилище в Мариб, древната столица на Саба, царят официално го бил посветил на Бога на Израел: на *Рахманан* – „Милостивия“[97]. Оказало се, че същото название често се среща в Талмуда; не било изненада и че палестинските равини, които недолюбвали християнските си господари, хранят голям интерес към химяритската монархия. Естествено, манията на Юсуф и предшествениците му да се правят на цар Давид не можела да се надява на пълното им одобрение, така че присъствието на равини от Тиберия в двора му вероятно отразявало желанието им да смекчат някои от по-крайните му прояви. Така или иначе, местните християни виждали нещата по друг начин и както можело да се очаква, приписвали клането в Наджран на интригите на равините, а не, разбира се, на раздразнителните римски власти.

За огромно облекчение на Константинопол обаче, опасността от съюз между езичниците от Ал-Хира и юдеите от Химяритското царство била осуетена още в зародиш. Мундир, който се намирал далече от Химярит, бил лесно подкупен. После, докато една римска делегация се връщала триумфално от Ал-Хира, друга се отправила към царството, което се намирало точно срещу Химяритското и което, за невероятен късмет, се оказало християнско – Етиопия. Не че неговият господар си нямал недостатъци. Освен че бил монофизит, негусът[A] бил и ужасно самонадеян – според твърденията му, базирани на предполагаемия му произход от Соломон и Савската царица, той бил най-великият християнски монарх на света. Разбира се, при нормални обстоятелства пратениците на цезаря щели да се присмеят на подобна претенция, но в случая обстоятелствата били далеч от нормалните. И така, бил сключен договор. Нахлувайки в Химярит, етиопците прекосили пролива със зает от римляните флот. След свалянето на Юсуф и смъртта му завладяното царство било превърнато в етиопски протекторат и римските търговци отново можели да използват пристанищата и търговските му пунктове. Междувременно над руините от катедралата в Наджран, в чест на свещениците и девиците, изклани от Юсуф, бил построен един увенчан с купол паметник, наречен Кааба заради кубовидната му основа.

Всичко това вероятно е било посрещнато с огромно задоволство от страна на Константинопол. Имперската политика спрямо сарацините изглеждала на завидно ниво. Независимо от опасните смесици от ереси и размириците, които от време на време разтърсвали териториите зад граница, римската държава очевидно разполагала със средствата – и влиянието – да се справи с всички тях. След успешното умиротворяване на Химяритското царство станало очевидно, че Римската империя продължава да бъде онова, което винаги е била – глобална суперсила.

„Царство без граници“ – изглежда древната максима още била в сила.

[A] Император на Етиопия. – Б.пр.

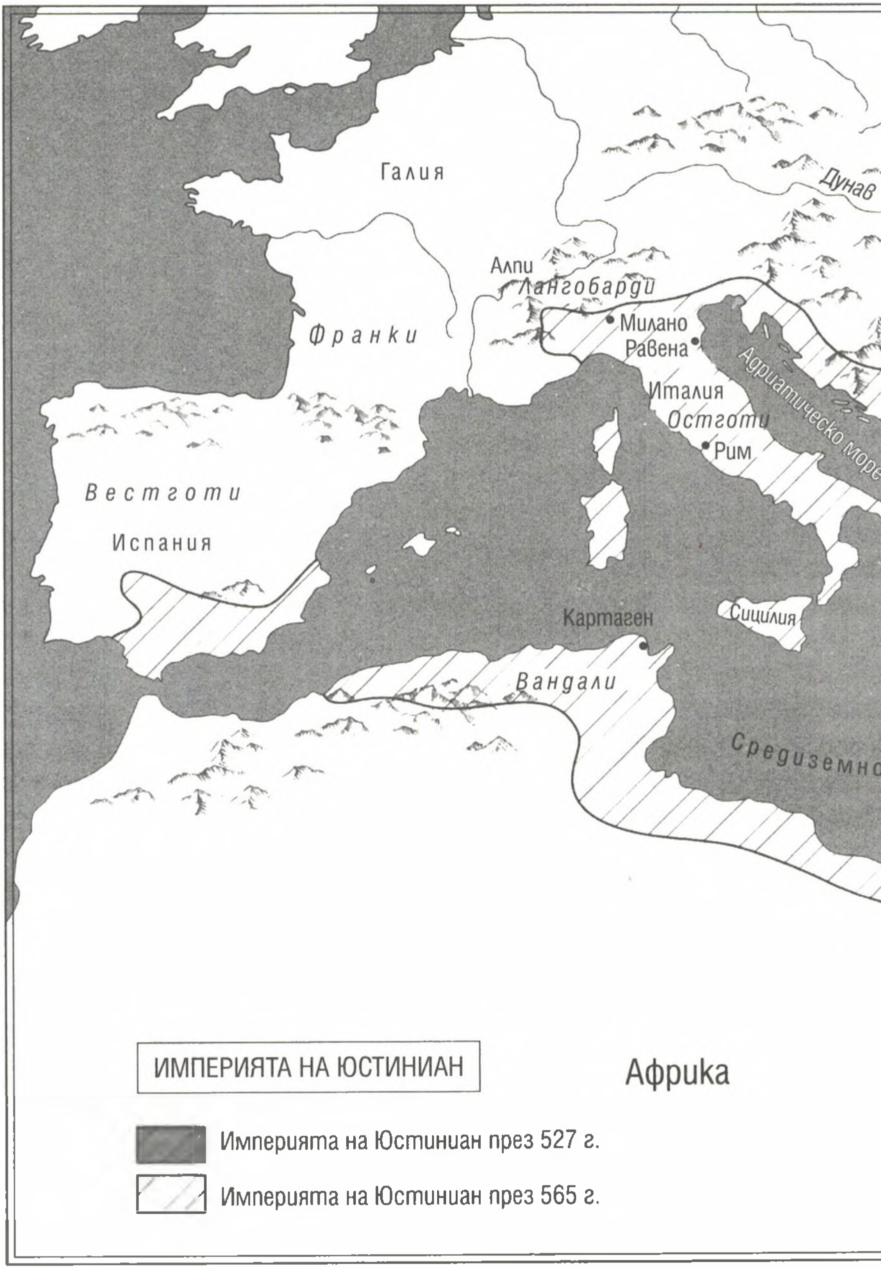
Галия
Дунав
Алпи
Лангобарди
Милано
Равена
Франки
Адриатическо море
Италия
Остготи
Рим
Вестготи
Испания
Сицилия
Картаген
Вандали
Средиземно
ИМПЕРИЯТА НА ЮСТИНИАН
Африка
Империята на Юстиниан през 527 г.
Империята на Юстиниан през 565 г.

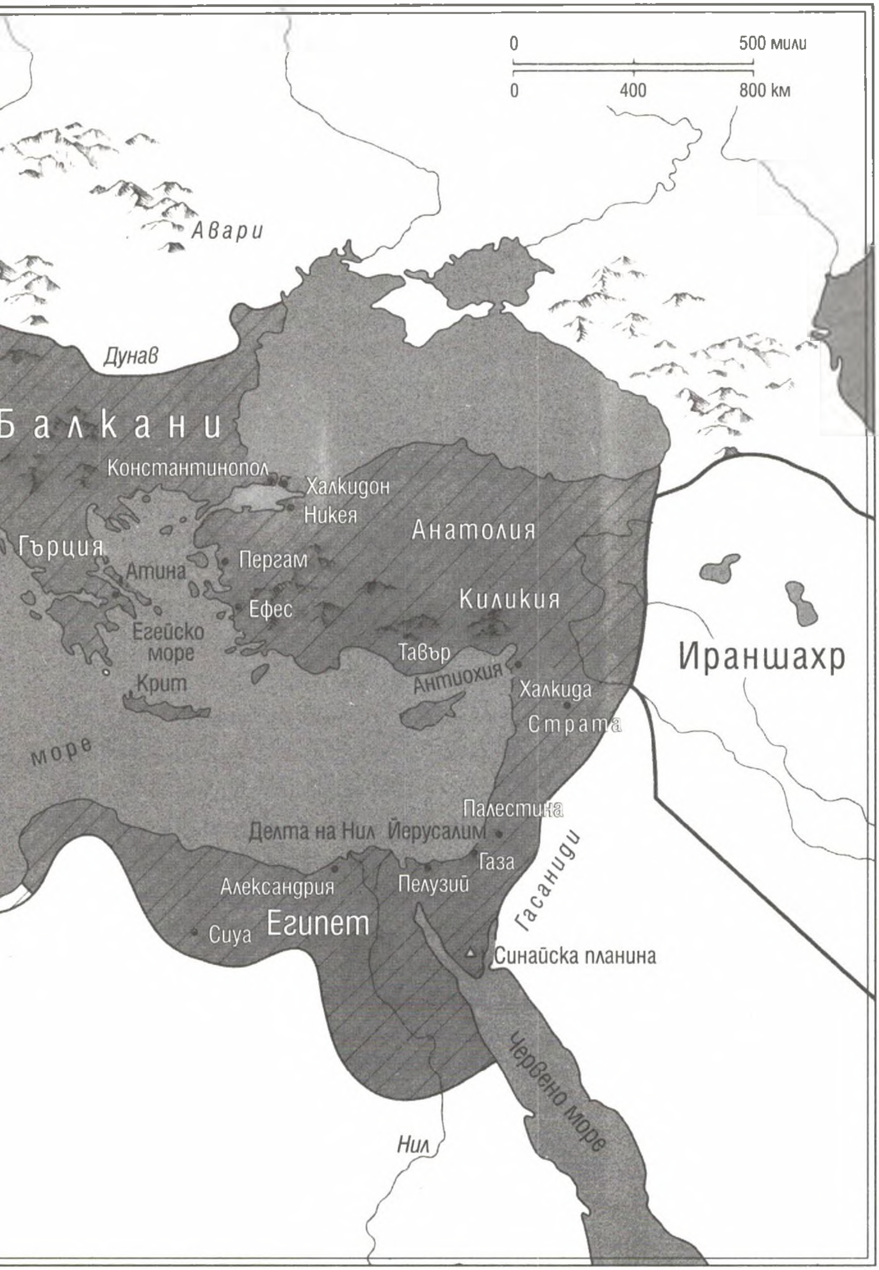
0
500 мили
0
400
800 км
Авари
Дунав
Балкани
Константинопол
Халкидон
Никея
Анатолия
Гърция
Атина
Пергам
Ефес
Киликия
Егейско
море
Тавър
Антиохия
Крит
Халкида
Страта
Ираншахр
море
Палестина
Делта на Нил
Йерусалим
Газа
Александрия
Пелузий
Гасаниди
Сиуа
Египет
Синайска планина
Червено море
Нил

Пета глава

Пред прага на Апокалипсиса

Ново вино във вехти мехове

Свалянето на Юсуф от престола било победа както за цезаря, така и за Христос. Идеята, че двата интереса са неразделни, била нещо естествено за римляните. Дори онези, които стигали отвъд хоризонтите на Средиземно море и можели да оценят реалната необятност на света, приемали за даденост, че като обект на Божията благословия и закрила империята, управлявана от Константинопол, няма равна на себе си суперсила. Дори на далечния остров Тапробан, който днес познаваме като Шри Ланка, римските търговци с лекота засенчвали персийските си съперници. Един от тях, целейки да демонстрира осезаемото превъзходство на Новия Рим над Ираншахр, поставил две златни монети в дланта на местния владетел: на едната бил изсечен образът на цезаря, а на другата – главата на шахиншаха. Римската монета била впечатляващо и очевидно по-тежка – факт, който до голяма степен се дължал на бдителното финансово ръководство на Анастасий, но още повече – на милостта на Всемогъщия. Както набожно се бил изказал един египетски търговец, посетил етиопските пазари и преодолял теченията на Персийския залив: „Империята на римляните споделя славата на Царството Христово.“ Следователно бъдещето ѝ било осигурено: „Тя никога няма да бъде завладяна – не и докато съдейства за разпространението на християнската вяра.“[1]

Църквата, разбира се, имала амбицията да побие кръст и в най-далечните кътчета на света още от времето на Павел. Но схващането, че римската държава е длъжна да участва в тази мисия, било още по-радикално. Обикновено „разпространението на християнската вяра" отвъд пределите на империята се постигало благодарение на слабите и унизените: военнопленниците и жените, отвлечени в постелите на варварски вождове. Свалянето на юдейската власт в Химяритското царство обаче демонстрирало потенциала на един като цяло по-силов подход. Очевиден за търговците, този урок със сигурност не бил пропуснат от Юстиниан. Съответно, дори докато бил зает да тъпче езичеството и ересите в границите на империята, той не отклонявал поглед от клоаката отвъд тях. За пръв път в римската история покръстването на езически царе било превърнато в държавен приоритет. Финансирани от империята мисионери били изпратени на изток, в планинската пустош, простираща се оттатък Черно море, и на юг, в разположената отвъд Египет Нубия. И така, родено от неповторимата смесица от набожност, енергичност и себелюбие, характерна за Юстиниан, се появило нещо съдбоносно ново – нравствена външна политика.

Не можело да се очаква обаче, че мисионерите сами ще успеят да покръстят всички. Това поне било очевидно. За щастие, в амбицията си да оформи света според собствените си цели Юстиниан можел да се възползва от традиции, несравнимо по-древни от Църквата. Около шейсет години преди възкачването на императора на престола един римски аристократ в Галия, отчаян от сриването на имперската власт навсякъде около него, призовал от величието на миналото една пленителна фантазия: „въоръжен цезар, пред когото ще се разтреперят и земята, и морето, докато накрая, с възобновената мощ на бойната си тръба, той ще вдигне римския флот от съня му."[2] Подобен цезар, разбира се, така и не се появил. Галия и целият римски Запад се били изплъзнали от имперския контрол. Земите, управлявани директно от наследниците на Август и Константин, били намалели наполовина. Това обаче не значело, че римските претенции са се смалили. Точно обратното. Ако империята, ръководена от Константинопол, наистина била земно отражение на Божията монархия, както вярвал Юстиниан, то настоящото ѝ окастрено състояние не било просто геополитическа криза, а оскърбление към небесата. Християните не можели да бъдат истински християни, ако същевременно не били и римляни.

Виждане, с което можели да се съгласят дори някои варвари. На Запад, където някогашните федерати си оспорвали различните провинции, цената на успеха била натрапчиво чувство на тревожност. Обикновеното грабителство можело да осигури на даден водач временна слава, но не и влияние, нито дългосрочна сигурност. Точно в тази ситуация обаче примерът на една древна и бляскава монархия можел да бъде полезен. За всеки амбициозен главатар императорът на Константинопол, който управлявал едновременно като Божи наместник и като върховен земен господар, бил очевиден модел за подражание. Това била причината, десетилетия след рухването на имперската власт на запад, управлението там все още да е едновременно римско и християнско. Вместо да предизвикат насмешка, дрънкулките, изпращани от Константинопол, били приветствани с отворени обятия. Църквите и цариците не можели да се наситят на блестящите коприни от източната империя. Но най-ценени от всичко били древните титли, които само цезарят имал право да раздава. В Галия, когато Анастасий назначил царя на един всеизвестно див народ на име франки за консул – длъжност, съществувала още от зората на републиката – военачалникът бил така поласкан от този знак на почит, че тутакси се издокарал в пурпурна роба и започнал да подхвърля монети на минувачите. Друг варварски цар, в отговор на една дипломатическа нота от Юстин, любезно уверил императора, че „родината ни е част от вашия свят и царската ни администрация по никакъв начин не ограничава вашия суверенитет."[3] Пълна измишльотина, разбира се, което обаче не я правело по-малко ласкателна и за двете страни. Новоиздигналият се племенен вожд и далечният цезар в еднаква степен имали полза да се преструват, че в някаква, макар и неясна форма, все още съществува единна римска империя, закриляна от Господ.

В резултат суровата действителност на смяната на режима в западната империя често преднамерено се прикривала. Най-измамна била Италия, това първоначално седалище на империята, където воалът от неяснота бил изтъкан с особено умение и финес. Външно изглеждало, сякаш нищо особено не се е променило от златните дни на римското величие. В самия Рим Сенатът продължавал да заседава, назначавали се консули и се провеждали надбягвания с колесници. В Равена – опасания от залив и следователно лесен за защита град на адриатическия бряг, който бил послужил като последна столица на западната империя – администрацията си оставала в ръцете на безспорно римски чиновници. Междувременно, в тържествена демонстрация на държавност, Константинопол бил поверил защитата на западната империя на отряд от двайсет хиляди федерати, специално отклонени от Балканите – така наречените „източни готи", или остготи[4]. Предводителят им – някогашен заложник в императорския двор на име Теодорих – напълно бил овладял ролята на наместник на цезаря. Независимо дали се обръщал към тълпите във Форума, избивал армии от диваци отвъд Алпите или строял дворци, акведукти и бани, той чудесно демонстрирал до каква степен един цар на федератите може да бъде римлянин. До смъртта си през 526 г. Теодорих бил управлявал Италия по-дълго от всеки цезар, като изключим самия Август. В резултат повечето италианци като че ли изобщо не забелязали, че може би вече не принадлежат към Римската империя.

Юстиниан обаче не можел да бъде заблуден. Той знаел позорната истина – отчаяната имперска управа била подкупила Теодорих и остготите му, предлагайки им Италия, за да ги прогони от прага на Константинопол. Знаел и че за да върне блясъка на внушителното римско наследство, което бил направи мисия на живота си, трябва да се разпореди правилно с изгубените провинции, както и с древните закони. Независимо колко старателно имитирали цезаря, варварските царе очевидно били обида за Божиите намерения за света. Теодорих например, въпреки лустрото на класическото си образование, имал склонност да убива придворни собственоръчно и имал мустак.[5] И това не било най-лошото. Потресаващо: цели два века след Никейския събор в Равена все още имало църкви, в които открито се отричало, че Синът е „единосъщен с Отца". Подобно на привидение, надигнало се от някой отдавна затворен саркофаг, Теодорих разнасял край себе си вонята на злини, които ортодоксалните християни смятали за завинаги погребани. Не просто еретик, той бил същински еретик на еретиците – арианин.

В тази отдаденост на Теодорих към една догма, която повечето римляни смятали за отмряла, се съдържало безспорно доказателство за това колко благодатна почва за иначе изчезнали вери можела да бъде пустошта. Както в пустините отвъд Палестина, така и в горите оттатък Дунав и Рейн ереси, отдавна забравени в пределите на империята, демонстрирали поразителна устойчивост и дори способност за разцвет. Привързаността на готите към арианството имала древни корени. В края на четвъртото десетилетие на IV в., когато на трона все още стоял син на Константин, а Юлиан се спотайвал в периферията, епископ на име Вулфила, отличаващ се с готско потекло и ариански възгледи, се отправил на север към Дунав и се заел да покръсти сънародниците си. Ако историите, които започнали да се разказват за него по-късно, не са просто невероятно преувеличение, успехът му бил изумителен. Разбира се, в рамките на век след смъртта му той вече бил провъзгласен за Мойсей на северните варварски племена.[6] За народ, до болка запознат с римския снобизъм, това била вълнуваща перспектива – може би и те като Израилевите синове били избрани от Господ да получат своя Обетована земя. В резултат, когато група, която се наричала „добри“, или „визи-“, готи[A] успяла да завладее Испания, тези готи демонстративно отказали да заменят арианството си с католицизъм. Дори след като спечелил италианския престол за себе си, Теодорих също продължил да изповядва арианската си вяра с не по-малка преданост.

Разбира се, внимавал да не я натрапва на римските си поданици. „Не можем да налагаме религия, заявил той тържествено, тъй като никой не може да бъде накаран да вярва против волята си.“[7] Едно принципно изявление, но едновременно с това – пресметливо. Както във вестготска Испания, така и в остготска Италия нашествениците били малцинство и със сигурност нямали шанс да накарат местните да загърбят Никея и да приветстват учението на Арий. При това положение Теодорих нямал нищо

[A] „Visi“ означава „добри“ на готски. Римският писател Касиодор (ок. 485–580) пише „История на готите“ и погрешно обяснява името на племето като „западни“ готи (вестготи) според местоположението им. – Б.р.

против да остави католиците на мира, за да може после да ги скубе. Междувременно, макар да се преструвал на римлянин със смайваща ловкост и изтънченост, арианската му вяра му помагала в очертаването на една все по-специфична идентичност за него и последователите му, събрани откъде ли не. Дълга коса, склонност към промушване на хора с копия, съчетана с надаване на вой от гърба на коня, и наблягане върху човешката страна на Христос – това били отличителните черти на новия италиански елит. „Един амбициозен гот, както веднъж печално отбелязал Теодорих, иска да прилича на римлянин, но само някой беден римлянин би поискал да бъде гот."[8] Тази оценка обаче може би била незаслужено песимистична. Няколко десетилетия след като поел управлението в Равена изобщо не липсвали знатни римляни, които да искат да овладеят родния му език, а след още малко време кой знае до каква степен щели да заприличат на готи.

Времето обаче, както щяло да се окаже, изтичало. Юстиниан едва бил подписал оптимистично наречения „Вечен мир" с Хосроу през 532 г. и вече устремявал поглед на запад. Повечето от съветниците му, които много добре знаели, че войната с Персия е опразнила хазната, така прилежно напълнена от Анастасий, били ужасени. Юстиниан обаче надменно отхвърлил всички измънкани възражения. Един африкански епископ, изгорен на клада преди няколко десетилетия, му се явил насън и настоял императорът да завладее Картаген, който римляните били загубили преди близо век. При това положение кой можел да се съмнява, че Христос напълно подкрепя новото начинание на императора? Разбира се, убийците на епископа – шайка непокръстени диваци, наречени „вандали" – едва ли можели по-успешно да се отличат като Божи врагове. Ограбването на богатите градове и плодородните житни поля на Северна Африка било само първата точка от дългия списък с беззаконията им. Също като остготите, вандалите били ариани, но за разлика от тях, смесица от параноя, фанатизъм и съзнание за собствената им численост ги подтиквали да лишат католическата Църква от привилегиите ѝ, да подложат водачите ѝ на гонение и да провъзгласят арианството за официална религия. Като се има предвид всичко това, нищо чудно, че Юстиниан гръмко ги обявил за „врагове на тялото и на духа“[9]. Новината, че вандалският двор внезапно е паднал под жестокия напор на вътрешни борби, само засилила решимостта му и убеждението му, че Господ иска от него да действа. Съответно първата цел на Юстиниан не била Италия, а Африка.

През 533 г., когато огромен военен флот, събран от императорския дворец, вдигнал котва и отплавал от Босфора, повечето от онези, които го наблюдавали да се носи към залеза, се опасявали от най-лошото. Кавалерията и пехотата възлизали само на осемнайсет хиляди души и макар че ги ръководел Велизарий – пълководецът, който така умело сразил персите при Дара, – римската военна история впоследствие не вдъхвала особено доверие. Не след дълго обаче жителите на Константинопол щели да тръпнат пред списък от почти невероятни постижения. Стъпвайки на африканска почва след двумесечно плаване, римският специален отряд бързо се придвижил до Картаген, разгромил врага в две велики битки и го принудил да отстъпи. Църквите и катедралите в Северна Африка били прочистени и от всяка следа от арианство и грижливо върнати към католицизма. Междувременно победеният вандалски цар, който бил откаран в Константинопол заедно с цялото си съкровище, бил окован във вериги и изложен на показ пред ликуващите тълпи на Хиподрума. „Суета на суетите – чули го горестно да мълви – [...] всичко е суета.“[10, A]

Разбира се, Юстиниан нямал време за подобни послания и окуражен от впечатляващата си победа, не се поколебал да продължи със завоеванията. През 533 г. Велизарий връхлетял с нов военен флот върху Сицилия, където остготският гарнизон бил победен с обнадеждаваща лекота. Година по-късно била осъществена и дългоочакваната инвазия в Италия. В началото на зимата на 536 г. Велизарий напредвал към Рим и на 9 декември, по настояване на градския епископ, древната столица отворила врати пред имперските сили. „Така – както възкликнал един от приближените на Велизарий – след период от шейсет години Рим отново се върна във властта на римляните.“[11]

Което, разбира се, било подминаване на неудобното обстоятелство, че Италия – поне официално – никога не била преставала да бъде във властта на римляните. Самите италианци

[A] Екл. 1:2. – Б.пр.

със сигурност се изненадали от новината, че са били освободени. Макар мнозина да приветствали онова, което Юстиниан помпозно наричал „обновяване" на римския свят, много повече били отчаяните от кръвопролитията и бедността, в които на практика се изразявало то. За разлика от вандалите, остготите демонстрирали вбесяващо нежелание да преклонят глава. Само няколко седмици след като Велизарий завладял Рим, те се върнали и пред стените на града се разположило такова внушително множество, че „римляните, които не познавали бедите на войната и обсадата"[12], се втурнали при освободителя си и го замолили да се предаде. Безупречно изигравайки ролята на античен герой от далечното минало на града, Велизарий категорично отказал. Година и девет дни по-късно, след една невероятно изобретателна и упорита защита, остготите били тези, които се принудили да се оттеглят. Дотогава обаче някогашната „глава на света" на практика била отсечена. Римските акведукти, които в продължение на векове снабдявали града с живителна вода, били напълно унищожени; баните му – изпразнени; пристанищата – разрушени; воденициите – задръстени с трупове; сенаторите, които не били заловени и екзекутирани от разгневените остготи – превърнати в просяци. И това не било най-лошото. Към 538 г. Централна Италия вече гладувала. Недостигът на храна бил толкова жесток, че според правдоподобни сведения съдържателите на страннноприемници били принудени да пекат редките си гости на шиш само за да оцелеят. На следващата година, демонстрирайки по възможно най-бруталния начин решимостта си да продължат борбата, остготите изтрили Милано от лицето на земята. Дори за невероятно самоуверен човек като Юстиниан това вече било безспорно доказателство, че не всичко върви по план.

Императорът може и да бил мечтател, но не чак до степен на твърдоглава непрактичност. Рискът, който поел, пренебрегвайки инстинктивната предпазливост на ковчежниците си и предприемайки войните на Запад, вече му бил донесъл внушителна печалба. Стига ситуацията в Италия да се стабилизирала, златото на вандалите и данъците, набързо събрани от новите поданици, със сигурност щели да му позволят да поспре, за да си поеме дъх, без да губи преднината си. Съответно през 539 г. Юстиниан направил на варварските си противници едно старателно обмислено предложение за мир: северните покрайнини на Италия и половината от богатството на Теодорих. Притиснатите в ъгъла остготи били склонни да приемат и вероятно щели да го сторят, ако Велизарий, убеден, че може да постигне пълна победа, не се бил възползвал от суматохата покрай преговорите, за да завладее Равена. Това обаче била пирова победа, тъй като загубите, причинени от измяната му, щели да бъдат огромни. Разбира се, предложението на Юстиниан моментално било отхвърлено, остготите отново хванали копията и смъртоносният конфликт продължил. Колкото до Велизарий – неговият успех определено бил помрачен. Призован обратно в Константинопол, той бил посрещнат от господаря си с *froideur*[A]. Макар да му било позволено да се похвали в Сената с богатствата, заграбени от Равена, на великия военачалник демонстративно му бил отказан втори шанс да блесне с плячката си на Хиподрума. За почитателите на генерала това изглеждало като ужасна неблагодарност, но Юстиниан, който не гледал само западния фронт, а цялата империя, можел да оцени по-добре от всеки друг възможността, която Велизарий пропилял.

Фактът, че императорът бил мъж с ужасяващи стремежи, мегаломан, „който се опитал да завладее цялата земя и бил обладан от желанието да си присвои всички царства“[13], изглеждал очевиден за съперниците му – подобаващо отражение на сякаш демоничната му енергичност и на амбициите му. Въпреки това, още докато се мъчел да преобрази света по подобие на небесата, Юстиниан научил по трудния начин, че ако се прекрачи определена граница, една земна монархия във всеки един момент може внезапно да стигне до ръба. През 534 г., докато седял тържествено и наблюдавал публичната гавра с вандалския цар, нито той, нито ликуващите тълпи били забравили, че само две години по-рано на Хиподрума е имало купища трупове. Един суров, но може би не безполезен урок: неприятните изненади можели да дебнат зад ъгъла дори най-благословените императори.

Юстиниан определено не бил забравил, че прозорецът му за действие в Италия всеки момент може да се затвори. В крайна сметка разкриването на западен фронт означавало същата

[A] Студенина (фр.). – Б.пр.

опасност, която тормозела римските политици още от времето на Валериан и заплашвала да изпълни източните провинции с воня на дим и кръв, каквато Константинопол не бил помирисвал. Разположени в набързо възобновения Хиподрум през 534 г. и несъмнено наблюдаващи парада на Велизариевия триумф с присвити очи, били посланиците на Хосроу. Господарят им, шахиншах едва от три години, през цялото това време се бил опитвал да наложи авторитета си не само в царството си, но и в собствения си двор. Докато армиите на Юстиниан се придвижвали на запад, младият цар на царете се опитвал да оцелее в един преврат, предвождан от чичо му. Аспебед, чиято измяна се утежнявала допълнително от факта, че обичаната царица на Хосроу му е дъщеря, бил особено опасен съперник. Смъртоносният конфликт разтърсил както кралския двор, така и империята като цяло. Когато Хосроу най-после излязъл победител от него, на пътя му вече нямало много роднини от мъжки пол. Чичовци, братя и племенници – всички били безжалостно убити. Жесток способ, който обаче позволил на шахиншаха да насочи вниманието си към други, по-изгодни дела. През 539 г., когато двама готски пратеници под прикритие прекосили границата с Ираншахр и се обърнали към Хосроу за помощ, той изслушал увещанията им много внимателно. Предполагаемата вечност на мира му с Константинопол не му попречила да види потенциалните предимства от това да забие нож в гърба на стария си враг. Завист заради подвизите на Юстиниан; тревога заради онова, което можело да вещаят за Ираншахр; тайна увереност, че римската армия няма да е в състояние да се сражава на два фронта – подбуди имало много. Съществувал само един проблем: как можел Хосроу, „божественият, добродетелен и миролюбив Хосроу“[14], да се измъкне безнаказано след такава явна измяна?

Решението било намерено от верния му копой Мундир. За жадните за грабежи лахмиди Вечният мир винаги бил бил просто дребно неудобство. Незначителните стълкновения с гасанидите продължили през цялото десетилетие и през 539 г. Мундир и Арета вече се биели за пустинята Страта. Макар че гасанидите с пълно право можели да изтъкнат факта, че регионът носи латинско име и следователно е римски, Хосроу дал пълната си подкрепа на лахмидите. Докато из Ираншахр се разнасяли призиви за бойна готовност, той без угризения задълбочил кризата. До пролетта на 540 г. вече бил изпаднал в такава лицемерна ярост, че се чувствал напълно в правото си да наруши Вечния мир с римляните. Яздейки начело на мощен ударен отряд, царят на царете се отправил на запад от Ктесифон, покрай Ефрат, към границата. За разлика от баща си четири десетилетия по-рано обаче, Хосроу нямал намерение да пилее сили в пробиване на защитата на самата граница. Вместо това той планирал да я заобиколи. Пред него и армията му – богати, великолепни и примамливи – се простирали градовете на Сирия. Нанасяйки сериозни удари върху жизнените центрове на провинцията, Хосроу целял да постави великия си съперник на сериозно изпитание. До каква ли степен войните на запад били повлияли на нивото му на готовност в другия край на империята?

Жестоката истина била, че в момента малко от градовете, стоящи на пътя на „източния вятър“[15], можели да се похвалят със стени, подобни на онези, които опасвали Дара. Укрепленията, строени преди векове, се рушали. И това не бил върхът на упадъка в тази провинция. Сирийските градове били наводнени от заселници. Сградите, които някога им били придавали аура на пищно великолепие, все по-често се ползвали като обществени каменоломни, така че от някога прекрасните храмове или арени в центъра на много градове вече били останали само пълни със скитници коруби. Други места, сред които украсени със статуи площади и величествени парадни алеи, също губели контурите си, докато обществените места били поглъщани от издигнати надве-натри складове и работилници. Някога широките, настлани с мрамор улици се превръщали в тесни, криволичещи улички, пълни с магарета. Вярно, че от време на време се правели опити да се наложи някаква регулация, „като се раздигали сергиите, изнесени от търговци из колонадите и по улиците“[16], но всичко било напразно. Градските власти обаче не се борели с разрухата, а с нещо също толкова неподатливо на контрол – с успеха. Сирия била богата, извънредно богата, и търговията там просто се била развила твърде много, за да бъде ограничена.

Всички знаели, че сирийците са „родени търговци и най-алчните сред смъртните“[17]. При това положение не е чудно, че негативно настроените моралисти съзирали в суматохата на градовете им чудовищен ад на суетата. Подобно виждане обаче не отговаряло съвсем на истината. Колкото и да обичали парите, сирийците до голяма степен били склонни и да ги презират. Същите хора, чието „желание за печалба ги кара да пребродят целия свят“[18], били прочути със своите стълпници. Макар вече да не харчели богатството си, за да разкрасяват своите градове, те не го пилеели, нито пък го трупали. „Ако искаш да бъдеш съвършен, иди, продай имота си, и раздай на сиромаси.“ Тези думи се били запечатали в сърцата на набожните сирийци, включително на заможните сред тях. Раздаването на милостиня може и да не било толкова зрелищно, колкото например построяването на един театър или пък баня, но това едва ли е било от голямо значение за бедните. Западането на езическите паметници не можело да скрие зараждането на един изцяло нов градски пейзаж, прозиращ през неугледността на стария и населен с болници, сиропиталища и старчески домове. Макар че мнозина сирийски плутократи продължавали да бъдат в блажено неведение за страданията на бедните, достатъчно голяма част от тях не били, а това имало значение. В християнския град общественото благо било най-сигурния белег за богатство.

И Хосроу го знаел. Отвеждайки армията си надълбоко в Сирия и заварвайки всички градове практически незащитени, той бързо разбрал, че онези, които обичайно давали за благотворителност, са склонни да се бръкнат и за откуп. Отчаяно опитвайки се да защитят паството си от унищожение, на епископите им стигало да чуят, че шахиншахът приближава, и тутакси се втурвали да удовлетворят исканията му за злато, независимо колко били абсурдни. Но докато се разхождал важно-важно из Сирия и грабел по пътя си, Хосроу планирал нещо повече от обикновено изнудване – да предизвика сензация. И така, той се отправил право към най-тлъстата плячка, „перлата на Изтока“[19], един толкова прочут град, че учените в далечния Китай непрекъснато го бъркали с Константинопол – Антиохия.

Новината за персийската офанзива хвърлила жителите на Антиохия в невероятна паника. Градът им може и да бил богат, но едновременно с това, дори по сирийските критерии, бил изключително западнал. В продължение на няколко десетилетия злочестите му обитатели претърпели цяла поредица от нещастия – размирици, пожари, земетресения. По широкия пръстен от стени имало толкова пукнатини и дупки, че градът в общи линии бил без защита. Въпреки това антиохийците отчаяно се заели да се подготвят за предстоящата атака, обръщайки се към Палмира и Дамаск за подкрепления и към Симеон на стълба му – за чудо. Но отговорът, който получили от стълпника, едва ли можел да бъде по-съкрушителен. Сам Господ се бил явил на Симеон и разкрил плановете си за Антиохия, и те били ужасни. „Ще я напълня с враговете ѝ – заявил Всемогъщият, – ще предам повечето ѝ жители на меча, а онези, които оцелеят – на плен."[20]

Така и станало. Макар че благодарение на изпратената от Бог мъгла самият Симеон не бил пленен от персите, жителите на Антиохия не извадили такъв късмет. Въпреки безстрашния първоначален отпор градът им скоро бил прегазен, опожарен и разрушен. Хосроу спрял само за едно празнично топване в Средиземно море, след което се обърнал и триумфално се завърнал в Ираншахр. Придружавали го дълги кервани със злато и оцелелите от Антиохия – около трийсет хиляди души. В Месопотамия шахиншахът настанил пленниците в един нов град, построен точно пред портите на Ктесифон – самодоволен израз на триумф, демонстративно изваян от нов кирпич. Името му било Вех Антиох Хосроу – „Новата Антиохия на Хосроу".

За римляните – и особено за Юстиниан – опустошаването на Сирия и изравняването на прочутата ѝ столица със земята били непоносимо унижение. Четири години по-рано, малко преди инвазията в Италия, императорът бил оповестил надеждата си: „Господ ще одобри установяването на властта ни върху всички, управлявани в миналото от римляните, от единия океан до другия, но изгубени поради нехайството им."[21] Сега, твърдяла мълвата, поради нехайството на самия Юстиниан Италия била пустош, а Антиохия – пустиня. В разстояние само на една година сякаш всичките му триумфи станали на прах. Възможно ли било, започнали да се питат някои, опитите да се оправи светът само да са влошили състоянието му?

Самият Юстиниан не можел да търпи подобен песимизъм. Въпреки всички внезапни катастрофи, които погълнали него и мечтата му да наложи християнски ред в целия свят, той все още оставал непреклонно уверен, че служи на Божията воля. Но предстояли още беди. Докато пагубната година, в която била оплячкосана Антиохия, клоняла към своя край, към южната граница на империята напредвало зло с невъобразими размери.

Зло, което заплашвало не просто да разтърси, а напълно да унищожи света.

ЗЕМЯТА ЩЕ СЕ ПОТОПИ В СКРЪБ

Било късното лято на 541 г. и египетското слънце прежуряло. Обитателите на крайбрежието вероятно извръщали лица към морето, за да почувстват облекчението, което можел да им донесе бризът. През този август обаче водата разкривала зловеща гледка – гледка, от която кръвта не се разхлаждала, а направо се смразявала. По вълните се носели привидения. Когато слънцето залязло и здрачът се сгъстил до мрак, десетки призрачни бронзови кораби, блестящи като пламъци, се откроили на фона на хоризонта. Върху палубите им стояли мъже с бронзови жезли: „И онези, които плаваха с тези блестящи кораби, движейки се с фантастична скорост през морето, бяха черни и безглави."[22] Не след дълго станало ясно, че тези привидения не се движат напосоки, а следват брега. До края на месеца една флотилия от бронзовите кораби напуснала египетски води и била забелязана край Газа. Междувременно втора флотилия се насочила на запад. Тя се придвижвала покрай устията на Нил и докато август преминал в септември, почти излязла от делтата. Тогава пред нея се простряло най-великото пристанище в цялото Средиземноморие, където проблясването на червени и оранжеви светлини по нощните вълни изобщо не било новост – пристанищната стражева кула била толкова шеметно висока, че фарът, който горял на върха на конструкцията, можел да бъде видян от осемдесет километра навътре в морето. Чудесата, разбира се, не били нищо ново за Александрия.

Самото име на града било свидетелство за бляскавия му произход. Дори Константинопол не можел да се похвали с основател като Александър Велики. Разположен на средиземноморския бряг, изграден от мрамор, който от дълго време се смятал за символ на космополитен шик, и с изумителния Фар, осветяващ международните морски пътища, градът винаги се бил самоопределял надменно, дори предизвикателно, като гръцки. Жителите му обичали да го наричат „Александрия край Египет“, сякаш в противен случай рискували да потънат под чоплената от селяните тиня на Нил. Въпреки това географията не можела да бъде напълно отречена. От самото начало Александрия страдала от шизофрения. За да стигне до ивицата земя насред морето, където щял да създаде великия си град, Александър бил тръгнал от Сиуа – светилище в дълбините на западната пустиня, където Амон, върховният египетски бог с глава на овен, му разкрил тайните на съдбата му и както се предполагало, му поръчал да основе Александрия.[23] Това била причината, поради която върху монетите, сечени от наследниците му, великият завоевател често се появявал накипрен с двата завити рога на Амон – образ, който чудесно съчетавал традициите на гръцкото портретиране с тези на древните и загадъчни земи, които Александър бил покорил. По подобен начин най-големият храм в Александрия – огромен комплекс от светилища, библиотеки и учебни зали, наречен Серапеум – бил издигнат в чест на Серапис – божество с гръцка брада и древноегипетска роба.[A] Този бог може и да бил изкуствено мултикултурен, но именно това го правело идеалния покровител за град като Александрия, създаден от нищото и балансиращ между два коренно различни свята.

Но ако боговете можели да бъдат създавани, те, разбира се, можели да бъдат и унищожавани. От основаването на Александрия изминали осем века и през това време култовете, някога изповядвани в града, били потънали в забрава. Вероятно не било много изненадващо, че мястото, което в продължение на толкова много време приютявало олимпийски и нилски богове, все още пазело следи от езическия си период, но само като паметници на един отмрял ред. Ако отидел до най-източното александрий-

---

[A] Серапис е гръцката форма на „Озирис-Апис“, където Озирис е египетският бог на мъртвите, а Апис – свещен бик, който от време на време се явявал в Египет. В Сакара имало голям Серапеум, където Александър принасял дарове, и тъкмо това вдъхновило култа към Серапис в Александрия. – Б.а.

ско пристанище например, човек можел да види огромен храмов комплекс, господстващ над цялото крайбрежие, първоначално построен от гръцка царица и украсен отпред със заграбени обелиски, който обаче служел като катедрала на градския епископ вече повече от век. Не че мъките, съпровождали раждането на християнска Александрия, били леки. Александрийци се славели със склонността си към „бунтове и въстания“[24], така че сътресенията покрай отхвърлянето на езичеството били очаквано сериозни. През 391 г., когато тълпа християни се опитала да нападне Серапеума, езичниците отвърнали на удара. Те преградили портите на храма и според достоверна информация разпъвали християнски затворници на кръст по стените му. Разбира се, тази съпротива накрая само направила превземането на храма още по-сладко. 750-годишната статуя на Серапис била раздробена на парчета, съдържанието на библиотеките – унищожено[A], а различните сгради – или превърнати в християнски светилища, или оставени на разрухата. Александрия, някогашният интелектуален двигател на езичеството, била осветена наново като нещо друго – „най-славния и христолюбив град на александрийците.“[25]

Христолюбив или не обаче, по мнението на дълга поредица от християнски императори градът си оставал гнездо на размирници. Не останало незабелязано например, че Арий е родом от Александрия. В действителност градската традиция на изследване на Божията природа, която се отличавала с особена задълбоченост, винаги наблягала на обратното на онова, което проповядвали арианите, а именно – на омаловажаване на човешката страна на Спасителя и на изтъкване на божествената. Всеки опит за опровержение, всеки намек, че Христос все пак може да е притежавал две същности, а не една, неизменно предизвиквал у александрийците един типичен за тях изблик на смесица от насмешка и гняв. Едно наследство от езическите им предци, от което със сигурност не се били отказали, била непоклатимата увереност, че те просто са най-умните хора на земята. Александрийският патриарх с безсрамна арогантност дори бил започнал

[A] Нито един източник не твърди изрично, че ръкописите, съхранявани в Серапеума, са били унищожени от триумфиращите християни, но е трудно да се предположи какво друго може да е станало с тях. – Б.а.

да се титулува Вселенски съдник. Други, не толкова ласкателно, го наричали „новия фараон“[26]. Разбира се, патриарсите не разполагали само с интелектуална мощ. Заплахата можела да бъде и физическа. Новаторът в това отношение бил Атанасий – епископът, който пръв каталогизирал книгите от Новия завет. През IV в. той управлявал Александрия с желязна ръка и без колебание устройвал на съперниците си побои и отвличания, ако ситуацията го налагала. Век по-късно дошъл ред на друг патриарх – Диоскор – да смеси възвишеното богословие с похватите на престъпен главатар. През 449 г., отправяйки се към Ефес за един дебат с антиохийските несторианци, той взел със себе си отряд въоръжени бойци, които били толкова буйни и страховити, че събратята му епископи, шокирани от факта, че ги прекъсват всеки път щом си отворят устата, възмутено нарекли срещата Разбойническия събор. *Парабалани* се наричали главорезите на Диоскор: облечени в черно телохранители, които привидно работели като болнични прислужници, но при знак от патриарха с готовност демонстрирали привързаността си към Христос чрез често зрелищни прояви на насилие. Езичници, юдеи, еретици – всички били опитвали юмруците им.

Но извеждайки *парабаланите* на международната сцена, Диоскор попаднал в собствения си капан. На Халкидонския събор, свикан две години след победата в Ефес, демонстративно било отказано да се признаят монофизитските доктрини, които така ловко били прокарани в Александрия. В резултат се стигнало до задънена улица. Убедени, както винаги, в интелектуалното си превъзходство, повечето александрийци отхвърлили халкидонските решения с очаквано презрение. Заплахата от насилие продължила да тлее и от време на време да избухва в пламъци. През 457 г. например, след като далечният император прогонил опозорения Диоскор и натрапил на александрийците негов заместник, разгневената тълпа посекла клетия нов патриарх в една от собствените му църкви и триумфално понесла обезобразеното му тяло из улиците. Александрийската тълпа била единствена по рода си в съчетаването на интелектуален снобизъм и склонност към зверства. Въпреки всичко в самия мащаб на враждебността, проявена към Халкидонския събор, имало нещо ново. Възвишените дискусии относно природата на вселената вече не били, както в езическите времена, прерогатив на големия град. Из цялата обширна територия на Египет – както в църквите из затънтените провинциални градове, така и в пустинните манастири – малцина били онези, които се съмнявали, че Христос обладава само една същност. Всъщност в провинцията имало толкова много монофизити, че все по-често ги наричали просто „копти" – абревиатура на гръцката дума за египтяни. След като векове наред била експлоатирала и издевателствала над земята му, Александрия най-после можела да говори от името на цял Египет.

Резултатът бил проява на масово неподчинение, която успяла да разколебае дори Юстиниан. Едва през 536 г., окуражен от успехите си в Италия, той най-накрая се решил да повтори опита от 457 г. и да наложи собствения си избор на патриарх на непокорните александрийци – стъпка, оценена от самите александрийци като „ямата зейва."[27, A] Подобна истерична реакция не била никак изненадваща, тъй като избраникът на Юстиниан, монах от Делтата на име Павел, не бил толкова глупав, че да очаква покорство от новото си паство. Вместо да рискува да го сполети съдбата на клетия му предшественик, той решил пръв да нанесе своя удар – политика, която само потвърдила най-мрачните подозрения на александрийците за Халкидонската църква. Предшествениците му може и да били деспотични, но новият патриарх – развратен, жесток и с „вкус към кръвопролитията"[28] – клонял към психопатия. Простъпките му били толкова нагли, че след няколко години Юстиниан бил готов да признае нещо смайващо – че може и да е допуснал грешка. И така, Павел бил изритан и на негово място от Константинопол изпратили сириец на име Зоил. Макар новият водач да бил едновременно чужденец и халкидонец, александрийците го сметнали за безобиден и решили просто да го игнорират. С този безславен компромис приключило и начинанието на Юстиниан да помири Египет с имперската Църква.

Което вероятно било неизбежно. Коптите просто били твърде многобройни, твърде отдалечени и твърде убедени монофизити, за да бъдат подчинени. А и това не били единствените съображения на Юстиниан. Изобщо не било случайно, че позор-

---

[A] Перифраза на Откр. 9:2. – Б.пр.

ният епизод с назначаването на Павел в Александрия съвпаднал с едно много по-популярно начинание – закриването на последния действащ храм на Амон в някакъв затънтен либийски оазис. Тази стъпка, макар и очевидно предприета в съответствие с небесните намерения, не била изцяло лишена от земна пресметливост. Юстиниан целял да напомни на коптите, че въпреки разногласията помежду им, в крайна сметка и той, и те са християни. Независимо колко важно било да се постигне единство на Църквата, от не по-малко значение било да се спечели трайната лоялност на Египет и оттам – на многобройното население на Константинопол, както и на войниците от източния фронт; да се осигури достъп до богатата реколта от поречието на Нил. Всяка година, спускайки се по реката към Александрия, огромни флотилии от шлепове докарвали стотици хиляди тонове жито, след което гигантски кораби продължавали с безценния товар към столицата. Александрия може и да се славела като космополитен град, облицован с мрамор и пълен с школи и църкви, но едновременно с това тя се изявявала и като разпределителна база с прилежащите ѝ складове, докове и силози. В противен случай Новият Рим отдавна щял да е изпосталял от глад: „Тъй като Константинопол и целият регион наоколо се изхранват главно от Александрия.“[29]

Въпреки това през лятото на 541 г., когато призрачната флотилия от бронзови кораби се появила край средиземноморския бряг, станало ужасяващо ясно, че Египет може да носи както живот, така и смърт. През юли до Александрия достигнали новини за епидемия, разразила се в пристанищния град Пелузий, в най-източната част на Делтата на Нил, която направила мястото гробница. Това обаче едва ли е предизвикало мигновена паника, тъй като подобни зарази лумвали често, но казвали: обикновено „по милостта на Господ, който ни закриля, не траят дълго“[30]. Пелузийската обаче не утихнала. Вместо това, придвижвайки се от един крайбрежен град към друг, се разпространила със смъртоносна бързина. Всеки път, когато в нощното море забележели бронзов кораб, треска покосявала хората на брега, след което, докосвайки се по слабините, подмишниците или зад ушите, те откривали болезнени черни подутини – *бубонес* на гръцки, – докато накрая падали на улицата, „превръщайки се в ужасна и поразяваща гледка за очевидците с подути търбуси и широко отворени усти, бълващи гной, с възпалени си очи и протегнати нагоре ръце – и върху труповете, гниещи в ъглите, и из колонадите на дворовете, и в църквите, и навсякъде, без да има кой да ги погребе“[31]. И така, чумата продължила да вилнее и междувременно все повече се приближавала до Александрия.

До септември из доковете вече се говорело за първите главоболия, първите бубони, първите хрипове с кървави храчки. В рамките на няколко дни чумата се разпространила из целия град и далеч отвъд границите му. Александрия, тази люлка на интелекта, се славела с най-престижните медицински школи в света, но дори най-известните преподаватели в града се чувствали безпомощни пред тайнствената болест, неспособни да я диагностицират, а какво остава да предпишат лекарство. Смъртността растяла неумолимо, докато в един момент „много къщи останали напълно лишени от човешки обитатели.“[32] Улиците така вонели от купчините трупове, облаците мухи били така гъсти, а паважът – така лепкав от кръвта и разложената плът, че било невъзможно да се изчисти. Онези, които дръзвали да излязат в зловонната жега – за да грабят или просто да ровят из боклуците за храна – носели табелки, за да могат семействата им да бъдат известени и да дойдат да ги погребат, ако чумата порази и тях, докато са навън; ако, разбира се, както често се случвало, семействата им сами не бъдели покосени междувременно. Но както забелязали наблюдателните, хората не били единствените, засегнати от епидемията. Животните също умирали. „Виждаха се дори плъхове с бубони, заразени и умиращи.“[33]

Седмица след седмица чумата продължавала смъртоносния си ход. После започнала да утихва, докато накрая, четири месеца след първоначалната ѝ поява в Александрия, смъртните случаи общо взето приключили. Въпреки това заразата, „винаги в движение и следваща собствения си ритъм“[34], далеч не била угаснала. Египетските търговци плавали чак до Британия, а онези, които били оцелели след епидемията, трябвало да си изкарват прехраната. И така, през пролетта на 542 г., когато зимните бури отминали, александрийските кораби започнали да излизат в морето, натоварени със стоки – папирус и лен, подправки и лекарства, стъклени изделия и екзотични сладкиши. Понякога се превозвали и питомни птици, дори камили, и разбира се, винаги имало плъхове, които пътували гратис. По плъховете пък имало бълхи, а в бълхите бил *Yersinia pestis* – смъртоносният бацил, който незабелязано разпространявал чумата.[35] Разбира се, бактериологията била напълно извън обсега на науката от онова време. Дори на най-гениалните александрийски лекари не им хрумвало да свържат разпространението на една така гибелна и невиждана дотогава пандемия с нещо толкова банално като ухапването от бълха. В резултат, когато корабите се пръснали из Средиземноморието, чумата – без никой да я вижда или да подозира за съществуването ѝ – също продължила по смъртоносния си път. Понякога, по време на плаване, се случвало някой съд да бъде така внезапно сполетян „от Божия гняв“[36] и с такива опустошителни последици, че оставал да се носи безцелно по теченията с екипаж единствено от трупове, докато не потънел или не стигнел суша. По-често корабите акостирали на някое далечно пристанище и един-два дни по-късно по слабините и под мишниците на местните започвали да се появяват първите бубони. „И винаги след като започнеше от крайбрежието, болестта се разпространяваше към вътрешността на страната.“[37]

Слухове за предстояща гибел се носели в Константинопол от месеци. През есента на 541 г., докато Александрия се гърчела в агония, една жена изпаднала в транс и изкрещяла на византийците, че от морето иде смърт, за да погълне света. На следващата пролет, когато откъм Златния рог се появили първите кораби с жито за годината и крайбрежните житници припряно били напълнени, започнали да забелязват странни привидения. Ако тези фантоми докоснели някого, той мигновено се разболявал. Само след няколко дни из цял Константинопол вече умирали хиляди. Отначало били засегнати само бедняците, но скоро пламнали дори най-престижните квартали. Ефектът от заразата бил толкова смъртоносен, че цели дворци се превръщали в гробници, мозайките по подовете им се отрупвали с мъртъвци и сенаторите наравно със слугите си свършвали като оплескана с гной храна за червеите. Епидемията се промъкнала дори в императорския дворец, в спалнята на самия император, поваляйки и Юстиниан. Фактът, че той оцелял, доказал, че макар и заразна, чумата не е задължително смъртоносна. Малко хора успявали да преживеят инфекцията. Дали това обаче можело непременно да се сметне за благословия, било спорен въпрос. В края на краищата каква радост можело да има в живота, ако брачният ти партньор, децата и всичките ти роднини са мъртви? Естествено, за онези, които оцелели след онова константинополско лято, целият град изглеждал обречен. По улиците нямало живот, не се вършела никаква работа, като изключим погребването на мъртвите, месарниците били празни, пазарите пустеели, пещите на пекарите стояли незапалени. „И така, в един град, изобилстващ с добра храна, се развихрило недохранване."[38] В добавка към всички страдания, които вече била донесла, чумата влечала след себе си и глад.

За много от онези, които я преживели, чумата изглеждала като нещастие, „което едва не затри цялото човечество"[39]. Преувеличение? Може би, но от друга страна, било много трудно да се посочи точна цифра. Имперските статистици се опитали да проследят смъртността в столицата, но бързо се отказали. Не след дълго, сблъсквайки се с купчините трупове по улиците, Юстиниан заповядал да бъдат изхвърляни в морето, а после, когато водата станала супа от разлагаща се плът – да се изкопаят големи ями от другата страна на Златния рог. В тях се полагали редици тела – и после ги „тъпчеха с крака и ги мачкаха като презряло грозде"[40], така че когато от ръба на ямата се изхвърлели още трупове, те понякога изчезвали сред кашата. За онези, които били станали свидетели на тази адска картина, вече целият свят изглеждал като една гигантска преса за грозде, в която безбройни множества били мачкани от Божия гняв. Макар че през август 542 г. чумата най-после си била отишла от Константинопол, продължили да се получават ужасяващи вести за разпространението ѝ в останалата част от империята и отвъд. Дошли сведения, че Мала Азия също не е била подмината от заразата, нито Йерусалим, нито опърпаната Антиохия. До декември била засегната и Сицилия, а до началото на 543 г. и по-голямата част от Италия, Испания и Галия. Фактът, че на запад нямало градове с мащаба на източните, не помогнал по никакъв начин. Чумата дебнела живите както в най-отдалеченото село, така и в най-мрачните градски коптори. „Можело да се види как светът се връща към първоначалната тишина: без глас в полето, без овчарско подсвиркване." Така била описана италианската провинция. „Човешките обиталища [станали] убежища за зверовете."[41, A]

Междувременно покрай източната граница на Юстиниановата империя, където Хосроу панически бил изградил *cordon sanitaire*[B], епидемията за кратко била спряна. Успешно бил поставен под карантина един случай на зараза в армията на самия шахиншах и още един – в Мидия. Чумата обаче не можела вечно да бъде държана на разстояние. До 545 г. тя вече била пробила укрепленията на Ираншахр и вилнеела на изток с още по-голямо ожесточение, отколкото на запад. Специално в Месопотамия се задържала по-дълго даже отколкото в Александрия или Константинопол, така че всичко било „глад, лудост и безумие."[42] Нищо не можело да ѝ се противопостави и с времето тя щяла да стигне чак до Китай. Никога преди в историята не се било случвало такава огромна част от човечеството да бъде обединена от общо страдание. Някои общности били напълно заличени от епидемията, а други – по неведоми причини пощадени, но при повечето, ако сведенията се съпоставят и данните внимателно се проучат, изглежда, нивото на смъртност било в рамките на една трета.[43] Тоест унищожението не било пълно, но все пак – в особено големи мащаби.

Винаги обаче, след всяко изпитание, идвало време, когато „противната воня"[44] на гниещи трупове се разнасяла и разтърквайки очи, хората излизали на обраслите с бурени улици или поля. Много от тях – занаятчии, търговци и селяни – намирали света, в който се завръщали, пълен с неочаквани възможности. Достъпната работна ръка, която богатите дотогава винаги били приемали за даденост, изведнъж станала лукс. Бедняците все почесто си позволявали да имат изисквания, които преди разразяването на чумата никога не биха посмели да предявят. В резултат инфлацията започнала да расте. През 545 г., само три години след като чумата си била отишла от Константинопол, Юстиниан с ужас установил, че надниците в столицата са се увеличили над два пъти. Реакцията на императора по отношение на това обез-

---

[A] Цитатът от Павел Дякон е взет от „История на лангобардите", прев. от лат. Красимира Гагова. София: Полис, 2011. – Б.пр.

[B] Санитарен кордон (фр.). – Б.пр.

покоително положение била обичайната – да издаде закон. Според условията на този закон на работниците вече не можело да се плаща повече, отколкото били получавали преди епидемията. За потрес и смут на Юстиниан обаче, ефектът бил минимален. Надниците продължили да скачат. Явно светът нямало да може да се върне в предишното му състояние само с една разпоредба.

Всъщност в гигантския организъм на имперската администрация почти не било останало неразхлабено от чумата сухожилие или мускул. Лекарите с интерес отбелязали, че онези, които били прихванали болестта, но оцелели, до един носят печата на смъртта. Някои от тях останали плешиви, други – с дефект в говора, трети – с олюляваща се походка. Почти всички страдали от ужасна умора, често в продължение на години. Юстиниан бил забележително изключение от това правило, но въпреки това той по-добре от всеки друг си давал сметка, че онова, което важи за отделните хора, важи и за цялото му владение. Несравнимо повече от непостоянните варварски племена, повече дори от царството на Хосроу, Римската империя винаги зависела от числеността на населението си, за да функционира правилно. Като гражданска държава тя не можела да се надява да просперира без солидна данъчна база. След чумата обаче на тази база била нанесена вероятно непоправима щета. И това не била единствената опасност. Из провинциите, които само няколко години по-рано с готовност осигурявали войници за имперските армии, цели села, дори цели региони сега били обезлюдени. И при най-добрите обстоятелства това би било огромен проблем, а в момент, когато римски въоръжени сили били въвлечени в редица изтощителни конфликти от Италия до Сирия – направо вещаело катастрофа.

Колкото до Юстиниан – този удар бил толкова опустошителен и неочакван за всичките му амбиции, че спокойно можел да го пречупи. Но не успял. Мрачно, упорито и героично императорът се заел да предпази владението си от пълна разруха. От лятото на 548 г. нататък обаче щял да е принуден да го прави без жената, която в продължение на повече от двайсет години била с него както в леглото, така и в политиката, тъй като през юни същата година Теодора починала. Юстиниан, който през остатъка от живота си щял да пали свещи пред мавзолея, който бил построил, за да послужи като вечен дом и за двама им, не могъл да понесе да си вземе друга съпруга и оттогава насетне щял да бъде женен за работата си. Ден и нощ „сън не го хващаше“[45], така че се отдал на неблагодарната задача да компенсира най-резкия спад в приходите, с който се бил сблъсквал някой император. Били наложени безмилостни икономии: куриерските услуги били орязани, поддръжката на пътищата – изоставена, чиновническият апарат – реорганизиран. Събирането на данъци било осезаемо оптимизирано, така че да се избегне всяка възможност за измъкване. Дори производството на коприна било национализирано. Въпреки всичко тези и други подобни мерки донесли на Юстиниан достатъчно приходи, така че да доведе многото си войни до един привидно задоволителен завършек. До смъртта си през 565 г. той стабилизирал източната граница, подписвайки още един Вечен мир с Хосроу, и бил удържал решителна победа над остготите на запад. Дори завладял цяла нова провинция в Южна Испания. Съвсем подобаващо в такъв случай, покровът, с който тялото на великия император било изложено за поклонение, го изобразявал как стъпква някакъв варварски цар – традиционен прерогатив на римляните. Отново били настъпили щастливи дни, възвестявала картината.

Покровът обаче не разкривал цялата истина. Портретът на младия и благословен от Бога мечтател, който през радостната 534 г. триумфирал над вандалите, покривал съсухреното тяло на един осемдесет и три годишен мъж. Също толкова голяма бездна се простирала и между образа на една империя, възстановена до древното си господство над по-голямата част от Средиземноморието, и суровата действителност. По мнението на Юстиниановите критици – каквито задкулисно имало много – лекът на императора се бил оказал също толкова смъртоносен, колкото и болестта. В Италия например, независимо колко кресливо се опитвали да го отричат пропагандаторите му, „победата“ била оставила полуострова несравнимо по-малко римски, отколкото някога бил под управлението на Теодорих. В продължение на две десетилетия, докато траели кървавите и изнурителни опити да се сразят остготите, консулството било ликвидирано, почти всички сенатори забягнали в Константинопол, а през зимните месеци на 550 г. се стигнало и до най-шокиращия от всички разриви с миналото, когато самият Рим бил напълно, макар и временно, обезлюден. За пръв път от времето на Ромул се случвало Вечният град да е толкова пуст, до такава степен погълнат от бурени и блата. Подобна победа почти не се различавала от поражение. Защо тогава Юстиниан бил преминал през такива ужасни трудности, за да я постигне? „Защото беше убиец, оцапан с кърви“[46] – шушукали някои. Това, че управлението му оставило „цялата земя [...] потопена в човешка кръв“[47], не се дължало на отчаяната му борба с бедственото положение, а на потресаващия факт, че самият той бил – ни повече, ни по-малко – пратеник на ада. Дори неуморното му будуване се тълкувало като свидетелство не за отдадеността му на римляните, а за демоничната му природа. Някакъв слуга заявил, че късно нощем го виждал без глава, друг – че лицето на императора изведнъж се превръщало в отвратителна буца плът без определена форма. „Как да не беше тоя човек някакъв зъл демон?“[48]

Разбира се, онези, които лансирали тази теория, преследвали свои собствени цели.[49] Юстиниан, който, меко казано, никога не се бил ползвал с особена популярност сред традиционния елит, едва ли се е издигнал в очите на представителите му, предприемайки такива сурови мерки, за да се пребори с бюджетния дефицит в годините преди смъртта си. По мнението на притиснатите в ъгъла укриватели на данъци най-дяволското нещо в него било онова, което те озлобено наричали „алчност“. Въпреки всичко не било нужно да вярваш, че имперският престол наистина е зает от „вожд на демоните“[50], за да се страхуваш, че портите на ада зейват все повече. Зороастрийските жреци не били единствените, които предупреждавали паствата си, че е предопределено краят на времето да настъпи сред титанична битка между доброто и злото. Същата смесица от ужас и надежда, която била вдъхновила Маздак да заяви, че краят е близо, често спохождала и въображението на християните. Самият Христос предупредил учениците си какво да очакват: собственото му завръщане като светкавица, която „излиза от изток и се вижда дори до запад“[51]; съда му над живите и мъртвите и осъждането на грешниците на вечни мъки, а на праведните – на вечен живот. Кога обаче щели да се случат тези събития? Дори ангелите, бил заявил Христос, не можели да бъдат сигурни. Въпреки това някои знаци щели да възвестят на праведниците настъпването на Съдния ден: „Защото ще въстане народ против народ, и царство против царство; и на места ще има глад, мор и трусове."[52]

След управлението на Юстиниан това послание звучало по-обезпокоително, отколкото което и да е друго в Светото писание. След първоначалния си опустошителен пристъп чумата още не била затихнала. Атакувайки на пръв поглед произволно, на различни места и по различно време, тя създавала усещане за постоянна заплаха. „Многократното ѝ завръщане, отбелязва вцепенен от отчаяние един антиохийски правник, по различно време ми отне няколко от децата, съпругата и мнозина сродници, да не говорим за безбройните слуги както в града, така и в провинцията."[53] По-късно щял да бъде лишен и от внук – цялата империя, а и не само тя, продължавала да търпи тежки загуби. Въпреки това чумата била само един от предвестниците на Края на времето, застигнали римляните. Още преди появата на чумата, през 536 г., тайнствен облак прах хвърлил света в мрак за месеци наред.[54] После, през декември 557 г., ужасно земетресение ударило Константинопол, разтърсвайки го толкова жестоко, че на следващата пролет куполът на „Св. София" паднал и се наложили години ремонти. Но най-големият кошмар настъпил, когато през 559 г. армия варвари прекосила скования от лед Дунав и стигнала толкова далеч на юг, че застрашила Гърция и дори самата столица. Константинопол избегнал унищожението единствено благодарение на факта, че спешно призовали оттеглилия се Велизарий – макар и болнав, възрастният военачалник бил запазил дарбата си да побеждава. На други места обаче все по-честите варварски атаки се оказали по-трудни за отблъскване. Шайки мигриращи селяни, познати като „славяни", прониквали на Балканите от четвъртото десетилетие на VI в., когато чумата за пръв път засегнала региона. После, иззад Дунав, едно племе от особено свирепи диваци, степни номади на име „авари", започнало да предявява тревожни искания за откупи. Но най-обезсърчаващо от всичко вероятно било нападението над Италия, извършено през 568 г. от група дългобради мъже с бръснати глави, наречени „лангобарди", които за нула време успели завинаги да отнемат трудно спечеленото господство на Константинопол над полуострова. Не било изминало и десетилетие от смъртта на

Юстиниан и имперският контрол отново бил ограничен до една ивица земя между Равена и Рим. Толкова кръв, толкова разорение и всичко – напразно.

Как можели да бъдат обяснени тези катастрофи? От една страна, отговорът бил много лесен. Номадите, общо взето, се оказали неуязвими за чумата. В резултат, независимо дали идвали през Дунава или от Алпите, те обикновено многократно превъзхождали по численост местните гарнизони. Дори Велизарий успял да събере само неколкостотин ветерани за своята отчаяна защита на Константинопол и за победата си трябвало да разчита главно на сбирщина селяни и сериозна доза блъф. Другаде, въпреки че Юстиниан съвестно посветил приходите от данъци на укрепването на границите на империята, дори най-страховитите стени били безполезни без войници, които да стоят на тях. Навлизайки все по-навътре в римска територия, варварските конници често минавали покрай занемарени поля и изоставени села. Цели региони от империята вече били практически опустели.[55]

Всичко това отдавна било предсказано. Христос не бил единственият, предупредил как ще свърши светът. Юдейски пророци и християнски светци предрекли, че преди да настъпи Краят на времето, върху Божия народ „като черен облак“[56] ще връхлетят страховити и диви племена; племена, които в Библията били наречени със зловещите имена „Гог“ и „Магог“. Във време, в което светът ставал все по-християнски, а варварите се превръщали във все по-голяма заплаха, намекът за някаква мрачна загадка във всичко това бил достатъчен, за да предизвика бурни размисли. Кои били Гог и Магог? Къде се спотайвали? Защо нямало да се появят преди края на времето? Отговорите на тези въпроси неочаквано били открити в биографията на Александър Велики. Историците отдавна знаели, че стигайки до края на света, прочутият завоевател открил планински проход, който запечатал с „железни порти“.[57] През вековете тази история претърпяла много промени. До времето на Юстиниан вече се приемало за факт, че портите са облицовани с бронз; че зад тях са затворени Гог и Магог и че Александър, „съпътстван от Господния Дух“[58], ги бил изработил, наставляван от един ангел.

За александрийските християни това вероятно не било изцяло лоша вест. Тя им осигурявала нужното уверение, че въпреки презрения му навик да се кипри с рогата на някакъв езически демон, основателят на града им през цялото време е бил самопровъзгласил се Божи слуга.[59] Като цяло обаче изводите били изключително тревожни. При положение че пред стените на Константинопол гъмжало от варвари и изобщо сякаш целият свят бил тръгнал на поход, нямало как да се отрече, че на сцената се е появил още един знак за Края на времето. Гвоздеите, забити в Александровите порти, страхували се мнозина, започвали да се гънат и да се кривят – и да поддават. Отзад, мъчейки се да излязат на бял свят, чакали Гог и Магог – ужасни злодеи, за които пиенето на бебешка кръв и похапването на котенца били нищо работа. Е, при евентуална атака от подобни нападатели кой можел да каже каква ще бъде съдбата на света?

Нищо чудно, че през последните години на шестия християнски век мнозина в Римската империя очаквали бъдещето със свито сърце: „Предстоят нещастия, каквито сегашното поколение не може да си представи."[60] Отрезвяваща мисъл: че лошото може би тепърва предстои.

ВЕЛИКАТА ВОЙНА

През 600 г., около Възкресение Христово, чумата се върнала в Галилея. Заразата се разпространила толкова бързо, че скоро стигнала отвъд Голанските възвишения, до пустошта от храсталаци и пясък, която граничела с Палестина. Сред селищата, опустошени от появата ѝ, се отличавала Джабия – големият град от шатри на гасанидите. Там ужасът на болестта щял да остави трайни следи. „Като огнена вихрушка – пише един от местните поети – остави след себе си дим."[61]

Дотогава арабите, които живеели отвъд пределите на империята, не били чак толкова силно засегнати от епидемията. Заразата не се разпространявала толкова лесно в пустинята, колкото по улиците и из полята. Повече от половин век след първоначалната поява на чумата арабите все още я смятали за болест, присъща на „римската земя"[62]. За гасанидите, както и за лахмидите, погиването на народите из целия Плодороден полумесец било голяма възможност, тъй като изтощаването и обедняването на покровителите им неизбежно довело до известно отслабване на контрола. През четвъртото десетилетие на VI в. например, в разгара на епидемията, Арета и Мундир могли безпрепятствено да задълбочат враждата си, „без да се съобразяват с римляните или с персите“[63]. Увлечени от взаимната си омраза, те почти забравили за покровителстващите ги суперсили. Двете страни все повече се сражавали в името на небесни, а не на земни закрилници. След като пленил един от синовете на Арета, Мундир не се поколебал да надмине случая, в който принесъл в жертва четиристотин девици в чест на богинята Ал-Узза, и този път ѝ принесъл в дар гасанидския принц. Твърдяло се, че други християнски пленници били измъчвани от лахмидския цар, докато не се съгласели да се присъединят към култа на богинята. Когато новината за тези зверства стигнала до свети Симеон на стълба му, стълпникът така се ужасил, че тутакси посветил молитвите си на гасанидите. И разбира се, през 554 г. Арета бил удостоен с поразителна и решителна победа. В голяма битка, проведена при Халкида, в Сирия, лахмидските нашественици били унищожени до крак. Симеон, чудодейно пренесен от стълба си до един хълм на мястото на събитията, направил своя личен принос към победата, призовавайки Светия Дух да порази Мундир с мълния – молба, която Светият Дух любезно изпълнил. Когато всичко приключило, Арета провъзгласил загиналите гасаниди, сред които бил и собственият му най-голям син, не просто за герои, а за мъченици в името на Христа.

Идеята, че освен за осигуряване на плячка убиването може да се практикува и в служба на Бог, предоставила на арабите една опияняваща нова възможност за размисъл. Специално за гасанидите тя бързо станала нещо повече, а именно – устойчиво ядро на идентичността им. До 600 г. те напълно се били вживели в образа, който създали за себе си – на защитници на една християнска империя. Дори поредицата от обиди, които им нанесла все по-неспокойната римска власт – включително заточването през 582 г. на царя им в Сицилия и един краткотраен, катастрофален опит да се разтрогне съюза им – не могли да разколебаят тяхната преданост. Според собственото им мнение те били или воини на Христа, или нищо. Това схващане притежавало огромна сила.

Вместо да отхвърлят гасанидите като римски агенти, другите арабски племена все повече гледали на тях по начина, по който преди били възприемали лахмидите – като образец на възвишеност. Толкова гостоприемна била трапезата в гасанидския двор, твърдели поетите, че кучетата в Джабия изгубили навика си да лаят по непознати. Дори готварските им рецепти подхождали на Божи любимци. Нямало например по-голям комплимент за една жена от това достойнствата ѝ да бъдат сравнени с тези на местния специалитет, *таридат гасан* – задушен мозък със сос.[A]

Влиянието на гасанидите обаче далеч надхвърляло изисканата кухня. Обаянието и непобедимостта им били безценна реклама и за небесния им господар. И така, до 600 г. дори царят на лахмидите бил приел християнството. В Ал-Хира, както и в Джабия, сред шатрите били издигнати каменни църкви. От север до далечния юг – където Кааба в Наджран пазела славния спомен за градските мъченици – Арабия във все по-голяма степен носела физическите белези на християнската вяра. Вярата обещавала на амбициозните пълководци не само спасение на онзи свят, но и досег до ангелското измерение на тази земя. Убеждението, че един човек, постигнал изключителна святост благодарение на страданията си, може да види през сълзите си блясъка на небесните воини с извадени огнени мечове, било поддържано от много араби със свирепа буквалност. В крайна сметка воинският потенциал на светците бил категорично потвърден с мълнията, която изпепелила Мундир. След голямата си победа при Халкида много воини се стекли край стълба на св. Симеон, сякаш за да почерпят от силата му. Десетилетия по-късно гасанидите продължавали да смятат отдадеността си на Христос за най-мощното оръжие в своя арсенал.

Едно виждане, пред което благоговеели дори непокръстените племена. Всъщност между вярата на християните в съществуването на невидимо царство, населено с духове, и тази на араби-

---

[A] Самият Мухаммад също бил на това мнение. Един прочут хадис отразява похвалата на Пророка към любимата му съпруга. „Пратеникът на Аллах казал: „Айша превъзхожда другите жени, както саридът превъзхожда другите ястия““ („Сахих на ал-Бухари“, т. 5, кн. 57, 114). Твърди се, че тарит било любимото ястие на Мухаммад. – Б.а.

те имало значителни сходства. Подобно на монасите, езичниците също виждали ангели. Последователите на Душара например твърдели, че божеството използва един особено могъщ ангел за свой представител, а според Созомен[A] онова, което привличало езически поклонници в Мамре, било именно фактът, че „там на хората се били явявали ангели"[64]. За угрижените християни обаче всичко това изобщо не звучало успокояващо. Ако езичниците познавали ангелите, това означавало, че поне някои от тях всъщност произхождат от ада. Цялостните, тревожни последици от това били чудесно илюстрирани от случилото се в един град в покрайнините на Палестина, където в разгара на чумата пред ужасените му обитатели се явили демони с вид на ангели и им казали, че ще бъдат пощадени единствено ако склонят да почитат бронзов идол. Явно, имайки си работа със свръхестествени вестители, човек трябвало да се пази от измами. За ирония, това не било нещо, с което езичниците, обитаващи пустинята, не биха се съгласили. Точно както вярвали в съществуването на ангели, те се страхували от зли джинове – невидими духове, родени от огън, много от които се наслаждавали да измъчват смъртните. Гасанидите дори приписали появата на чумата на тяхното „ухапване"[65]. Представяйки си сблъсък между небесни съперници, един арабин, изповядващ християнството, едва ли би извикал във въображението си нещо кой знае колко различно от събрата си езичник. Изглежда границите между джиновете и демоните лесно можели да се размият. Дали същото важало и за богините и ангелите? Доста вероятно. Небесните пратеници явно се стараели да отговорят на представите на публиката. Така например ангелите в римската провинция често се явявали накичени с медальоните и „светлочервените колани"[66] на имперски чиновници. В такъв случай вероятно можело да се очаква из онези кътчета на Арабия, които още не били напълно потопени в светлината на Христос, ангелите да приемат вида, а понякога и имената на езически божества.[67] Висяща в зловещия, измамен полумрак между миналото и бъдещето, между езичеството и единобожието, богиня като Ал-Узза можела да се превърне в демон или в ангел или пък да бъде напълно забравена.

[A] Историк на християнската църква (400–450). – Б.р.

Разбира се, в десетилетията след чумната епидемия станало очевидно, че граничната област отвъд Светите земи продължава да се разпростира още пò на юг, в територията на Арабия. Това обаче отразявало не могъществото на християнската империя, а напротив – отслабването ѝ. Равновесието между силите се било променило не само в региона на Плодородния полумесец, но и по протежение на цялата южна граница. В Картаген например разтревожени коментатори отбелязали, че докато имперските „някога многобройни военни части са се стопили, чумата, този съюзник на войната, едва е засегнала омразните племена“[68]. Това била причината берберите – северноафриканско племе, което се спотайвало извън обсега на имперските войски, в планините – да започнат да се превръщат от неприятност в заплаха. Пустинните номади в Арабия, които също не били засегнати от чумата, на свой ред съзрели възможност в агонията на Рим. Те може и да не били многочислени като славяните или аварите, но били все по-настъпателни. До 600 г. огромно множество преселници – *мухаджирун* на арабски – се установили между Палестина и Хиджаз, региона от Арабия, опиращ до горната част на Червено море. Племена, напълно неизвестни на имперските власти само допреди няколко десетилетия – джузам, амила и бали – сега се присъединявали към списъка с федерати. Но дали наистина трябвало да бъдат смятани за приятели на римляните, или за обезпокоителни натрапници, за чиято вярност е платен подкуп – не било съвсем ясно. За да може обаче една самозаблуда да проработи, човек не трябва да е твърде критичен.

Безспорен бил обаче фактът, че палестинските власти имали нужда от съюзници, които да охраняват една буферна зона от тяхно име. Същата загуба на хора и приходи, която засегнала северния и западния фронт, станала причина за опустошителни съкращения по границата на Светите земи. Всъщност след появата на чумата гарнизоните реално били разпуснати. Крепостите били изоставени на бурените, чакалите и случайните отшелници. Радикално решение, което обаче имало своята сурова логика. Грабливите номади може и да създавали неприятности, но изобщо не били толкова опасни, колкото Сасанидите. Шейсет години след като Хосроу бил оплячкосал сирийските градове, границата с Ираншахр си оставала върховен приоритет за римските стратези и едновременно с това – причина за всичките им кошмари. Всички средства, които успявала да събере империята, продължавали да отиват за охраната ѝ. В резултат във време, когато дори някога процъфтяващите сирийски градове търпели лишения, единствено граничната област с Ираншахр устоявала на кризата.[69]

Това, от своя страна, било още една възможност за арабите отвъд границата, които искали да забогатеят, да се възползват от римското злато. За пръв път от сриването на търговията с подправки насам условията за сделки били толкова изгодни за тях. Чумата не опустошила само сирийските градове, но и сирийската провинция. Множеството пристъпи на болестта парализирали стопанството.[70] Ставайки свидетел на запуснатите поля, гниещите ябълки и грозде и подивелите говеда, овци и кози, един пътник бил провокиран да цитира думите на пророк Исаия: „земята е опустошена докрай и е съвсем разграбена."[71] Въпреки това гарнизоните продължавали да се нуждаят от провизии за изхранването си, от фураж за конете и товарните животни и от кожа за ризниците, щитовете и шатрите си. При нормални обстоятелства разходите за сухопътен транспорт не биха оправдали търгуването с такива базови стоки, но след чумната епидемия обстоятелствата далеч не били нормални. И така, за пръв път от много векове насам арабите се оказали ключови фигури в пазар, диктуван от продавача.

Освен това римляните не били единствените, които им предоставяли възможност за търговия. Епидемията, която унищожила Сирия, сторила същото и с Месопотамия. Независимо колко страховити продължавали да изглеждат персите от стражевите кули на Дара, истината била, че и те като западните си врагове били изправени пред опустошителните последици от чумата. Успехите на Хосроу – също като тези на Юстиниан – сякаш само били отслабили защитата на империята му. През 557 г., постигайки най-големия триумф за управлението си, той съумял завинаги да ликвидира ефталитите, така че от народа, който бил подлагал Ираншахр на такова разорение и унижение, не останало нищо освен спомена за името му. Въпреки това тази победа му струвала скъпо, тъй като битката била спечелена в съюзничество с тюрките: „грозни и нагли бандити с широки лица и без мигли."[72] Това новопоявило се лакомо за плячка племе скоро се установило на северната граница на Ираншахр като постоянно присъствие, не по-малко застрашително от това на ефталитите. Номади и следователно общо взето незасегнати от чумата, те били по-многобройни дори от аварите, на чийто хан се присмивали, понеже бил избягал роб. Притиснат от турците откъм север и както винаги, от римляните откъм запад, и Хосроу като Юстиниан се оказал принуден да води отчаяна битка за защита на границите си. Въпреки това, вече навлязъл в деветото си десетилетие, той трябвало да остане в тила. До 579 г., когато найпосле умрял, според достоверен източник Хосроу вече бил „изгубил желанието си да воюва"[73].

Предизвикателството да се справи със задълбочаващата се криза било наследено от сина му Ормузд. Решението на новия шахиншах – който дълго щял да бъде помнен заради своето „милосърдие към слабите и окаяните"[74] – било да обвини партската аристокрация, че пилее богатства, които самият той много подобре би използвал в полза на бедния си народ, и да си постави за цел, както дори Хосроу не бил посмял, да сломи властта ѝ завинаги. Разбира се, този опит за усилване на централизацията в голяма степен си кореспондирал с политиката, възприета от Юстиниан след чумната епидемия, но за разлика от римските си събратя, партските благородници никога не се задоволили да злословят и да се вайкат отстрани. През 590 г. главата на Михранидите, прочут военачалник на име Бахрам Чубин, претърпял незначително поражение от римляните, при което изпълненият с презрение Ормузд му изпратил женски дрехи. Такава поне била историята, която се разказвала впоследствие, и истина, или не, едно е сигурно – в началото на времето за походи Бахрам Чубин не поел срещу римляните, а право срещу Ктесифон. Новината за приближаването му била достатъчна да вдъхнови още двама партски династи в столицата да извършат преврат. Ормузд бил свален, ослепен и убит, и всичко това – в бърза последователност. После на престола сложили малкия му син, провъзгласен за Хосроу II. За пръв път от мрачните времена, последвали смъртта на Пероз преди сто години, Сасанидската династия изглеждала толкова окаяна.

Станало още по-лошо. Бахрам Чубин отишъл по-далеч дори от най-дръзките си предшественици. Вместо да се задоволи със свалянето на Ормузд, той предприел най-крайната, най-богохулствена стъпка – обявил се за цар. За Зороастрийската църква, както и за династията на Сасанидите, този акт заплашвал да разруши самата вселена, тъй като как можело което и да е от двете да се надява да оцелее без другото? Бахрам Чубин не се посвенил да отговори на този въпрос по възможно най-самонадеяния начин. Според думите му той бил живото въплъщение на Огъня на Великия Митра е велик. Ако – както било много вероятно – Краят на времето наистина бил близо, очевидно се нуждаел не толкова от цар, колкото от спасител. Имитирайки стратегията на Маздак, Бахрам Чубин се представил точно за това. Вместо да се измъкне от обвинението на мобедите, че въстанието му е приближило унищожението на света, той явно открито му се е наслаждавал.[75]

На практика Бахрам Чубин останал на трона на Ардашир не повече от година. Хосроу II, с неизменната подкрепа на съперничещите си с Михранидите партски династии и далеч по-неочакваната помощ на новия цезар, Маврикий, победил разбунтувалия се шахиншах, който забегнал при турците. Там, скоро след това, го убили сасанидски агенти. Земният и небесният ред изглеждали възстановени. Това обаче щяло да се окаже невероятна заблуда. В действителност предчувствието на Бахрам Чубин, че всичко се крепи на ръба на пропастта, щяло да се окаже напълно оправдано. Подобно на чумата, епидемията от насилие, провокирана от неговия бунт, била предопределена да се разпространи надлъж и шир. И последиците ѝ щели да бъдат катастрофални както в Ктесифон, така и в Константинопол.

В решението си да пренебрегне съвета на Сената и да даде подкрепата си на Сасанидите, Маврикий бил повлиян от едно основно съображение – неотложната нужда да спести пари. Първоначално този ход изглеждал изключително успешен – връщането на благодарния Хосроу II на престола действително донесло „мирен дивидент“. За зла беда обаче това накарало Маврикий да изпадне в една окончателна заблуда – че сега може да си позволи да намали заплащането на войниците си. През 588 г. Източната армия, свикнала да получава щедри субсидии, вече се била разбунтувала във връзка с това. Висшето командване се опитало да сплаши вбесените войници, като им показало нерькотворния образ на Христос от Едеса. „Тълпата, вместо да се вразуми, стигна дотам, че да замерва светинята с камъни.“[76] Повече от десетилетие по-късно, през 602 г., дошъл ред и на войниците от Балканите да се вдигнат на открит бунт. Фока, техният водач и човек, който също като Бахрам Чубин ненавиждал благоприличието, решил да направи нещо, което никой римски военачалник не бил правил – да нахлуе в Константинопол. Високомерната хвалба на християнската империя – че в продължение на векове „нито един император не е загивал от ръцете нито на вътрешни, нито на външни врагове“[77] – била брутално потъпкана. Маврикий, заловен в Халкидон, докато се опитвал да избяга от балканските бунтовници, бил обезглавен и тялото му било изложено за поругание на Хиподрума. Както можело да се очаква, мястото му на имперския престол било заето от Фока. Осем години по-късно узурпаторът също бил свален от власт. Гениталиите му били отрязани, тялото му – одрано, а главата му – разнасяна из столичните улици побита на кол. Явно някаква смъртоносна отрова била плъзнала в Новия Рим.

Но ако имало човек, способен да намери противоотрова, то това, за ирония, бил същият онзи бунтовнически водач, който бил свалил Фока – арменец на име Ираклий. „Хубав, висок, смел и роден боец“[78], новият император вече бил доказал способностите си, че и отгоре, взимайки властта след една почти невъзможна операция – морски десант от Картаген, където баща му бил генерал-губернатор. Разбира се, намирайки се в окото на една буря, по-разрушителна от която и да е друга в дългата римска история, Ираклий се изправил пред най-суровото изпитание за многото си таланти. Наближаването на Края на времето, което Бахрам Чубин бил доловил в Ираншахр, все повече се усещало и в Константинопол. Когато кръстовете в града започнали да се тресат и да подскачат, малцина се усъмнили, че това наистина вещае космическо зло. Според Теодор – най-прочутият жив светец в империята и толкова свят човек, че носел над двайсет килограмов железен корсет и се хранел единствено със салата – пристигането на Дявола на земята било близо: „Ще има нашествия на много варварски народи, проливане на много кръв, унищожение и плен в света, и разрушаване на свети църкви.“ И после, заявено с ужасяваща окончателност, идвало най-поразителното предсказание от всички: „Самата империя ще рухне."[79]

Разбира се, подобно събитие можело да възвестява само Края на времето, но въпреки това, изумително, само десетилетие след като Ираклий се бил възкачил на престола, то изглеждало не просто възможно, а почти сигурно. Тенденцията към разцепление, завладяла Константинопол, не останала незабелязана в Ктесифон. Опитвайки се да се измъкне от сянката на великите партски династи и да заздрави все още неукрепналия си авторитет, Хосроу II съзрял в свалянето на Маврикий идеалната възможност да отклони вниманието към чужди разпри. Ираншахр никога преди не бил скърбял толкова бурно за някой цезар. Макар да се описвал като „царя, който мрази войната"[80], Хосроу, шумно демонстрирайки възмутена добродетелност, заел позата на отмъстител на убития си благодетел. Традиционно, той започнал кампанията си, като разположил лагера си пред стените на Дара. Оставена на съдбата си от залисаните власти в Константинопол, след тригодишна обсада великата крепост се предала. Три години по-късно, през 609 г., паднала и Амида. Накрая, през 610 г., предполагаемо закриляната от Христос Едеса отворила портите си за персите. Изведнъж не само Сирия, но и Анатолия, и Палестина се оказали оголени и беззащитни пред армиите на шахиншаха. За пръв път от времето на Кир на персийския цар се предоставяла такава безумно изкусителна възможност за завоевания на запад. Едва повярвал на късмета си, Хосроу решил да рискува.

Една част от войската, грабеща, поробваща и убиваща по пътя си, проникнала толкова надълбоко в Анатолия, че през 614 г. бил подпален дори Ефес на егейския бряг.[81] Междувременно втори специален отряд под командването на михрански военачалник на име Шахрбараз се отправил на юг.[82] Мисията му била не просто да плячкосва, но и да присъединява територии. Успехът му надминал и най-смелите мечти на Хосроу. До 615 г. цяла Сирия и Палестина принадлежали на шахиншаха и дори хиподрумите им били превърнати в игрища за чоуган[A]. Четири години по-късно Хосроу вече бил господар и на цял Египет. Меч-

---

[A] Персийска национална игра, подобна на полото. – Б.к.

тата за една наистина универсална монархия, лелеяна от всеки цар на царете още от времето на Ардашир, най-после била на път да се реализира. Междувременно империята на римляните се намирала на ръба на унищожението.

„Четвъртият звяр значи: четвърто царство ще има на земята, отлично от всички царства, което ще пояжда цялата земя, ще я тъпче и ще съкрушава."[83] Това било видението на Даниил и ангелът, който му го разтълкувал, предсказал, че ще дойде време, когато зверът ще бъде сразен „и [тялото му] предадено на огън, за да изгори"[84], след което Божият народ ще наследи земята. Това според утвърденото с времето мнение на Църквата било пророчество за съдбата на езичеството в Рим, но сигурно можело да се очаква, че юдеите, които с изумление следели унищожаването на християнската империя на Новия Рим, ще го интерпретират по съвсем различен начин. Вероятно много от тях вече дръзвали да се надяват, че появата на Месията може би не е далеч. С „мощното трещене" на Гог и Магог и всичкия ужас, който изпълвал „сърцата на народите", може би най-после било дошло времето, когато „Израел ще бъде очистен от греховете си"[85].

Съвсем естествено, във фокуса на всички тези очаквания бил Йерусалим. Когато в началото на лятото на 614 г. Шахрбараз пристигнал пред стените му, патриархът категорично отказал да допусне ужасната възможност Свещеният град да попадне в ръцете на езичници. Вместо да се споразумее с нашествениците – както били побързали да сторят повечето други градски власти, спомняйки си съдбата на Антиохия, – той предпочел да се осланя на Христовата закрила.[86] Три седмици по-късно персийската армия щурмувала града. Клането било колосално – твърди се, че по улиците останали да лежат петдесет хиляди трупа. Още трийсет и пет хиляди християни, включително самият патриарх, били взети в плен. Заедно с тях, изровен от една зеленчукова градина, където го скрили при новината за приближаването на персите, бил загубен и най-ценният предмет в цялата християнска империя – Кръста Господен. Естествено, това накарало целия римски свят да потръпне от унижение. Също толкова естествено, повечето християни решили, че бедствие от такъв порядък може да бъде предизвикано единствено от юдеите. Възмутени сплетници твърдели, че именно те изиграли ролята на шпиони на персите, отворили портите на града и носели отговорност за избиването на йерусалимските девици. Най-ужасното твърдение обаче било, че след обсадата юдеите взели 4500 християнски пленници, били поискали от тях да променят религията си и след техния отказ ги избили до един. Истина или не, всички вярвали в тези обвинения, а неподправената еуфория на самите юдеи само ги подклаждала. Йерусалим бил паднал в ръцете на персите едва след като някаква тайнствена фигура – „Неемия, син на Хушиел“[A] повела юдеите от града към Храмовия хълм, където построили олтар. За пръв път от петстотин години върху свещения камък била принесена жертва в съответствие с Мойсеевия закон. Изглежда най-после се явила възможност „да бъде създаден свети храм“[87].

Скоро обаче всички тези възторжени очаквания били жестоко попарени. Персите, които били точно толкова толерантни към претенциите на юдеите, колкото някога и римляните, нямали ни най-малко намерение да допуснат построяването на нов Храм, нито да позволят на някакъв юдейски самозванец да се провъзгласи за Месията. Само няколко месеца след като окупирали Йерусалим, те заловили Неемия, обвинили го в подривна дейност и го екзекутирали. Независимо дали наистина бил твърдял, че е Месията, или не, станало ясно, че все пак не може да е онзи „Син Човеческий“, предсказан от Даниил, предопределен да постигне „власт, слава и царство“[88] след изгарянето на четвъртия звяр.

Междувременно, далеч на север, Ираклий се готвел да забие още един пирон в ковчега на юдейските надежди. В колкото и опасно положение да се намирал, той не се бил отчаял, нито бил отписал империята си. Десетилетието, което Хосроу прекарал в разточителни завоевания, Ираклий оползотворил, за да си осигури политическа поддръжка. През 624 г. най-после дошъл моментът, в който можел да премине в настъпление, уверен, че няма да получи нож в гърба. Това било изключител-

---

[A] Това почти със сигурност не е истинското му име. Истинският Неемия е бил управител на Йерусалим през V в.пр.Хр., по времето на първата Персийска империя. Една от книгите в Библията е наречена на негово име. – Б.а.

но важно за изгледите му за успех, тъй като военните планове на императора били крайно амбициозни. Точно както бил свалил Фока, преодолявайки необятна морска шир, сега той имал намерение да повтори подвига си, прекосявайки планините на Армения и „да прекъсне от корен самия източник на злото – Персия“[89]. Рискът бил голям, тъй като напрягайки всеки финансов и логистичен мускул до краен предел, Ираклий бил свикал войска, която на практика била последната отбранителна линия на империята му. Изправен пред такава опасност, и той като юдеите потърсил успокоение в Библията: „И взимайки книгата на Даниил, Ираклий открил в нея да се казва, че от запад ще дойде козел, който ще счупи двата рога на овена от изток. Тогава императорът се зарадвал и се убедил, че ще успее срещу персите.“[90]

Така и станало. Ираклий щял да отсъства от Константинопол четири дълги години и това щяло да кулминира в едно от най-поразителните завръщания във военната история. Независимо че битките били безжалостни и че римската кауза със сигурност щяла да бъде обречена, в случай че императорът и нищожната му армия претърпели поражение, най-положителният аспект на удивителната му кампания щял да е противопоставянето на вяра срещу вяра. Малко преди оплячкосването на Йерусалим в небето над Палестина били забелязани вкопчени в битка небесни армии и сега, на грешната земя, предстоял един не по-малко значим сблъсък. Следвайки примера на гасанидите, Ираклий не се поколебал да се провъзгласи за воин на Христа. С този си акт той изложил на риск не само своя живот и оцеляването на империята си, но и авторитета на християнския бог. Залогът бил най-ценното нещо, с което разполагал – самият Константинопол. През 626 г., когато Хосроу наредил на Шахрбараз да се отправи право към бреговете на Босфора, Ираклий не се усъмнил, че християните в столицата му са под сигурната закрила на небесата. Дори фактът, че междувременно аварите настъпвали от север, оборудвани с най-модерните обсадни кули и катапулти, не можел да го убеди да изостави плана си и да се оттегли от Ираншахр. Накрая увереността му щяла да бъде щедро възнаградена. Дева Мария – чийто силует на „сама жена в скромна одежда“[91] според мълвата бил забелязан на крепостната стена от самия аварски хан – лично бдяла над столицата. От полза било и че византийската флота, излизайки в Босфора, успяла да потопи всички персийски транспортни кораби. Великата обсада траяла само няколко седмици, след което се оттеглили както армията на Шахрбараз, така и аварите. Минали през това върховно изпитание, жителите на Константинопол можели да бъдат сигурни, че наистина са Божия народ.

Междувременно в далечния Ираншахр Ираклий демонстрирал на почитащите огъня поданици на „разрушителния и унищожителен Хосроу“[92], че божеството им е прокълнато от небесата. Вместо да се заеме с директно и незабавно военно настъпление – цел, която далеч не му била по силите, – той решил да подкопае всеки повод за гордост на династията на Сасанидите. Това била причината да открие кампанията си, връхлитайки върху „Огъня на жребеца“, щурмувайки върха на самотната планина, където се намирал, разрушавайки храма и стъпквайки свещените въглени. После, окуражен от цяла поредица победи, императорът слязъл от мидийските планини и си проправил кървав път през мочурищата на Месопотамия, оставяйки канали, пътища и села, осеяни с трупове. Най-накрая, през декември 627 г., започнал да напада дворците на Хосроу. Пазачите им били взети в плен, животните от царския парк – от щрауси до тигри – опечени и изядени от войниците му, коприните, килимите и торбичките с подправки в съкровищниците – изгорени. „Да потушим огъня, преди да е погълнал всичко“[93], писал Ираклий на големия си враг, но дори докато изпращал писмото, пожарите, запалени от армията му, се виждали от стените на ужасения Ктесифон.

Междувременно Ираклий по всяка вероятност е поддържал тайна връзка с Шахрбараз.[94] Партският военачалник, чийто войски в Сирия демонстративно бездействали, изгубил благоразположението на Хосроу още при провала на нападението над Константинопол. Докато шахиншахът панически бягал от авангарда на Ираклий, митранският военачалник се готвел да увеличи дългия списък от предателства на династията си спрямо Сасанидите и да забие нож в гърба на Хосроу. На 23 февруари 628 г. двама от синовете на Шахрбараз заловили занемарения монарх, който по това време страдал от хронична дизентерия, и го затворили в един от собствените му палати. Там сложили пред него „злато и сребро и множество скъпоценни камъни“[95, A], но не и храна. В продължение на пет дни клетият Хосроу бил оставен да гладува и буквално да се валя в собствените си изпражнения. На шестия ден похитителите му го надупчили със стрели. С това великата война – която вилняла в продължение на двайсет и пет години и посяла разруха дори в най-далечните кътчета на Изтока и Запада – най-после приключила.

Победата категорично принадлежала на Ираклий. Неговото прозрение, че в един свят, превърнат в истински ад от чумата и войната, най-важното е да си заслужил Божието благоволение, се доказало по най-убедителния възможен начин. Хосроу не бил победен на военния фронт – стените на столицата му със сигурност щели да устоят на атаките на малобройната римска армия, а западните му завоевания още били под контрола на персийски гарнизони. Въпреки това репутацията му била така старателно разрушена, че целият му авторитет просто се изпарил. Това от своя страна провокирало поданиците му да допуснат немислимото и да се запитат дали династията на Сасанидите не е била изоставена от своя фарр. Естествено, до лятото на 629 г., когато Ираклий сключил мирния договор, който официално сложил край на великата война, ключовата фигура в преговорите не бил седемгодишният внук на Хосроу, който едва успявал да се закрепи на персийския престол, а Шахрбараз. Пренебрегвайки невръстния шахиншах с високомерно презрение, императорът и партският династ „се уговорили помежду си, че всичко, което ромеите са загубили поради [войните с] персите, ще бъде върнато на ромеите“[96]. После, тайно смигвайки на партньора си в преговорите, Ираклий се съгласил да подкрепи Шахрбараз, ако митранският водач сам се устреми към престола. Не било изненада за никого, когато през април 630 г. Шахрбараз посегнал към властта, убил детето цар и се провъзгласил за шахиншах. Едва четирийсет дни по-късно самият той вече бил мъртъв – свален при поредния преврат. Различни сасанидски марионетки, подкрепяни от различни партски кукловоди, започнали да

[A] Цитатите от Никифор са взети от „Кратка история след царуването на Маврикий“, прев. от средногр. Веселин Иванов. Варна, Зограф, 1997. – Б.пр.

ТРЕТА ЧАСТ

ХИДЖРА

Щом светът на идеите се промени, реалността не може да устои дълго.

Георг Вилхелм Фридрих Хегел

ШЕСТА ГЛАВА

ПОВЕЧЕ ВЪПРОСИ, ОТКОЛКОТО ОТГОВОРИ

КОГА?

Онези, които смятали, че триумфът на Ираклий ще доведе само до временно затишие във вихъра на големите събития, щели да се окажат поразително прави. Едва три десетилетия след края на ужасната война между Ираншахр и Новия Рим равновесието на силите, което в продължение на векове разделяло Плодородния полумесец на две съперничещи си сфери на влияние, вече не съществувало. С персийското господство на изток се било свършило. Цялото величие на Сасанидската династия било стъпкано в прахта. Самият шахиншах бил загинал безславно нейде из пущинаците на Хорасан, убит, както се твърдяло, от някакъв местен воденичар, който искал да го обере. Синът му, наследникът на Ардашир и Хосроу Велики, понастоящем бил беглец в Китай. Може би за някои подобен изход изглеждал като всичко, за което поколения цезари били мечтали, но унищожаването на Ираншахр определено не се дължало на римляните. Изгряла била звездата на един нов народ и тези завоеватели се целели колкото в Ктесифон, толкова и в Константинопол. Римската империя, за разлика от тази на персите, все още отказвала да се покори, но нещата били на косъм. Както през най-мрачните дни на войната с Ираншахр, владенията на Новият Рим се били свели до жалки остатъци. Сирия, Палестина и Египет били изгубени. Дори в Анатолия фронтът бил удържан с цената на отчаяни и кървави усилия.

В опит да проумеят тези невероятни сътресения, поразените наблюдатели съвсем естествено потърсили разяснение в Библията. Възможно ли било, започнали да се питат те, четвъртият звяр, видян от Даниил, в крайна сметка да не е Римската империя? Със сигурност било по-явно от всякога, че Бог, по някакви Свои неразгадаеми причини, преначертава човешките дела по неочакван начин. Господството над света било преминало в ръцете на някога подиграваните наследници на Исмаил, незаконното поколение на Авраам, децата на робинята Агар – арабите. „И ето, четвърти звяр, страшен и ужасен и твърде силен; имаше големи железни зъби; той пояжда и троши, а остатъците тъпче с нозе."[1] До шестото десетилетие на VII в. вече мнозина били готови да преосмислят разбирането си за значението на видението на Даниил. „Той казва – предполага един летописец в Армения, – че този четвърти звяр, който се появява от юг, е царството на Исмаиловите синове."[2]

Докато десетилетията, а после и вековете минавали и империята, завоювана от арабите, продължавала да съществува, това тълкуване ставало все по-популярно както сред християните, така и сред юдеите. Самите араби, разбира се, биха се наежили срещу всеки намек, че у тях има нещо зверско, но въпреки това, оглеждайки с гордост огромното си владение, те също не се съмнявали, че завоеванията им са израз на Божията воля. Как иначе можел да се обясни фактът, че успели да раздробят двете някога най-велики империи в света? „Излязохме срещу тях с малки възможности и неголяма сила и Бог ни донесе победа, и ни направи господари на земите им."[3] До десетия християнски век, когато било записано това самодоволно твърдение, победата над персите и римляните вече се смятала за нещо дори по-епохално от замяната на две суперсили от трета. Земите, завоювани от „Исмаиловите синове", вече не били определяни като арабска империя, а като *Дар ал-ислам* – „Дом на исляма". Първото поколение завоеватели, макар че самите те се били наричали „вярващи" или „преселници" – мухаджири, – вече се обозначавали с една съвсем различна дума: „мюсюлмани".[4] Рухването на персийската и на римската власт се приписвало не на чумата и войната, които били морили Близкия изток в продължение на десетилетия, а на откровението, разкрито от Бог на Пророка му в далечната Мека. „И щом [в битка] срещнете онези, които отричат, съсичайте им вратовете, додето ги надвиете, и [пленниците] здраво ги вържете!“ Така бил заявил Мухаммад на последователите си, изявявайки се като говорител на Господ. „А после – или милост, или откуп, когато войната приключи.“[5]

Идеята, че Бог може да даде наставление на някой народ да жали победените и да громи високомерните, разбира се, не била откритие на Корана. В разцвета на римското величие Вергилий бил формулирал една доста подобна мисия. Онова, което се променило обаче, и то драматично, било разбирането на хората за небесна подкрепа. Точно както Константин открил в лицето на Христос един много по-могъщ покровител от Атина или Артемида, така тези, които се обърнали към страниците на Корана, се натъкнали на един небесен господар с такава безгранична и ужасяваща сила, че и дума не можело да става да бъде изобразен – както християните били сторили със своя Бог – в човешка форма. Нищо, буквално нищо, не било невъзможно за Него. „Ако пожелае, Той ще ви унищожи, о, хора, и други ще доведе.“[6] За божество, способно на такова унищожение, какво било събарянето на една-две империи? Независимо колко забележително било, че *Дар ал-ислам* бил издигнат върху останките от персийската и римската власт, мюсюлманските учени твърдели, че за това не е нужно обяснение, което да не произтича от едно още по-невероятно и спиращо дъха чудо – разкриването на Корана на Пророка. Какво странно можело да има в това, че огън, запален далеч отвъд обсега на древните суперсили, се бил разгорял толкова силно, че да озари целия свят, щом този огън бил Божието Слово?

Именно тук, във всеки опит за тълкуване на произхода на исляма като божествена намеса в хода на земните събития – като гръм от ясно небе без никаква връзка с миналото – историята се среща и се смесва с вярата. Почти четиринайсет века след времето на Мухаммад убеждението, че той наистина е бил Божи пророк, продължава да вълнува и да вдъхновява милиони хора по света. Като отговор на въпроса какво наистина може да се е случило в Близкия изток в началото на VII в. обаче това едва ли би задоволило напълно историците, възпитани в традициите на светското образование. Да обясниш всичко означава да рискуваш да не обясниш кой знае какво. Въпреки това показателно за упоритостта, с която Коранът и историята на произхода му винаги са били съпровождани от една аура на свръхестественост, е, че на историците им коства такива усилия да разгадаят корените му. Мека, учат ни биографите на Пророка, била непоправимо езически град, лишен от каквото и да било юдейско или християнско присъствие и разположен в средата на обширна, необитаема пустиня. В такъв случай как, ако не с чудо, можем да си обясним факта, че там внезапно се е появила една изцяло завършена монотеистична религия, в която се споменават Авраам, Мойсей и Иисус? В известен смисъл цялата история на светските изследвания върху произхода на исляма представлява опит да се открие достоверен отговор на този въпрос. Мюсюлманите, разбираемо чувствителни към всеки намек, че Пророкът може да е бил плагиатор, винаги са негодували срещу неизбежните изводи от подобно начинание и все пак, ако Бог бъде изключен като източник на информация, със сигурност не е неразумно човек да се запита как така толкова много герои от Библията се срещат и в Корана. Било изказано предположението, че Мухаммад може да е попил юдейски и християнски влияния по време на деловите си пътувания до Сирия.[7] А може би въпреки онова, което ни казват мюсюлманските източници, в Мека всъщност е имало процъфтяващи юдейски или християнски колонии, или и двете.[8] Или пък курайшите са преминавали през криза на капитализма, при която успешните търговци и финансисти са ставали все по-неприлично богати, докато бедняците са били оставени „да търсят ново духовно и политическо решение на градските грижи и тревоги“[9] и някак да го открият в духа на епохата.

Всички тези обяснения обаче се натъкват на обичайното препятствие. Като се има предвид, че най-ранните биографи на Пророка са писали почти два века след смъртта му, до каква степен можем с основание да приемем тяхната теза, че през VII в. Мека наистина е била място с изключително значение и финансови възможности – „Майката на селищата“[10]? Възможно е градът да е бил обект на поклонничество от страна на местните езичници, но едва ли е удачно да се опише като Дубай на своето време –

просперираща и космополитен търговски център, процъфтяващ в дълбините на пустинята. Защо изобщо един човек с нюх за печалба би се установил в някаква си гола долина, намираща се на стотици километри от най-близкия консуматорски рай? Дори малкото камилски кервани, които още се влачели на север от Химярит на път за един римски пазар, който отдавна бил загубил ищаха си за тамян, се движели по път, който изобщо не минавал през Мека.[11] Един александрийски търговец можел с охота да ви разкаже за търговските възможности, предоставяни от пристанищата на далечна Индия, и дори да не спомене за Мека, макар да се намирала практически на прага му.[12] В географските трудове, писани от съвременниците на Мухаммад – дипломати, географи или историци – най-забележителното по отношение на споменаването на града е крещящата липса на споменаването му.[13] Дори в самия Коран името на Мека се среща само веднъж: „Той е, Който възпря край Мека техните ръце от вас"[14], където може да се касае както за град, така и за долина. Мека не се споменава и никъде в огромната по обем антична литература – абсолютно никъде.[15] Едва през 741 г., повече от сто години след смъртта на Пророка, името ѝ най-после изниква в един чужд текст, но дори тогава авторът я ситуира в Месопотамия, „между Ур и Харан"[16]. В такъв случай очевидно, че каквато и да била Мека в началото на VII в., тя нямала нищо общо с мултикултурен и процъфтяващ град.

Защо тогава в една книга, предполагаемо съставена по времето на Мухаммад, на монотеизмите от далечния Плодороден полумесец се отреждала толкова важна роля? Всичко е обвито в тайнственост, още повече че не само Мека тъне в неизвестност през първите десетилетия на Арабската империя. Същото се отнася и за самия Коран. Подобно на предполагаемото родно място на Пророка, сборникът с откровенията му също не се споменава никъде в съчиненията от периода. При първата вълна на исмаилитското нашествие антиохийският патриарх решил, че свещената книга на новите му господари е Тората.[17] Разбира се, подобно виждане може и да е било плод на умишлена слепота, като изключим, че далеч не го споделяли само епископи. Повече от век след смъртта на Мухаммад мюсюлманите, както вече се наричали, проявявали същото невежество. Дори когато християнските чиновници, проучвайки странните вярвания на арабските си завоеватели, започнали да забелязват съществуването на различни „несериозни истории“[18], съчинени от Мухаммад, мюсюлманските учени, мъчейки се да установят в какво точно се състои учението на Пророка, все още били напълно способни да пренебрегнат Корана. Как например искал Господ да бъдат наказвани прелюбодейците? В хадисите на този въпрос се давал същият отговор, който присъствал и в Тората: искал да бъдат убивани с камъни. Но Коранът изобщо не съветвал това. Там пишело, че „състрадателният“ Господ искал на прелюбодейците да бъдат удряни „по сто бича“[19]. Как можело да се обясни подобно противоречие? Ако Коранът наистина водел началото си от времето на Мухаммад и оттогава последователите му го съхранявали и почитали като неизменното слово Божие, защо толкова много мюсюлмански правници – и то видни – го били отхвърлили като източник за своите постановления? Загадката само се задълбочавала от пълната липса на каквито и да било коментари върху Корана отпреди деветия християнски век, както и от факта, че дори тогава различните общности съхранявали различни версии на свещения текст.[A] В такъв случай едва ли е изненадващо, че много учени днес, сблъсквайки се с догмата, според която Коранът не е претърпял никакви промени от времето на Мухаммад, реагират, меко казано, с озадачение.

До каква степен е оправдан подобен скептицизъм? От отговора, разбира се, зависи много. Чудесна илюстрация за изключителната деликатност на поставените въпроси е съдбата на колекция скрити коранични текстове, намерени преди около четирийсет години в Сана – столица на някогашното юдейско царство Химярит, днешна мюсюлманска Република Йемен. Открити от група работници на тавана на най-старата джамия в града, натъпкани в седемнайсет груби торби от зебло и спасени от забрава само благодарение на зоркия поглед на йеменския

[A] Един мюсюлмански учен от X в., Ибн Муджахид, сложил началото на нещо, което по-късно щяло да стане правило: че съществуват седем еднакво валидни *кира'ат* – „четения“ – на Корана. Съвременният широко възприеман възглед е, че единственият признат текст е установен едва през 1924 г. с публикуването в Кайро на едно издание на Корана, което впоследствие става универсален стандарт. – Б.а.

шеф на службата за съхранение на старините, парчетата пергамент съдържали фрагменти от вероятно най-старите съществуващи коранични текстове. Четири десетилетия от откриването им обаче тези безценни ръкописи си остават обвити в тайнственост. Само на двама изследователи, и двамата германци, им било позволено да ги проучат. Когато единият от тях, специалист по арабска палеография на име Герд-Рюдигер Пуин, публично заявил, че фрагментите доказват, че подобно на Библията Коранът също е еволюирал с течение на времето и е истински „коктейл от текстове"[20], реакцията на йеменските власти била яростна. До ден днешен кораничните фрагменти от Сана си остават непубликувани и освен това оттогава нито един западен учен не е получил достъп до тях. В резултат истинското им значение продължава да е неясно.

Не изцяло обаче. Въпреки че проучванията на Пуин действително показват, че отделни думи, изговори и дори редът на някои от стиховете в Корана спокойно може да са погрешно разчетени и преписани, очевидно е, че тези промени са просто неволни грешки. В нито един от фрагментите от Сана няма и намек за умишлена фалшификация. Изреченията може и да варират значително от ръкопис до ръкопис, но не и пасажите. Явно Коранът никога не е бил нещо подобно на сборник с хадиси – нещо, към което да се правят добавки според капризите на някой халиф или мъдрец. Всъщност най-голямото доказателство за страхопочитанието, с което явно се е гледало на всяка негова дума, на всяка буква, бил фактът, че правниците били готови да преглътнат дори унижение като предписанието му за прелюбодейството. Въпреки че го усуквали – твърдели, че първоначално Коранът също е предвиждал убиване с камъни за това престъпление, но че съответният стих е бил изяден от гладна коза, – никога не бил направен опит да се приложи нещо ново. Дори най-ранните фрагменти от Сана говорят, че отговорните за тях са изпитвали благоговейно чувство, че записват нещо дълбоко и ужасно свято, нещо далеч превъзхождащо създаденото от човека. Ако Пуин и колегата му са прави и тези фрагменти наистина датират от началото на VIII в., това би означавало, че първоначалният им източник е още по-древен.[21] Дръзката теза, лансирана преди няколко десетилетия от неколцина авантюристично настроени учени, че Коранът може да е продукт на продължителна еволюция и че е достигнал до сегашното си състояние едва в края на осмия християнски век, изглежда категорично опровергана.[22] Независимо от многото поправки и промени, които Пуин открива във фрагментите от Сана, фундаментът на Корана изглежда изсечен от солиден гранит.

Това обаче на свой ред провокира безброй въпроси. Как е възможно една толкова почитана книга същевременно да е била пренебрегвана за толкова дълго време от толкова много мюсюлмански правници? Каква точно е праисторията на Корана, предхождаща първата му поява в писмена форма в началото на VIII в.? Фактът, че всеки, който някога го е преписвал, явно го е правил с непоклатимото убеждение, че предава несравнимо свети думи, означава ли, че все пак можем да се доверим на мюсюлманските традиции, които описват създаването му? Може би. Но подобно на упорито главоболие остава да ни мъчи един познат проблем. Остава си вярно – и смущаващо, – че най-ранните запазени биографии на Пророка са написани поколения след смъртта му, както и че информацията в тях, касаеща произхода на Корана, не би могла да бъде приета за достоверна. Колко необятна тогава може да е пропастта между традиционно приетата дата на създаване на свещената книга и първите коментари върху нея? В Корана, както обезоръжаващо се признава в един от собствените му стихове, не липсват „неясни“[23] моменти – има противоречия, неочаквани смени на разказвача, темата и тона, както и неразгадаеми алюзии. Фактът, че от IX в. нататък на колосалната задача да изяснят тези неясноти са се посвещавали велики умове, не означава непременно, че те са разполагали с автентична информация за първоначалното значение на свещения текст.

Всъщност може да означава точно обратното. Дълго преди появата на исляма учените, трудили се над други свещени книги, случайно се натъкнали на една обезпокоителна истина – с колкото по-голямо благоговение се гледа на един текст, толкова по-пълна може да се окаже амнезията, засягаща истинските обстоятелства около създаването му. Решени да нагодят древните писания, които били наследили, към политическите изисквания на Църквата си, зороастрийските жреци в Ираншахр по времето на Пероз изобщо не се поколебали да променят рожденото място на Зороастър на Мидия. Талмудът, разбира се, целял най-вече да демонстрира, че Мойсей би се чувствал съвсем на място в йешивите в Сура и Тиберия. Опитвайки се да докажат, че тяхната вяра е най-древна от всички, християнските учени изписали купища коментари върху Танаха, стигайки до извода, че онова, което те наричат „Стар завет“, всъщност е предзнаменование за появата на Христос. Ако последователите на развиващия се ислям, сблъсквайки се с едно писание, отличаващо се с несъмнена святост, но същевременно изобилстващо с неразбираеми пасажи, се заемели с разрешаването на загадките му не като историци, а като хора, стараещи се да проумеят Божите дела, те не биха сторили нищо, което мобедите, равините или епископите вече не си били поставили за цел да постигнат.

Следователно, за да се установи кога може да е създаден Коранът и дали наистина представлява автентичен източник за живота и времето на Пророка, от първостепенно значение е първо да отстраним плътния слой коментари, трупащ се върху свещения текст още от началото на IX в., и поне да се опитаме да го видим в оголения му, ненатруфен вид. Това обаче не е лесна задача. Същите неясноти, провокирали мюсюлманските учени да създадат цялото това количество коментари и биографии на Пророка, все още, меко казано, затрудняват прочита на Корана единствено в собствената му светлина. За разлика от Библията, където се споменават всякакви съвременни владетели – от Кир до Август, – Коранът демонстрира печална за всеки историк липса на интерес в областта на геополитиката. Онези, които се назовават на страниците му, са или ангели, или демони, или пророци. Да не забравяме и четирите споменавания на самия Мухаммад. Присъства още някаква тайнствена фигура на име Зайд, който, изглежда, е бил едновременно бивш съпруг на една от жените на Пророка и негов осиновен син – впоследствие традицията щяла да го обяви за някогашен роб, паднал в битка като един от ранните мъченици за исляма. И накрая, налице е и един неверник на име Абу Лахаб, който се споменава в биографиите на Пророка като негов чичо, осъден заедно с жена си да „гори в огън с пламъци“[24]. Няма други съвременници на Мухаммад, споменати по име в свещения текст. Фокусът на Корана твърдо е поставен не върху човешкото, а върху божественото. В крайна сметка какво представлява който и да е обикновен смъртен, сравнен с величественото измерение, където всемогъществото на Бог може да бъде преживявано като нещо едновременно лично и космическо; като присъствие, което е по-близо до вярващия и от „вената на шията [му]“[25] и същевременно – по-отдалечено и от най-далечната звезда във вселената? Единствените гласове, които се чуват в Корана, са гласът на самия Господ и този на Неговия пророк.

Това обаче не значи, че Коранът не създава усещане за диалог – напротив, това е една изключително диалогична книга. Винаги обаче гласовете на онези, които биват подиграни, смъмрени или опровергани от спотайващия се зад кулисите Пророк, остават нечути, а вярванията им – неоповестени. *Мушрикун*, наричат се те, или „извършващи ширк“. Разбира се, такава простъпка – да вярваш, че свръхестествени същества могат да се съдружават с Бог като обекти, достойни за преклонение – впоследствие щяла да бъде определена от исляма за най-непростимия грях. Съвсем логично в такъв случай, сред мюсюлманските учени се зародило схващането, че *мушрикун* са отявлени идолопоклонници и езичници, кланящи се на животни и камъни. Коранът обаче далеч не внушава подобно нещо.[26] Всъщност, базирайки се единствено на сведенията, съдържащи се в свещения текст, *мушрикун*, изглежда, са споделяли редица вярвания с и юдеите, и християните, да не говорим за Пророка. Че светът е бил създаден от един бог; че този бог изслушва онези, които се обръщат към него чрез молитва или поклонение; че е повелител на ангелите: всичко това очевидно било общо за Мухаммад и опонентите му. Същото важало и за познаването на героите от Библията – нещо, което се приема за абсолютна даденост в Корана. Според Пророка обаче грешката на *мушрикун* била в това, че поддържали един наистина поразителен възглед – че Господ е баща на ангелите и би се вслушал във всяка молба, отправена към Него чрез тяхното посредничество. И още по-лошо – в един свят, където никой мъж не бил поставял под съмнение превъзходството си над жените, *мушрикун* „помислиха за жени ангелите, които са рабите на Всемилостивия“![27]

Разбира се, дали *мушрикун* действително са направили подобно нещо, е съвсем друг въпрос. „И какво следват онези, които зоват съдружници вместо Аллах? Следват единствено догадката и само предполагат.“[28] Това, редно е да отбележим, едва ли е най-точният начин, по който могат да се опишат вярванията на *мушрикун*. Пророкът очевидно не е бил енциклопедист и му е липсвала ненаситната страст на един Епифаний да каталогизира в детайли прегрешенията на опонентите си. И така, които или каквото и да са били *мушрикун*, не разполагаме с друг достъп до тях освен през виещата се мъгла на полемиката. И със сигурност фактът на съществуването им по никакъв начин не ни помага да определим кога са съществували.

Какъв късмет в такъв случай, че Коранът не е съвсем лишен от исторически контекст. Сред 114-те му глави, или „сури“, са пръснати само няколко улики, отнасящи се до времето на написването му. Можем обаче да сме сигурни в друго – окончателната му форма е достигната много след унищожението на самудяните, този обширен съюз от служили на римляните арабски племена, които Пророкът споменава като пример за унизено земно величие. Било време, напомня той на духовете им, когато Бог „ви настани по земята! Правите в равнините ѝ дворци и дълбаете в планините домове“[29], докато най-накрая, като наказание, задето се отклонили от правия път, не ги погубил ужасен вик, който ги оставил напълно безжизнени. Ако това споменаване на самудяните внушава, че Пророкът е имал известни познания за римския империализъм, то друг стих – единственият в Корана, назоваващ съвременна световна сила – го потвърждава категорично. „Ромеите – казва се там – бяха победени на най-ниската земя. Но след поражението им те ще победят след няколко години.“[30] Трудно е да се предположи за какво може да става дума, ако не за загубата на Палестина в полза на Хосроу II. Предсказанието може и да изглежда набързо и почти мимоходом направено, но изводите от него са изключително важни. Великата война между Персия и Новия Рим била толкова ужасна, а последиците ѝ – така опустошителни, че отзвукът ѝ бил усетен дори в небесното царство. В края на краищата никой друг земен конфликт не бил провокирал самия Господар на световете да направи такава дългосрочна прогноза.

За историка всичко това предполага едно лелеяно и обещаващо заключение. В сравнение с тресавищата и плаващите пясъци на други източници за живота на Пророка, книгата с откровенията му, изглежда, ни предоставя нещо ценно; нещо, почти наподобяващо твърда почва. За разлика от свидетелствата, съдържащи се в хадисите, в биографиите на Мухаммад или в коментарите върху Корана, самият свещен текст явно наистина датира от времето на Пророка. И това го превръща, като изключим останалите няколко кратки и загадъчни документа, в главен източник за живота му. Следователно подобен ресурс е от несравнимо значение и със сигурност трябва да бъде проучен за сведения, касаещи живота и произхода на Пророка. Ако те бъдат идентифицирани, възможно е впоследствие бъдат открити късчета не само от личната история на Пророка, а и от нещо много по-значимо – от една по-мащабна картина на епохата.

Да вземем например стиха, който предсказва кой от двата велики имперски народа ще излезе победител от войната. Внушавайки, че Бог подкрепя римляните и че съдбата им е буквално от космическа значимост, той по никакъв начин не влиза в разрез с прословутото самодоволство на римляните. На други места в Корана също може да бъде доловено далечното ехо от бойния зов на Ираклий. „И те питат – казва Бог на Мухаммад – за Зу-л-Карнайн“[31] (Двурогия на арабски). Това, както става ясно по-нататък в Корана, било прозвището на един велик владетел, отишъл до края на земята, където построил железни порти, облицовани с бронз, и зад тях затворил напиращите орди на Гог и Магог. За завладените от апокалиптични видения римляни – и то по времето на Ираклий – тази биография можела да е само на един човек. Александър Велики, завоевател на персите и тъмничар на Гог и Магог, напоследък бил станал име, изговаряно от всяка християнска уста. Сред униженията и триумфите на великата война срещу Ираншахр римските пропагандатори непрекъснато извиквали спомена за него. После, през 630 г., когато Хосроу най-после бил победен и Ираклий се готвел да влезе в Йерусалим, в Сирия започнала да се разпространява невероятна история, очевидно написана в прослава на момента и с главен герой Александър.[32] Явно великият завоевател не само бил стигнал залеза на слънцето и бил затворил Гог и Магог зад здрава стена, но и бил направил пророчество, според което към края на времето влиянието на християнската империя щяло да се разпростре навсякъде по света. Чудесна новина за Ираклий и разбира се, за да е сигурно, че поуката няма да убегне на никого, в историята Александър дава обет да отиде в Йерусалим, носейки със себе си сребърен престол, „така че когато Месията слезе от небесата, да се настани в този царски престол, защото царството му е вечно"[33]. Това може би не бил най-добрият паралел с нарамилия Кръста Господен Ираклий, но определено вършел работа. Всъщност за успеха на историята като начин да се ознаменува влизането на императора в Йерусалим ясно говори фактът, че разказът за Зу-л-Карнайн в Корана очевидно е бил създаден по неин образец. Сюжетът, образността, дори отличителните рога на героя – всичко съвпада.[34] Следователно ако изобщо някой откъс от Корана може да бъде точно датиран, то това е именно този. Въпреки това разказът за Зу-л-Карнайн почти не съдържа следи за връзката му с римската пропаганда от 630 г. Разбира се, в него няма и помен от пророчеството на Александър, че Новият Рим ще наследи света и че след това Христос ще се появи отново. Вместо това отразената в него представа за Края на времето – в комплект с напиращите Гог и Магог и драматична материализация на ада – е белязана от пълно безвремие и в нея няма нищо отчетливо християнско и със сигурност – нищо отчетливо римско.

Многото други предсказания за Края на времето в тази книга, очевидно обсебена от перспективата за унищожение на света, са все в същия дух.

> Когато небето се разкъса и когато планетите се разпръснат, и когато моретата бъдат отприщени, и когато гробовете бъдат преобърнати, ще узнае всяка душа какво е направила преди и какво е оставила.[35]

Нищо в ужасяващата внушителност на тази представа не подсказва, че тя може да е била провокирана от някоя конкретна кризисна ситуация. Точно обратното: ясното и страховито послание на Корана – че грешниците ги чакат вечни мъки, а потисниците ще отговарят пред Бог в „Деня на възкресението"[36]– има твърде универсален отзвук. Въпреки това самата настойчивост, с която Пророкът внушава предупрежденията си и казва на последователите си да се подготвят за съдния час, предполага, че има причина да се страхува от близостта му. Както си личи от осведомеността на Мухаммад за пропагандата на Ираклий, той не е бил в неведение относно бурята, вилнееща из Близкия изток.

Пепеливият облак, който мрачно бил надвиснал над мобедите в Ктесифон, монасите в Константинопол и равините в Тиберия, се простирал и над Пророка. Вместо да стигат до него като далечни слухове, ужасите и нещастията на епохата явно са били достатъчно близо, за че да отекват право в ушите му. Пропит от страх пред Божия гняв и безпомощността на човечеството пред една сила, способна да изпепели целия свят, Коранът остава в контекста на времето си, въпреки че не се фокусира върху определени събития, били те чума, която наскоро е унищожила една трета от населението на Близкия изток, или война, бушуваща в продължение на десетилетия.

„За всяка общност има срок. И щом срокът им дойде, и с миг дори не ще го забавят и не ще го изпреварят."[37] От тази гледна точка нещастията, които още тогава разтърсвали Персийската империя и Новия Рим, не били кой знае какво. Очите, с които Мухаммад гледал на страданията на своето поколение, виждали в издигането и падението на великите сили единствено непрестанно движение на песъчинки под порива на пустинни ветрове. Още от създаването на света онова, което имало значение за човечеството, не били капризите на историята, а един колкото вечен, толкова и належащ въпрос, а именно как да се направи разлика между доброто и злото. Това е причината и сред страниците на Корана да не откриваме царе и императори, а пророци. Разбира се, Мухаммад бил просто поредният от дълъг списък вестители, изпратени от Господ, за да призоват хората към покаяние. Защо тогава, след като истините, които те разкривали, били неизменни, имало нужда да се уточнява къде или кога са живели? „Неведомото на небесата и на земята"[38] принадлежи на Господ и единствено на Господ. Фигури дори от най-близкото минало започвали да представляват интерес за Мухаммад едва след като бъдели лишени от всякакъв контекст и индивидуалност. Така например когато седемте спящи младежи от Ефес биват въведени в откровенията на Пророка, възхвалени от него като „младежи, вярващи в своя Господ"[39], той не споменава Ефес, нито че са били седмина, нито дори че са били християни. Както в случая с „Двурогия", така и в този с „хората от пещерата", нишки, изтеглени от пищния гоблен на римското въображение, били вплетени в една много различен картина.

Разбира се, не всяка нишка, измъкната от миналото можела да претърпи подобно развитие. Светът, както Мухаммад добре знаел, бил многолико и белязано от греховност място. Вярващите трябвало да бъдат нащрек. Сурово и ужасно предупреждение, което Пророкът никога нямало да се умори да отправя. Именно тук, в обезпокоителното осъзнаване, че съществува само Един Истински Бог, но че много различни вери твърдят, че го разбират, била истинската болка на епохата. Не по-малко от някой равин, терзаещ се заради *миним*, или епископ, душещ неспокойно подир еретиците, Мухаммад бил едновременно обзет от ужас и поразен от многообразието от народи с различни вярвания, които населявали света. Последователите на някои от тях – като например *мушрикун* и почитащите огъня поклонници на Зороастър – очевидно минавали всички граници.[40] А юдеите, да речем, или пък християните? „А който отрича вярата в Аллах и в Неговите ангели, и в Неговите писания, и в Неговите пратеници, и в Сетния ден, той дълбоко се е заблудил."[41] По този критерий – както самият Мухаммад, макар и неохотно, явно си бил давал сметка – един равин или монах почти не се различавали от един *му'мин* – „вярващ". В някаква степен всички изказвания на Пророка за юдеите и християните, пръснати из страниците на Корана, всъщност са неопределени. От време на време Тората и Евангелието се обявяват за „напътствие на хората"[42], изпратено от небесата, а онези, които ги почитат – за *ахл ал-китаб* – „хора на Писанието". В други случаи юдеите се проклинат със смразяваща кръвта ярост за измяната им, а християните – задето са приписали син на Бога. Подобно напрежение не било новост – със същата смесица от очарование и ненавист се отличавали и отношенията между юдеите и християните през първите няколко века след Христа. Ако в годините преди Никейския събор някой християнин беше написал книга, включваща евионити и маркионити, тя вероятно също щеше да обединява тези крайни позиции на толерантност и враждебност към юдеите, които се откриват и в Корана. Чудейки се къде точно да сложи границата между собственото си учение и това на „хората на Писанието" и колко старателно да я укрепи, Мухаммад се борел с един векове по-стар от него проблем.

И той, изглежда, също го осъзнавал донякъде. На едно ниво Коранът наистина отразява конкретен исторически момент –

момент, който наличните в текста свидетелства и традицията отнасят към първите десетилетия на седмия християнски век. Стремейки се да очертае за Вярващите проблемната гранична зона, разделяща ги от юдеите и християните, Мухаммад подходил по начин, който всеки набожен цезар би одобрил. Точно както Юстиниан определил сурови глоби за „всички, които не почитат Господ, както подобава“[43], така и Коранът предписвал, че юдеите и християните трябва да плащат специален десятък, *джизя*, и то така, че подчиненото им положение да бъде явно за всички.[44] Облагане с данъци, комбинирано с демонстрация на превъзходство – това определено бил тормоз във великите традиции на римската държава. Разбира се, фактът, че сега християните били тези, които трябвало да плащат за принадлежността си към една второстепенна вяра, вместо сами да налагат такси, само задълбочава иронията. Доколкото предоставил на последователите си специални препоръки за обуздаване на религиозното многообразие, Пророкът в голяма степен бил човек на своето време.

Въпреки това в действителност той само отчасти съсредоточил погледа си върху настоящето. В Корана претенциите на юдеите и на християните се представят за нещо извън времето. Както по отношение на великите империи, така и по отношение на великите религии точната парабола на еволюцията им не била от значение за Пророка. Бурните събития, които оформили имперската Църква, не занимавали съзнанието му повече, отколкото войните на цезарите. В Корана дори не се споменава за вселенските събори, за мъчителните спорове между халкидонците и монофизитите, за всички онези императори, епископи и светци, които през вековете така пламенно се борили да постигнат съгласие по отношение на Божията природа. Всъщност сред страниците му изобщо няма християни, които съвременната Църква би припознала, като изключим монасите пустинници, но дори те са такова неясно присъствие, че Пророкът така и не може да реши дали да ги възхвали като образци на смирение, или да ги осъди като алчни чудовища.[45] Следователно, говорейки за християни, кого е имал предвид Мухаммад? Указание за това може би се съдържа в неочакваната дума, с която ги описва: *насара*. За по-голямата част от християните през VII в. това име вероятно не е значело нищо и само образованите мислители, чели трудовете на Йероним и Епифаний, са можели да го разпознаят. Назореите – тези чудновати еретици, които спазвали Мойсеевия закон и вярвали, че Светият Дух е майка на Христос – отдавна били напуснали древната си палестинска родина. Въпреки това в Корана, създаден цели два века след като Йероним бил определил назореите за мимолетна странност, не само, че името им става нарицателно за всички „хора на Писанието“[46], но и доктрините им предизвикват някои от най-ожесточените му реакции. „Ти ли каза на хората – показан е Бог да пита Иисус. – Приемете мен и майка ми за богове освен Аллах!“[47] Изпълненият с негодувание Иисус словоохотливо заявява невинността си. И нищо чудно, тъй като бил обвинен в смъртния грях ширк.

Разбира се, на това място в Корана е допуснато почти гротескно недоразумение, тъй като – независимо в какво са вярвали назореите – при ортодоксалните християни няма никаква „Бог Майка“. Въпреки това Пророкът не бил изцяло заблуден. Обвинявайки християните в ширк, той отворил една много стара рана. В продължение на шестстотин години въпросът как правилно да се определи отношението между Господ и Иисус, бил нещо, което малцина християни можели да оставят настрана. През половината време – по общо мнение, от Никейския събор нататък – водачите на католическата Църква предпочитали да си представят, че съществува категоричен отговор на този въпрос, одобряван от цезаря и от Бога. В действителност, разбира се, арианските пристрастия на остготите и вандалите изненадващо послужили като демонстрация, че градината на християнската ортодоксалност никога не е била напълно прочиствана от бурените. Ако успеела да пусне корен някъде извън обсега на имперската Църква, дадена ерес все още можела да се радва на известен късен разцвет. Как да си обясним тогава споменаването на тайнствените *насара* в Корана? Фактът, че арианството процъфтявало толкова дълго сред блатата и горите на Севера, предполага, че е съвсем възможно назореите да са оцелели сред пустините на Юга. Евентуалните изводи от това обаче са доста объркващи. В крайна сметка корените на назореите се простирали далеч отвъд времето на Йероним – чак до зората на Християнската църква. Въпросите, поставяни от техните доктрини, попадали право в сърцевината на онова, което било станало християнството след Никейския събор. Какво точно означавало да се каже, че Иисус е Божи син? Как най-добре можела да бъде определена и обяснена Троицата? Били ли обречени юдеите и християните на вечна взаимна омраза, или било по-правилно да се смята, че са деца на една и съща книга?

Естествено, ако *насара* наистина може да се смята за еквивалент на назореи, вероятно би било от полза да се обясни защо Коранът, въпреки че очевидно е достигнал подобие на окончателния си вид в началото на VII в., също изглежда населяван от шепота на някои много древни духове. Едностранчивата полемика върху природата на Христос на страниците му – при която категорично се отхвърля Троицата и се утвърждава, че Иисус е бил само човек – носи дъх на една страховито далечна епоха. По-стара от Никейския събор, да не говорим за Халкидонския, тя се вихрила най-ожесточено още когато не съществувала единна Църква, а само множество секти. „Не го убиха – заявява Пророкът – и не го разпнаха, а само им бе оприличен."[48] Подобен възглед не бил огласяван от много векове насам. Все пак нима това не бил доводът на отдавна зачеркнатото Евангелие на Василид?

Разбира се, гласът, който чуваме, не принадлежи непременно на самия Василид. Въпреки това ехото от отдавна заглушените християнски еретици – гностици и назореи – се чува достатъчно силно в Корана, за да се запитаме откъде, ако не от Господ, са дошли. Този въпрос става още по-натрапчив заради факта, че изчезналите евангелия не са единствените следи от едно често невероятно отдалечено минало, които се срещат сред стиховете на свещения текст. Подобно на огромна скала, съставена от различни седиментни слоеве, в които понякога се откриват фосили, оголени от свлачища и ерозия, Коранът загатва за цели отминали епохи и въпреки това остава ограничен в себе си. Разбира се, много от тези загатвания винаги са изглеждали на коментаторите някак объркващи. Точно както фосилите, преди да се постигне правилно разбиране на земната геология, са карали онези, които са ги намирали, да бърчат вежди, в Корана има изречения и дори цели пасажи, които винаги са озадачавали изследователите. Какво например означава онази кратка сура, посветена на прокълнатите грешници, познати като „хората, изкопали ямата"[49]? През вековете са правени множество опити да се обясни този тайнствен откъс. Може би, както предположил един ранен изследовател, става дума за слугите на царя, които били изстреляли Авраам в горяща яма с помощта на катапулт? Или пък се отнася за зверствата, на които Юсуф бил подложил християните от Наджран?[50] Или ако пасажът изобщо не е от Корана, а идва от друг писмен източник – особено от някой от онези загадъчни, древни юдейски текстове, които от време на време се появявали в пустинята отвъд Йерусалим през Късната античност? Откритата наскоро цяла колекция такива ръкописи – така наречените „Свитъци от Мъртво море“ – навела мнозина учени на мисълта, че между тях и Корана има връзка.[51] Как например се обозначавал адът в Свитъците от Мъртво море, ако не като „ямата“? И каква можела да бъде съдбата на прокълнатите в Съдния ден, ако не да бъдат предадени на огньовете в тази яма? В такъв случай може ли това да е източникът на тайнствената и широко обсъждана фраза от Корана – проникновение за Края на времето, съхранено от едно далечно юдейско минало?

Очевидно е, че в течение на откровенията си Пророкът отново и отново се връща към една идея, която малцина от съвременниците му, независимо дали юдеи, или християни, биха оспорили – че писаното слово е ключ за разбиране на Божията воля.

> У Него са ключовете на неведомото. Не ги знае никой друг освен Него. Той знае какво е на сушата и в морето; не пада и лист дори, без Той да знае; и няма зрънце в тъмнините на земята, и нито мокро, нито сухо, без да е записано в ясна книга.[52]

Тук – по-скоро в духа на Талмуда – цялото сътворение е представено като писание, но на други места Пророкът е по-ясен във възхвалата си на истините, съдържащи се в „предишните писания“. С което, както бърза да уточни, има предвид „писанията на Ибрахим и на Муса“[53,A] Въпреки това самото изобилие от алюзии, отгласи и възпоменания в Корана, които го обогатяват, без да го претрупват, почерпени от смайващо разнородни източници и все пак превърнати в победоносно, несравнимо свойствени елементи, предполага, че Авраам и Мойсей може би не са били единстве-

---

[A] Съотв. Авраам и Мойсей. – Б.пр.

ните, от които Пророкът се е повлиял. От римска пропаганда до разкази за християнски светци, от отдавна изчезнали гностически евангелия до древни юдейски трактати – в Корана убедително са идентифицирани следи от всичко това. Точно както Мухаммад твърдял, че е „последният от пророците", така в откровенията му се съдържат, подобно на призрачно присъствие, свидетелства за това как други хора, често в далечното минало, са преживявали божественото. На страниците на свещения текст не липсват дори богове, които са били древни още при раждането на Александър – в края на краищата какво са рогата, с които се кичи Зу-л-Карнайн, ако не овнешките рога на Амон? Някои биха отишли и по-далеч и биха заявили, че самата представа за рая, поместена в Корана – отличаваща се с вечно млади виночерпци, хубави, „сякаш са скрити бисери"[54], които Вярващите получават като награда при възнасянето си на небето, и прелестни „красавици с големи очи"[55] – свети с древния блясък на прокудените гръцки и римски богове. В противен случай би изглеждало като поразително съвпадение, че Зевс, езическият господар на Олимп, е имал за виночерпец красив като бисер младеж и че царицата му Хера, покровителка на брака, се е славела с изкусителните си големи очи. Мюсюлманските мислители със сигурност са се чувствали едновременно объркани и обезпокоени от твърденията на Пророка, че небесните девици имат „големи очи", вярвайки, че това описание би прилягало повече на крава. Тревогата им едва ли би намаляла, ако знаеха, че в поезията на гръцките езичници Хера неизменно се описва като „волоока".[56] Олимпийците може отдавна да са свалени от троновете си, но на страниците на Корана позлатените зали на двореца им все още блестят с ярка отразена светлина.

Но ако това е истина и откровенията на Пророка черпят поне част от силата си от представи за свещеното, които другаде, в християнската империя на римляните, отдавна са били погребани, то тайнствеността на произхода им само се задълбочава. Все пак още по-нереалистично от това Мека да бъде представена за оживено средище на богати търговци, е да се допусне, че някога градът е гъмжал от гностици, римски пропагандатори и почитатели на Омир и Вергилий. Но ако при цялата си пищна и забележителна сложност Коранът не е бил създаден в Мека, откъде е дошъл?

Ако искаме да открием отговора на този въпрос, има само едно място, на което можем да го потърсим – сред страниците на самия Коран.

Къде?

Макар че Мухаммад едва ли го е подозирал, твърдението му, че той е „последният от пророците“ всъщност не е негов патент.[57] „Човечеството винаги от време на време е получавало мъдрост и писания от Божии пратеници“[58] – така заявил около три и половина века преди създаването на Корана един човек, самонадеяно обзет от амбицията да напише най-великата свещена книга.

Мани, повече от всеки друг преди него, несъмнено обичал да смесва враждуващи вери. Роден край Ктесифон през 216 г., малко преди градът да бъде завладян от Ардашир, той израснал в християнска секта, в която също като при назореите се практикувало обрязване, поддържало се убеждението, че Светият Дух е жена, а молитвите се отправяли по посока на Йерусалим. Подобно възпитание очевидно създало у Мани подчертан вкус към мултикултурното и до 240 г., когато се появил пред току-що коронования Шапур I, той вече успешно бил смесил юдейски, християнски и зороастрийски доктрини в едно забележително ново цяло, като за всеки случай твърдял, че е наследник и на Буда[A]. Самият Шапур, макар да бил впечатлен от учението на Мани, накрая не го приел, но учениците на самозвания пророк се пръснали на изток и на запад и го превърнали в една наистина

[A] В действителност Мани твърди, че е наследник на тримата съществували преди него пророци Буда, Заратуштра и Христос, и той е своеобразно свързващо ги звено – пророк на всички хора и времена. Освен това (вж. следващото изречение) Шапур приема Мани, за което посредничи брат му: получава книга, писана лично от Мани на средноперсийски език – „Шапухракан“, в която се излагат основите на учението му. Шапур, в стремежа си да отслаби влиянието на зороастрийското жречество, му дава царската си закрила да разпространява учението си.– Б.к.

глобална вяра. От Картаген до Китай манихейски общности се обособили „във всяка страна и между говорещите на всякакъв език“[59]. Възможно е да са се срещали дори в Арабия, тъй като убедително е доказано, че „сабеите“ – тайнствено племе, чиито членове били представени в Корана наравно с юдеите и християните като третите „хора на Писанието“ – са били манихейци.[60]

Ако тази идентификация е вярна обаче, сабеите най-много да са били някоя малка и изтерзана секта. Въпреки усилията на Мани, каузата на манихейството не привлякла никой шахиншах[A], да не говорим за цезар. В резултат до времето на Мухаммад двете велики империи на епохата довели привържениците му до отчаяно и кърваво отстъпление. В Иранашахр самият пророк бил убит по лична заповед на наследника на Шапур. Междувременно римските власти, дори преди покръстването на Константин, гледали на учението му с крайно недоверие, смятайки го за коварен опит от страна на персите да покварят техните „невинни и смирени“[61] поданици. Естествено, християнската империя наследила и усъвършенствала тази враждебност, така че до смъртта на Юстиниан манихейството вече било практически изкоренено от владенията на Константинопол. Но най-ожесточен и непримирим отпор срещу учението на Мани дали не монарсите, а водачите на конкурентните вери – епископи, мобеди и равини. За тях твърденията на самозвания пророк били двойно чудовищни. Мани не просто бил обявил техните писания за второстепенни откровения, макар че, разбира се, това да било достатъчно оскърбително. Още по-ужасен според тях бил начинът, по който той бил послужил като сводник на цял куп враждуващи си вери, чифтосвайки ги и кръстосвайки ги завинаги, докато накрая, роден от безкрайно смешение, не се бил появил уродливият хибрид: собствената му зловеща смесица от учения. Това окончателно убедило римските и персийските власти в един фундаментален възглед. Размиването и смесването на доктрини, както някога често се правело из Плодородния полумесец, било ужасна простъпка. Границите на ничията земя между различните вери не бивало в никакъв случай да се прекрачват.

[A] Дори да оставим настрана Шапур (вж. предишната бележка), все пак манихейството става държавна религия на Уйгурската държава. – Б.к.

Както се произнесъл един събор на несториански епископи през 554 г., вярващите имали нужда от „високи стени и непристъпни крепости, закрилящи пазителите им от опасности“[62]. Въпреки разделението си обаче християните, зороастрийците и юдеите можели да се съгласят за едно – перспективата за нов Мани била кошмар, който нямало да търпят.

Войната само задълбочила това убеждение. Из опустошените провинции на Ираншахр и Новия Рим ужасите на епохата довели до все по-ожесточено и отчаяно домогване на конкурентните монотеистични общности до Божията закрила. Независимо дали от християни, оплакващи разорението на Йерусалим, или от зороастрийци, скърбящи за угасения „Огън на жребеца“, или от юдеи, вайкащи се заради слуховете за принудително покръстване, барикади се вдигали и се копаели окопи – и то с все по-голям размах. В свят, където границите на вярата се охранявали по-зорко от всякога, успехът на една религия зависел от обсега на влияние, от организацията и от мащаба – накратко, от същите предимства, които били необходими и във военната сфера. Всяка секта, която не разполагала с тези ресурси, била обречена да изчезне.

До началото на VII в. триумфът на монотеизма в двете съперничещи си империи бил почти пълен. От древните обичаи на някога повсеместното езичество имало само няколко пръснати останки. В Хорасан например всички колосални усилия на зороастрийското жречество не успели да свалят Митра – този страховит и вечно буден блюстител на справедливостта – от планинския му, осветяван от зората трон. Повечето от жителите на Харан, който дълго време запазил култа си към Син благодарение на разположението си между Рим и Ираншахр, все още не признавали фиктивния си господар в Константинопол и отказвали да се кланят на Христос. Въпреки това бъдещето на бога на луната не изглеждало бляскаво. По времето на Маврикий за глава на градската епархия бил назначен един особено авторитарен епископ, натоварен със задачата веднъж завинаги да я прочисти от демонопоклонничеството. Прикритите езичници на високи постове били разобличени, убити и обесени на главната улица. В този смисъл поклонниците на луната приветствали окупацията на Хосроу II, тъй като персите били твърде заети да завладяват света, за да се занимават с култа към Син. Към 629 г. обаче, след сключването на мира и евакуацията на персите от Харан, възстановяването на римския контрол станало неизбежно. Явно краят на градските идоли бил дошъл.

Езичници и манихейци, юдеи, приели християнството, и християни, приели юдаизма – всички били подложени на гонение. Из целия Плодороден полумесец нямало място, където човек да може да се скрие от имперските власти, като изключим винаги гостоприемните покрайнини. В продължение на векове, независимо дали като убежище, или като място на изгнание, обширната пустош на юг от двете велики империи приютявала вери, които другаде били избледнели като мастило върху ронлив ръкопис. В резултат да пресечеш границата и да се отправиш към пустинята, означавало да се върнеш назад във времето. Само в Арабия, далеч от монарси, епископи или мобеди, древното многообразие от култове се било съхранило. Сред арабите определено можели да се открият юдеи и християни, но нито едните, нито другите можели да са сигурни, че доминират в ситуацията. Дори в Химярит, където властта била завзета първо от юдейски цар, а после от християнски нашественик, нито един от двата режима не повлиял на древната слава на Арабия като люлка за ереси. Представяйки се за наследник на Давид, Юсуф бил проявил показност, способна да ужаси повечето равини, докато името, дадено на великото светилище, издигнато в чест на мъчениците за Христа в Наджран – Кааба – несъмнено отразявало вкуса на арабските езичници към кубовете. Всъщност Химярит също никога не станал напълно християнско царство. През последните години от царуването на Хосроу I един подкрепен от персите преврат прекратил етиопската окупация и в рамките на няколко десетилетия Ктесифон установил прякото си управление над царството. Търговецът от Ираншахр, „накичен с обици и говорещ с персийски акцент“[63], станал една все по-позната за арабите фигура и им завещал култа към Ормузд. И така, в препълнения кюп била добавена още една религия.

Междувременно далеч на север от Химярит, на границата на Плодородния полумесец – и особено покрай тази на Палестина – имало още по-голям простор за взаимно обогатяване. Никъде другаде в Близкия изток не се били съхранили непокътнати толкова много разновидности и нюанси на вярата. Имало юдеи, чиито симпатии към пустинните араби отдавна били забелязани от Созомен; и монаси, тези непоклатими защитници на халкидонската ортодоксалност; и монофизитски воини от *Бану гасан.* Самаряните също, въпреки катастрофалния провал на бунта им срещу Юстиниан, продължили да се блъскат в скалата на римската власт, а после, след неизбежното поражение и репресии, на които били подложени – да се стичат отчаяно в околните пустини. Изоставяйки Светите земи, те просто следвали пътища, отъпкани от други – евионити, назореи и още куп християнски еретици. Не че всеки мотив в мозайката от вери в Северна Арабия бил изработен от материали, внесени през римската граница. Езическите традиции, които били накарали Мундир да потопи олтара на Ал-Узза в кръвта на четиристотин девици, а набатейците да се кланят на черната Кааба на Душара, никога не били подлагани на ефективно гонение, за разлика от тези в Плодородния полумесец. Щом дори християните от Наджран били запазили в името, което дали на великото си светилище, спомен за склонността на предците си да почитат камъни, значи може би и на други места в Арабия, където вярванията и обичаите на пришълците се срещали с онези, присъщи на арабите, имало поле не само за стълкновение, но и за най-големия кошмар за имперските власти – кръстосване на различни вери.

До великата война този кошмар вече се превръщал в реалност. В Арабия наистина се множали мутирали култови практики. И в тях се съдържало обезпокоително свидетелство за възможния резултат от прилагането на принципа на свободния пазар в областта на вярата. Какво например можели да кажат равините или монасите за една общност, която приемала, че светът е създаден от един бог, открито признавала всемогъществото му и знаела всичко за Мойсей и Иисус, но все пак се молела на Ал-Узза? Това, както изригнал най-злостният ѝ критик, било найгнусният и долен пример за ширк. Но човекът, отправил това обвинение, не бил нито юдей, нито християнин. За Мухаммад *мушрикун* не били някаква неразрешима загадка, а нещо много по-тревожно – мъже и жени, излезли от същия тигел, където било калено и собственото му послание. Макар да ненавиждал почитта, която противниците му засвидетелствали на Ал-Узза

– както и на други божества, призовани от сенките на арабското идолопоклонничество, а именно Ал-Лат „и също – третото [божество] Манат“ – Пророкът на практика не обвинява *мушрикун* за култа им към тази „женска“ троица.[64] Думата „богиня“ не фигурира никъде в Корана, нито пък някъде се споменава за съществуването на езически светилища. Въпреки цялото триумфално рушене на идоли, в което предполагаемо бил участвал Пророкът в Мека, в откровенията му липсват и идоли – както впрочем и в археологическите извори.[65] И така, ако *мушрикун* не са смятали Ал-Узза за божество, за какво са я смятали? Веднага щом споменава името ѝ, Пророкът бърза да поясни: „Онези, които не вярват в отвъдното, назовават ангелите с женски имена.“[66] Това било забележително понижение. Някогашна богиня Ал-Узза била вече Божия дъщеря – един от многото вестители на Всемогъщия, плясъкът на чиито криле, блестящо злато сред мрака на епохата, се чувал все по-често из целия изтерзан и безнадежден свят.

Мухаммад далеч не бил първият, заявил, че онези, които, подобно на *мушрикун*, твърдят, че са монотеисти, и същевременно се молят на ангели, изобщо не могат да се смятат за монотеисти. Още от времето на Павел християните правили абсолютно същото.[67] „Строго забранено е ангелите да се назовават по име, както и да им се отдава почит.“ Това било нетърпящото възражения наставление на един църковен събор, състоял се скоро след смъртта на Юлиан, във време, когато епископите имали особена причина да предупреждават вярващите за практики с езически привкус. „Ако се окаже, че някой върши подобно тайно идолослужение, нека бъде анатема.“[68, A] Самият Мухаммад едва ли е можел да го каже по-добре. Колко лесно било за човешките същества, дори за онези, които искрено вярвали, че служат на Единия истински Бог, да останат във властта на ширка. През цялото време най-голямата тревога и обида за Пророка си оставало прикритото езичество, или престореният монотеизъм. Простъпките на *мушрикун* били не само възмутителни, но и коварни. Точно както епископите по времето на Юстиниан, оби-

---

[A] Цитатът е взет от Правила на Светата Православна Църква на http://www.sveta-gora-zograph.com/books/Pravila-2/book.html. – Б.пр.

каляйки епархиите си, с ужас открили, че селяните християни продължават да се придържат към ритуалите, практикувани от непокръстените им предци, така и Пророкът бил обсебен от мисълта за, както го нарича един виден учен, „дребните злоупотреби по отношение на селскостопанските животни“[69]. *Мушрикун* не оскърбявали Всемогъщия единствено почитайки ангели, укорявал ги той. Правели го и като срязвали ушите на добитъка си, като освобождавали някои животни от задължението да теглят плуг или да носят товар, а понякога – и като отказвали да изрекат Божието име в кланица.[70] На извършителите на такива гнусни дела, строго предупреждава Пророкът, „мястото им е адът“[71].

Нищо от това обаче, редно е да отбележим, не намира място в биографиите на Мухаммад. Ако изглежда, че грижата да се регулира поведението на земеделците не си съответства с много по-драматичните и популярни истории за делата на Пророка в Мека, разказани векове по-късно, то е, понеже на практика е точно така. Трудно е да се каже кое е по-объркващо – пълната липса на свидетелства в Корана, че Мухаммад някога е рушил идоли, или фактът, че изобразява *мушрикун* като притежатели на огромни стада говеда, крави и овце. Повечето агрономи ще се съгласят, че Мека – едно всеизвестно сухо и неплодородно място – не е подходящо за отглеждане на добитък, точно както вулканичната пепел, от която е изградена почвата му, прави невъзможно от нея „да поникнат зърна и грозде, и зеленина, и маслини, и палми, и гъсти градини, и плод, и трева“[A]. Въпреки това според Пророка Бог бил осигурил на *мушрикун* всички тези блага. Разбира се, нищо не е непостижимо за Всемогъщия, но наистина би било чудо Мека да е била осеяна с „градини с лози и маслините, и наровете“[72]. Ако такива неща изобщо е можело да се намерят в Арабия през VII в., те са щели да се срещат единствено в оазисите или пък в Набатея и Негев, където до

[A] Коран 80:27–31. Традиционните разкази за издигането на Мека до величие също внушават, че градът, като оживен център на международна търговия, трябва да е имал развито стопанство. Очевидната невъзможност това да е било така кара някои историци да предполагат, че се е внасяло зърно от Сирия и Египет – пример за отиване на планината при Мухаммад, ако това изобщо е станало някога. – Б.а.

времето на Пророка пустинята била превърната в рай и земеделието процъфтявало като никога дотогава сред суровата пясъчна пустош.[A] Такова облагородяване, постигнато единствено с цената на невероятна изобретателност и усилия, естествено, било постижение, способно да накара всяка общност да изпита тръпката на гордостта. В такъв случай може би е показателно, че наред с всички други обвинения, които отправил към *мушрикун*, Пророкът ги набедил и за неблагодарници и измамници, понеже вярвали, че не Всемогъщият, а те са съживили мъртвата земя. „И не виждате ли какво сеете? Вие ли го карате да расте, или Ние го караме?“[73]

С това към всички останали загадки само се добавя още една. Също както отразеното в Корана римско поражение в „най-близката земя“ или копие на историята, разказвана в Сирия за Александър Велики, или очарование от самудяните, така и подробностите, които Пророкът разкрива, за начина, по който враговете му си изкарвали прехраната, предполагат нещо доста неочаквано – че е получил откровенията си на място, разположено доста на север от Мека. Невероятна идея може би, стига да не беше самата истина. Както по отношение на политиката, така и по отношение на топографията погледът на Пророка бил съсредоточен върху хоризонти, далеч отвъд местните. Това е причината в целия Коран всъщност да са назовани само девет места. От тях на свой ред само две могат да бъдат категорично разпознати – Синайската планина и Ясриб, оазисът, който впоследствие щял да стане известен като Медина. Вярно, че едно трето място – Бадр – където според Корана се е водила битка, се споменава сто години по-рано от един поет, възхваляващ една особено бърза камила, но единственото указание, което дава за местоположението му, е, че се намирал сред някаква огромна пустиня.[74] Още пет места, включително самата Мека, се появяват за пръв път в Корана и въпреки подробностите за тях, които

[A] В оазиси като Ясриб вероятно наистина са се отглеждали лози и нарове, но не и култивирани маслини. През Късната античност те са се срещали единствено в Средиземноморието. – Б.а.

разкрива свещената книга, може да са се намирали къде ли не.[A] Най-загадъчно от всички обаче е последното място, споменато в Корана – така нареченият „Дом“ в някаква си Бека. Озадачени от тази алюзия и демонстрирайки сериозна доза изобретателност, мюсюлманските учени се опитали да докажат, че това е просто алтернативно име на Мека, и може би са успели, тъй като в Корана Бека е описана като място на първична и несравнима святост.[B] „И дълг на хората към Аллах, заявява Пророкът, е поклонението *хадж* при Дома.“[75] В такъв случай нищо чудно, че опитът да се установи точното местонахождение на това забележително място провокирал коментаторите да започнат да редят предположение след предположение. Твърденията, че Бека е Мека и че Мека се намира в Хиджаз, били приети за безспорна истина от Ибн Исхак и наследниците му. Въпреки това обезпокоителният факт, че сред страниците на самия Коран няма никакви доказателства за което и да е от тях, си остава. Нещо повече – текстовете, в които се появяват за пръв път, отстоят на няколко поколения от времето на Мухаммад. В такъв случай трябва да допуснем, че те едва ли отразяват някаква автентична традиция повече, отколкото бил отразявал нюхът на палестинските земевладелци за забравени библейски забележителности по времето на първата вълна християнски туристи в Светите земи.

Подобен мрак е трудно да се разсее. В момента не може да се каже със сигурност къде според Мухаммад се е намирала Бека. Ако някога е била налична такава информация, тя отдавна е изгубена. Улики съществуват, но всички те са изключително неясни и фрагментарни. Древните гърци разказват историята на някакъв разбойник на име Прокруст, който имал навика да завързва жертвите си за едно легло, след което или ги разпъвал, или

[A] Хунайн – който, подобно на Бадр, в Корана еднозначно се определя като бойно поле – присъства в биографиите на Пророка като място, където е била удържана решителна мюсюлманска победа. Ас-Сафа и ал-Маруа се описват в мюсюлманската традиция като два малки хълма в близост до Кааба, а Арафат – като планина, намираща се на около двайсет километра от Мека. – Б.а.

[B] Повечето учени разграничават Бека от Мека, отъждествявайки първата с Кааба, а втората – с околностите ѝ, макар че някои допускат обратното. – Б.а.

отсичал стърчащите им крайници, така че да се поберат в него – методология, която изследователите на ранния ислям често са принудени да следват. Предположенията относно първоначалното местонахождение на Бека по необходимост са прокрустовски, но тъй като тази уговорка се отнася както към теориите, които биха я отъждествили със съвременната Мека, така и към онези, които не биха, няма нужда от извинения. Някои загадки са осъдени никога да не намерят своето решение.

Като имаме предвид това, можем да си позволим едно предположение. Със сигурност най-малкото е от значение, че арабите в пущинаците отвъд Палестина имали подчертана склонност да си присвояват библейски места. Не по-малко от юдеите и християните те отдавна се стичали в светилището в Мамре: мястото – *маком* – където Авраам „бе стоял пред лицето на Господа“. Освен това се сдобили с нещо, за което никой друг народ отвъд пределите на християнската империя не си мечтал – основателни претенции за принадлежност към автентичното родословие на Авраам. Правото на арабите да се наричат „исмаилити“, благодарение на произхода си от Агар – незаконната жена на Авраам и майка на Исмаил – било широко признато из Плодородния полумесец и ако се случело някой чужденец да спомене името с насмешка, арабите били напълно способни да проявят не по-малък снобизъм. Вместо да се чувстват засрамени от наличието на робиня в семейството, онези, които били наясно с потеклото си от Агар, започнали да му се наслаждават. През шестото десетилетие на VII в., около два века след като Теодорит за пръв път отбелязал гордостта на исмаилитите от произхода им, един несториански летописец от персийската граница с Месопотамия загатнал за съществуването на тайнствено светилище, увенчано с купол, предполагаемо основано от Авраам и почитано от арабите. „Всъщност – добавя летописецът – за арабите не е нещо ново да се покланят там, тъй като още от началото, от най-ранните си дни, те почитат бащата на родоначалника си.“[76] Поразително сведение, тъй като почти напълно се покрива с онова, което се казва в Корана. Там, в откъса, посветен на Дома в Бека, Пророкът посочва за негов основател самия Авраам. Възможно ли е тогава храмът, провъзгласен в Корана за пръв и „благословен“[77], да е бил същият, известен в далечна Персия като „Купола на Авраам“?

В разбираемите си усилия да отъждествят Бека с Мека мюсюлманските учени направили всичко възможно, че и невъзможното, за да обяснят как се е озовал в Мека един патриарх, на когото според древната традиция му била обещана не Арабия, а Ханаан. Някои заявили, че е изоставил там Агар и Исмаил по време на някакво продължително пътуване, докато други, за огромна изненада, го описали като насочван от *шехина* – името, което равините използвали, за да означат божественото присъствие в света. Подобни теории – създадени в противоречие с Библията и с доразвиваната в продължение на хилядолетие история за Авраам и поколението му – явно са били характерни единствено за мюсюлманските учени.[А] Ако сред съвременниците на Мухаммад е имало такива, които са смятали, че Авраам е живял в Мека, то със сигурност няма свидетелства за това. По времето на Пророка масово продължавало да не се подлага на съмнение, че Авраам се е установил в Ханаан, а Агар и Исмаил са се подслонили в някоя от многото пустини наоколо.

Реално в самия Коран няма нищо, което да противоречи на този универсален възглед. Всъщност е точно обратното. В описанието на Пророка Бека блести със същото божествено сияние, което отдавна било присъщо на друго светилище – Мамре. „Мястото на Ибрахим“[78] – така Пророкът определя Бека. С какво можело да си кореспондира това, ако не с *маком*? Връзката между думата на иврит за „място“ и арабския ѝ еквивалент е очевидна. „Превърнете мястото на Ибрахим, записано е в Корана, в кът за молитви!“[79] – *макам Ибрахим*. След време, когато Мека окончателно щяла да се установи като най-почитаното светилище на исляма, мюсюлманските учени щели да отъждествят този *макам Ибрахим* с един камък на север от Кааба – решение, което загатва за много по-вероятния му източник, на стотици километри на север.[80]

Разбира се, фактът, че Пророкът многократно пресъздава традициите, свързани с Мамре, когато описва как е бил построен

[А] Създаването на „Битие“ – книгата от Библията, в която се явява Авраам, обикновено се отнася към VII или VI в.пр.Хр. Изводите, които могат да се направят на база на това за автентичността на Авраам, разбира се, не са без значение. – Б.а.

Домът в Бека, не означава, че двете светилища са били едно и също нещо. От друга страна обаче, до голяма степен това придава контекст на откровенията му. Коранът е труд, въплъщаващ определени ритуали на преклонение. Отново и отново на страниците му Пророкът настоява, че те не са негова измислица, а произтичат от самия извор на монотеизма. Земята, по която той върви редом с *мушрикун*, е белязана от стъпките на Ибрахим, както и на Исмаил, сина на патриарха, и на Лут[A], племенника му. Защо тогава, пита Пророкът, враговете му не разчитат уроците, оставени за тях сред този пейзаж? „И Лут бе от пратениците", напомня той на *мушрикун*:

> Спасихме него и семейството му – всички – освен [жена му –] една старица, която бе сред оставащите. После изтребихме другите. А вие минавате покрай тях сутрин и вечер. Не ще ли проумеете?[81]

Прави се алюзия с вкаменените останки от жителите на Содом и изводите от това едва ли може да са по-ясни. Където и да се е намирала публиката на Пророка, мястото очевидно не е било много отдалечено от така нареченото от арабите *бахр Лут*, или „морето на Лот", което днес ни е известно като Мъртво море.

И ако може да се вярва на Корана и противниците на Мухаммад действително са живели в близост до руините от Содом и Гомор, то значението на светилището в Бека далеч е надхвърляло божественото измерение. По времето на Юстиниан, когато един римски посланик докладвал за великото светилище в пустинята, където „дори дивите зверове живеят в мир с хората", той включил още един интригуващ детайл – че мястото е свещено за „повечето сарацини"[82]. Възможно ли е това светилище да е била Бека? Описанието на посланика е толкова неясно, че е невъзможно да се определи със сигурност. Въпреки това един особено интересен фрагмент от многото откровения на Пророка сякаш потвърждава римското сведение. Коранът разкрива, че докато строяли Дома в Бека, Ибрахим и Исмаил отправили следната молитва към Господ: „стори [...] нашето потомство да е общност, отдадена на Теб."[83] Това, разбира се, превръщало това потомство, исмаилитите, в нещо много повече от сбора на частите му.

[A] Лот. – Б.пр.

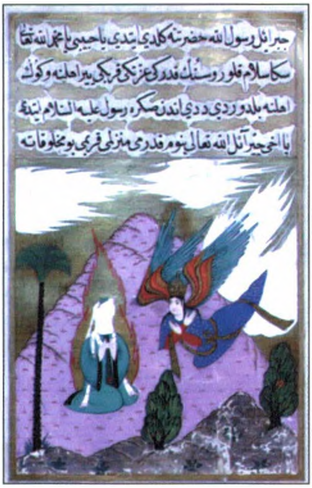

Архангел Джибрил говори с Мухаммад. Според мюсюлманската традиция сборът от откровения, предадени на Пророка, били събрани след смъртта му в единична „декламация", или коран. Къде, кога и как действително е бил съставен Коранът са все яростно дискутирани въпроси в съвременните научни среди. (Bildarchiv Steffens/Bridgeman Art Library)

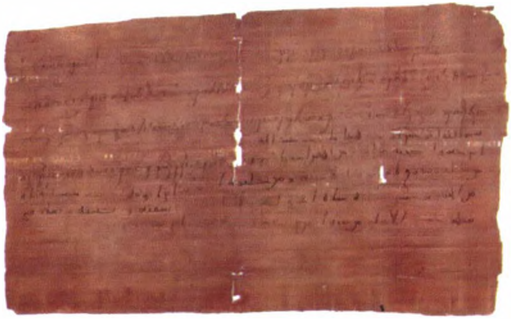

Разписка за 65 овце, издадена през 642 г. от арабски отряд на градските съветници в един град край Нил. Написана е на арабски и на гръцки и в нея се говори за „двайсет и втора година" – най-старото достигнало до нас споменаване на онова, което в крайна сметка щяло да се установи като мюсюлманския календар.

Пероз ловува. Бойно майсторство, пищни одежди и влечение към убиването на животни – идеалните атрибути за един персийски цар на царете. (akg-images/De Agostini Picture Library)

Местоположението на „Огъня на жребеца“ в планините на Северен Иран. Храмът, който го е приютявал, вероятно е бил построен по времето на Пероз, въпреки че на зороастрийците им трябвали само две поколения, за да проследят корените му назад през мъглата на времето. (Paul Rudkin)

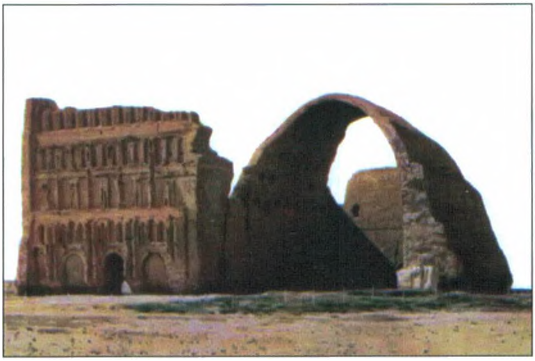

Тронната зала в царския дворец в Ктесифон – единственото, което е останало от някогашната колосална столица на Ираншахр. (The Print Collector/ HIP/Topfoto.co.uk)

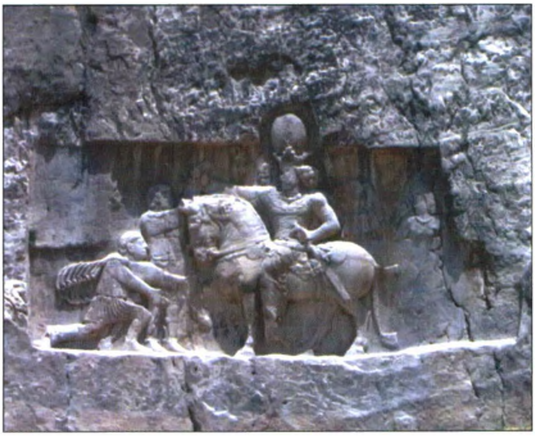

Ираншахр триумфира. Един римски император – Филип – коленичи пред яхналия кон Шапур I, докато втори – Валериан – го отвеждат пленник за китката. Сасанидите винаги са гледали на победата си над Рим като на върховен критерий за имперската си мощ. (Tom Holland)

Ковчегът от една синагога от VI в. в римската провинция Палестина. Най-прочутите школи, посветени на изучаването на юдейския закон, се намирали не в самата Обетована земя, а в Месопотамия. (Zev Radovan/ Bridgeman Art Library)

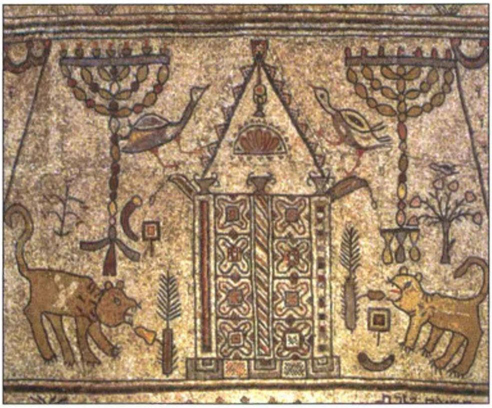

Изглед иззад Златния рог към онова, което в древността представлявало гръцкия град Византион. Пристигайки през 324 г., император Константин основал тук нова столица и с подобаваща скромност я нарекъл „Градът на Константин", или Константинопол. Говорело се, че водите край града го украсяват „като венец". (Tom Holland)

Колона, издигната от Константин за откриването на града му. Първоначално върху нея стояла статуя на императора, коронясан сякаш от слънцето със седем проблясващи лъча. Смятало се, че под основата ѝ лежи Паладиумът – талисман, за който се предполага, че е бил донесен през Рим от оплячкосаната Троя. (Tom Holland)

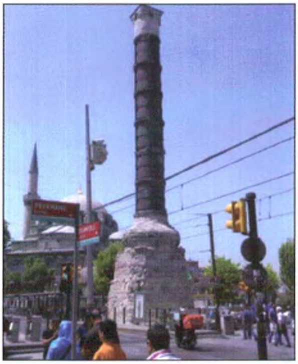

Малка запазена частица от онова, което в продължение на векове било средоточието на римската власт: императорския дворец в Константинопол. Онези, които са имали честта да влязат в огромния комплекс от зали, канцеларии и градини, са го провъзгласили за „втори рай“. (Tom Holland)

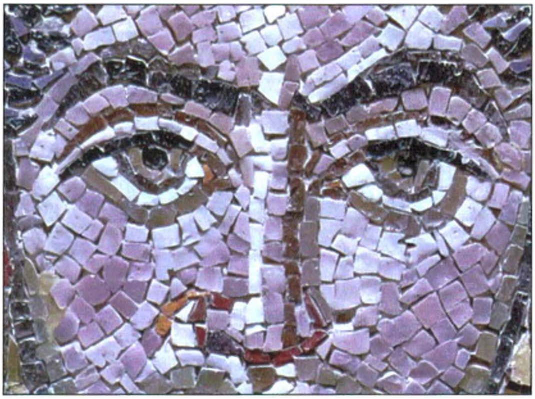

Император Юстиниан. „Господ му поверил тази задача: да се грижи за цялата Римска империя и доколкото е възможно – да я преправи.“ (Byzantine School (sixth century), San Vitale, Ravenna/Giraudon/Bridgeman Art Library)

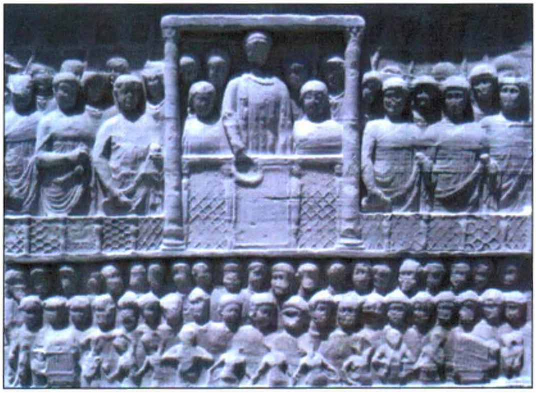

Императорът и тълпи народ на Хиподрума. Страстите, предизвиквани от надбягванията с колесници, се разгорещявали до крайност и през януари 532 г. прераснали в грабежи и зверства, които за кратко застрашили управлението на Юстиниан. (Tom Holland)

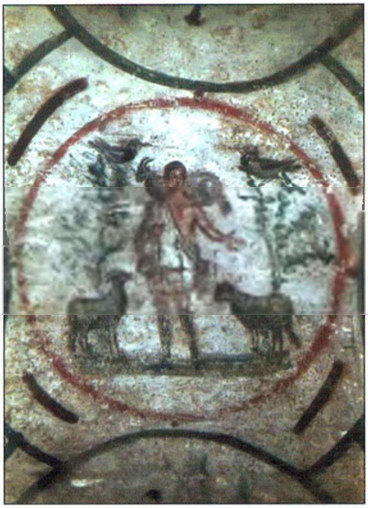

Христос, Добрият пастир, изрисуван в една римска катакомба в края на II или началото на III в. Евангелският образ е комбиниран със загладените страни и оскъдното облекло на гръцки бог. (De Agostini Picture Library/G. Gargagna/Bridgeman Art Library)

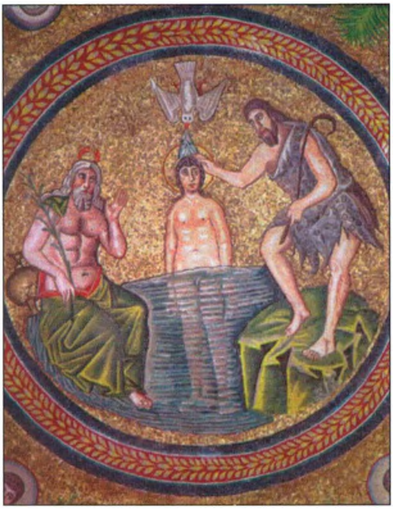

Споровете за отношението между Бог Отец и Бог Син разтърсвали християнския свят в продължение на векове. Тази мозайка, изобразяваща кръщението на Иисус, била поръчана от последовател на Арий, който смятал, че Бог Отец е предхождал Бог Син. Учението било осъдено като ерес по време на Вселенския събор в Никея, свикан от Константин през 325 г. (Giraudon/Bridgeman Art Library)

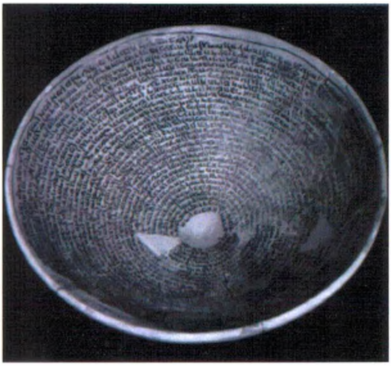

В Близкия изток юдеите и християните познавали взаимно вярите си в много по-голяма степен, отколкото водачите им признавали. Тази купа била надписана от човек, който се презастраховал, молейки се както на юдейския Бог – Вечно Съществуващия, – така и на християнската Троица.

Покръстването на Константин довело до драматична смяна на старата религия. Тук, във водохранилище под Константинопол, позицията на съборена езическа скулптура символизира преобръщането надолу с главата на цял един свят. (Tom Holland)

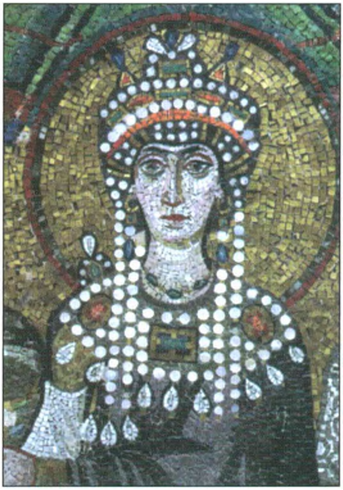

Императрица Теодора: бивша блудница и монофизитска светица. (The Art Archive/ Collection Dagli Orti)

Подобно на феникс от пепелта грамадната катедрала на Юстиниан „Св. София" се въздигнала от тлеещите руини, останали след три дни на ужасни размирици в Константинопол. Куполът ѝ бил толкова голям, че смайвал съвременниците „като самата небесна твърд, крепяща се във въздуха". (Tom Holland)

Двамата основатели на Константинопол: Константин стои от лявата страна на Дева Мария, а Юстиниан, държащ в ръце „Св. София“ – от дясната. (Tom Holland)

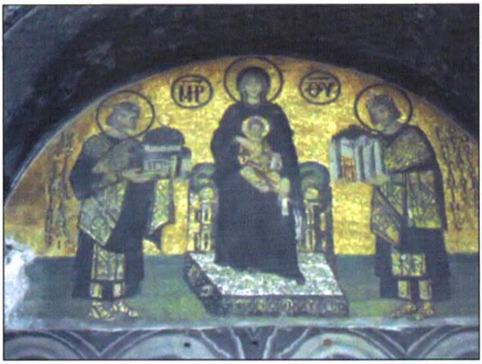

Пещери в Юдейската пустиня, убежище на множество християнски отшелници. (Tom Holland)

Мозайка в манастира „Света Екатерина“ в полите на планина, която през IV в. била идентифицирана като Синайската планина – мястото, където Мойсей бил получил Десетте Божи заповеди. На това изображение изправената фигура вляво е самият Мойсей – великият юдейски пророк, представен като християнски. (Tom Holland)

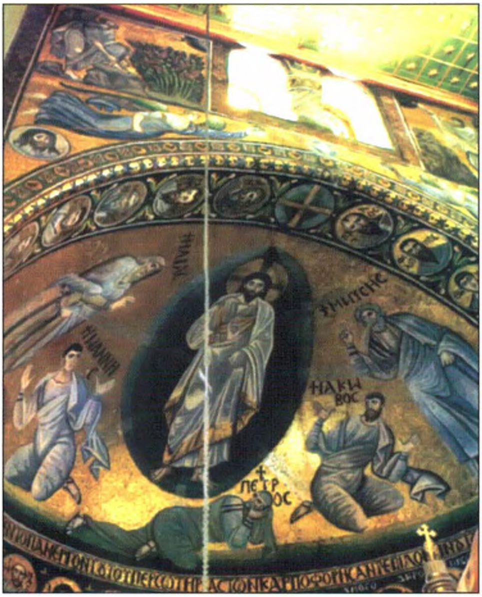

ΗΑΓΙΑΠΟΛΙCΙΕΡΟΥCΑ
ΤΟΕΝΝΑ
ΒΕΘΩΡΩΝ

Християнски Йерусалим. На мозайка върху пода на църква в Мадаба от източната страна на Мъртво море. (Tom Holland)

Планината Геризим. Най-святото място на земята според самаряните. (www.bibleplaces.com)

Мамре според картата от Мадаба. Църквата, построена от Константин, е показана вляво от Авраамовия дъб. (Tom Holland)

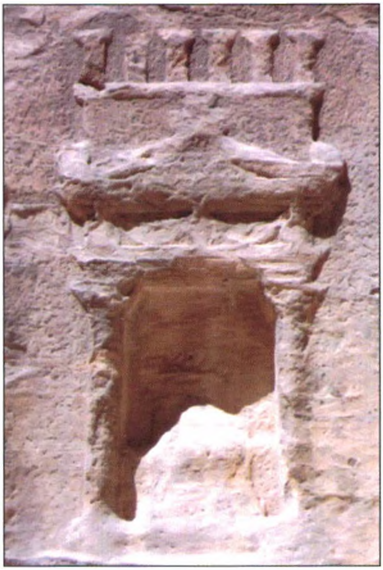

В тази ниша в Петра някога стояло изображение на богинята Ал-Узза – „Могъщата повелителка“ на арабите. През 527 г. един арабски цар принесъл в жертва четиристотин християнски девици в нейна чест. (Tom Holland)

От Петра в Северна Арабия, където е направена тази снимка, до Наджран на юг кубът, или Кааба, е бил обект на особено благоговение от страна на арабите. (Tom Holland)

Теодорих – наместник на римския император в Италия и крал на остготите. Държи се като император и е с подчертано германски мустаци. (akg-images)

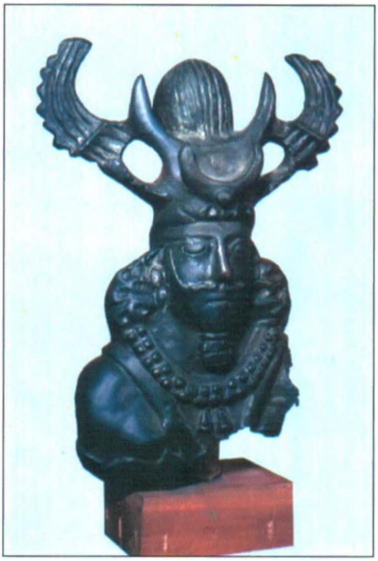

По времето на Хосров I образът на персийската монархия достига до невиждано величие. Самият Хосров бива провъзгласен от поданиците си за „божествен и добродетелен, миролюбив и могъщ, гигант сред гиганти, любимецът на боговете“. (Ullstein Bild)

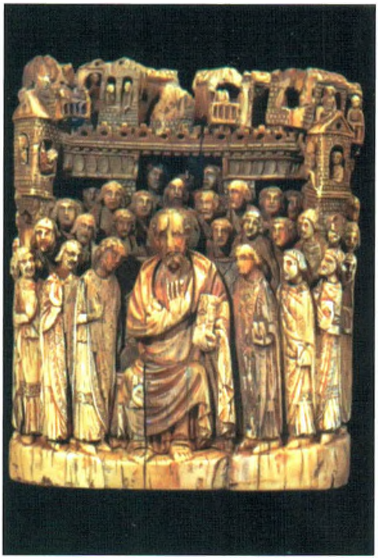

Свети Марк, когото християните смятат за основател на Александрийската църква, е изобразен в компанията на приемниците си – епископи, а зад тях се издигат терасите и покривите на величествения град. (akg-images/Erich Lessing)

+ΑΝΕΠΑΗΖΑΧΑ
ΡΙΑCΙωΑΝΝΥΕΤω
ΚΕΝΜΧΟΙΑΚΚΓΙΝΔΕ
ΕΤΥΛSΕΤΑΦΗΔΕΕΝ
ΤωΜΑΡΤΥΡΙωΤΟΥ
ΑΓΘΕΟΔωΡΥ+

Гробът на жертва на чумата в Авдат – преобладаващо арабски град в пустинята Негев. Въпреки че чумата не се разпространявала много навътре в пустинята, онези, които живеели в покрайнините ѝ, винаги били уязвими за посещенията ѝ. (Tom Holland)

Ираклий. Неговото управление е белязано от най-великите триумфи и най-катастрофалните поражения в цялата римска история. (Dumbarton Oaks Collection, Washington DC)

Черепите на монасите, избити от персийските нашественици, които до ден днешен се пазят в манастира „Свети Сава Освещени" в Юдейската пустиня. (Tom Holland)

Преди да напусне Константинопол, за да се отправи към Ираншахр, Ираклий поръчал да укрепят и без това солидните стени, които опасвали столицата му. Тази част ограждала подстъпа към Златния рог, откъдето през 626 г. отплавал византийският флот, за да потопи транспортните кораби на персийските нашественици. (Tom Holland)

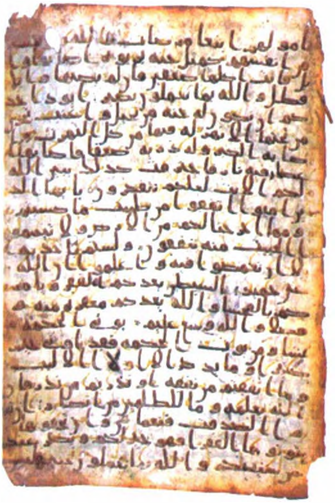

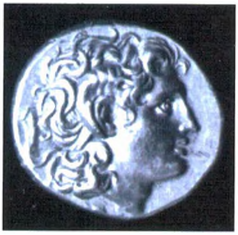

Александър Велики, изобразен върху монета с рогата на Амон. В Корана Александър се среща като „Зу-л-Карнайн", или „Двурогия". (Bibliotheque Nationale, Paris/Giraudon/Bridgeman Art Library)

Страница от един от кораните, намерени натъпкани на тавана на най-старата джамия в Сана, Йемен. Находката е била условно отнесена към края на първия ислямски век, което я превръща в един от най-древните съществуващи корани.

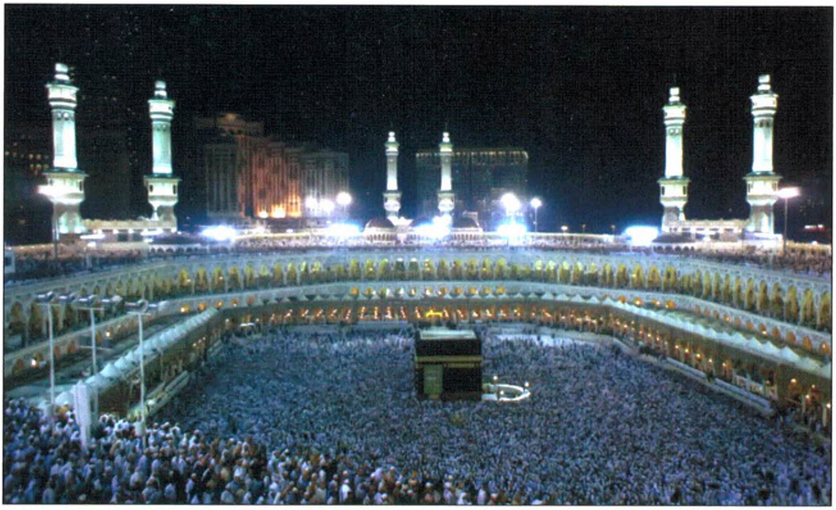

Мека. Въпреки главната роля, която мюсюлманската традиция отрежда на града, той не се споменава в нито един източник преди Корана. Първото му подлежащо на датиране споменаване в чужд текст се появява през 741 г. – повече от век след смъртта на Мухаммад – и определя местонахождението му в пустиня на юг от Ирак. (AFP/Getty Images)

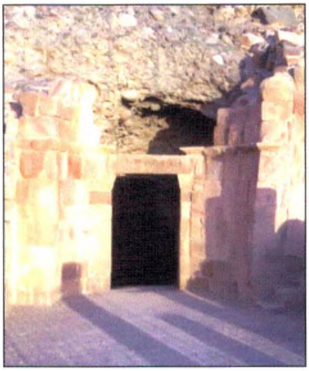

Църква, построена през VI в. в памет на пещерата край Мъртво море; вярвало се е, че Лот е намерил убежище след унищожаването на Содом в нея. За пръв път епизодът се среща в Библията, но се споменава и в Корана. Един стих загатва нещо озадачаващо: че Пророкът и слушателите му са живеели в близост до вкаменените останки на жителите на Содом. „А вие минавате покрай тях сутрин и вечер. Не ще ли проумеете това?“ (Tom Holland)

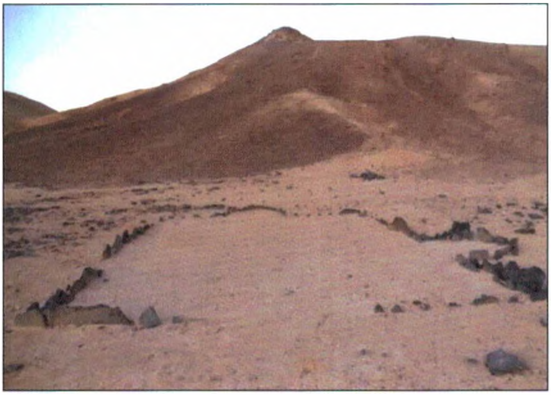

Очертанията на древна джамия, открити в Беер Ора, пустинята Негев. Отличава се с два полукръгли архитектурни елемента, които сочат в посоката – кибла – в която правоверните трябва да отправят молитвите си. По-старият, сочещ право напред, е ориентиран на изток, докато по-новият, вдясно на снимката, сочи към Мека. (Tom Holland)

Река Ярмук на фона на Голанските възвишения. Днес реката представлява границата между Сирия и Йордания, а през седми век арабите удържат край нея една зашеметяваща и решителна победа над римляните. (Tom Holland)

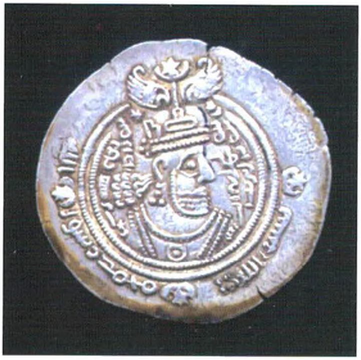

Монета, пусната в обръщение през 685 или 686 г. Върху нея е изсечен първият подлежащ на датиране надпис върху монета или сграда, в който Мухаммад се споменава като „Божи пратеник“.

Куполът на скалата. (Tom Holland)

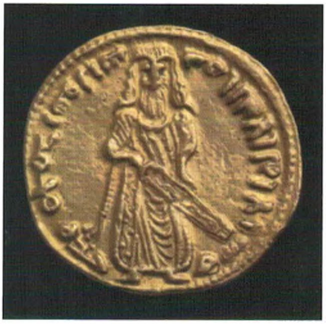

Абд ал-Малик, Божият наместник, запасал камшик. (The Art Archive/Ashmolean Museum)

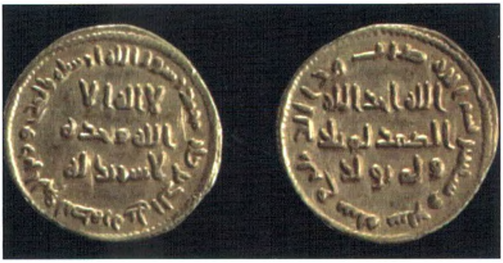

Символ на една революция. В продължение на хиляда години гръцките и римските владетели на Близкия изток секли монети с изобразен върху тях човешки лик, но през 696 г. Абд ал-Малик сложил край на тази традиция, пускайки в обръщение монети, върху които нямало нищо друго освен надписи. (The Trustees of the British Museum)

Голямата джамия в Дамаск, подобно на Купола на скалата, претворява наследството от миналото в нещо ново и изумително красиво. (Tom Holland)

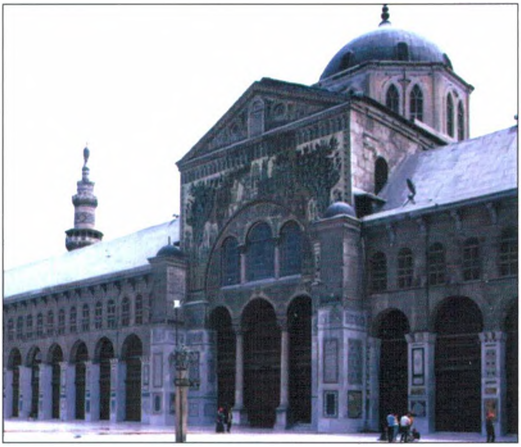

Макар и избледняла и повредена, тази рисунка на стената на един халифски дворец в пустинята отвъд Сирия показва колко жизнени и трайни могат да бъдат класическите традиции дори цял век след Арабските завоевания. (Tom Holland)

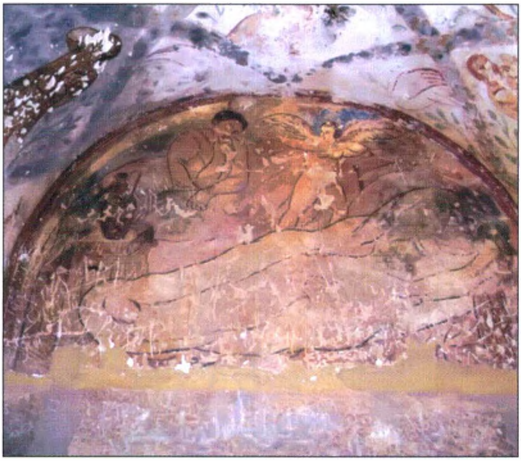

Халифите и изобщо арабските завоеватели били големи познавачи на женската плът. Конкретно тази статуя идва от един прелестен дворец, построен в Йерихон от Хишам – последния от синовете на Абд ал-Малик, управлявал като халиф. „Който иска да си вземе робиня за удоволствие – гласи съветът на самия Абд ал-Малик, – нека си вземе берберка.“ (Tom Holland)

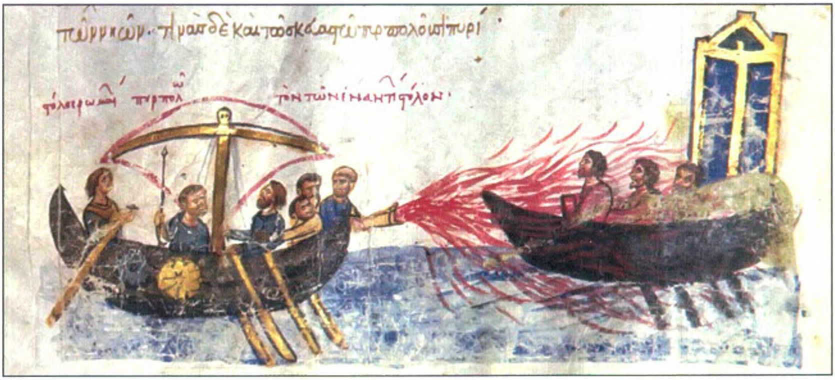

Провалът на Арабската обсада на Константинопол през 716 г. до голяма степен се дължал на унищожителното оръжие хигрон пир – гръцки огън. (Bridgeman Art Library)

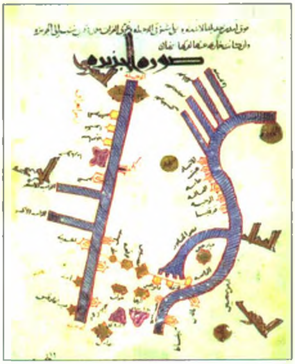

Ирак при Абасидите останал същия като при Сасанидите – земя на невероятно изобилие, осеяна с реки и канали. Тигър е вдясно на картата и тече на юг от дъното на страницата към Багдад, най-великия и културен град в света. (Bridgeman/Egyptian National Library, Cairo)

Макар да битували в различни племена, според Корана те трябвало да се разглеждат като единен народ, или „общност“. Обединени от една цел и свързани посредством общите си корени, нима можели да споделят друго, освен одобрен от Бога съюз, или *ширкат*?

Като изключим, че в пущинаците отвъд Палестина Бог не бил единственият покровител на подобни обединения. Зад самудяните – както и зад всеки съюз на арабски племена оттогава – прозирали римски интереси и римско влияние. Определено можело да се очаква, че във време, когато сянката, хвърляна над Арабия от водената чрез посредници война между двете суперсили, стигала чак до далечното Химяритско царство, местните власти в Палестина ще гледат да не намаляват бдителността си и на йота. Именно това бил факторът, в десетилетията преди великата война с Персия, който накарал римските стратези да предприемат сериозна наборна инициатива, опитвайки се с наемането на араби да компенсират относителния недостиг на хора за охрана на границата. Това на свой ред предизвикало масови преселения от всички краища на Арабия, при което се създало постоянно движение на цели племена на север от Хиджаз към Палестина. Старанието на местните власти да контролират и да регулират това движение може да се види в грижата, с която каталогизирали новодошлите. В списъка с федерати надлежно се появили екзотични имена. И това се случвало не благодарение на някакво етническо съюзяване между Палестина и Хиджаз, а с подкрепата на местните власти. Вероятно никога преди племенният състав на Арабия не бил предизвиквал толкова отявлен интерес от страна на римските стратези.

Въпреки това във всеки документ от епохата има една впечатляваща липса. Както по отношение на Мека, града, в който се предполага, че е израснал Пророкът, така и по отношение на курайш, племето, към което се предполага, че е принадлежал, цари оглушителна тишина. Отново първото, мимолетно споменаване на името в датируем текст е цял век и повече след смъртта на Мухаммад и дори тогава не е напълно ясно какво точно се има предвид.[84] Това е двойно озадачаващо, тъй като според мюсюлманската традиция курайшите не само господствали в Хиджаз и славата им се била носела из цяла Арабия, но и самият прародител на Мухаммад, авантюрист на име Кусай, бил взел властта в Мека едва след като настоящият *кайсар* – „цезар“ – „му оказал помощ“[85]. Защо тогава изглежда, че римляните никога не са чували за курайшите? Такава група хора със сигурност е съществувала – в четири интригуващи стиха от Корана те са описани като народ, който е пътувал зиме и лете и е получавал храна и сигурност от Господ. Въпреки това дори именити мюсюлмански учени признават, че точното значение на думата „курайш“ им убягва. Може би, разсъждавали те, идвала от името на известен водач за пътуване, на порода камила или пък на вид акула? Истината обаче била, че два века след смъртта на Пророка вече никой не знаел. Историята за произхода на курайш отдавна била потънала в забрава.

И в това нямало нищо необичайно. През IV в., когато римляните започнали да наричат арабите „сарацини“, малцина от тях си давали сметка, че името може да води началото си от дума в непонятния език на самите араби – *ширкат*. Така че може би не е изцяло съвпадение, че „курайш“ явно изразява същото понятие за „съдружие“, но на арамейски. *Кариша*, на езика, който във все по-голяма степен се превръщал в лингва франка на Плодородния полумесец, означавало „събрани“, „съюзени“.[86] В такъв случай дали „курайш“ първоначалното не се е отнасяло до онези племена, свързани в съдружие като федерати на Новия Рим? Със сигурност е показателно, че гасанидските царе, както несъмнено и други арабски водачи, обикновено имали представа от арамейски.[87] Думата *кариша*, надлежно арабизирана, вероятно е била използвана далеч отвъд имперската граница – подходящо нарицателно за всички онези племена, които били забогатели под покровителството на римляните.

Разбира се, всичко това са предположения. Ако бяха верни обаче, това щеше да означава, че споменаването на „курайш“ в Корана не се отнася до определен народ, населяващ определена територия, а до съюз от народи; че земите, където са се подвизавали, са можели да варират от Негев до Северен Хиджаз и че храната и сигурността, осигурявани им от Господ, са стигали до тях с посредничеството на цезар. Това определено би обяснило защо веста за римско поражение „на най-ниската земя“ е била отразена дори в Корана. В крайна сметка арабите отвъд границата не били далеч от земетресението, което разтърсило Плодородния полумесец; всъщност били пряко и дълбоко засегнати от него. Изтръгвайки Сирия и Палестина от властта на римляните, персийската офанзива завинаги прекъснала нещо, което арабските федерати били приемали за даденост – притокът на злато откъм имперските им покровители. Не че това задължително означавало пълна катастрофа – все пак персийските окупатори също щели да имат нужда от кожата, храната и фуража, които арабските търговци доставяли на римляните. Още повече че според Корана *мушрикун* можели да осигурят тези неща по поръчка. Показателно е, че Пророкът е бил обсебен от търговията не по-малко, отколкото от земеделието, и че представя дори Господ като търговец, който приема душите на смъртните като залог за дълговете им и безмилостно си води отчет за делата им в „ясна книга“[88]. Също толкова показателно без съмнение е, че на Пророка очевидно не са му били чужди продължителните делови пътувания по море и по суша. В такъв случай може би в нуждата през лятото да се пътува с кораб, а през зимата – с товарни животни, се съдържа обяснение за двете пътувания годишно, предприемани от курайшите.[89] Колкото до самия Пророк, повече от век преди биографията на Ибн Хишам, през деветото десетилетие на VII в., един християнски летописец в Едеса вече бил отбелязал, че „Мухаммад е пътувал с търговски цели до Палестина, Арабия и Сирия“[90]. Интригуваща подробност, която, ако е вярна, предполага наличие на търговия в разгара на персийската окупация. „И не е грях за вас – както пише в самия Коран – да търсите щедрост от своя Господ.“[91] В края на краищата войната често осигурява на онези встрани от епицентъра ѝ възможност за печалба.

А също и за размисъл, посветен на непостоянството на всички неща, на злините на епохата и на незначителността на човешките дела, сравнени с всемогъществото на Господ. „Нима не ходят по земята – пита Пророкът неверниците – и не виждат какъв бе краят на онези преди тях?“[92] Всичко човешко може да се срине – един урок, отговарящ на епохата. Откровенията на Пророка може и да били населявани от древни градове, оставени на настъпващите пясъци, но в тях се споменавали и по-скорошни паметници на човешката суета. Отломки от рушащата се имперска граница се долавят в самия език на Корана – думите за пътища, крепости и дори за изрисуваните щитове на легионерите, – преведени от гръцки и латински – имат своето призрачно присъствие сред страниците на свещената книга.[93] Когато например в Откриващата сура на Корана към Бог се отправя молитвата: „Насочи ни по правия път“[94], това в действителност е един невероятно дързък акт на присвояване. Великите военни пътища – *страта,* – които в продължение на векове били опасвали източната граница и били служили едновременно като емблема и като инструмент на римското могъщество, били осъдени да избледнеят пред блясъка на един небесен *сират* – неизменно прав път.

Разбира се, идеята за една ослепителна истина, засенчваща всички земни империи, далеч не била новост. Дори осветените от свещи златни украси на „Св. София“, дори огньовете в трите най-свещени храма на Ираншахр били просто отражение на Божията светлина. В голата пустиня отвъд Палестина, далеч от средоточията на земна власт, това отдавна се приемало за факт. Не само в душите на бегълците и каещите се грешници, но и като думи, вписани в ръкописи, много от които вековни, преживяването на божественото приемало много форми и оставило много следи. Независимо дали били забравени евангелия, древни юдейски съчинения, открити в пещери, или копия на езически епоси, складирани в библиотеки за ползване от обучаващи се правници, книгите също като хората можели да говорят за копнежа да се проумее небесното царство. „Онези, които отричаха, казваха: „Това са само легенди на предците.“[95] Чувствителността на Пророка към това обвинение си личи в многократните му опити да го опровергае на страниците на Корана.[96] Това обаче не го тласнало към другата крайност: да обяви посланието си за нещо революционно. „Този [Коран] е низпослан от Господа на световете. Спусна го довереният Дух [Джибрил] в твоето сърце, за да бъдеш от предупредителите на ясен арабски език. Той е [споменат] в писанията на предците.“[97] Точно както юдеите представяли Талмуда за паметник на вечността, а християните съзирали в Църквата отражение на неизменния божествен ред, така Пророкът – като човек на своето време – твърдял, че посланието му е неподвластно на времето. Следователно нищо чудно, че провъзгласявал „правия път“ към Господ така смело и убедено. На фона на подобен път какво били набраздените и обрасли с бурени *страта*, отдавна оставени на разрухата заради бюджетните съкращения на Юстиниан? Той щял да пребъде, а те вече се връщали във властта на пустинните пясъци.

Разрухата можела да застигне не само пътищата, но и съюзите. В сравнение с една общност от вярващи, отдадени единствено на Бог, какво представлявала някаква си сбирщина от наемници, служещи на чужда сила? Самудяните отдавна били потънали в забрава; с Божията воля същото щяло да сполети и потомството им. „И самудяните напътихме, но те предпочетоха слепотата пред напътствието."[98] Противниците на Пророка били дваж *мушрикун*, тъй като не само събирали Господ с ангели като подходящи обекти за преклонение, но и самите те били съдружници в един финансиран от римляните *ширкат*. Тоест били не само богохулници, а и предатели. Естествено, най-противна била обидата към Бога, но в Корана се споменавало и за по-земни прегрешения. Пророкът безжалостно описва последователите си като огледален образ на федератите. Точно както цели племена отдавна се преселвали на север, ламтящи за златото на цезаря, така сега, само че в името на Бог, Вярващите се превръщали в преселници – в мухаджири. Гениален ход. Отдавала се почит на един монарх, несравнимо по-велик от който и да е цезар или шахиншах. Цял модел на масово движение бил преиначен и доведен до забележителна противоположност. „А който напусне дома си, преселвайки се заради Аллах и Неговия Пратеник, и после го настигне смъртта, чака го отплатата му от Аллах. Аллах е опрощаващ, милосърден."[99]

Не че човек непременно трябвало да умре, за да бъде възнаграден за присъединяването си към мухаджирите. Макар райските удоволствия – волооките девици и красивите като бисер виночерпци – да били най-примамливи за Вярващите, земната печалба също далеч не се пренебрегвала. „Питат те за придобитото във война" – смело и гръмко започва една сура. „Кажи [о, Мухаммад]: „Придобитото във война е на Аллах и на Пратеника."[100] Във време на глобална криза това било послание, предвидено да се хареса на всеки, преживяващ лишения. Макар постъпленията от търговията с кожа с персите да били добри, те дори частично не можели да компенсират загубата на субсидиите от наместниците на цезаря. Арабските племена, които се били преселили на север, подмамени от римското злато, и които в продължение на десетилетия били разчитали на богатството на своите ковчежници, били обеднели неимоверно. В такъв случай нищо чудно, че посланието, разпространявано от Пророка – че Господ го е упълномощил да ограбва неверниците – било приветствано с отворени обятия. „И помнете как бяхте малцина безсилни на земята, уплашени, че хората ще ви заловят, а Той ви даде убежище и ви подкрепи със Своята помощ, и ви даде от благата.“[101] Блага, които последователите на Мухаммад някога може би с радост щели да приемат от римските власти, но това вече било зад гърба им. Веднъж пресъхналият извор вече не бил никакъв извор.

Следователно става дума за криза и за един типичен за времето опит за преодоляването ѝ, който все още може да се проследи въпреки дебелия допълнителен пласт, нанесен векове по-късно от набожни биографи и коментатори. Напълно в крак с тенденциите и сътресенията на епохата, Коранът е във висша степен техен паметник. Той представлява летописът на един човек, преживял небивали катаклизми, напълно отворен за Божието слово и демонстриращ подчертано литературен усет, дори разсъждавайки за гибелта на вселената. „Денят – казва Господ в един момент, докато описва близкия Край на времето, – в който ще навием небето като свитък за писане.“[A] Подобни метафори, присъстващи в целия Коран, говорят, че авторът му далеч не е бил невежа и че макар да се опитал да се присъедини към древните традиции на божествено вдъхновение, реално много добре е знаел какво прави. Такъв трябвало да е „последният от пророците“: „благовестител и предупредител“[102]. Благата вест била, че проблемите на човечеството ще получат решение, независещо от земна сила, докато предупреждението обяснявало какво ще се случи с онези, които не искат да го чуят.

Но не било достатъчно посланието на Пророка просто да бъде запечатано в душите на последователите му. Бедите на епохата били както духовни, така и политически; както морални, така и икономически. Подобно на равините от Месопотамия и Тиберия, подобно на Юстиниан и огромния му екип от правни-

---

[A] Коран 21:104. Същата стилистична фигура се среща и в Откр. 6:14. – Б.пр.

ци, Пророкът си давал сметка, че не само отделните индивиди, но и цялото общество трябва да бъде оформено според Божията воля. Явно затова се заел да основе държава – първоначално сред *мушрикун*, а след отпадането им – сред мухаджирите. А столицата й? Поне в това отношение между Корана и огромната паяжина на последвалата ислямска традиция няма никакво противоречие. Битка срещу превъзхождащ противник; „вятър и войски, които не видяхте“[103], изпратени от Господ срещу враговете на Пророка; славна победа, удържана на косъм от поражението – всичко това според Корана се случва на място, което като по чудо се назовава сред страниците му. Ясриб, плодородният оазис в Северен Хиджаз, всъщност се оказал *Мадинат ан-Наби* – „Градът на Пророка“. Медина, точно както гласи традицията, била първият небесен пост, установен от Мухаммад на земята.

Но означава ли това, че историята за драматичното преселение там, наречено хиджра, също е истина? Със сигурност прави впечатление, че думата не се споменава никъде в Корана; освен това – като толкова много други детайли от биографията на Пророка – всички сведения за бягството му в Ясриб са обезсърчаващо късни.[104] Това вероятно е достатъчна причина да се съмняваме – както и да се запитаме дали понятието „преселение“ не е имало за Пророка и последователите му значение, което впоследствие създадената традиция е заличила. Колкото и забележителна да е историята за хиджра, зад нея, изглежда, се крие нещо много по-голямо. В Корана преселението е представено за дълг на всички вярващи независимо от ситуацията и местоположението им. Явно изобщо не става дума за конкретно отпътуване в изгнание – независимо дали в Ясриб, или някъде другаде, – а за един всеобхватен и универсален призив, неограничен откъм време и място. „А който се пресели по пътя на Аллах, ще открие по земята много убежища и обилие.“[105] Нищо не можело да звучи по-радикално или ужасяващо за публиката на Пророка. Да изоставиш семейството и племето си била най-страховитата перспектива за всеки арабин. И въпреки това, ако може да се вярва на Корана, именно това искал Пророкът и то не само от собствения си народ, но и от всички потомци на Исмаил в Арабия, независимо къде живеели. Успешното му установяване в Ясриб, на фона на очевидното сгромолясване на света, щяло да бъде само началото. Всички онези, които имали смелостта или просто били толкова отчаяни, че да приемат предизвикателството на Пророка и да започнат отначало, били поканени да се присъединят към него в едно пътуване, което можело да ги отведе Бог знае къде.

И със сигурност – независимо дали били изкушени от рая, плячката, или и двете – очевидно не липсвали араби, готови да откликнат. „Вие сте най-добрата общност, изведена за хората. Повелявате одобряваното и възбранявате отреченото, и вярвате в Аллах."[A] Така описал Пророкът мухаджирите – като група воини, които не само щели да сложат началото на един изцяло нов обществен ред, но и – като награда за това – да наследят цялата земя.

Твърдение, което съвсем скоро щяло да се окаже поразително вярно.

ЗАЩО?

В началото на 634 г. обезпокоителни вести стигнали до Кесария – хубавия град на палестинския бряг, който дълго бил служил за столица на провинцията. Нарушавайки римската граница, отряд сарацини нахлули в Негев и сега се придвижвали на север към тучните поля и богатите села на Самария. Една изтощителна инвазия, която местните власти, естествено, нямали търпение да прекъснат в зародиш. Независимо че след чумата и войната римската армия изнемогвала, веднага била свикана специална войска, която тръгнала на поход и бързо свърнала на юг.[106] Начело, бляскав в бялата униформа, която го отличавала като личен фаворит на императора, яздел патриций на име Сергий.[107] Той си имал свои причини да се заеме със задачата. Вече бил направил опит да попълни хазната на обеднялата провинция, като ограничил печалбата, която сарацинските търговци имали право да изнасят зад граница. Сега, след като тази мярка очевидно прово-

---

[A] Коран 3:110. – Б.пр.

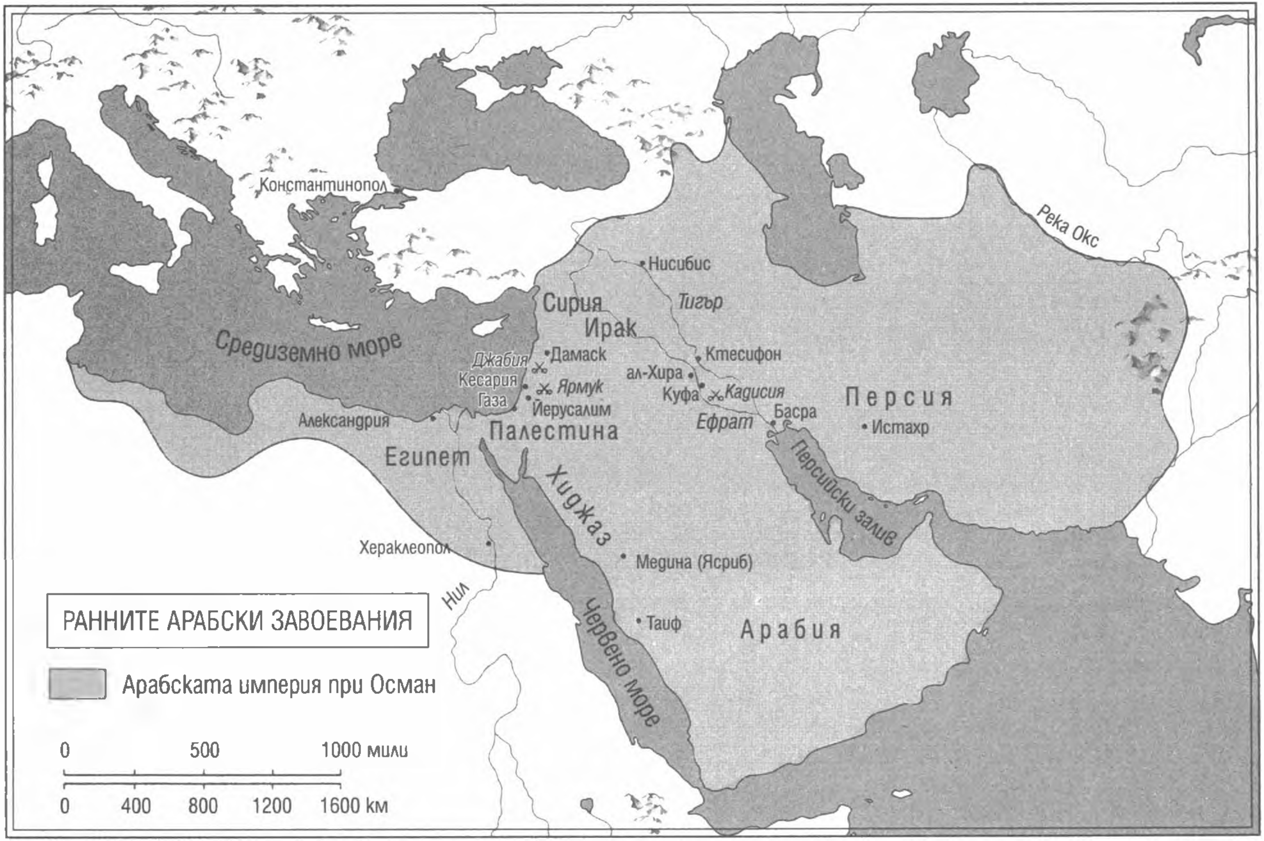
РАННИТЕ АРАБСКИ ЗАВОЕВАНИЯ
▨ Арабската империя при Осман
0 500 1000 мили
0 400 800 1200 1600 km
Константинопол
Средиземно море
Сирия
Ирак
Нисибис
Тигър
Дамаск
Джабия
Кесария
Газа
Ярмук
Йерусалим
Палестина
Александрия
Египет
ал-Хира
Ктесифон
Куфа
Кадисия
Ефрат
Басра
Персия
Истахр
Река Окс
Персийски залив
Хиджаз
Медина (Ясриб)
Таиф
Арабия
Червено море
Хераклеопол
Нил

кирала варварите да преминат към открит грабеж, дошло време да им се припомни грубата реалност на римското могъщество. След временно отсъствие древният господар на региона се бил завърнал.

Сергий и малката му армия се сблъскали с нашествениците в следобеда на 4 февруари на около двайсет километра на изток от Газа.[108] Резултатът бил пълно поражение. На защитниците била устроена засада и самият Сергий, за когото се твърди, че паднал от коня си три пъти, бил взет в плен. Според едно сведение съдбата му била особено неприятна – зашит в току-що одрана камилска кожа, военачалникът се задушил до смърт с изсъхването на вонящия си затвор. Последвали и други беди. Оказало се, че проявявайки дяволско коварство, сарацините били прихванали Палестина в „клещи“. Вторият отряд, който прекосил източната граница още докато първият вилнеел из Негев, победоносно се присъединил към претършуването на провинцията. Нападателите връхлетели върху пълни с магарешки бодил поля, обрасли с бурени пътища и рушащи се стени. „Сарацините – винаги твърдели римските стратези с високомерно самодоволство – са изначално неспособни да провеждат обсади“[109], но ето че сега, за ужас на властите, се разбрало, че това убеждение не струва и пукната пара. Ако досега градовете, с тяхната гъста населеност и гъмжащи от плъхове странични улички, винаги се били оказвали по-уязвими за чумата, то след десетилетия епидемии разликата между града и провинцията ставала все по-недоловима. Овце пасели между рухналите колони, а говедата, вързани, за да не ги откраднат разбойници, прекарвали нощите си в изоставени работилници. Средният палестински град още не бил станал изцяло призрачно обиталище, но със сигурност бил на път.[110] Съвсем естествено, след поражението на Сергий и при липса на каквото и да е подкрепление римските посланици се опитали да последват пътя на най-малкото съпротивление и да подкупят нашествениците.

Едва ли обаче много хора наистина са мислили, че сарацините ще се задържат задълго. Самарянски бунтове, нашествия откъм пустинята – имперските власти били виждали всичко. Самите сарацини били заклети варвари, така че вероятно можело да се очаква от време на време да проявяват непокорство. През 582 г. например, когато негодуванието на гасанидите срещу това, че царят им бил изпратен в изгнание, провокирало федератите да се вдигнат на въстание, те нанесли унищожителен удар на имперската армия, след което се пръснали из Сирия. Няколко века преди това арабска царица на име Мавия, „отдавна възпята в песен от сарацините“[111], предприела редица опустошителни набези, които в крайна сметка я довели чак до Египет. И в двата случая римляните реагирали по обичайния начин, а именно – подлъгали варварите с подкупи. Както Мавия, така и гасанидите, въпреки че несъмнено накарали местните власти да се разтреперят от страх, били успешно усмирени с куп екзотични джунджурии. Както винаги, златните украшения и гръмките титли свършили работа. Следователно нямало причина Ираклий да се чувства особено притеснен заради поражението край Газа. Разбира се, внезапното завръщане на войната в Палестина било обезпокоително, но сарацините не можели да се мерят с персите. Все пак, ако римските власти били научили нещо от историята, то било, че макар от време на време да ставали заплаха, вълците на Арабия винаги можели да бъдат обуздани.

Последното нашествие обаче щяло да се окаже доста по-различно. Сарацините не се задоволили със злато и коприна. Вместо да чакат да получат съкровища от цезаря, те решили да ги изтръгнат от ръцете му. Следващият им ход след завладяването на Палестина бил веднага да атакуват Сирия. Петдесет години по-късно един синайски монах щял да запише какво последвало: две ужасни битки, едната от които се състояла в гасанидския град от шатри Джабия, а другата – на няколко километра на запад, сред Голанските възвишения над река Ярмук.[112] Информацията е оскъдна и фактът, че няма нито едно по-ранно сведение за тези съдбоносни сблъсъци нито на арабски, нито на гръцки, доказва каква невъзможна задача е било за историците да постигнат съгласие относно реалния развой на арабското нашествие и отпора, даден от римляните.[A] Датите, подробностите и целият ход

[A] Няколко реда, надраскани на арамейски върху форзаца на едно евангелие, загатват за битка, състояла се в Джабия. Според вътрешните доказателства този източник изглежда почти съвременен на битката, но не може да бъде категорично датиран. Фредегар – галски хронист, писал около двайсет години след арабското нашествие в Сирия на сирийската кампания – всичко е обгърнато в противоречия и неяснота.[113] Но макар опитите да се установи какво точно се е случило по време на бойните действия да се провалят, изходът им е ясен. „За римската армия – както отбелязва синайският монах със сурова категоричност – поражението се оказало колкото ужасно, толкова и фатално."[114] До края на походния сезон късно през 636 г. Ираклий явно вече се бил примирил с неизбежното. И така, опожарявайки села и поля по пътя на отстъплението си, той изоставил провинциите, които само няколко години по-рано си бил върнал с цената на нечовешки усилия. „Мир тебе, Сирия! – бил извикал, спирайки за един последен, изпълнен с копнеж поглед назад. – Каква богата плячка за врага!"[115]

Имало обаче още по-богати плячки. Отвъд пустинята, където унизителното рухване на династията на Сасанидите било довело на трона един голобрад цар на име Яздегерд, Иранщахр бил също толкова съсипан и разцепен, колкото и царското семейство. Пейзажът още бил осеян със следи от римското нашествие. Река Тигър, която през 629 г. излязла от коритото си, отнесла огромно количество напоителни съоръжения и оставила великия канал на Кавад задръстен с тиня. Партските военачалници, както винаги, отдадени на дрязги, сега застрашавали с разпад цялата тъкан на висшето командване. Империята не била изпадала в такава немощ дори през мрачните дни след смъртта на Пероз и арабите, надушвайки безпогрешно признаците на слабост, били напълно наясно с това. Няколко седмици или няколко години след римското поражение при Ярмук – както обикновено, източниците са в пълно противоречие, – на пустинния фланг на Иранщахр се провела една също толкова решителна битка.[116] Кадисия била малък, опасан с палми град на юг от някогашната лахмидска столица Ал-Хира. Сега обаче ѝ предстояло да се превърне в арена на една епична последна катастрофа за Иранщахр. След неколкодневни сражения и неуспех на слоновете и персийската тежка кавалерия да обърнат хода на събитията, арабите победили. Твърди се, че после жените им, които се криели в палмовите

– твърди, че армията на Ираклий е била „поразена от Божия меч: 52 000 от хората му били покосени, където спели" – ценно сведение за вероятния брой на жертвите, дадени от римляните. – Б.а.

горички, се заели да прережат гърлата на все още живите им врагове, оставени там. Междувременно ликуващата арабска армия се впуснала в преследване на последните от победените си противници сред канали и понтонни мостове, докато накрая не настигнали бегълците сред руините на Вавилон и не ги довършили с един замах. Ираншахр бил буквално обезглавен, „тъй като всички видни благородници били избити“.[117] Ктесифон, едва на около сто и петдесет километра на север, бил точно на пътя на арабите. Падането му, при което цветът на имперската кавалерия щял да остане да лежи почернял и гниещ по южните бойни полета, било само въпрос на време. И действително, въпреки ожесточената съпротива, която продължила почти година, великият град бил превзет. Сред създалия се хаос Яздегерд (Ездегерд) успял да избяга от обречената си столица, криволичейки из мочурищата в отчаяно усилие да се измъкне от преследвачите си. Най-накрая се добрал до относително сигурната планинска част на Иран и до родния град на предците си, Истахр, откъдето пет века по-рано Ардашир бил тръгнал на своята велика завоевателна кампания, но където не била останала и следа от царските емблеми и имперската съкровищница. Изгубена била и Месопотамия, която нашествениците, по подобие на персите, познавали като „Ирак“.

Във факта, че арабски пръсти можели да пипат короната, носена някога от Хосроу Велики; че арабски крака можели да стъпват по изтъканите от златни нишки и украсени със скъпоценни камъни килими от царския дворец; че арабски молитви можели да бъдат чути в голямата тронна зала в Ктесифон, докато статуите, изобразяващи предците на Яздегерд, гледали строго и невъзмутимо отстрани, безучастни към разрухата, погълнала Сасанидската династия, според самите араби се съдържал един толкова важен урок, че те никога нямало да се уморят да го повтарят. Върнали си доволно и с радост за презрението, с което толкова дълго се били отнасяли към тях и цезарят, и шахиншахът. Два и половина века след Кадисия, когато мюсюлманите вече управлявали империя, по-обширна дори от тази на Хосроу Велики, фактът, че са се подиграли на суперсилите, все още бил най-голямата им гордост. „В миналото някои от нас ви се подчиняваха, прекланяха се пред вас и копнееха за притежанията ви. – Така казал един арабин, чиято набожност можела да се мери единствено с лошата му хигиена, на бляскавите перси в навечерието на голямата битка. – Но вече не ламтим за благата на този свят. Сега желаем и се стремим към рая."[118]

Космат, облечен в дрипи и вонящ на камила, този пратеник в напарфюмираните шатри на персийското висше командване щял да остане в историята на завоеванията като героично въплъщение на мюсюлманското братство. „Аллах не обича горделивия, самохвалеца."[119] Такъв бил заветът на Пророка. Въпреки че, ако може да се вярва на традицията, Мухаммад бил починал през 632 г., цели две години преди да бъде натрит носа на която и да е от суперсилит тъкмо откровенията му – за един Бог, който смирява горделивите, погубва ги в битка и позволява всичките им богатства да бъдат отнети – били дали на арабите куража и самоувереността да се изправят лице в лице с някогашните си господари.[120] Твърди се, че отивайки на среща с римски или персийски представители, арабските посланици държали да минат през възглавниците им с конете си и да прободат килимите им с копията си. Завладяване на света и поругаване на изкушенията му – това според мюсюлманските историци, писали векове по-късно, били върховните постижения на поколението, познавало Мухаммад.

Един от представителите му се отличавал от останалите. Омар ибн ал-Хатаб бил най-страховитият и властен от всички последователи на Пророка; лидерът, под чието ръководство били завоювани Сирия и Ирак; десницата на Пророка. Традицията щяла да го провъзгласи не само за велик *амир* – „предводител" – но и за нещо много повече: за мюсюлманин, така озарен от познанието си за Божията воля, че се твърди, че няколко коранични стиха били низпослани само за да осигурят небесна поддръжка на позицията му. Според някои традиции Мухаммад дори бил признал, че Омар е по-добрият мюсюлманин от двама им. „Когато хората са на различно мнение по някой въпрос – гласи едно прочуто напътствие, – нека видят какво е направил Омар и да постъпят като него."[121] Следователно, подобно на Корана, личността на втория халиф била като книга, в която можели да се прочетат Божите уроци. Велик воин и велик аскет; умело въртящ меча и също толкова умело стъпкващ в праведно възмущение богатствата, спечелени с помощта на същия този меч; човек, който можел да ръководи събарянето на могъщи империи от кирпичената си къща в Медина и в същото време който, ако видел сподвижниците си облечени в коприна и брокат, бил готов да скочи от седлото и да започне да ги замеря с камъни – такъв според мюсюлманските мислители бил онзи, който завоювал света за исляма.

Правдоподобно описание? Разбира се, както и в случая с Мухаммад, автентичността на Омар е безспорна. Пишейки около едно десетилетие след Кадисия, един арменски епископ представя Омар с кратко, мимолетно изречение така, както впоследствие щели да го представят и мюсюлманските историци – като могъщ владетел, ръководещ настъплението на „Исмаиловите синове" от дълбините на пустинята.[122] И това не е всичко. Всъщност съхранени в мюсюлманските традиции за *асхабите*, „сподвижниците" на Мухаммад, наистина съществуват достоверни сведения за онази обладана от Бог и разкъсвана от конфликти епоха, станала арена на *Футух* – „Завоеванието". Ако няма очевидна причина да се съмняваме, че Омар, този образец на войнстваща набожност, е бил вдъхновен от поразяващите като гръм откровения на Пророка, то е явно и че самият Пророк, призовавайки арабите към свещена война, е бил в пълен синхрон с духа на времето. „Възмездието за онези, които воюват срещу Аллах и Неговия Пратеник – заявява той на последователите си – и се стремят към поквара по земята, е да бъдат убити или разпнати, или да се отсекат ръцете и нозете им кръстом, или да бъдат прокудени от земята [им]."[123] Несъмнено това послание е намерило още по-голям отклик заради факта, че е идвало право от Всемогъщия, но усещането, което е създавало, трябва да е било лесно разпознаваемо за всеки, който е бил наясно с начина на функциониране на римската власт. Независимо дали ставало дума за Юстиниан, смазващ разбунтувалите се самаряни, за свети Симеон, изпепеляващ Мундир с мълния, или за Ираклий, унищожаващ персийските храмове на огъня, примерите били изпълнени със зрелищни актове на насилие, извършени в името на Господ. Насочвайки претенциите на християнската империя към самата нея, Омар не демонстрирал нищо ново нито на онези, които завладявал, нито на поданиците си. Същевременно имало нещо, което увеличило престижа му неимоверно и действително не било виждано дотогава – и това бил фактът, че невероятните му качества на военачалник вървели в комплект с особен род добродетелност. Вместо да имитира маниерите на цезар, както били правили гасанидските царе, той последвал примера на един доста различен тип християни. Скромното му одеяние, храната му, състояща се от хляб, сол и вода, и отказът му от земни богатства биха извикали в съзнанието на всеки, идващ от пустинята отвъд Палестина, един конкретен образ. Монасите в Юдейската пустиня отдавна се възприемали като Божи воини. Постижението на Омар било да доведе тази формулировка до буквална и невъобразима по-рано крайност.

Следователно, подобно на Корана, героичните истории, разказвани за втория халиф, явно могат да бъдат проследени до определено място и време – до покрайнините на Палестина и до онзи ужасяващ период на конфликт между суперсилите, когато изглеждало, че Краят на времето е надвиснал над света. Двете представи – че война може да се води в името на Бог и че ненавистта към земните богатства също може да е форма на война, – които Омар въплътил по един изключително радикален начин, всъщност изобщо не били негово изобретение. Разбира се, истината по този въпрос неизбежно била затулена от истории, отнасящи корените му, подобно на тези на самия Пророк, към някакво затънтено място в пустинята на стотици километри от Плодородния полумесец. Съчинени векове по-късно от крайно набожни хора, които можели да почувстват Бог по-близо от вената на шията си, нищо чудно, че тези разкази, подобно на пясъчник, извайван от непрекъсната ерозия, с течение на времето са се променили до неузнаваемост. Оттам и постоянната неудовлетвореност при опитите да се обясни как от дълбините на Арабия е изникнала държава, способна да покори Плодородния полумесец. Последствията от завоеванията, дължащи се на Омар, били очевидни, но не можем да кажем същото за хода, а още по-малко за причината за първоначалното нашествие.

Това обаче не значи, че трябва да се отчайваме. Вградено в обширния корпус от последващи съчинения за Пророка се е запазило поне едно парче магма, достатъчно втвърдено, така че да устои на ерозията. Нарича се Мединска конституция и е поредица от осем кратки договора, сключени между мухаджирите и жителите на Ясриб, за които – не на последно място понеже в тях преселниците се наричат „вярващи“, а не „мюсюлмани“ – дори най-скептичните учени признават, че водят началото си от времето на Мухаммад. Благодарение на тези безценни документи е възможно да се проследи зараждането на едно движение, което само за две десетилетия е щяло да събори както Новия Рим, така и Ираншахр. Че Пророкът съзнателно е целял да създаде държава, че е имал амбицията да обедини собствения си народ и местните арабски племена в единна умма, че този съюз е трябвало да се сражава „по пътя на Господа“[124] – всички тези щрихи, същинските строителни материали, от които щели да бъдат изградени по-късните истории за живота на Мухаммад, наистина изглеждат твърди като скала. Но онова, което Мединската конституция не ни казва, е откъде са дошли мухаджирите; не ни разкрива и с кого точно са се чувствали призвани от Господ да се сражават. За най-голямо съжаление, документът не хвърля никаква светлина и върху въпроса как един съюз, сключен в някакъв си отдалечен оазис, е могъл да обхване цяла Арабия, а по-късно и целия свят. Въпреки това самото му съществуване предполага, че ядрото на мюсюлманската традиция може би наистина води началото си от времето на Мухаммад и все пак е устояло на разрушителния ефект на времето. Конфликт между самозваната умма и курайшите; последващ взаимен компромис и споразумение; никаква милост от страна на новия съюз към което и да е арабско племе, дръзнало да застане на пътя му – всичко това звучи като един съвсем правдоподобен процес на държавен строеж.

И ако отговаря на истината, възможно е в историите за живота на Пророка, разказани векове по-късно, да има и други улики за това как и защо имперските власти в Сирия и Ирак изведнъж се оказали подчинени на същия този арабски съюз, който дотогава винаги им бил на разположение. Макар че мюсюлманската традиция представя конфликта между Мухаммад и курайшите като борба за контрол над Мека, самата тя загатва за една озадачаваща алтернатива. Особено поразителен например е броят на водещите курайшитски династи, за които, макар че предполагаемо са били базирани в Мека, се твърди, че са си купили имоти в Сирия по времето на Пророка – пример за отдалечена имотна спекулация, която, ако действително е била извършена от Хиджаз, е била първият подобен случай в цялата римска история. Дотогава, независимо дали по поречието на Рейн, или в Армения, единствените варвари, които са притежавали земя от която и да е страна на имперската граница, са били тези, които са имали пряк досег с нея.[125] Всичко това поражда голям парадокс. Или курайшите действително са идвали от Мека, а тогава не може да са притежавали земя на римска територия, или пък са притежавали земя на римска територия, но пък в такъв случай по никакъв начин не може да са идвали от Мека.

Очевидно е, че от тези две алтернативи втората е по-вероятна. Дори самата мюсюлманска традиция дава да се разбере, че Пророкът е бил обсебен от желанието да обезопаси граничната зона на юг от Палестина. Като изключим Мека, всички останали цели на походите му, всички обекти на военната му амбиция са се намирали в онази част от пустинята, която традиционно се е охранявала от арабските съюзници на римляните. Ако курайшите действително са прекратили опитите си да задушат невръстния съюз на Пророка в зародиш и са се присъединили към него – а няма причина да се съмняваме в това, – с този акт те очевидно са изложили отношенията си с империята на сериозна опасност. Но предвид факта, че притокът на злато откъм цезаря отдавна бил прекъснат, рискът явно им се е сторил приемлив. В края на краищата очакваната печалба била смайваща. И въображението на курайшитските водачи не било завладяно единствено от плячката, обещавана от ужасяващо всемогъщия бог на Мухаммад. Предоставяла им се и една много по-изкусителна възможност – да свалят гасанидите от власт, да си присвоят наследството на лахмидите и да сложат началото на един изцяло нов *ширкат*, ръководен от самите тях. Изглежда първоначалната стратегическа цел на новия съюз между мухаджирите и курайшите е била завладяването на Сирийската пустиня. В такъв случай фактът, че впоследствие се стигнало до подчиняване на цяла Сирия, а също и на Месопотамия, като нищо може да се е оказал огромна изненада както за римляните и персите, така и за лидерите на този съюз.

Със сигурност не е съвпадение, че двете най-решителни победи на нашествениците били спечелени на подстъпа към две места, които отдавна присъствали осезаемо в мечтите на арабите. Поколения наред приказките, разказвани за дворовете на

Джабия и Ал-Хира, и песните, пети за красотите им, владеели фантазията на пустинните племена. Сега, с поражението на римляните при Ярмук, бедите застигнали и гасанидите, които търгували с тях – точно както рухването на персийската монархия в Кадисия попарило всички онези пустинни главатари, бленували да заемат овакантения лахмидски престол. Всъщност по времето, когато се опитвали да удържат сарацините, най-вероятно и двете имперски армии са се състояли най-вече от араби. Разбира се, впоследствие мюсюлманските историци с най-голямо удоволствие щели да разтръбяват с колко много хора разполагали сразените империи – как войските им наброявали стотици хиляди души и как били пролели толкова много кръв, че тя би била достатъчна за местните воденици.[126] Съвременниците обаче нямало как да бъдат заблудени. Те си давали ясна сметка за анемията, от която страдали и двете суперсили. Както безцеремонно се изразил един епископ, Ираклий „не беше в състояние да набере повече войски, за да се противопостави на исмаилитите“[127]. При липсата на редовни войски той нямал друг избор, освен да възложи защитата на римската територия на федерати. Гасанидите и всички останали племена в съюз с тях отвърнали на доверието му с яростна лоялност, но когато мухаджирите за пръв път се задали откъм Сирийската пустиня, станало ясно, че римските сили са отслабнали неимоверно.[128] Половин век чума и цели десетилетия война били оставили императора гол.

И така, Сирия и Палестина за втори път се изплъзнали от властта на Новия Рим и онези курайшити, които преди притежавали имоти под опеката на имперските власти, сега станали еднолични господари на цели провинции. Но те, разбира се, не били единствените, които имали претенции към Светите земи, както победените християни – в своя потрес и смут – болезнено осъзнавали. Чудейки се дали да хвърлят вината за бедите, които ги застигнали, върху собствената си греховност, или върху интригите на юдеите, мнозина от тях, естествено, се спрели на втората възможност. Съвпадение ли било, питали се те, че „ужасът от нашествието на исмаилитите“[129] последвал толкова скоро след насилственото покръстване, предприето от Ираклий? Започнали да се разпространяват мрачни слухове – как юдейски бегълци от този указ потърсили убежище в Арабия, как пристигайки в пустинята, със сладки приказки привлекли вниманието на сарацините към общия им произход от Авраам и как, стремейки се да утвърди рожденото им право, Мухаммад ги бил повел към Палестина. Разбира се, колкото повече скорост набирали тези истории, толкова по-налудничави ставали, но въпреки това най-безумните били най-ранните. През 634 г., малко след като Сергий бил погребан в покрова си от камилска кожа, из Кесария се разпространила невероятна мълва за някакъв сарацински пророк. Християните, разбира се, го сметнали за отявлен самозванец: „понеже откога пророците се въоръжават с мечове?“ Но реакцията на юдеите в града била съвсем различна. Макар всяко римско поражение несъмнено да им носело радост, през пролетта на 634 г. тази радост се смесила с необуздана и позната надежда. „Хората казваха, че се е появил пророк, дошъл заедно със сарацините.“ А посланието му? „Казват, че проповядва появата на Помазаника – предстоящата поява на Христос.“[130]

Били изминали точно двайсет години, откакто сред подобно оживление Неемия се опитал да възстанови Йерусалимския храм и скоропостижно бил побит на кол за усилията си. В очите на палестинските юдеи обаче исмаилитите навярно са изглеждали като много по-надеждни спасители от персите. Те може и да приличали на диви осли между човеците, но поне им били далечни братовчеди. Да не забравяме и факта, че самият Пророк – поне така изглеждало – бил избрал за свой образец за подражание не друг, а Мойсей. „О, народе мой, влезте в Свещената земя, която Аллах ви е отредил, и не отстъпвайте назад, за да не се превърнете в губещи!“[131] Чувайки Мухаммад да приписва посланието си на най-великия им пророк – първия равин, човека, който ги бил извел от робство и ги бил върнал в Обетованата земя, – юдеите вероятно са наострили уши. Всъщност някои може да са направили и много повече от това. Във всеки случай за това свидетелства Мединската конституция. Мухаджирите и местните араби явно не били единствените, които се числели към първоначалните членове на умма. За вярващи и съоснователи на държавата им се определяли и едни доста по-неочаквани последователи на Пророка, а именно – цели орди юдеи.

По-късни мюсюлмански историци, очевидно объркани от този факт, щели да се опитат да ги представят за членове на три юдейски клана, предполагаемо водещи началото си от Медина, които първоначално уж били подкрепяли Пророка, а после, след като му се опълчили, или били прокудени в изгнание, или свършили убити и захвърлени в ями. Съществуват обаче сериозни пречки тази традиция да бъде приета за вярна. И не става въпрос само за това, че трите юдейски клана, споменати от историците, не присъстват никъде в Мединската конституция. Появява се още един, до болка познат проблем – единствените ни източници за унищожаването на тези юдеи са подозрително късни. И не само това, но и датират от апогея на мюсюлманското величие – период, когато авторите са били силно заинтересовани да изфабрикуват одобрение от страна на Пророка за бруталното обуздаване на непокорните неверници.[132] Със сигурност, ако е вярно, че цели юдейски общности са били пропъдени в пустинята или са били ликвидирани от исмаилитите в кървава баня, то никой съвременник не го е забелязал. А във време, когато юдеите, подобно на християните, били напълно наясно с пропагандната стойност на мъчениците, това е изключително странно. Всъщност толкова странно, че изглежда направо невъзможно. Много по-вероятно е договорът, записан в Мединската конституция, между мухаджирите и различните групи юдейски воини, да е устоял и в крайна сметка да е кулминирал в завладяването на Палестина. Сочейки старите си врагове като учители на Мухаммад, християните несъмнено съдели от гледна точка на обичайната си параноя, но не и когато обвинявали „Израилевите синове“, че са се присъединили към арабите, „за да образуват обширна армия“[133]. Дори да имало дълбоки корени, презрението на юдеите към исмаилитите не можело да се сравнява с дивата им омраза към римляните. „Не бой се, сине човешки – така някакъв ангел бил успокоил един разтревожен равин. – Всемогъщият Господ довежда царството на Исмаил, за да те избави от нечестивите.“[134]

По време на първата объркваща вълна на исмаилитското нашествие подобно успокоение може и да е изглеждало съвсем убедително. В края на краищата как иначе е можело да бъде изтълкувано унижението на Ираклий, ако не като избавление, разпоредено от Господ? В такъв случай не е изненадващо, че след като юдеите се спасили от заплахата от насилствено покръстване, възторгът им от новия режим пламнал ярко и се фокусирал в една позната точка. Йерусалим, този вечен обект на копнеж от страна на юдеите, бил изгубен в полза на римляните заедно с останалата част от Светите земи. Арабите, които в една любопитна демонстрация на любов към старините държали да го наричат Илия, идващо от старото му езическо име *Елия Капитолина*[A], побързали да оставят върху му собствения си отпечатък. За ужас на християните, древното правило, забраняващо на юдеите да прекрачват свещените граници на града – което датирало още от разцвета на езическата империя и което Ираклий демонстративно бил възобновил – било отменено. Освен това започнала работа по разчистването на отломките от най-свещеното за юдеите място – Храмовия хълм. Нищо чудно тогава, че Омар, „вторият цар, произлизащ от Исмаил“ и човекът, който издал заповедта, запъхтяно бил провъзгласен от един равин за „доброжелател на Израел“[135]. С течение на работата, при която първо била изравнена основата, а после останките от Капитолиона – храма на Юпитер – били използвани за издигането на нова постройка, се появили юдеи, които се осмелили да отидат още по-далеч и да мечтаят, че самият Храм се строи наново. Това била най-зашеметяващата перспектива. Все пак с възстановяването на Храма щял да се въздигне и един нов Израел. Неизбежно тогава юдеите се развълнували от слухове за близката поява на Месията, които, провокирани от поражението на Сергий в Газа, продължили да се вихрят.

С времето този оптимизъм щял да се окаже крайно неоснователен. Както винаги, големите надежди на юдеите щели да бъдат попарени. Храмът не бил възстановен. Месията не се появил след исмаилитския пророк. Въпреки това трескавите спекулации на юдеите не били просто празни илюзии. Онези, които долавяли у исмаилитите някаква обсебеност от Светите земи, определено не грешали. Точно както Джабия и Ал-Хира били първите обекти на стратегическите амбиции на завоевателите, така Палестина владеела въображението им като награда, надхвърляща земните фактори. Въпреки че за тях не било никаква трудност да прекосят незащитената граница с така наречената

[A] Построен от император Адриан на мястото на Йерусалим след потушаването на Второто еврейско въстание. – Б.р.

от Пророка „Свещена земя“, лесният достъп далеч не бил фактор от първостепенно значение. Бог бил обещал Палестина на наследниците на Авраам и обещанието му се изпълнило. Тогава не е изненадващо, че веднага след завоеванието мухаджирите, подобно на юдеите, се отдали на какви ли не догадки. Всъщност понякога е трудно едните да бъдат отличени от другите. В онази като цяло разломна епоха старите идентичности и дадености обикновено се пропуквали много бързо. Когато, възхвалявайки Омар, задето прогонил римляните от Йерусалим и разчистил Храмовия хълм, юдеите го приветствали като Месията, някои мухаджири не се отнесли с пренебрежение към тази идея. Вместо това се поддали на вълнението. Омар, дръзко провъзгласили те, бил не друг, а самият *ал-Фарук* – „Спасителя“.[136] Явно в това се състояла истинската сила на Храмовия хълм – че можел да убеди арабите да се присъединят към фантазиите на юдеите.

И може би, ако мухаджирите се бяха задоволили със завоюването на Светите земи и не си бяха поставили много по-високи цели, вярата им впоследствие щеше да се превърне в нещо наистина месианско – отразяваща духа на Йерусалим смесица от юдейски догми и откровенията на Пророка. Но още докато работниците на Омар се залавяли с разчистването на Храмовия хълм, било очевидно, че независимо колко скъпоценна награда била, Палестина е тясна за все по-големите претенции на завоевателите. В края на краищата колко струвала Обетованата земя, щом Господ бил отрупал мухаджирите с толкова много други дарове? Един въпрос, който вероятно можел да обърка самите завоеватели. Със сигурност в откровенията на Пророка нямало нищо, което да им подскаже, че накрая ще господстват над целия свят. Самият Мухаммад, предавайки Божието уверение, че ще настани мухаджирите „на добро място“, явно е приемал за даденост, че това „добро място“ е чисто и просто наследството им от Авраам.[137] Амбициите на Пророка, както изглежда, са обхващали единствено Арабия и Палестина. На практика обаче и двете се оказали просто трамплин, какъвто не след дълго щели да станат и великолепните Сирия и Ирак. Независимо колко щедра награда бил Плодородният полумесец, далеч надхвърляща мечтите на предишните поколения араби, завладяването му само изострило апетита на мухаджирите за още. Целият свят бил пред тях и Бог очевидно имал намерение да ги направи негови господари.

И така, в края на 639 г., следвайки главния път, водещ на юг от Газа, един малък арабски отряд нахлул в Египет. Житницата на Константинопол, най-ценната територия, която Ираклий бил успял да си извоюва обратно от персийските окупатори, вече била прекарала цяло ново десетилетие под властта на империята, което обаче не било приветствано от местните. Заедно с римските управници в подчертано монофизитската провинция отново бил назначен и халкидонски патриарх. Не по-малко решен от Юстиниан да осигури единство на Църквата, Ираклий си послужил с репресии. Опълчвайки се на тази политика, коптите реагирали, възползвайки се от всяка възможност да се престорят на мъченици. Братът на монофизитския патриарх например, въпреки че го пекли на огън и му извадили зъбите, се оказал толкова упорит, че накрая халкидонците изоставили опитите да му сменят вярата и го изхвърлили в морето. Или поне така се твърдяло. Несъмнено фактът, че толкова много монофизити разпространили този слух и вярвали, че е истина, отразявал една вълна на враждебност към Константинопол, която впоследствие щяла да се окаже фатална за римската власт. Отслабването на империята, самоувереността на арабите и преднамерената неутралност на по-голямата част от местното население – всичко това помогнало на мухаджирите да спечелят най-бляскавата си победа до този момент. През септември 642 г., след изтичането на едно единайсетмесечно примирие и след като римските сили евакуирали провинцията, новите господари на Нил влезли в Александрия. Катастрофата, както един монофизитски епископ благочестиво заявил, се дължала изцяло на „греховността на император Ираклий и гоненията му“[138]. Ако това било вярно, Бог бил поискал висока цена. От Александрия до Константинопол вече нямало да плават натоварени с жито кораби.

Междувременно искането за шейсет и пет овце, наложено на градските съветници на Хераклеопол, било ранна индикация за отражението, което щяло да има свалянето на римската власт върху християнските длъжностни лица, останали в Египет. *Магаритаите* – мухаджирите – все още инстинктивно разсъждавали, както предците им винаги правили, в рамките на грабежа и откраднатия добитък. Дори разхождайки се по павирани с мрамор улици, покрай дворци и катедрали, те си оставали рожби на пустинята. Големите градове като Александрия и Ктесифон може и да обещавали невероятно богатство, но въпреки това на тях се гледало с мрачно подозрение – като на свърталища на чума и че́рна магия. Точно както били сторили предците им, поемайки на своята хиджра на север от дълбините на Арабия, за да служат на цезаря или на шахиншаха, мухаджирите предпочели да се установят на откритото поле, където можели да живеят сред своите и да пасат овцете си. Но най-вече имали намерение да се наслаждават на удоволствията и печалбите, които войната, по древна традиция, най-почетно била осигурила на арабите. Едва ли е изненадващо тогава, че селищата, в които се стичали, скоро заприличали на военни градчета.

В Ирак, където незавладените планински части на Иран привличали неустоимо, два особено големи града от шатри и тръстикови колиби скоро изникнали сред мочурищата. Единият, Басра, бил разположен далеч на юг, близо до точката, в която Тигър и Ефрат се вливали в морето. Другият, Куфа, се намирал отвъд палмовите горички на благословената от Господ Кадисия. През десетилетието след падането на Александрия мухаджирите от тези две бази редовно щели да поемат на изток, посветени на един нов и далеч по-смел завоевателски план. Персия, в ярък контраст с Египет, била земя на планини и предизвикателно извисяващи се крепости. Осъществявано с упоритост, нетипична за предишните кампании на мухаджирите, покоряването на сасанидските владения щяло да бъде безжалостно. Макар междувременно да били постигнати някои резултати – включително заграбването на още царски съкровища и на останките на самия пророк Даниил – Истахр бил атакуван едва през 650 г., след изтощителна петгодишна кампания. Макар че Яздегерд още веднъж успял да избяга, останалата част от населението не извадила такъв късмет. Общо четирийсет хиляди души били изклани, а паметниците и храмовете на огъня в града на Ардашир били превърнати в димящи отломки. Подобно бедствие сполетявало Персия за пръв път след времето на Александър и опожаряването на Персеполис.

И в действителност, записвайки триумф след триумф, арабските сили имали шанса да завоюват една империя, по-обширна дори от тази на Александър. Величието обаче, въпреки всичката плячка и слава, които донесло на мухаджирите, било свързано и с някои предизвикателства. Фактът, че Господ им е дал предимство и е унизил враговете им, бил достатъчно очевиден както за победителите, така и за победените. Не по-малко очевидно – поне за мухаджирите – било и че Бог иска те да се насладят на спечеленото от победите. Още докато приливът на войната и лесната плячка продължавал да залива Изтока и Запада, насилственото изтръгване на данъци било гаранция, че вече подчинените земи ще продължат да носят печалба. Разбира се, подобна осигурителна система зависела от умения, неприсъщи на воините, яхнали камили, но пък както градските съветници от Хераклеопол успешно демонстрирали, в завладените територии далеч не липсвали бюрократи. Всъщност данъчните механизми както в Новия Рим, така и в Ираншахр, били толкова безмилостни, че отчаяните християни отдавна смятали, че само завръщането на Христос може да ги избави от теглото им. В този смисъл появата на исмаилитите не вещаела Края на времето. Чиновниците на двете победени суперсили, които имали голям опит в изнудването и държали да запазят властовите си позиции, били силно мотивирани да сътрудничат на новите си господари. Гигантска и неумолима, подобна на чудовище от морските дълбини, недосегаемо за бурите, вилнеещи на повърхността, имперската система все още гънела грамадните си пипала, готова, както винаги, да стисне жертвите си в мощната си хватка и да ги изцеди докрай.

Такъв бил звярът, който служил на Юстиниан; такъв бил звярът, който служил и на Хосроу Велики. В такъв случай какво по-сигурно доказателство за Божията сила и милосърдие можело да има от факта, че сега Господ го бил поверил на водач като Омар – човек, който до такава степен презирал земните почести, че в разни надписи името му често не било придружавано от никаква титла?[139] Естествено, като амир на Правоверните – техен „предводител" – той можел да разчита на тяхното подчинение, но не и на раболепието им. Категоричното послание на Пророка, че всички негови последователи са братя, превръщало в посмешище идеята, която народите от завладените територии били склонни да приемат за даденост, а именно – че Омар може да им бъде цар. Правото му над цялото богатство, спечелено от мухаджирите, произтичало именно от факта, че той така отявлено го презирал. „Що е добродетел?“, настоятелно питал Пророкът. И макар да бил завладял целия познат свят, Омар никога не сметнал, че е под достойнството му да илюстрира отговора.

> Който [...] харчи от своя имот – въпреки любовта си към него – за роднините и сираците и за нуждаещите се, и за пътника [в неволя], и за просяците, и за освобождаване на робите, и отслужва молитвата, и дава милостинята закат; и с изпълняващите своя обет, когато са обещали, и с търпеливите в злочестие и беда, и във вихъра на битката. Те са правдивите и те са богобоязливите.[140]

Въпреки това с течение на времето и разширяването на завоюваните с меч територии спомените за Пророка неизбежно започнали да избледняват, а стойността на примера му ставала все по-спорна. През 644 г., десет години след началото на великото приключение на Арабските завоевания, Омар бил убит от побъркан персийски роб и в опитите си да си намерят нов предводител Правоверните се изправили пред две възможности. Окончателният им избор, мъж на име Осман, който вероятно им се е струвал идеалният кандидат от гледна точна на приемствеността, тъй като традицията – в която, изглежда, няма причина да се съмняваме – го определя за един от най-ранните и набожни сподвижници на Пророка. Същевременно, като човек, произлизащ от семейство, свикнало с властта и богатството, той носел непогрешимата аура на династ. Омаядите според мюсюлманските историци били курайши, натрупали огромно състояние от търговия с римляните, което после вложили в сирийски недвижими имоти – традиция, която говори за произход не от дълбините на Арабия, а от някое място покрай имперската граница. Разбира се, по време на завоюването на региона те пожънали редица успехи, което загатва за познаване на местността – твърди се, че единият от двама братя, Язид, вилнял с отряда си из провинцията, докато другият, Муауия, завладял Кесария и бил назначен от Омар за управител на Сирия. Осман не само го подкрепил на този пост, но и демонстрирайки явен непотизъм, поставил други членове на своето семейство на също толкова изгодни позиции.

Напълно очаквано, Омаядите бързо си спечелили репутация на изключително алчни хора. Един от племенниците, ловък опортюнист на име Маруан, се прочул като особено ненаситен – веднага след като получил сто хиляди сребърни монети от Осман, той заминал за Северна Африка, където измъквал парите на местните толкова успешно, колкото безсрамно прибирал плячката. В този смисъл титлата „втори Омар“ определено не му подхождала.

От само себе си се разбира, че нито едно от тези неща не се отразило добре на новия амир. И това не било най-лошото. Осман, за разлика от Омар, не бил склонен да дели заграбените империи, спазвайки добрата стара традиция, според която след успешен набег разбойническите главатари разпределяли плячката. Арабите, смятал новият амир, били надраснали това поведение. Ако искали да извлекат максимална изгода от бюрократичните системи на победените суперсили, завоевателите трябвало да възприемат някои нови порядки – най-вече централизирана администрация и ясна служебна йерархия. Накратко, точно белезите на робство, които пустинните араби винаги презирали. Нищо чудно тогава, че докато Осман стоял в Медина и се мъчел да създаде стройна имперска администрация от безчетните си провинции, Господ, по думите на един арменски епископ, „вся смут сред армиите на Исмаиловите синове, за да ги разедини“[141]. През 656 г. отряд мухаджири от Египет, недоволни от един новоназначен чиновник, се върнали в Арабия, за да се оплачат лично на амира. Сварен неподготвен, Осман се престорил, че ще удовлетвори исканията им, но после бил хванат да нарушава обещанието си. Разгневени от лицемерието му, египтяните обсадили резиденцията му, атакували я и го посекли.

След всички възвишени приказки за братство, които вдъхновявали мухаджирите от първоначалното им преселване в Медина, това било внезапно връщане към един доста по-древен похват на водене на политика. Според традицията вдовицата на Осман била изпратила изцапаната с кръв дреха на съпруга си на Муауия в Сирия заедно с един недвусмислен цитат от Пророка: „сражавайте се против онази [група вярващи], която е престъпила [спрямо другата], докато се върне към повелята на Аллах!“[142] Не че на Омаядите им трябвало божествено откровение, за да потърсят отмъщение. В крайна сметка кръвната вражда била най-присъщото нещо за един арабски предводител. Фактът, че

Пророкът се бил изказал сурово точно срещу подобни конфликти, не бил в състояние да спре Муауия. Чувството за общност, което уж било заличило всички различия между курайшите и мухаджирите, напълно отсъствало в Сирия. За разлика от Ирак и Египет, тя не била залята от огромна преселническа вълна и територията ѝ не била внезапно осеяна с военни градчета. Дори Джабия, древният град от шатри, останала почти напълно обезлюдена след една особено опустошителна чумна епидемия през 639 г. Муауия и останалите курайшитски пълководци нямали никакво намерение да делят онова, което смятали за свое наследство, с някакви си окъсани пришълци от пустинята. Сирия била тяхна – частно феодално владение, където решаваща била не волята на Пророка, а тази на гасанидите.

Това не означава, че учението на Мухаммад нямало никаква тежест. В Медина, първата му столица, водачите на държавата, която бил основал, отчаяно се борели да запазят наследството му. Дори когато империята осезаемо започнала да се разпада и в Иран и Сирия били издигнати бунтовнически знамена, а според мълвата множество араби в Египет били приели „вярата в Христа“[143], мястото на убития Осман било заето от нов амир. Али ибн Аби Талиб едва ли можел да бъде по-тясно свързан със златните спомени за Пророка. Едновременно братовчед и зет на Мухаммад – поне така съобщава традицията, – Али бил и яростно привързан към изконните ценности на умма – егалитаризма и братството. В резултат в очите на последователите си той изглеждал като истински *имам* – баща на народа си и Божи лъв. Вместо да презира пришълците от пустинята, Али гледал на тях – независимо колко космати и вонящи били – като на свои естествени поддръжници. Решен да направи така, че мухаджирите да запазят властта си над империята, той избрал да изостави Медина и да направи Куфа своя нова столица. След това, с енергичността, присъща на един опитен военачалник като него, Али се заел да наложи авторитета си над цялата умма. За да подсигури тила си, първата му работа била да разгроми една бунтовническа армия край Басра. Окуражен от този успех, той повел мухаджирите от Куфа нагоре покрай течението на Ефрат с цел да усмири Сирия. Битката била велика; Муауия бил принуден да преговаря за мир и била удържана победа. Завръщайки се в Куфа, Али, естествено, се постарал да разтръби новината колкото се може по-гръмко. Единството на умма, твърдяла пропагандата му, било триумфално възстановено. *Фитната* – „времето на изпитание“ – клоняло към края си.

Само дето не клоняло. Оттегляйки се от Ефрат, Муауия невъзмутимо започнал да тръби същото победно послание като на съперника си. Още по-опасно за положението на Али обаче било, че мнозина в собствените му редици също отказвали да го приемат за амир. Влизането му в преговори с Муауия и постигането на споразумение били действия, които според тях не подхождали толкова на един *имам*, колкото на някой арогантен и користолюбив монарх. Един истински вярващ, твърдели те, щял да довери съдбата си не на дипломацията, а на хода на войната и на Божията воля. Това било унищожително обвинение. Омаядите може и да се престрували на гасанидски царе, но Али бил кръвен роднина на Мухаммад. В такъв случай нямало по-пагубно нещо за престижа му от това да бъде понижен до нивото на обикновен съвременен лахмид – „амир на Ал-Хира“.[144]

Докато Али се придвижвал обратно към Куфа, много от войниците му като че ли потънали вдън земя. Тези дезертьори били наречени *хариджити* – „оттеглящи се“. Онова обаче, от което категорично не били дезертирали, било учението на Пророка. Всъщност Али хариджитите осъдилине друг, а Али като невярващ, като човек, който се е отклонил от правия път. Фактът, че бил племенник на Мухаммад, само засилил войнствения им егалитаризъм – че истинската аристокрация е тази на милосърдието, а не на кръвта. Дори да ставало дума за сподвижник на Пророка, ако не се молел, докато на челото му не се появели следи, „подобни на мазолите на камила“[145], ако не изглеждал блед и измъчен от редовно постене, ако не живеел като лъв денем и като монах нощем, в очите на хариджитите той не бил по-добър от който и да е вероотстъпник. „Който отрече Аллах, след като е повярвал – освен който е бил принуден, но сърцето му е спокойно с вярата... Ала които разтворят гръд за отрицанието, предупреждава Пророкът, над тях е гневът на Аллах и за тях има огромно мъчение.“[146] Едно правило, което хариджитите с радост биха прилагали. Така например според мълвата, когато група от тях срещнали край Басра някакъв възрастен сподвижник на Пророка, те поискали от него да се отрече от верността си към Али и когато сподвижникът отказал, го заклали над трупа на прасе, разпорили корема на бременната му държанка и убили тримата ѝ слуги. Твърдяло се, че се е случвало други хариджити да „излязат на пазара с мечовете си, докато хората стоят наоколо, без да осъзнават какво се случва; да изкрещят „Няма друг съд освен на Аллах!“, да забият остриетата си във всеки, до когото се докопат, и да продължат да убиват, докато сами не паднат убити.“[147] Една наистина яростна отдаденост на учението на Пророка и по тази причина – според мнението на много от събратята им мухаджири – достойна за дълбоко възхищение. Но не и според Али. Изоставяйки опитите да обуздае Муауия, той си поставил за цел да ликвидира хариджитите. През 658 г. удържал над тях победа, която била толкова съкрушителна, колкото щяла да се окаже и пирова, тъй като всичко, което постигнал, било да напои почвата на Ирак с кръвта на мъчениците им. Три години по-късно дошъл и неизбежният контраудар, когато някакъв хариджитски убиец го покосил, докато се молел в Куфа.[A] С това бил сложен край и на мечтата на Пророка за братство, за споделена общност от вярващи.

Отворилата се възможност ловко била яхната от Муауия. След като Али вече го нямало, никой в Ирак не бил способен да му се противопостави. Дори Хасан, най-големият син на Али и очевидният наследник на поста му на *имам*, бил убеден да оттегли претенциите си и да се оттегли (като получава издръжка) в Медина. С него отишъл и по-младият му брат, Хусайн, за когото се твърдяло, че като дете бил голям любимец на Пророка, който нежно го люлеел на коляното си. Разбира се, отстраняването на двамата внуци на Мухаммад от Куфа не неутрализирало цялата съпротива срещу Муауия. Хариджитите, по правило, останали твърди противници на управлението на Омаядите. Такава била позицията и на много от жителите на Куфа, които запазили свирепата си вярност към убития си амир. Въпреки това Муауия, който нямал ни най-малко намерение да се установява в Куфа,

---

[A] Датата на убийството на Али е заимствана от мюсюлманските историци, но типично за масовата мъглявост на източниците от периода, една почти съвременна християнска хроника, писана в Сирия, го отнася към 658 г. – Б.а.

можел да си позволи да пренебрегне както хариджитите, така и *шиа* (шиитите) – или „партията“ – на Али. Съществуването им дразнело, но не повече от далечното жужене на пчели. Взорът на Муауия бил съсредоточен не върху презряната сбирщина от пустинни араби, а върху много по-достойни противници.

Макар и последният помен за съпротива от страна на Сасанидската династия да бил смазан още през 651 г. с убийството на Яздегерд в Мерв – онази велика източна крепост, притежание на династията му – римляните, въпреки всичките си загуби, все още не се предавали. Муауия, стараейки се да намира работа на мухаджирите, отмъстително подновил атаките срещу християнската империя. През 674 г. дори организирал обсада на самия Константинопол. Най-после, след четиригодишна блокада, усилията за завладяване на Новия Рим трябвало да бъдат изоставени, но може би поразителното в случая бил не провалът им, а фактът, че били довели толкова близо до успеха. Едно поне не можело да се отрече – предвид размаха на постиженията му, мащаба на властта му и бляскавото великолепие на името му, Муауия определено бил Божи любимец.

Но на кой Бог точно? Хитър и пресметлив във всичките си отношения със земната власт, Муауия явно е практикувал известен опортюнизъм и във взаимодействието си с небесата. Въпреки че се нарекъл „Предводител на правоверните“, поемайки титлата след Омар и Осман, неговата дефиниция за това кои са „правоверните“ била доста по-разтеглива и двусмислена от техните. Вместо да отпразнуват възкачването му на престола в Медина, арабите се събрали в подножието на Храмовия хълм, тъй като Муауия „отказа да отиде до седалището на Мухаммад“[148]. Дори на Омар, амирът, чието внимание към свещената скала накарало юдеите да го провъзгласят за свой „спасител“, не му било хрумнало да демонстрира така красноречиво неизменния статут на Йерусалим на най-свещен град на света. По този начин обаче Муауия искал да се хареса не на юдейските, а на християнските си поданици. Всъщност новият „господар на Светите земи“ се срамувал от факта, че по време на първото си нападение над Палестина арабите се сражавали в съюз с юдеите. В края на краищата както данъкоплатците, така и бюрократите му били основно християни. Юдеите били извън схемата. И така, в добавка към това, че му било засвидетелствано покорство от страна на арабите, той се постарал да отбележи провъзгласяването си за Предводител на правоверните с поклонническа обиколка на Йерусалим, извършена по стъпките на Христос: „и той се изкачи до Голгота, седна и се помоли там."[149] Очевидно, фактът, че Пророкът бил обявил разпъването за измама, изобщо не безпокоял Муауия.

Всъщност почти няма доказателства Муауия да е проявявал някакъв интерес към Пророка. Мухаммад не се споменава нито в надписи, нито върху монети, нито в някой от документите, запазени от времето на царуването му. Въпреки че много по-късната традиция щяла да припише обединяването на откровенията на Пророка на Осман, не съществуват никакви коранични текстове, нито фрагменти от такива, които да датират от времето на Муауия. Спомен за думите на Мухаммад – „вейки от горящия храст, запален от Бога"[150] – със сигурност трябвало да се пази от онези, които поддържали пламъка на паметта му – мухаджирите от Куфа, *шиитите* на Али, хариджитите. Пламъкът обаче едва тлеел. Подобно на Мани и Маздак, Мухаммад също бил пророк, чиято памет започнала да избледнява с времето. Все пак каква стойност можел да има примерът на импровизираната му пустинна държава за владетеля на една империя, която била погълнала света? Муауия не слагал между Бог и хората Пророка, а себе си. „Нека правоверните се облагодетелстват от него"[151] – такава била молитвата, която поданиците му отправяли към небесата. По мнението на Муауия за „правоверни" трябвало да се смятат и християните, и юдеите, и самаряните, и манихейците, така че всички те надлежно се присъединили към възхвалата. Независимо колко жесток бил Муауия във войните си с римляните, поданиците му, които вече не били прегазвани от вражески армии или разделяни от вражески стражеви кули, най-после живеели в постоянен мир. Вероятно тогава не е изненадващо, че не възнегодували срещу нескромните претенции на амира да бъде посредник между човечеството и Господ. „По негово време справедливостта процъфтяваше и в областите, управлявани от него, цареше мир. Той позволяваше на всички да живеят, както искат."[152]

Такова вероятно е изглеждало бъдещето – принадлежащо на една глобална империя с много вери, вече никоя от които – господстваща.

СЕДМА ГЛАВА

ИЗКОВАВАНЕТО НА ИСЛЯМА

БОЖИ НАМЕСТНИК

През 679 г., почти двайсет години след като Муауия се помолил на Голгота, един франкски епископ на име Аркулф пристигнал в Йерусалим, за да направи своя собствена обиколка на градските забележителности. Тревогите и сътресенията на епохата не могли да навредят на една от най-революционните концепции на християнството – че поклонението на свещените му места е предназначено както за местните жители, така и за живеещите накрай света. Макар туристическата индустрия на Йерусалим да била сериозно западнала от времето на разцвета си, градът все пак се сторил на впечатлителния епископ гъмжащ от „тълпи от най-различни хора“. А също и от товарни животни, и то толкова многобройни, че се наложило Аркулф да си запуши носа и с погнуса да гази през „нечистотиите им, покриващи улиците“[1]. Разбира се, няколко фъшкии не можели уплашат един поклонник, кален от изтощителното пътуване от Галия, така че Аркулф продължил разходката си сред множеството чудеса на града. Между тях неизбежно се отличава църквата „Възкресение Христово“ – светилище, което, както епископът с радост установил, било запазило величието си от времето на Константин. Всъщност на чужденец като Аркулф може и да му се е струвало, че градът все още принадлежи на римляните. Пътническите документи, които му били издадени, били на гръцки. Монетите в кесията му отговаряли на стандарта, установен от монетния двор в Константинопол. На много от тях дори бил изсечен кръст – отличителния символ на християнската империя. Изобщо властта в Светите земи все още имала подчертано римски облик.

Естествено, Аркулф не бил в неведение за скорошната смяна на караула. Новините за бедите, застигнали Новия Рим, били много нашумели в Галия. Широко известно било, че сарацините са опустошили цели провинции, „както им беше обичай“[2]. Дори Йерусалим, този несравним град на църквите, бил попаднал под властта им: „На прочутото място, където някога в цялото си величие се е издигал Храмът – отбелязва Аркулф, – сега сарацините имат четириъгълен молитвен дом.“[3] Описанието му най-вероятно се отнася до една сграда, започната от Омар и все още незавършена в първите години от царуването на Муауия – *джамия*, – „място за поклони“ на арабски. Фактът, че това определение може да се приложи към всяко място на поклонение, не било никакво успокоение за християните, тъй като било ясно, че каквото и да представлявал този „дом за молитви“, той не бил църква. Невероятното богохулство, което се вършело с разполагането му на това място, разбира се, само засилвало тревогата им, за което впрочем допринасял и фактът, че някои юдеи, във вечния си оптимизъм, все още хранели надежда, че арабите всъщност възстановяват „стените на Храма“[4]. Следователно повечето християни смятали делото за пъклено и както можело да се очаква, след като хвърлил един поглед на строителния обект, някакъв монах съобщил, че е видял как работниците се трудят в компанията на цял отряд демони.[5]

Въпреки свръхестествената помощ обаче постройката накрая изглеждала доста паянтова. Поне такава била окончателната присъда на самия Аркулф. Макар спокойно да можела да побере около три хиляди поклонници, сградата не впечатлила епископа: „Построили са я надве-натри – оплакал се той – сковавайки куп дъски върху някакви руини“[6]. Вероятно само франк е можел да забележи тези неща. Варварите на запад със сигурност имали голям опит в оползотворяването на разрушени римски паметници. Всъщност – както красноречиво бил демонстрирал Теодорих – цялото държавно строителство сред останките от рухналата империя можело лесно да се оприличи точно на това, само че в уголемен мащаб. Може би това била и причината, макар да се отнесъл пренебрежително към джамията на сарацините, Аркулф да не изглеждал особено шокиран от нея, нито от тяхното присъствие в Йерусалим. Макар Муауия да се бил издигнал до несравнимо могъщество, разликата между него и царя на Аркулф в Галия не била кой знае каква. И сарацините, и франките живеели като заселници сред великолепието на едно изгубено величие. Независимо че това наследство от миналото било неизмеримо по-богато и внушително на изток, отколкото на запад, неспособността на сарацините да го надградят не отстъпвала пред тази на франките. Скалъпен как да е от тухли и дъски, дворецът на Муауия карал римските посланици да въртят снизходително очи. „Таванът става за птици, изсумтял един, а стените – за плъхове."[7] Дори голямата амбиция на Муауия – да завладее Константинопол – издавала културен комплекс. Подклаждането ѝ било неизказано признание на неизменното убеждение на самите римляни, че човек може наистина да управлява света единствено от града на Константин.

В известен смисъл обаче, въпреки провала на атаката на Муауия срещу *Ал-Кустантиния*, претенциите му вече били надминали тези на цезарите. Дори Юстиниан в най-мегаломанските си моменти не бил дръзвал да се представи за посредник между масите и самия Господ. Очевидно тогава в напредничавата представа на Муауия за монархията имало влияния, които далеч не били римски. Просто съвпадение ли било например, че посредническата роля, която си бил приписал, толкова наподобявала онази, която изпълнявали ангелите в молитвите на *мушрикун*? Несъмнено Плодородният полумесец бил в състояние да предложи на нашествениците нещо много повече от достъпни строителни материали. По-богат от всичко, което можело да се намери на запад, бил и огромният му арсенал от вери. Решен да се разграничи от императора в Константинопол, както и от собствените си римски поданици, Теодорих живял и умрял като арианин. Като повелител на халкидонци и монофизити, на юдеи и самаряни, на зороастрийци и манихейци Муауия имал много повече възможности. Но преди всичко, смесицата от вярвания, която бил наследил в качеството си на арабин, му предоставяла нещо страшно ценно – уверение в Божията благосклонност, което нямало нищо общо с Рим или с която и да е друга земна сила. Фактът, че не бил имал нищо против да се помоли на мястото на разпятието, нито да възстанови катедралата в Едеса, след като била разрушена от земетресение, нито да допусне някой и друг надпис върху публична сграда да бъде украсен с кръст, не означавал, че е християнин, а че хранел същото уважение към Иисус и юдейските пророци, което някога обединило Мухаммад и *мушрикун*.[8] Но независимо в какво точно е вярвал Муауия, то определено не се поддържало от нищо, сравнимо с масивните укрепления, които равините, епископите и мобедите издигнали около своите вери с течение на вековете. От различните учения и традиции, които арабските завоеватели почитали като свещени, все още не било създадено нещо, което един християнин би разпознал като *religio* – „религия“. Вместо това, подобно на искри, пръснати от звездна експлозия, съществувал цял проблясващ небосклон от секти. За един владетел на глобална империя като Муауия това била възможност, с каквато дори Константин не бил разполагал. В решимостта си да разбере защо Господ го е направил господар на целия свят – и кой е най-добрият начин да запази това положение – той можел да си играе с вярвания и доктрини, които още никой не бил припознал.

Муауия обаче не бил единственият, който се опитвал да се възползва от тази възможност. В Ирак, на безопасно разстояние както от пряката му власт, така и от гравитационното привличане на Светите земи, настойчивият въпрос какво точно очаква Господ от своя народ предизвикал смайващо многообразие от отговори. Хариджитите, както винаги, враждебни към всичко монархическо, се изтеглили от Куфа в пустините около Персийския залив, където основали редица малки терористични републики. Междувременно старите им врагове, *шиитите* на Али, все още се придържали към непоколебимите си убеждения. Следвайки примера на Сасанидите, някои от привържениците на убития братовчед на Мухаммад дори започнали да твърдят, че светът можел да се надява да познае истински ред и да получи Божията благословия единствено под предводителството на негов кръвен роднина. Други отишли още по-далеч и се самопровъзгласили за пророци. Един от тях, неграмотен шивач, който претендирал, че е наследник едновременно на Иисус и на Мухаммад и че разполага с книга, низпослана му от небесата, която го доказва, най-после бил притиснат от имперски отряд и изчезнал в някаква пещера, която мистериозно се отворила в склона на една планина. И най-накрая, остарели, но все още обгърнати от божествена аура, там били и последните *асхаби* – сподвижниците на Мухаммад. Най-прочутият от тях, курайшитски аристократ на име Абдуллах ибн аз-Зубайр, бил само на осем години, когато бил починал Пророкът, но последователите му все още го почитали като живата връзка с една по-героична и боговдъхновена епоха. Разбира се, ненавистта му към Омаядите била безгранична. В отговор на богохулното управление на Муауия той прекарал двайсет години в Медина, отдаден на престорено и демонстративно цупене, и с любов поддържал огъня на паметта за Пророка.

Вероятно между хора, които вярвали, че са удостоени с най-невероятното откровение – пряка намеса в тъканта на човешката история от страна на самия Господ, – тези вражди не можели да бъдат избегнати. Опитите да се проумее подобна загадка, както била демонстрирала силната склонност към разцепление на ранните християни, щели да бъдат мъчителни. За разлика от Църквата обаче мухаджирите не трябвало да чакат цели три века, за да се доберат до командните висоти на една могъща империя. Те го постигнали само за няколко десетилетия. Като следствие разногласията между Омаядите и противниците им – макар да не били по-малко съсредоточени върху Божията воля от конфликтите между Маркион и евионитите – притежавали допълнително измерение, застрашително в геополитически аспект. Когато Муауия, затлъстял и на прага на смъртта, провъзгласил, че Бог е посочил сина му – прочут развейпрах на име Язид – за негов наследник, последвал не просто масов потрес от този акт на богохулство, а едва не се стигнало до гражданска война. Разбира се, според благочестивите било достатъчно лошо, че Язид е „грешник с търбуха и слабините си"[9] и че гледа маймуна като домашен любимец, но още по-потресаваща била идеята, че всички сътресения от предишните шейсет години, всички борби и смайващи победи може да са довели единствено до поставянето на династия като Омаядите на световния престол.

Когато през април 680 г. се разпространила вестта за смъртта на Муауия, се случило и още нещо. Пагубният дух на *фитната* се завърнал в арабската империя. Сирия, разбира се, застанала плътно зад Язид, за разлика от Арабия и Ирак. Първият, който издигнал знамето на бунта, бил Хусайн, най-младият и към онзи момент – единственият оцелял внук на Пророка. На средна възраст и отдавна оттеглил се от бойното поле на Плодородния полумесец, той бил неумел воин. И наистина, когато повел малкия си отряд последователи във внезапно настъпление от Медина към Куфа, местният омаядски представител с лекота отбил атаката. Окопан в някакво схлупено селце на име Кербала, попарен в надеждите си да получи подкрепа от мухаджирите от Куфа и все повече измъчван от жажда, Хусайн решил да остави съдбата си в Божите ръце. Втурвайки се срещу огромната армия, която го била притиснала, той и окаяната му свита били разгромени сред безмилостните пясъци. Жалък край за любим внук на Пророка и макар че в дългосрочна перспектива смъртта му от ръцете на омаядските бойци щяла да направи чудеса за мъченическия му образ, в близък план гарантирала, че Ирак, макар и несигурно, остава във властта на Язид.

Междувременно в Медина един много по-опасен враг изчаквал своя шанс. Ибн аз-Зубайр, суров и безпощаден, както винаги, най-демонстративно отказал да се закълне във вярност към новия амир. В резултат не някой роднина на Али, а самият той станал най-отявления противник на Омаядите. Положението в Медина не се облекчавало от факта, че представител на Язид в оазиса бил не друг, а пословично продажният и лукав Маруан. Местните хранели особено голямо недоверие към новия си управител. Изобилствали слуховете, според които през последните злощастни дни от управлението на Осман именно той посъветвал чичо си да измами египетския отряд, който бил дошъл да посети амира, и по този начин провокирал отмъстителността му. Независимо какво направил оттогава нататък, по време на всичките години, в които заемал управителския пост в Хиджаз, репутацията му на измамник си останала. Преговорите между Ибн аз-Зубайр и Омаядите ставали все по-напрегнати и до 683 г. били прекратени напълно. Ибн аз-Зубайр обвинил новия амир в узурпаторство. Когато Маруан побягнал от Медина в Сирия, Язид изпратил отряд в противоположната посока. Бунтовниците направили всичко възможно да укрепят оазиса си, но актът им на неподчинение нямало да е по-успешен от този на Хусейн в Кербала. Въпреки храбрата съпротив Язид връхлетял върху импровизираните изкопи и валове, прегазил защитниците и завзел града. Историите за онова, което последвало, ставали все по-кървави, колкото повече се разказвали. Според мълвата в Града на Пророка народът бил изклан за три дни, а след девет месеца се родили над хиляда бебета.

Ибн аз-Зубайр обаче не бил сред жертвите. Непоколебим във вярата си и „сипещ закани срещу сирийците, за които твърдял, че са закононарушители“[10], той решил да организира такава съпротива, че наистина да изкара враговете си от кожата им. Съответно вместо да чака ударния отряд на Язид в Медина, той се насочил към едно още по-свято място – „Божия дом“[11]. Мюсюлманските историци, писали повече от век след събитията, разбира се, щели да приемат за даденост, че това светилище е било Мека, но в съчиненията на съвременниците не се казва нищо подобно. Вместо това цари подчертана неяснота. „Той стигна до едно място на юг, където се намираше светилището им, и се засели там.“[12] Това написал един християнски хронист за Ибн аз-Зубайр, така че очевидно точното местонахождение на пустинния храм на арабите си оставало загадка за непосветените. Въпреки това съществуват някои улики. Един епископ забелязал например, че когато се покланяли за молитва, иракските мухаджири гледали на запад –„към Кааба, древния извор на рода им“, – докато александрийските се обръщали на изток.[13] Поразително, но и мюсюлманската традиция отбелязва нещо подобно. Според легендата, за да определи *киблата* – посоката за молитва – основателят на първата джамия в Куфа бил изстрелял стрела, която паднала не на юг от джамията, в една линия с Мека, а някъде на запад от нея. И така, макар никой съвременник да не ни казва изрично къде е намерил убежище Ибн аз-Зубайр, свидетелствата сочат към място на север от Хиджаз, между Куфа и Александрия. Тъй като това е точно регионът, с който самият Мухаммад явно е бил най-запознат, и тъй като Ибн аз-Зубайр съзнателно се стремил да съхрани наследството на Пророка, най-вероятно е Домът, в който се е барикадирал, да се е намирал не в Мека, а между Медина и Палестина – в онзи „благословен“ пристан, назован от самия Пророк „Бека“.

Съвсем друг въпрос е дали половин век след смъртта му всички араби непременно са почитали мястото. В тяхното съзнание идеята, наследена от юдеите и християните – че едно-единствено светилище може да е надарено с такава невероятна святост, че да си струва човек да измине пътя до него от всяко кътче на света – се сблъсквала с една напълно противоположна традиция. Чудесно е, че някакъв епископ бил идентифицирал храма на мухаджирите като „Кааба", като изключим че кааби имало от Набатея до Наджран. Да съзреш сакралното в нещо сравнително обикновено като пролетта, някой кладенец или странно оцветен камък, било древен инстинкт сред арабите и макар безспорно да свидетелствал за чувствителност към божественото, също така издавал известно нехайство към светилищата. В течение на вековете дадени места били обявявани за *харам* – свети – и след това също толкова внезапно били изоставяни. Дори Пророкът, докато се опитвал да определи посоката, в която трябва да се молят последователите му, от време на време бил способен на *volte-face*[A]: „Ще кажат глупците сред хората: „Какво ги отклони от досегашната им посока за молитви?"[14] Пророкът не уточнява коя е била първоначалната *кибла* и с какво са я заменили, но все пак става ясно, че едно светилище е било предпочетено за сметка на друго.[B] Нищо чудно тогава, че пристигайки в Дома, Ибн аз-Зубайр се постарал „гласът му да се чуе отдалеч"[15]. В крайна сметка времето летяло, онези, които си спомняли Пророка, постепенно потъвали в забрава, а сред великолепните и примамливи паметници на християнски Йерусалим се перчели лицемерните Омаяди, така че кой можел да каже колко дълго ще оцелее споменът за Бека, какво остава за превъзходството ѝ?

Както се оказало, две събития подкрепили Ибн аз-Зубайр в амбициите му към мястото. Парадоксално, но първото от тях едва не го заличило от лицето на земята. През лятото на 683 г., докато армията на Язид лагерувала пред Дома, Кааба, твърди се, се подпалила и изгоряла до основи. Някои сметнали, че бедствието било причинено от факли, хвърлени от сирийците, други го приписали на непохватността на самия Ибн аз-Зубайр, но всички били съгласни, че мащабът на щетите е огромен. Вероятно светилището

[A] Рязка смяна на мнението (фр.). – Б.пр.

[B] Според мюсюлманските учени в този стих става дума за смяна на посоката за молитва от Йерусалим на Мека – традиция, за която в самия Коран, разбира се, няма никакви сведения. – Б.а.

можело завинаги да си остане купчина почернели отломки, ако не се било намесило второто събитие. В Сирия Язид взел, че умрял. Когато новината стигнала до отряда му, войниците изведнъж изпаднали в ступор. Смъртта на Язид ги накарала да се почувстват лишени не само от своя *имам*, но и от Божията благословия. Разбира се, не така стояли нещата за Ибн аз-Зубайр. Щом като големият му враг вече бил мъртъв, той се почувствал в още по-голяма степен оправдан за всичките си претенции. Когато армията на Язид, опитвайки си да си намери нов амир, му обещала да му се вречe във вярност, стига да я придружи до Сирия, Ибн аз-Зубайр възмутено отказал. В ума му се въртели далеч по-големи планове.

Докато сирийците хаотично се оттегляли от обсадните си позиции, Ибн аз-Зубайр се заел да построи светилище, което, без повече компромиси или неяснота, да послужи като обект на преклонение за всички правоверни. Лично залавяйки се за работа, както се твърди, той заравнил останките от изпепеленото светилище и издигнал на негово място изцяло нова сграда. Дори по стандартите на арабите – народ, който традиционно зарязвал светилищата си без капка угризение – в това определено се долавяло нещо парадоксално. Усилията на Ибн аз-Зубайр се засенчвали от един колкото очевиден, толкова и обезпокоителен въпрос: как точно новият му Дом щял да бъде приет за вечен, след като тъкмо бил построен? Пропагандаторите му, естествено, не се скъпили в отговорите. Векове след големия строителен проект на Ибн аз-Зубайр все още с умиление се разказвали невероятни истории за откритията, които били направени по време на разкопките. Твърдяло се например, че чудодейно били разкрити първите основи, поставени от Авраам. Намерен бил и тайнствен текст, осигуряващ божествена благословия на всеки, посетил храма. Но най-сензационно от всичко било, че когато изкопали някакъв черен камък, цялото светилище се разтресло. Върху този камък, съобщава се, били изсечени самото име и звание на Бога: „Аз съм Аллах, Господарят на Бека."[16]

Както по отношение на Дома, така и по отношение на великата империя отвъд, Ибн аз-Зубайр имал намерение да постави изцяло нови основи. Точно както огънят направил от Кааба руини, *фитна* дошла, за да опустоши света. В Сирия Язид бил наследен от сина си – едно толкова болнаво момче, че умряло само след няколко месеца на трона. Сред настъпилия в резултат вакуум във властта арабите още веднъж започнали да се нападат едни други. Оплаквайки Хусайн, последователите на Али излели смесицата си от скръб и срам върху гарнизоните на омразните Омаяди. Разгръщайки се в Южен Ирак, хариджитските отряди подновили кампанията си на подмолен и пресметлив тормоз. В Куфа един харизматичен водач, който потомството щяло да заклейми като Мухтар Измамника, превзел градската съкровищница, раздал целия ѝ резерв от девет милиона монети на бедните и разпалил една революция, стремяща се към равенство, „твърдейки, че е пророк“[17]. Особено вълнение предизвикал с това, че разнасял някакъв тапициран с брокат стол, който враговете му подигравателно нарекли вехтория, задигната от тавана на Али, но който последователите му, по примера на юдеите, провъзгласили за проява на божественото в света, или *шехина*. Присъствието на този невероятен тотем по време на поход, на гърба на сиво магаре или на носилка, разбира се, дало мощен тласък на репутацията на Мухтар на пълководец и пророк. Помогнало и това, че винаги когато връхлитал срещу враговете си, самият Мухтар бил придружаван, или поне така се твърдяло, от свита ангели, яхнали огнени коне.

Пред лицето на такива бурни и противоположни страсти управленските структури, които Муауия успял да възстанови напоследък, отново започнали да поддават. Противоборствата, разпалени от *фитната*, се оказали непримирими, омразата – потресаваща, жестокостите – омаломощаващи и дивашки. В края на краищата залогът бил голям. Към отколешната тръпка на племенните съперничества – каквито все още се поддържали между различните арабски преселници – били добавени изцяло нови измерения на шовинизъм. Когато отделни групи избирали кой *имам* или пророк да следват, те избирали и съдбата си в следващия свят – затова борбата им неизменно се водела на живот и смърт. Както по времето на голямата война между Ираклий и Хосроу или на първите Арабски завоевания, отново витаело осезаемото усещане за конфликт, в който са заложени повече, много повече от земни амбиции.

Дори онези, чиято съдба била да треперят като безсилни наблюдатели пред страданията на епохата, били наясно с това. Войната далеч не била единственият израз на Божия гняв. Чумата също се била върнала в Ирак, осейвайки пътищата с мъртъвци и замърсявайки каналите и реките с трупове. Епидемията, от своя страна, довела до глад: деца с крайници „като клечки“ хрупали суха трева, докато, както мрачно се мълвяло, майки изяждали собствените си рожби. „Най-лошото от всичко били разбойниците, от които никой не можел да избяга, понеже те ходели навсякъде, зорко следели жертвите си, измъквали ги от скривалищата им и ги обирали до шушка.“[18] Разликата между тези бандити, хариджитите и „въоръжените със сопи бойци“[19] на Мухтар била едва доловима. Човечеството, подобно на чудовищата от дълбините, се самоизяждало. Събитията още веднъж сякаш вещаели края на света.

Независимо дали подобен развой действително предстоял, или не, Ибн аз-Зубайр, като Предводител на правоверните, имал наложеното от Бог задължение да подготви света за него. „Наближава за хората тяхната равносметка, а те нехайни се отдръпват“[20], горестно констатирал Пророкът. Вслушвайки се в това зловещо предупреждение, Ибн аз-Зубайр се погрижил да вземе решителни мерки. Ръководейки световните дела по примера на Омар и Осман от дълбините на пустинята, той изпратил брат си Мусаб да въдвори ред в Ирак. Мусаб се заел с тази привидно неблагодарна задача енергично и с охота. Мухтар, този проповедник на обезпокоително радикален егалитаризъм, бързо бил сразен, притиснат в двореца на управителя и убит. Отсечената му ръка – един трофей за правоверните, на който да се любуват, преди да пристъпят към молитва – била закована отстрани на джамията в Куфа, а свещеният му стол бил изгорен. Същевременно в южната част на Ирак много по-кървавите и изтощителни опити да се обуздаят хариджитите подтикнали Мусаб да разгърне силите си чак до планинската част на Персия.

Противовъстаническите кампании обаче не били единственото нещо, което Ибн аз-Зубайр възнамерявал да направи, за да въведе ред в рушащия се свят. Не било задължително всяко послание да се разпространява с меч. „Няма друг съд освен на Аллах“[21], гласял девизът на хариджитите. Макар със сигурност да не го оспорвали, Ибн аз-Зубайр и сподвижниците му имали за цел да го прецизират, заявявайки с безпределна яснота точно как и кога е била възвестена Божията присъда. И така, през 685 или 686 г., докато *фитната* все още бушувала в Ирак, един персийски управник изсякъл монета с революционно и съдбоносно послание. „Бисмалах Мухаммад расул Аллах – гласяло то. – В името на Господ, Мухаммад е Божият пратеник."[22]

Потенциалът на този лозунг в онези кървави и смутни времена бил очевиден. Геният на Ибн аз-Зубайр се състоял в това, че успял да осъзнае, както много преди него го сторил Константин, че всеки владетел на велика империя, който си приписва Божието благоволение, трябва да се увери, че основите на това благоволение са здрави като скала. *Фитната* никога нямало да може да бъде прекратена единствено с военни действия. Само система от доктрини, която всички воюващи страни можели да приемат за автентична и низпослана от Господ, имала някакъв шанс да го постигне. Оттам и неоценимата стойност на примера на Пророка. Докато Константин в Никея по принуда разчитал на неспокойни и погрешими епископи да определят някое разклонение на избраната от него вяра като ортодоксално, Ибн аз-Зубайр открил един много по-надежден съдник, тъй като Мухаммад не само се бил представял за проводник на божествено откровение, но и бил безопасно мъртъв. Щом веднъж се докажело, че наистина е бил „Пратеник на Аллах", всичко, което можело да му се припише, по необходимост щяло да бъде приемано от вярващите като истина, изпратена от небесата. „Които огорчават Аллах и Неговия Пратеник – било открито на Мухаммад – Аллах ги проклина в долния живот и в отвъдния."[23] За всеки пълководец, който искал да заклейми враговете си, това било буквално Божи дар. Все по-ясно осъзнавайки потенциала му, Ибн аз-Зубайр и сподвижниците му още повече се заиграли с новото си послание, че Мухаммад наистина е бил Божи Пророк. То, изглежда, било в състояние да им осигури световно господство в много по-голяма степен, отколкото която и да е офанзива в Ирак.

Имало обаче един проблем. Ибн аз-Зубайр не бил единственият самозван Предводител на правоверните, забелязал възможните приложения на един такъв девиз. Макар че бил разпрострял властта си в Арабия, Ирак и Персия, Сирия все още устоявала на атаките му. Омаядското влияние там може и да било отслабено, но не било изкоренено, а хаосът, който настъпил след смъртта на Язид, бил идеалната почва за талантите на интригант като Маруан. На племенен съвет, свикан в старата гасанидска столица

Джабия през лятото на 684 г., за да се реши дали Ибн аз-Зубайр трябва да бъде признат за амир, той предложил въпросът да се постави на гласуване и после така изманипулирал процедурата, че за огромна изненада, „беше изтеглено собственото му име“[24]. Маруан – мъж, който бил остарял, преследвайки властта, щял да разполага само с девет месеца, за да се наслаждава на триумфа си, но въпреки това до смъртта си през пролетта на 685 г. щял да направи достатъчно, за да гарантира, че Сирия при всички положения ще остане във властта на Омаядите. Приемникът му, възторжено приветстван от сирийците като амир, му бил също така и син – мъж на име Абд ал-Малик, прехвърлил четирийсетте и известен със златните си зъбни протези и лошия си дъх.

Новият амир притежавал дарби, които далеч надхвърляли умението му да убива мухи с дъха си. Абд ал-Малик бил типичен представител на Омаядите. Жестокостта в характера му безпроблемно се съчетавала с амбиция, интелигентност и далновидност. Същият човек, който можел да върже свой политически опонент на каишка, да го разходи наоколо като куче и после да възседне гърдите му, за да му отсече главата, същевременно бил способен да преглътне гордостта си в достатъчна степен, така че да отдаде дължимото уважение на римляните, за да подсигури северната си граница, и да се спотаи търпеливо в Сирия, оставяйки Мусаб да смаже хариджитите и *шиитите*. Едва през 689 г., четири години след като бил наследил баща си като амир, Абд ал-Малик най-после преминал в настъпление, като постъпил подобно на Юлиан много преди него и направил първата стъпка към глобална империя, нахлувайки в Северен Ирак. За разлика от Юлиан обаче той постигнал зашеметяващ успех. В началото на 691 г., под плющящи знамена и облаци прах, Мусаб бил победен и убит:

> Прозрение получи племето
> за своята греховност.
> И усмивките самодоволни по лицата
> приведе той в пристоен вид.[25]

Въпреки това, дори докато стъпквал трупа на съперника си, Абд ал-Малик не пропуснал да си вземе поука от по-ранните триумфи на Мусаб в Ирак. Самодоволните усмивки трябвало да бъдат приведени в ред, но ако имало някаква надежда завоевателите на обширната империя някога да бъдат обединени в един народ, същото се отнасяло и за чувството им на дълг към Бога. След като изтръгнал Ирак от властта на Ибн аз-Зубайр, Абд ал-Малик не се поколебал да задигне и девиза му. Още докато гасели последните въглени на съпротива срещу омаядското управление в Басра, в града започнали да се разпространяват нови монети: „В името на Господ – оповестявали те – Мухаммад е Божият пратеник.“

Твърдението не губело от силата си поради факта, че се появява върху монетите на един Омаяд. Макар че ненадейното изтъкване на ролята на Пророка сигурно е предизвикало учудване из пазарите и сред сарафите в Басра, няма причина да се съмняваме в искреността на самия Абд ал-Малик. Той не само бил израснал в Медина – където спомените за Мухаммад били живи и почитани като никъде другаде, – но и репутацията му на отдаден на вярата човек можела да си съперничи с тази на Ибн аз-Зубайр. Въпреки това е ясно и че внезапното афиширане на името на Мухаммад – нещо, което никога не било хрумвало на друг член на династията – е провокирано както от набожност, така и от личен интерес. Абд ал-Малик целял да подкопае претенциите на Ибн аз-Зубайр, но същевременно си бил набелязал и друг враг. Въпреки изгодата, която извлякъл, засвидетелствайки уважение на Константинопол, това все още било източник на нетърпимо унижение за него, от който смятал да се отърве. А какъв по-добър начин за това, освен да удари право по римското самодоволство? Въпреки неутолимия си хъс да обагря християнската империя в кръв, на Муауия никога не му било хрумвало да оспорва истината за вярата на противниците си. Абдал-Малик обаче не страдал от подобни скрупули. Той не бил човек, който ще се поклони почтително на Голгота. Вместо да пощади християнската чувствителност, изповядвайки някакъв неустановен вид монотеизъм, той искал да натрие римските носове заради очевидната нископоставеност на суеверията им. Както Муауия несъмнено се стремил да унищожи земната власт на Константинопол, така Абд ал-Малик си поставил за цел да направи на пух и прах претенциите му за специални отношения с Господ. Една радикална и далеч нелека задача. Както стратегията да се нападнат римляните откъм морето била наложила построяването на цели флотилии, дискутирането на пътя към небесата с тях щяло да изисква огромни нововъведения. От разпръснатите отломки от вярвания, оставени след шеметния прилив на Арабските завоевания, трябвало да се създаде нещо последователно и категорично белязано от Господ, или, с две думи – религия.

И ако определянето на Мухаммад за неин основател било началото, то било само това – начало. Няма по-добър начин да се осъзнае цялостният мащаб на онова, което предстояло да се направи, от това да се отиде в Йерусалим – града, където Абд ал-Малик, подобно на Муауия преди него, за пръв път бил провъзгласен за амир. Там, където свещите светели толкова ярко, че нощем целият град и заобикалящите го хълмове засиявали ослепително, великолепието на християнството и тежестта на древността му си оставали впечатляващи. Нищо чудно, че Абд ал-Малик, „забелязвайки огромния купол на църквата „Възкресение Христово" и нейното величие, се разтревожил, че тя може да замае главите на правоверните"[26]. Въпреки това, макар несъмнено да било предизвикателство, завладяването на Йерусалим предоставяло и възможност. Докато Абд ал-Малик водел армиите си в Ирак към победа, работниците при Храмовия хълм били заети да му осигурят един също толкова бляскав триумф. Паянтовата джамия, при чийто вид Аркулф презрително изсумтял, била срутена и в момента я заменяли с постройка в разточителен стил. Около скалата се издигала стена, която да я бележи като *харам*, а вратите ѝ се отваряли към обновени пътища. Но най-поразителното от всичко, както и най-дивно красивото, осмоъгълната сграда, която изглеждала толкова внушителна, че можела да засенчи дори църквата „Възкресение Христово". Едва ли можело да е по-очевидно, че всичко е направено с умисъл. Не само че размерите на новата постройка отговаряли точно на тези на великата църква на Константин, но и колоните при завършването им щели да бъдат увенчани с голям позлатен купол. Онова обаче, което дошло в отговор на цялата арогантност и претенции на християните обратно, било далеч неслучайното разположение на същия този „Купол на скалата". Ограден от него, гол и без никаква украса, стоял пробитият камък, върху който с позволението на римските власти сбирщина хлипащи юдеи надували овнешките си рогове всяка година. Точно както равините определили това място за *шехи-*

на – проявление на божественото в света, – така Абд ал-Малик и неговите архитекти му отредили не по-малко внушителна роля. В началото на времето, вярвали те, когато вселената тъкмо била завършена, Господ бил застанал върху скалата, след което се възнесъл на небето, оставяйки след себе си отпечатък от стъпалото си.[A] В края на времето скалата отново щяла да се преобрази, тъй като в Съдния ден всички правоверни и всички джамии в света, дори самата Кааба, щели да се преместят в Йерусалим, „така че хората да извикат, „Хвала на вас, които идвате да се поклоните, и хвала на града, на който се покланяте“[27].

Като се има предвид, че Краят на времето, изглежда, наближавал, вероятно можело да се очаква, че Абд ал-Малик ще иска да издигне паметник, съответстващ на ключовата роля, която Скалата била предопределена да изиграе в този период. А при положение че „Домът“ все още бил в ръцете на Ибн аз-Зубайр, можело да се очаква и че няма да е склонен да чака Съдния ден, за да го популяризира като място за поклонение. Той стигнал дори дотам, че да го напълни със сувенири от Ибрахим. В резултат на местните мухаджири вече не им се налагало да ходят в пустинята, за да се дивят на реликви от видния си праотец. Вместо това можели да отидат до Купола на скалата и там да видят увесени съсухрените рога от овена, за който се предполагало, че бил принесен в жертва от Ибрахим на същото това място. Разбира се, великото начинание на Абд ал-Малик пожънало огромен успех сред най-близките му поданици. „Всички сурови сирийски араби – както насмешливо заявил един хариджит – ходят на поклонение там.“[28] Какво бил Куполът на скалата, хвалели се местните, ако не „най-святото място на земята“[29]?

В тази хвалба обаче се съдържала неумолима ирония. Тя може и да била ласкателна за Абд ал-Малик, но същевременно имала потенциала да се окаже фатална за по-глобалните му ам-

---

[A] По-късно тази традиция щяла да стане позор за мюсюлманските богослови, тъй като предполага, че Бог притежава тяло. През XI в. било прието алтернативно обяснение за построяването на Купола на скалата – че е бил издигнат в чест на възнесението не на Бог, а на Мухаммад, който предполагаемо бил пренесен от Мека в Йерусалим специално за целта. – Б.а.

биции. Чудесно било, че надписите в Купола на скалата повтаряли мотото върху монетите му и провъзгласявали Мухаммад за „Пратеник на Аллах“, но това повдигало един изключително деликатен въпрос. При положение че Пророкът никога не бил стъпвал в Йерусалим, как можело идеята, че Храмовият хълм е „най-святото място на земята“, да се примири с провъзгласяването на Мухаммад за основател на новата религия на Абд ал-Малик? Макар че годините безмилостно отлетели и спомените за Пророка се били обвили в мъгла, нямало как да се забрави, че е живял извън пределите на Палестина. Очевидно тогава, че Абд ал-Малик не можел да си позволи да постъпи като римските и персийските власти и просто да загърби дълбините на пустинята. Той нямал друг избор, освен да тръгне след Ибн аз-Зубайр. Продължителното господство на съперника му над светите места, където Пророкът получил откровенията си, било оскърбление не само към авторитета на Абд ал-Малик, но и към този на самите небеса. Йерусалим сам по себе си никога нямало да е достатъчен за завършване на мисията му. Спешно трябвало да се сдобие и с Арабия. Без нея какъв шанс имал да създаде „правата религия“[30], за което Абд ал-Малик искрено вярвал, че е изпратен на земята?

През есента на 691 г. армия от около две хиляди воини надлежно се насочила от Куфа към пустинята. Абд ал-Малик, чието умение да разпознава таланта ни най-малко не отстъпвало на многото му други способности, назначил за свой военачалник най-верния си служител – млад бивш учител на име ал-Хаджадж. Неслучайно този изключително надарен млад мъж бил познат с прозвището Малкото куче – макар да бил грозен и дребен, той притежавал невероятен нюх и остри като бръснач зъби. И така, до пролетта на 692 г. ал-Хаджадж вече бил притиснал плячката си. Ибн аз-Зубайр още веднъж се оказал окопан в някакъв „молитвен дом“[31]. Този път обаче нямало да има пощада. ал-Хаджаджадж държал стареца под обсада в продължение на шест месеца, смазвайки толкова унищожително защитата му с катапулти, че до есента светилището отново било сринато със земята и осеяно с трупове, нито един от които обаче не бил на Ибн аз-Зубайр. Най-после цяла Арабия принадлежала на Абд ал-Малик.

Две години по-късно самият амир тръгнал през пустинята на едно демонстративно поклонение. Вече господар на Храмовия хълм, където Куполът на скалата бил завършен в годината на поражението на Ибн аз-Зубайр, сега той претендирал, че владее и едно не по-малко внушително и свещено място. „Ние – както писал един придворен поет в прослава на бляскавото му постижение – притежаваме два дома: Божия дом, на който сме господари, и почитаемия Дом на Йерусалимския хълм."[32]

Тук обаче отново се сблъскваме с показателна неопределеност. Разбира се, местоположението на Купола на скалата било ясно, но къде точно се намирал тайнственият „Дом"? Поетът не уточнява, нито пък някой от съвременниците му. Вероятно обаче това не бива да ни изненадва. В крайна сметка грамотните хора обикновено не живеели в пустинята, нито пък ходели там. Дори обичаят да се ходи на поклонение в Арабия да е бил установен преди времето на Абд ал-Малик – а няма свидетелства това да е било така, – все по-смутните времена със сигурност са сложили край на тази практика. В резултат вярващите, които са били достатъчно образовани, за да могат да пишат, явно не са били запознати с подробностите за далечното пустинно светилище, включително със самото му име. Всъщност най-сигурните улики за местоположението му откриваме не в поезията, хрониките или географските справочници, а върху камък. През годините след поклонението на Абд ал-Малик в Арабия работници се заели да преобразят множество джамии. От най-натоварената отсечка на Нил до най-усамотеното кътче на Негев *кибли*, които преди били сочили на изток, методично били преориентирани на юг. Междувременно гледащата на запад *кибла* в Куфа била внимателно обърната в същата посока.[33] Домът явно вече не заемал предишното си място между Медина и Палестина. Вместо това, ако може да се вярва на изчисленията на реставраторите на джамии, сега бил разположен много по на юг, на място в дълбините на Хиджаз. Място, което можело да е само едно – Мека.

Разбира се, подобна промяна не минала незабелязано. Имало противници на Абд ал-Малик, които шейсет години по-късно още го обвинявали, че е „разрушил свещения Божи дом"[34]. Дори веднага след завладяването на Арабия вече се ширело объркване по отношение на реалните събития и същността на „свещения Божи дом". Омаядските пропагандатори, макар да не отричали унищожението, причинено от ал-Хаджадж, твърдели, че истинският вандал е бил Ибн аз-Зубайр и че Абд ал-Малик просто е върнал Кааба в първоначалното ѝ състояние. Малцина араби оспорвали това твърдение – убеждението, че едно светилище може да бъде съборено и построено наново и то не веднъж, а няколко пъти, и въпреки това някак да си остане същото, било масово. След време Абд ал-Малик и Ибн аз-Зубайр щели да заемат местата си в един дълъг списък от хора – сред които светила като Мухаммад, Аврам и Адам, – за които се предполагало, че или са ремонтирали, или са построили Дома наново. В бъдеще Кааба щяла да бъде провъзгласена както за място на гроба на Адам, така и за център на вселената. Ако тази поредица от поразителни особености напомня за традициите, които християните били приписали на скалата на Голгота, след като Елена открила Кръста Господен, то това далеч не е съвпадение. Точно както трябвало да се появи Константин, за да се установи веднъж завинаги кое е мястото на Христовото разпятие, така вероятно бил нужен владетел като Абд ал-Малик – един не по-малко далновиден, самоуверен и властен автократ, – за да определи вечния двигател на света за своята религия.

Но нито едно от тези неща, разбира се, не обяснява защо едно затънтено и пусто място на хиляда и петстотин километра от средоточието на омаядската власт е било избрано за такава чест. Едно е ясно – че Абд ал-Малик вероятно е имал причини, които далеч са надхвърляли обикновения опортюнизъм. Точно както никога не би обявил Мухаммад за основател на религията си, без наистина да вярва, че Пророкът действително е бил проводник на Божието слово, така той не би отишъл на поклонение на място, лишено от свещено излъчване. Дълго преди пристигането му там на мястото със сигурност трябва да се е издигала кааба. Вероятно, подобно на онази в Бека, тя също е била свързана по някакъв начин с Мухаммад. Ако ли не, Омаядите със сигурност са щели да имат едновременно мотив и възможност да я провъзгласят за светилището, наречено в откровенията на Пророка „Мека“. Прекарал цялото си управление в Сирия, Муауия бил направил съзнателен опит да усили контрола си над Арабия. Всяко парче земя, на което можели да поникнат посеви, било безмилостно заграбвано; водните му запаси – отклонявани; селищата – присвоявани. В Медина нахлуването на омаядските сподвижници само засилило непопулярността на династията и ускорило превръщането на

Ибн аз-Зубайр. Още по на юг обаче, в Хиджаз, тази политика пожънала огромен успех. Всъщност Муауия вложил толкова много в региона, че за лятната му столица, процъфтяващ оазис на име Таиф, се говорело, че е пренесена там от Палестина. Връзките на Абд ал-Малик с града вероятно са били още по-тесни. Не само че баща му Маруан го управлявал, но и най-довереният му сподвижник, ал-Хаджадж, бил израснал в оазиса. Със сигурност тогава и двамата е трябвало да познават светилището, което се намирало само на сто километра на северозапад, зад една брулена от вятъра, почерняла планина, което самият Абд ал-Малик през 694 г. направил място за поклонение, наречено „Дома“, или светилището, което потомството щяло да почита като Кааба в Мека.

И така, едно второ светилище, освен Купола на скалата, завинаги било определено като подходящ обект за поклонение от страна на правоверните. Това поне е достатъчно ясно. Останалото обаче е тъмнина и мрак. Бил ли е Абд ал-Малик първият амир, възобновил мястото, или е действал по примера на Ибн аз-Зубайр? Къде се е намирало светилището, разрушено от ал-Хаджадж – в Бека или в Мека? Какво е било по-важно за победителя – приемствеността с миналото или разривът с него? Със сигурност повече от век след времето на Абд ал-Малик все още витаело усещането, че Домът може би невинаги е бил разположен в Мека. „По времето на Пророка – нека Господ се смили над него и да го дари с покой – лицата ни гледаха в една посока, но след смъртта му се обърнахме на различни страни.“[35] Това щял да си спомни един мюсюлмански учен. Други, описвайки самата Мека, също споделяли подобни тревоги. В тези истории не само Кааба непрекъснато се рушала и я построявали наново – същото се случвало и с ограждащата я джамия. Някакъв свещен кладенец поне два пъти се губил и след това чудодейно се намирал. Но най-озадачаващо от всичко е може би огромното количество свещени камъни, свързвани с мястото, които постоянно се местели или били преоткривани. Един от тях бил например *макам Ибрахим*, който бил довлечен от някакво наводнение. После идвал ред на камъка, открит от Ибн аз-Зубайр, върху който било изсечено Божието име. Последен и може би най-загадъчен от всички бил дълбоко почитаният Черен камък, вграден на видно място в стената на Кааба. Някои твърдели, че Адам го е намерил, при което той бил погълнал пергамента, върху който бил записан договорът му с Господ. Други настоявали, че го е изровил Ибрахим, след което двамата с Исмаил го били замъкнали чак до Мека. Трети пък твърдели, че Ибн аз-Зубайр го е поставил в ковчег, подобен на онзи, с който Мойсей бил разнасял Тората из пустинята. Черният камък явно не бил просто невероятно древен, но и изненадващо мобилен.

И като такъв – далеч не уникален. За всеки владетел, който искал да скрие парвенюшкия статут на нещо наскоро създадено зад блясъка на високата класа, талисман като Черния камък отдавна бил сред основните изисквания. Все пак старинността означавала висока класа. Това била причината Константин – ако може да се вярва на историята, според която бил задигнал Паладиума от Рим – да внесе в новата си столица частица от антична Троя. Това била и причината мобедите по времето на Пероз, малко след като били запалили „Огъня на жребеца“ сред самотните върхове на Медина, да започнат да твърдят, че пламъците му всъщност са вечни и изначално бродят по света. Само за две поколения това заявление извършило чудеса. Ужасени от факта, че Ираклий е разрушил Храма, зороастрийците със сигурност са нямали представа, че той може да е съществувал само от век и половина. Миналото, приписвано на едно светилище, особено отдалечено, можело да свидетелства не за съхраняването на автентични обичаи, автентични традиции или автентични спомени, а за точно обратното – за дръзко нововъведение.

И със сигурност в решимостта си да оформи света според вижданията си Абд ал-Малик бил именно новатор. Дори преди окончателната си победа над Ибн аз-Зубайр той вече кроял планове как да обозначи обширната си империя като свещена според автентичната Божия религия, както вече бил обозначил Йерусалим. През 691 г. монетите, които създали на Аркулф успокоителната илюзия, че Палестина все още принадлежи на християнката империя, били изсечени наново с нямащи нищо общо с Константинопол изображения – копие в молитвена ниша и самия Абд ал-Малик, опасан с камшик. Междувременно в Ирак подобна реформаторска програма имала за цел да изкорени от монетната система и последната следа от династията на Сасанидите. На никого и на нищо не се разрешавало да пречи на тази политика. Всички монети трябвало да бъдат уеднаквени и да пропагандират новата религия на Абд ал-Малик. „Дълго следвахте пътя на разцеплението и непокорството, но сега, кълна се в Господ, ще ви вразумя, както човек вразумява камила, отделила се от стадото край водопоя."[36] Такова било гръмкото заявление на ал-Хаджадж след назначаването му за управител на Ирак през 694 г. Предупреждението било отправено към тълпа разбунтували се жители на Басра, но може да е било произнесено и пред говорещите на гръцки и персийски елити. Колкото и обезпокоителни да изглеждали първоначалните реформи на Абд ал-Малик, това далеч не било най-лошото. Предстояла да се направи една още по-открита декларация за война срещу миналото. През 696 г. започнало изсичането на една радикално нова монета, на която нямало изображения, а само надпис, и то на арабски. За бюрократите, свикнали да гледат на този език като на признак за варварство, не можело да има нещо по-шокиращо. Светът обаче, както Абд ал-Малик непрекъснато изтъквал, се бил обърнал надолу с главата. И монетите не били единственият израз на новата езикова норма. Такъв били личните и данъчните документи, договорите, законите и разписките – накратко, всичко необходимо за управлението на една глобална империя.

За чиновниците, които изведнъж се оказали лишени от какъвто и да било шанс да бъдат наети на работа, ако не умеели да говорят и да пишат на езика на господарите си, това бил катаклизъм, който разтърсил из основи целия им свят. За Абд ал-Малик, разбира се, бил много повече. Арабският според мнението му на набожен човек бил единственият подходящ език за една империя, тъй като освен това бил и Божият език. Надписи, украсяващи стените на Купола на скалата, изработени от кубчета блестящо злато, оповестявали основните догми на вярата на амира: че Мухаммад е бил пророк и че е безумие да се вярва, както в своето заслепение правели християните, че Бог може да има три същности. Много от текстовете били взети от самите откровения на Пророка – най-ранните достигнали до нас фрагменти от Корана. Потомството щяло да заяви, че всъщност Осман е бил първият, който десетилетия по-рано ги е събрал и обединил, за да създаде от тях едно напълно завършено писание, но откъсите, споени от Абд ал-Малик върху Купола на скалата водят до съвсем различен извод. До него, разбира се, води и крещящата липса на какъвто и да е кораничен надпис, датиращ от времето на предшествениците му, както и разпилените сведения от съвременници. Забелязвайки за пръв път съществуването на текстове, приписвани на Мухаммад, християнските учени ги описали не като единна книга, а като смесица от фрагменти със заглавия като „Кравата“, „Жената“ и „Камилата на Аллах“.[A] Ако е било така, тогава кой може да е изнамирал и обединявал тези откъси? Разбира се, на нито един от по-късните мюсюлмански учени не му хрумвало да оспори факта, че по времето на Абд ал-Малик Коранът е бил подложен на финансирана от държавата преработка. Процесът на редактиране, както и толкова много други неща, бил ръководен от ал-Хаджадж. Несравним воин и велик управник, той щял да се радва и на бляскавата посмъртна репутация на коректор на Корана. Някои традиции обаче му приписват една много по-интригуваща роля. Според тях, отхвърляйки схващането, че след смъртта на Мухаммад Бог е престанал да разкрива намеренията си чрез посредничеството на смъртни, ал-Хаджадж бил възразил: „Ръководя се единствено от вдъхновение!“[37] Въпреки това, оставайки си верен слуга, той винаги подчертавал, че – макар и възложена му от небесата – собствената му роля в събирането, обединяването и разпространението на откровенията на Мухаммад не била нищо в сравнение с тази на Абд ал-Малик. Всъщност, както решително бил заявил ал-Хаджадж, господарят му „стоеше по-високо в очите на Господ от ангелите и пророците“[38].

Мнение, което Предводителят на правоверните, който не се славел с особена скромност, изобщо не оспорил. Епохата на

[A] Един монах, писал в началото на XI в. в Ирак, споменава за някакъв „Коран“, но също и за други съчинения на Мухаммад, включително за „Книга на Кравата“. Йоан Дамаскин, високопоставен чиновник през последните години от управлението на Абд ал-Малик, който хранел голям интерес към вярата на господаря си, също говори за „Книга“, написана от Мухаммад, както и за различни други предполагаемо негови текстове. „Кравата“ в крайна сметка се оказала заглавие на сура в Корана, „Жената“ изглежда е същият текст, който в Корана се появява като „Жените“, а „Камилата на Аллах“, въпреки че тук-таме в свещения текст се споменава за подобен звяр, не прилича на никоя съществуваща коранична сура. – Б.а.

пророците може и да била приключила, но според Абд ал-Малик това не значело, че Бог вече няма нужда от свой представител на земята. Разпространявайки любимата си монета, той се погрижил да извести на света в каква роля точно се вижда – на *халифат Аллах*, или „Божи наместник". Точно както Мухаммад бил избран, за да разкрие божествения свят, така на Абд ал-Малик била възложена задачата да го разтълкува и да го популяризира сред хората – и можело ли да каже кой от двамата е бил натоварен с по-тежката отговорност? Със сигурност званието „халиф" – представено за пръв път пред широката публика от служителите на Абд ал-Малик в имперските монетни дворове – загатвало за господство над царства колкото земни, толкова и свръхестествени. Ако по заповед на Абд ал-Малик се строяли пътища и язовири, то отново чрез неговата личност хората можели и да се „молят за дъжд".[39] Независимо колко страховити били стражите по границите на империята му, много по-страховит бил самият халиф, който охранявал пътя, водещ към небесата. „Разбивач на черепи", той бил и върховен „*имам* на напътствието".[40]

И тези самохвални твърдения не били просто празна пропаганда. Зашеметяващият размах на амбициите на Абд ал-Малик можел да се сравнява единствено с енергичността и изобретателността, с които ги преследвал. До смъртта му през 705 г. неустойчивата сбирщина от завладени територии, които само допреди две десетилетия се намирали на ръба на пълния разпад, били преустроени в държава, не по-малко ефективна от рухналите ѝ предшественички. Още по-феноменално: тя била посветена на визия за дълга на хората към божественото, която не търпяла възражения. „Подчинението е религията при Аллах." Така бил заявил Мухаммад. Включен в надписите върху Купола на скалата обаче, стихът бил леко изменен. „Подчинението", изисквано от Господ, било превърнато в съществително собствено. И така, вярата, пропагандирана от Абд ал-Малик, владетел на една империя, простираща се от изгрева до залеза, се сдобила с име. Девизът, изписан върху Купола на скалата, вече бил приложим за целия свят.

„*Islямът* – гласял той – е религията при Аллах."[41][A]

[A] Авторът посочва като цитат от Корана варианта на стиха, в който е използвана думата „подчинение" (submission), докато в българския

Изгряването на Сунната

Подобно на някой белязан в битки ветеран, един древен град често може да носи следите от отдавна приключили войни. В Сирия нямало по-древен град от Дамаск. Всъщност славата на удоволствията, които предлагал – от климата до сливовите му дръвчета – можела да се проследи толкова назад във времето, че имало равини, които били склонни да го определят като порта към рая. Цял век след завладяването му от арабите и четири века след управлението на Константин Дамаск все още не се бил отървал от всички белези на езическото си минало. Над оживените пазари се издигали високите и яки стени на нещо, което чужденците може да са взимали за страховита крепост, което всъщност било външната обвивка на най-внушителния някога храм на града. Мястото било почитано като свято още от основаването на Дамаск. Юпитер, в чиято чест било издигнато първоначално светилището, вече не седял в трона си в обширната сграда, но самите стени били пощадени от триумфиращите християни и посветени в служба на собствения им бог. 715 години след рождението на Христос обаче храмът бил превзет от нова вяра. Нямало и следа от катедралата, която само десетилетие по-рано се била гушила между стените на светинята. На нейно място, облицован с мрамор и украсен с мозайки, бил издигнат поразително красив нов паметник, който бил толкова пищно декориран, че както се твърди, бил нужен керван от осемнайсет камили само за да превози печалбата на строителите. А новите собственици? Надпис върху една от стените не оставял никакво съмнение кои са те. „Наш господар е единствено Господ – гласял той, – религията ни е ислям и наш пророк е Мухаммад, нека Господ му даде благословията си."[42]

Едва две и половина десетилетия по-рано, когато Абд ал-Малик поръчал построяването на Купола на скалата, той го сторил, без да изпуска от поглед величествените църкви на Йерусалим, и счел за необходимо да използва стените му, за да сра-

---

превод на свещения текст думата фигурира в изменения си вид, или както е видно, като „ислям". – Б.пр.

зи доктрината за Троицата. Уалид – най-големият син на Абд ал-Малик – и халифът, построил великолепната нова джамия в Дамаск, бил още по-самоуверен в практикуването на вярата си. Вместо да продължи да наднича през рамо за нелепите грешки на християните, той просто не им обръщал внимание. Уалид се определял през идентичността си на човек, подчинен на Бога, на „мюсюлманин", със сигурност без връзка с някаква по-низша и отхвърлена вяра. Подобна самоувереност не била изненадваща. Великолепната джамия на Уалид била поразително доказателство за пълния обем на благата, изсипани от едно благосклонно божество върху последователите на исляма. Светлината на скъпоценните камъни, добити в най-високите планини, блясъкът на перлите, събрани от дълбините на океаните, колоните, задигнати от разрушените катедрали, и мозайките, изработени от най-даровитите майстори на епохата – всичко това служело, за да демонстрира ненадминатото влияние на *халифат Аллах*. Нищо чудно, че посетителите на джамията разпространявали слуха, в който вярвали, че една от колоните била изработена от прословутия „велик трон"[43] на Савската царица. Точно както ислямът съдържал в себе си всичко най-добро и възвишено от другите вери, величествената джамия в Дамаск криела зад шеметно високите си стени несметни съкровища, събрани от изчезнали владения – отломки, преустроени в името на една нова и универсална империя.

„Не съществува дърво или прочут град, който да не е изобразен на тези стени."[44] Така пише един поклонник в убеждението си, че изображенията, които вижда върху тях, от крилати растения до хиподруми, са отражение на многото земи – простиращи се далеч отвъд Дамаск, – завладени от исляма. До 715 г., когато Уалид отворил вратите на величествената си джамия, арабските армии отдавна били проникнали дълбоко в рухналите империи, управлявани от Ктесифон и Новия Рим. На изток навлезли в някогашното царство на ефталитите, преминавайки не само през изоставената червена Горганска стена, но и през една още по-непреодолима бариера – река Окс, която била толкова широка и бързотечна, че арабите щели да нарекат цяла Централна Азия просто „Трансоксиана". Междувременно на запад, след като подчинили Картаген и дългата крайбрежна ивица на Северна Африка, те прекосили морето в

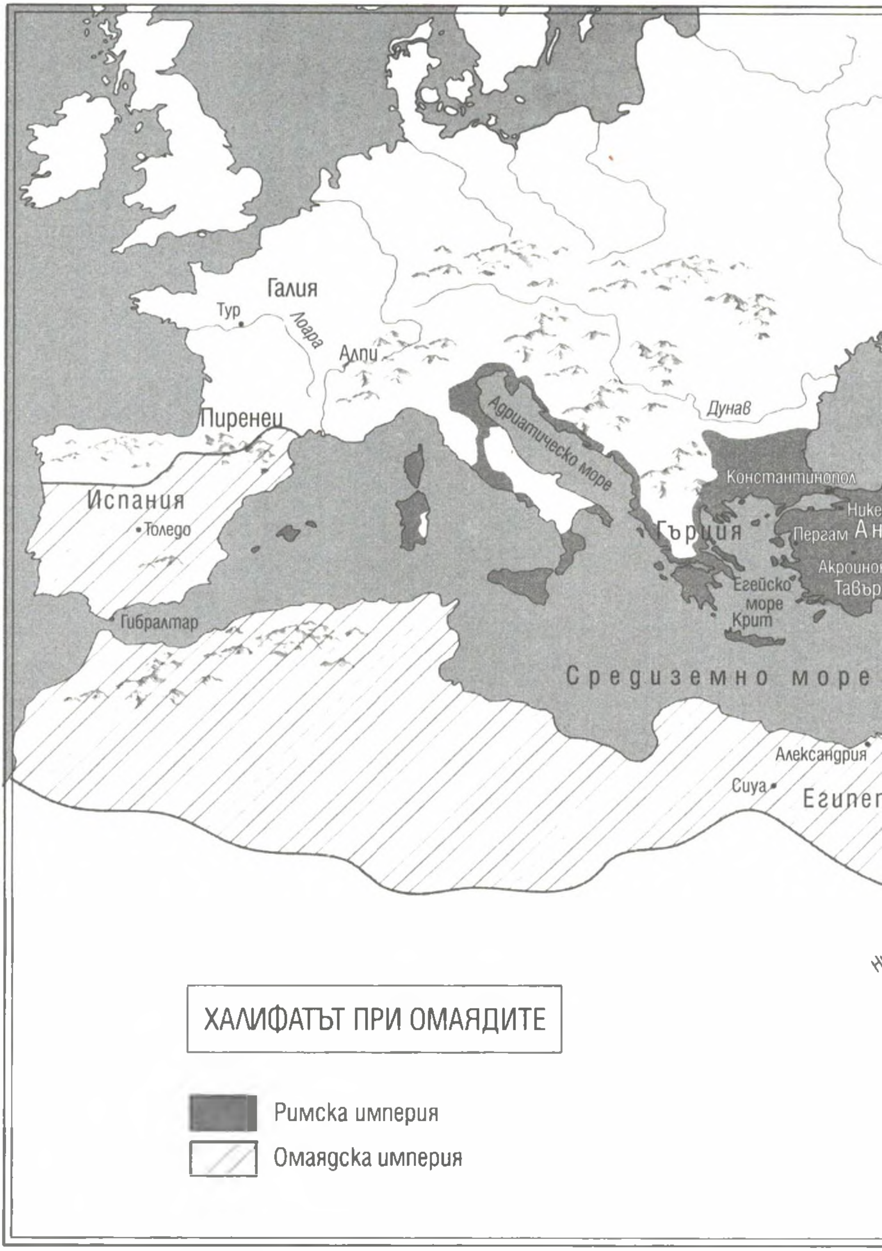
Галия
Тур
Лоара
Алпи
Пиренеи
Испания
Толедо
Гибралтар
Адриатическо море
Дунав
Константинопол
Нике
Пергам
Ан
Акроино
Тавър
Гърция
Егейско море
Крит
Средиземно море
Александрия
Сиуа
Египе
ХАЛИФАТЪТ ПРИ ОМАЯДИТЕ
Римска империя
Омаядска империя

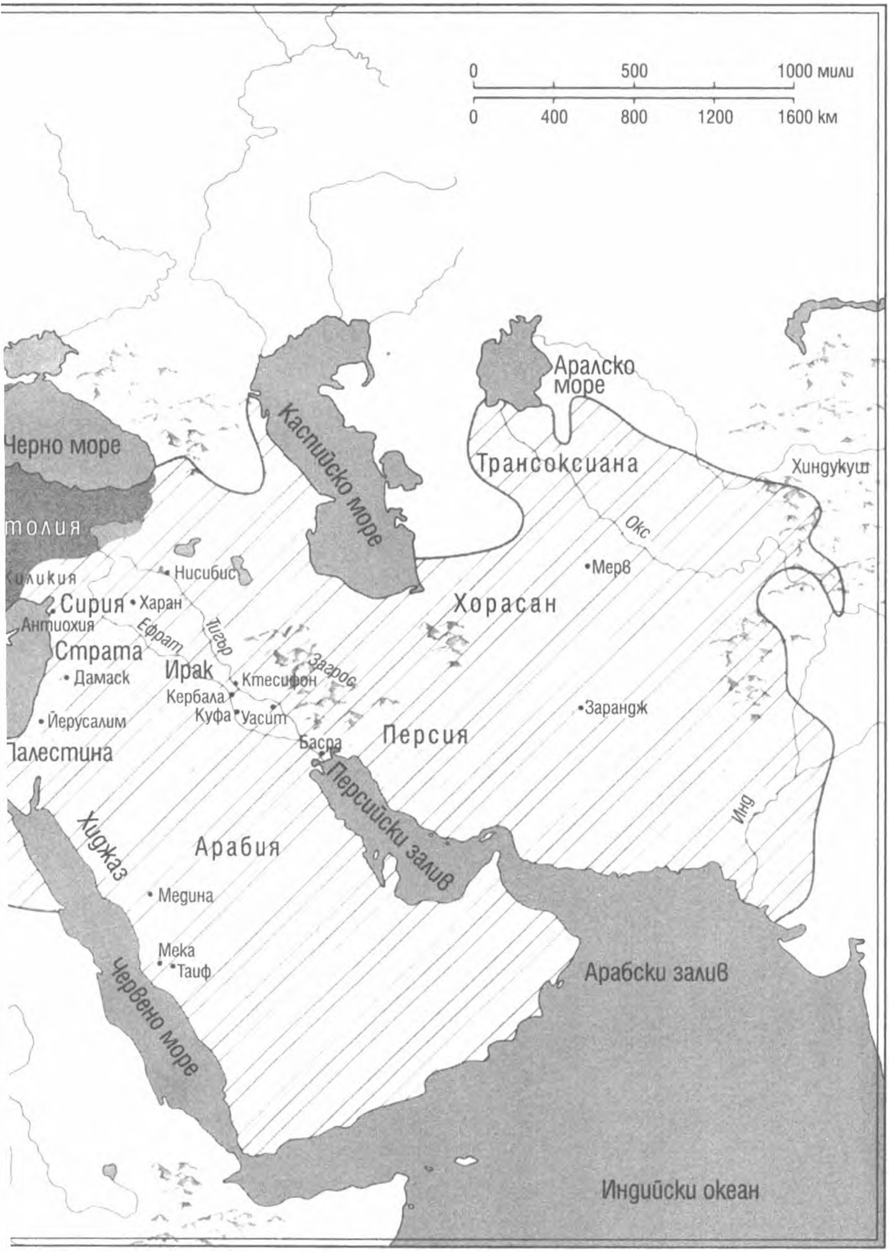
0
500
1000 мили
0
400
800
1200
1600 км
Аралско море
Черно море
Каспийско море
Трансоксиана
Хиндукуш
толия
Окс
Нисибис
Мерв
Киликия
Сирия
Харан
Хорасан
Антиохия
Ефрат
Тигър
Страта
Загрос
Ирак
Дамаск
Ктесифон
Кербала
Зарандж
Куфа
Уасит
Йерусалим
Басра
Персия
Палестина
Персийски залив
Инд
Хиджаз
Арабия
Медина
Мека
Таиф
Арабски залив
Червено море
Индийски океан

търсене на нови предизвикателства. През 711 г. малък арабски отряд акостирал в Гибралтар. В рамките само на няколко месеца тези дръзки воини успели да победят вестготите в битка, да убият царя им и да превземат столицата им Толедо, разположена дълбоко в централната част на Испания. Подобен триумф, постигнат на другия край на света, се сторил на арабите толкова изумителен, че чак граничел с фантастичното. В историите за завоеванието, които започнали да се разпространяват в Дамаск, Испания се представяла като страна на загадки и чудеса, където статуите говорели, зад заключени врати се криели магически видения за бъдещето, а градовете били направени от бронз. Арабските успехи придобили такива невероятни мащаби, че чак изглеждали нереални.

От друга страна, доказателства за мюсюлманските завоевания лесно можел да си набави всеки в Дамаск. Ако човек излезел от двора на джамията на Уалид, с нейния блестящ мрамор и изящно украсени фонтани, из градските пазари щял да открие заключени сред собствената си мръсотия човешки скотове, взети в плен от всяко кътче на света. Историите за Испания може и да били измислица, но върволицата от трийсет хиляди пленници, докарани в Сирия от покорителите на вестготите, били съвсем истински. Безчинствата на търговците на роби били брутални като плесник в лицето на победените и затвърдили арабското могъщество. „Всяка година – отбелязал един монах – разбойническите им банди отиваха до отдалечени места и до островите, връщайки се с пленници от всички народи под небето.“[45] Разбира се, в тази демонстрация на превъзходство нямало нищо необичайно. Римляните никога не се колебали да продават непоправими бунтовници като самаряните, докато отношението на персите към военнопленниците им ясно личало от факта, че *ансахриг* – думата им за „роб“ – първоначално значела „чужденец“. Сега обаче съотношението на силите се било изменило неимоверно. Клетниците, събрани от бившите провинции на християнската империя, се бъхтели из земите или в мините на едрите арабски земевладелци и макар че от време на време се случвало да се чуе някоя и друга молитва или някой надзирател да бъде покосен с чудодейната намеса на Дева Мария, повечето можели само да се жалват, че са били изоставени от небесата. „Защо Господ позволява това?“[46] – такъв бил вопълът, който се извисил по времето на Омар, когато група арабски търговци на роби връхлетели върху някакво празненство, провеждащо се на хълмовете край Антиохия в чест на свети Симеон Стълпник. Християните не били единствените, които можели да зададат този въпрос. Убийствената жестокост, с която било подчинено царството на Сасанидите, наводнила пазарите на Куфа и Басра със смайващо количество персийски пленници, докато дори в най-източните части на Иран – където влиянието на арабите било по-слабо – робската дан била най-малкото, което завоевателите можели да поискат. Типична била съдбата на крепостта Зарандж, контролираща подходите към Хиндукуш, чиито обитатели като условие на капитулацията си се съгласили да доставят годишно хиляда от най-хубавите си момчета, всяко от които – със златна чаша в ръце: апетитно предястие, с което набожните мюсюлмани да се подготвят за райските удоволствия.[A]

И така, подобно на остриетата на гигантски плуг, арабските армии разделяли семейства, разпръсвали общности надлъж и шир и омесвали народи, които иначе можело никога да не се срещнат. От първото римско нашествие в Близкия изток осемстотин години по-рано, когато, както се твърди, един-единствен пункт продавал по десет хиляди роби на ден, не се бил осъществявал такъв мащабен оборот на човешки добитък. Естествено, тази търговия носела на арабите колкото печалба, толкова и риск. Точно както Италия в далечните дни на Римската република многократно била опустошавана от робски бунтове, така страдал и халифатът във времето на *фитната*. Например сред хаоса, който последвал след смъртта на Муауия, армия военнопленници се освободили и направили Нисибис крепост, така че „страх обхвана всички араби“[47]. И не само страх, ами и бяс. „Робите ни се бунтуват срещу нас! – Така били възкликнали във възмущението си пълководците от Куфа. – Но те са нашата плячка, осигурена ни от Господ!“[48]

За бунтовниците, разбира се, изобщо не било очевидно, че Господ е искал да бъдат плячка. Предпоставките, които подкрепяли римската търговия с роби по времето на разцвета ѝ, се били променили. С течение на вековете безсърдечността изгу-

---

[A] И според трите аврамически релии хомосексуализмът е грях. – Б.р.

била своята невинност. Сред християните например, в една империя, която се била приучила да приема на сериозно наставлението на свети Павел, че в Христа „няма роб, ни свободник", навикът да се гледа на робите като на ходещи машини, ставал все по-проблематичен. „Ако Господ не поробва онова, що е свободно – както строго попитал един епископ робовладелческото си паство – кой се осмелява да поставя своята власт над Божията?"[49] В Ираншахр равенството, проповядвано от Маздак, също предвещавало златна епоха на универсално братство, когато всички класи уж щели да станат едно. Разбира се, вярно е, че последователите на Маздак свършили заровени с главата надолу в лехите на Хосроу, както и че повечето християнски мислители, макар със сигурност да смятали робството за ужасно нещо, били склонни да приемат, че то ще продължи до края на времето. Въпреки всичко логиката на една вяра, която твърдяла, че всички човешки същества без изключение са създадени от един любящ Бог, гарантирала, че в набожните християнски среди на освобождаването на роби все повече ще се гледа не толкова като на благотворителност, колкото като на неотменно задължение. По същия начин послушните мюсюлмани – ако вникнели в чудесната система от отговорности, вменени им от Пророка – трудно можели да оспорят, че дори най-низшите могат да им бъдат братя. „Но откъде да знаеш ти какво е стръмният път?" Така Мухаммад – макар че по общо мнение самият той е бил робовладелец – попитал последователите си, преди да даде своя отговор. „Да се освободи роб или да се даде храна в ден на глад на сирак-роднина или на окаян клетник. После стана от онези[A], които вярват и взаимно се наставляват за търпение, и взаимно се наставляват за състрадание."[50]

Всичко това било чудесно, като изключим, че много араби нямали никакво намерение да делят бога си с чужденци. Още от първите дни на империята си всички те били твърде болезнено наясно с опасността да бъдат погълнати от обширната, аморфна маса свои поданици. Това била причината в Ирак да основат из-

---

[A] В английския вариант на свещения текст, използван от автора, на мястото на „после стана от онези" стои *and to be one of those*, което ще рече „и да бъдеш един от онези". – Б.пр.

цяло нови градове на границата с пустинята, а в Сирия и Палестина – където арабите предпочели да се заселят сред местните – да въведат цял куп дребнави правила, за да се разграничат от по-низшите от тях. Християните, за техен ужас, се оказали подвластни на закони, първоначално създадени от римските власти, за да държат юдеите на мястото им. Като се има предвид, че им било забранено да се обличат и да говорят като араби, да седят в присъствието на араби, да носят меч или да яздят върху седло, пропастта, която ги отделяла от господарите им, едва ли можела да бъде по-унизително подчертана.[51] „Той ви остави в наследство земята им, домовете, имотите."[52] Такова било уверението на Мухаммад към последователите му. В такъв случай не е изненадващо, че облагодетелствайки се от завоеванията си и наслаждавайки се на господството си над една предоставена им от Господ империя, арабите се стараели да защитят придобивките си. В крайна сметка евентуалната печалба за онези, които с основание можели да се обявят за наследници на Исмаил, никак не била малка. Няколко десетилетия след победата над напарфюмираните римляни и перси вкусът към лукса на някои араби би докарал Омар до удар. Макар че държали да се разграничат от масата свои поданици, те изобщо не се колебаели да копират маниерите на сваленитe управляващи класи. В Сирия обзавеждането в първокласните имоти с нищо не напомняло за Медина, но било напълно в унисон с любовта на римляните към виното, голите статуи и мозайките. В Ирак позьорските вкусове на персийската аристокрация с ентусиазъм били възприети от богати арабски военачалници, които си умирали да обикалят улиците на Куфа или Басра, издокарани в широки копринени панталони, с блестящи многоцветни роби и с бради, боядисани в смайващи нюанси на жълтото или червеното. В такъв случай кои били чуждестранните роби, които ги придружавали по време на тези шествия или се грижели златните чаши в дворците им да са винаги излъскани, или пък се бъхтели оковани във вериги на нивите им, че да си въобразяват, че те също може да имат дял в подобно наследство?

Въпреки това на практика всякакви изгледи за арабите да се създаде религия, сравнима с тази на юдеите – наследствена вяра, свързана с коляното на Авраам – отдавна се били стопили във вихъра и глъчката на поразителните им завоевания. Когато през 702 г. ал-Хаджадж основал нов град на име Уасит, за да послужи като стражеви пост между Куфа и Басра, и поставил на портите му пазачи, за да бъде сигурен, че там ще се заселват само араби, вече било късно. Как можело да се претендира за чист исмаилитски произход, когато улиците на Уасит, както и тези на всеки друг гарнизонен град, били пълни с роби, изтръгнати от всяко кътче на света, откъснати от семействата си, домовете си и родните си земи и оставени без друга утеха освен мимолетно видение за рая, осигурено им от вярата на господарите им? И тези пленници не били само по улиците, а и в спалните на завоевателите. Правото да спиш с „наложниците ти сред пленничките, които Аллах ти е дарил“[53] било завещано на мюсюлманите от самия Пророк и много от тях с удоволствие се възползвали от него. Пазарите за роби на халифата до такава степен преливали от женска плът, че богатите араби обсъждали различните достойнства на стоката, сякаш оценявали родословието на чистокръвни коне. Самият Абд ал-Малик бил прочут познавач. „Който иска да си вземе робиня за удоволствие – мъдро съветва великият халиф – нека си вземе берберка; който иска да си вземе домашна прислужница, да си вземе римлянка; а който иска жена, която да му роди дете, нека си вземе персийка.“[54] В Ирак обаче, където пазарите били особено добре снабдени с жени, отвлечени от Иран, плодовитостта не била единственото предимство на персийските момичета, което се изтъквало. Дъщерите от зороастрийските семейства, от всяка от които се очаквало да коленичи пред съпруга си три пъти на ден и смирено да го моли да ѝ сподели желанията си, били прочути с послушанието си. Най-елитната стока на този пазар били принцеси от династията на Сасанидите – една от тях събрала невероятната сума от петдесет хиляди златни монети, а друга, внучка на самия Хосроу II, била настанена в специално построен дворец в Басра, за който се говорело, че има хиляда врати. Разбира се, не можело да се очаква, че децата на такива майки ще се задоволят със статута на подчинени на когото и да е.

Нито пък че когато робините и поколението им се огледат и видят арогантността и разсипничеството на господарите си, няма да обърнат внимание на учението на Пророка:

> Вие не почитате сирака и не подканвате да бъде нахранен нуждаещият се, и изяждате наследството [дори ако е чуждо] с лакомия. И обичате богатството с голяма обич.[55]

Тази представа била способна да вдъхнови дори най-угнетените. Робите можели да негодуват срещу господарите си и същевременно да подхранват негодуванието си с широкия диапазон от вярвания на същите тези господари. Бунтовниците, които завладели Нисибис например твърдели, че са последователи на Мухтар, и надлежно били изклани като такива. Други се увличали от склонността на *шиитите* да мразят всеки потисник. По-късно – с края на *фитната* и огромните усилия, които Абд ал-Малик положил, за да придаде окончателна форма на половинчатите доктрини и спомени на арабите – започнали да се предоставят още възможности за осъждане на онези, които презирали окаяните си събратя. Без да искат, с публичното провъзгласяване на Мухаммад за „Пратеник на Аллах“ Омаядите осигурили на пренебрегваните от арабския военен елит могъщо средство за противодействие на собственото им подчинено положение. Наблюдавайки как хора като ал-Хаджадж се разпореждат иззад порти и кули като едни съвременни шахинша*хове*, обитателите на вонящите коптори в Куфа и Басра можели да преосмислят презрението на Пророка към арогантните и влиятелните и да стигнат до едно съвсем различно разбиране за исляма от това на халифа и сподвижниците му.

Междувременно, отвъд стените на големите гарнизонни градове на Ирак, други също били започнали да следят религията на арабите със смесица от завист и захлас. В края на краищата нямало нужда поданиците на халифата да бъдат продавани в робство, за да усетят жилото на собствената си нископоставеност. Колкото повече арабската власт се свързвала с представата на Абд ал-Малик за исляма, толкова повече местните, жадуващи да се присъединят към обществото на господарите си, напирали да прегърнат зараждащата се религия. Предвидимо, вместо да приветстват новопосветените във вярата им като братя, арабите всячески ги спъвали по „правия път“. Онези, които изявявали желание да приемат исляма, се сблъсквали с редица унижения. Не било достатъчно да се подчиниш на Бог. Човек можел да стане мюсюлманин само поставяйки се в зависимост от арабски, персийски, иракски или сирийски покровител. За всеки дори с капчица снобизъм у себе си това вероятно било твърде голяма обида. Дори за онези, които били свикнали да бъдат покровителствани, пътят към исляма рядко бил лек. По време на управлението на Абд ал-Малик например, когато множество иракски селяни приели исляма *en masse*[A] и се отправили към бардаците на Басра, отговорът на ал-Хаджадж бил безмилостен. Вместо да се зарадва, че за исляма е била отвоювана още една победа, той заловил изменниците и ги върнал във владенията на господарите им. Арабската власт все още продължавала да се крепи на това, че победените си знаели мястото.

До времето на Уалид и приемниците му случаите на приемане на исляма вече заплашвали не само изключителния статут на завоевателите, но и данъчната база. Трансформирайки администрациите на победените империи в нещо по-приемливо арабско, Абд ал-Малик бил придал на изнудването им и по-ислямски привкус. Данъците вече щели да се изискват не като налозите, които завоевателите винаги били събирали, а като нещо малко по-различно – такса за неверничество. Пророкът може и да не бил предвидил, че последователите му ще подчинят целия свят, но все пак им бил оставил полезни съвети как най-добре да експлоатират юдеите и християните. В края на краищата в самия Коран било записано, че Господ иска неверниците да плащат на мюсюлманските си господари поголовен данък – *джизя*, – и то чувствайки се унизени. Естествено, точната форма, която трябвало да приеме това унижение, била обект на ожесточена полемика от страна на коментаторите. Всъщност за дълбочината на пропастта, зейнала между книгата със събраните откровения на Пророка и самите откровения, можем да съдим по факта, че значението на арабското изречение, в което се описвало как точно трябва да се плаща *джизя*, било напълно забравено.[56] За щастие обаче, въпреки неуспеха на всички отчаяни опити да се оправдае тази смущаваща амнезия, основното послание на стиха си оставало достатъчно ясно – ако искали да бъдат оставени на мира,

---

[A] Масово (фр.). – Б.пр.

юдеите и християните трябвало да си плащат. Можели да се радват на търпимост, но на определена цена.

На практика обаче този рекет станал възможен не толкова заради предписанието на Корана, колкото заради убежденията, формирани в течение на много векове сред самите юдеи и християни. Фактът, че „хората на Писанието" можели да бъдат определени като такива с цел данъчно облагане, бил гръмко и категорично потвърждение на успеха, който поколения равини и епископи постигнали в издигането на непреодолими бариери около верите си. В Ирак, разбира се – където сасанидските власти отдавна били категоризирали поданиците си не според етноса, а според религиозната им принадлежност – юдеите и християните не виждали нищо необичайно в авторитарното поведение на новите си мюсюлмански господари. Не че това ги правело по-склонни да плащат данъци, а християните специално често били и доста умели в избягването им. Един епископ в Северен Ирак например успял да освободи паството си от данъци по впечатляващ начин, а именно – прогонвайки злите духове, вселили се в дъщерите на местния управител. В същото време друг местен управител направил отстъпка на един манастир в планините Загрос, след като някакъв отшелник, който живеел там, излекувал коня му. Така или иначе нито на християните, нито на юдеите някога им хрумнало да оспорят правото на мюсюлманските власти да ги облагат с данъци. Обичайното схващане било, че в един свят, който многократно бил прегазван от враждуващи армии, закрилата си струва цената. Следователно юдеите и християните в Ирак общо взето възприели настъплението на исляма не толкова като драматичен катаклизъм, колкото като окончателно установяване на нещо, което те винаги били смятали за нормално.

Последователите на Зороастър обаче гледали на сътресенията на епохата по съвсем различен начин. За набожните поклонници на Ормузд рухването на сасанидската власт – и завладяването на Ираншахр – били нещастие, надхвърлящо и най-ужасните им кошмари. „Вярата беше унищожена, а шахиншахът – убит като куче." Така, с недоумение, мобедите щели да споменават катастрофата оттогава насетне. „Светът ни се изплъзва."[57] Рухнала в прахта от предишната си позиция на привилегии и власт, Зороастрийската църква вече никога нямало да има влияние върху царете. Вместо това, лишени от Корана дори от положението на „хора на Писанието“, на което се радвали равините и монасите, мобедите станали свидетели на ужасно презрително отношение към религията си на истина и светлина.[A] В източните части на Иран – където арабската власт била най-повърхностна и дължала авторитета си на договори, подписани с все още могъщите партски династии като Каренидите – храмовете на огъня, както винаги, били действащи, но на други места само плащането на непосилни подкупи ги спасявало от разрушаване. В Ирак те бързо били напълно унищожени. Овъглените им руини били оставени на бурените и черните гарвани – злокобни птици, за които всички знаели, че всъщност са демони.

Много поклонници на Ормузд, виждайки обричането на храмовете на огъня на такава тъмнина, били силно разколебани във вярата си в Господаря на Светлината. По времето на Сасанидите подобна измяна щяла да бъде наказуема със смърт, но не и по-късно. Вместо някогашните пречки и ограничения през първите десетилетия след сриването на сасанидската власт Ирак започнал да осигурява нещо, което не бил осигурявал от векове – свободен пазар по отношение на верите. И тъка, къде можели да се приютят осиротелите последователи на Ормузд? Повечето потърсили убежище зад най-яките стени, които могли да намерят, и в нещастието си се обърнали към Несторианската църква. Като следствие, вместо да намалеят заради арабското завоевание на Ирак, християните бързо станали мнозинство. Под твърдото и покровителствено управление на Омаядите те щели да изживеят златна епоха. В северната част на Ирак, която сега се оказала далеч от фронта с римляните, църквите процъфтявали като никога дотогава. С особено силен блясък светел Нисибис. Местните учени, които познавали класическата гръцка философия така, както познавали своята собствена вяра, скоро отново направили града най-изтъкнатия център на познание в целия Плодороден полумесец и далеч отвъд. Междувременно, изпреварвайки дори арабските армии, от Ирак започнали да се разпръсват християнски мисионери, поемайки по пътищата, водещи на изток към

[A] В перспектива мнозинството мюсюлмански правници щели да решат, че всъщност и зороастрийците са „хора на Писанието“. – Б.а.

легендарните царства Индия и Китай. Не след дълго главата на Несторианската църква щял да планира епархия „за народите в Тибет"[58], а монголските номади да възприемат версия на арамейското писмо. За много християни в такъв случай изглеждало очевидно, че бъдещето на Арабия им принадлежи.

Като изключим, че пред зашеметените бегълци от Зороастрийската църква стояла и една много различна вяра, толкова нова и недооформена, колкото християнството било древно и солидно. Сто години след Арабските завоевания управляващият елит в халифата често се оплаквал, че зороастрийците, приели исляма, „не са станали мюсюлмани наистина, а само за да избегнат поголовния данък"[59]. Това обаче било сериозно подценяване на привлекателността на откровенията на пророка им. Разбира се, приемането на исляма отървавало от данъци, но същевременно можело да означава нещо много повече. За угнетените, за божествено осенените, за търсачите на истината невероятните доказателства за това, че Господ е проговорил на Мухаммад, често били неустоими. „Насочи ни по правия път, пътя на онези, които си дарил с благодат, а не онези, над които тегне гняв, нито заблудилите се!"[60] Изговаряйки за пръв път тези думи – думи, предполагаемо идващи от самия Господ, как можел някогашният мобед да не се почувства избавен от многото грешки, на които била станала жертва предишната му вяра? Същевременно дори поемайки по правия път, той бързо щял да разбере, че пътят все още трябва да се проправя и картографира. Откровенията на Мухаммад, за разлика от тези на Зороастър, били в обръщение едва от век. Сред последователите на исляма нямало нищо, което да може да се сравни с древното наследство от химни, коментари и закони, предадено през хилядолетията на Зороастрийската църква. Великото дело по разясняването на посланието и пълният обхват на идеите на Пророка обаче предоставяло достатъчно работа за хора като мобедите със склонност към учението. Вследствие в джамиите и дворовете на Ирак новопосветените в исляма зороастрийци започнали да се присъединяват към потомците на арабските робини, включвайки се в настойчивите им усилия да определят какво трябва да е едно порядъчно мюсюлманско общество.

Този процес бил проследен с известен интерес от равин на име Йехудай. Живеейки недалеч от Куфа, във великата Талмудическа школа в Сура, той бил идеално разположен, така че да наблюдава един интригуващ развой. Сърцата на мобедите, „приели религията на исмаилитите“, според него не се били освободили напълно от предишните си вярвания дори до трето коляно – „част от предишната им религия все още остава у тях“[61]. Какво основание може да е имал равинът за подобно твърдение? Вярно, че пришълците от Зороастрийската църква често внасяли в исляма типично свои възгледи – например че вероотстъпниците трябва да бъдат екзекутирани или че молитвите трябва да се произнасят пет пъти дневно, или че е особен белег на набожност да използваш четка за зъби.[A] Разбира се, Коранът не подкрепял нито една от тези представи – адски мъки, а не екзекуция била съдбата, предвиждана за вероотстъпниците, честотата на молитвите била определена на „три пъти“[62], а не на пет пъти на ден, докато за четки за зъби изобщо не се споменавало. Колко странно в такъв случай и какво поразително съвпадение, че когато постановявали какво трябва да бъде наказанието за вероотстъпниците или колко пъти над ден трябва да се моли човек, мюсюлманите все по-често избирали да се съобразят със зороастрийските предписания и напълно пренебрегвали Корана. И нещо повече – развили подчертана мания към устната хигиена.

„Когато и през нощта да се събудел Пророкът, той почиствал устата си с четка за зъби.“[63] Един много личен детайл, който несъмнено бил способен да зарадва сърцето на всеки бивш мобед. Но как той и мюсюлманите като цяло можели да бъдат сигурни, че е истина, при положение че било напълно възможно някой друг новопосветен в исляма зороастриец просто да си го е измислил? И този въпрос не бил просто издребняване. Поданиците на Абд ал-Малик – които изведнъж започнали да бъдат облъчвани с информацията, че Мухаммад е Божият пророк всеки път, щом извадели монета или получели официален документ, бързо си правили изводите. Само трябвало да докажат, че дадено мнение действително е било изказано от същия Божи пророк, и то веднага щяло да се сдобие със страховитата сила на вечен закон. За неспокойните и все повече на брой мюсюлмани, неспособни да проследят произхода си до поколението, живяло по време на

[A] Четката се нарича *сивак* и е клечица от дървото арак. – Б.а.

завоеванията, изпълнени с негодувание срещу високомерния арабски елит и копнеещи да проумеят истинската Божия воля, това била една наистина златна възможност. Въпреки това пътят пред тях не бил лек. За разлика от халифа, те не можели да заявят, че са Божи наместници, удостоени от небесата с прякото задължение да защитават и управляват мюсюлманското царство. Обединяването на изказванията на Пророка било единствената им надежда да надвият внушителния авторитет на *халифат Аллах*. Ако щяла да се създава сунна – сбор от закони, способни да смекчат крайностите и несправедливостите на епохата – без връзка с халифа, началото ѝ трябвало да бъде поставено, и то на всеослушание, във времето на самия Пророк. Никакъв друг произход не бил в състояние да свърши работа. Но как можела да бъде потвърдена автентичността на изказванията на Пророка? Един век след смъртта му това бил въпросът, който се изправил пред първото поколение представители на една изцяло нова класа учени – правни експерти, които щели да станат известни сред мюсюлманите като *улеми*.

За тяхно щастие, през мочурищата отвъд Куфа – където имало най-силен и интензивен копнеж да се постигне ново разбиране за исляма – били на разположение идеалните модели за подражание. В крайна сметка равините от Сура вече векове наред се мъчели да решат същия проблем, с който сега се сблъсквали улемите. Тайната Тора, пишело в Талмуда, „била получена на Синайската планина от Мойсей, който я предал на Иисус Навин, който я предал на отците, които я предали на пророците“[64], които, на свой ред, я предали на дълга поредица от равини, стигаща чак до настоящето. В резултат на света нямало учени, които да са по-добре квалифицирани да проследят вероятните връзки между един правник и изказванията на един пророк от тези в йешивите на Ирак. Съвпадение ли е тогава, че най-ранната и най-влиятелна школа по ислямско право била основана едва на петдесетина километра от Сура? Почти по същото време, когато Уалид строял великата си джамия в далечния Дамаск, мюсюлманските учени в Куфа за пръв път започнали да обмислят една революционна идея – че наред с писмените откровения на Пророка съществуват други, не по-малко задължителни откровения, които никога не са били записвани. Първоначално, по примера на равините, цитиращи собствените си учители, улемите с радост приписвали тези дотогава нерегистрирани доктрини на видни местни експерти, но с течение на времето започнали да ги свързват със сподвижниците на Пророка, докато накрая, като най-върховен авторитет, вече преминали направо към цитиране на самия Пророк. Но всеки път, когато изваждали на бял свят някое от тези незаписани дотогава парченца от миналото – тези хадиси, – мюсюлманските учени следвали отдавна отъпкан път. Макар да били ислямски, иснадите в немалка степен били и юдейски.

Равините от Сура и Пумпедита, затворени в прочутите си йешиви, били заявили амбицията си да „издигнат ограда около Тората“[65]. Така и били сторили и оградата им се оказала напълно непреодолима. Въпреки това, долавяйки тътена от споровете, изпълващи улиците на близката Куфа, някои от тях може и да са усетили лек пристъп на клаустрофобия и дори на завист. В джамиите на Ирак можело да се намери нещо, което никоя синагога, църква или храм на огъня не били предлагали от векове – място за изследване на Божията природа, където дебатът все още е открит. И нещо повече – в гъмжилото на Куфа и Басра хора с най-различни вероизповедания били свободни да се срещат, да си сътрудничат и да смесват гледните си точки по невъзможен дотогава начин. От една страна били завоевателите – арабският елит с неговия език, древни традиции и идеализирани спомени за времето на Мухаммад. После идвали робините и тяхното потомство – всичките нетърпеливи да приложат суровото и страховито послание на Пророка към неправдите в едно несправедливо общество. И накрая – непрекъснато разрастващата се общност на новопосветените. „Част от предишната им религия все още остава у тях.“ Така бил отбелязал рави Йехудай, равинът от Сура, за онези мобеди, които били приели исляма. А някогашните равини сред мюсюлманите – можело ли същото да се каже и за тях? Ако можело, това със сигурност би помогнало да се обясни защо сунна – подобно на Тората – се опитвала да обхване всяка сфера и аспект на човешкото съществуване, защо си била изградила същата система от връзки, създавана допреди това единствено от равините, и защо в пряко противоречие с Корана предписвала смърт като наказание за прелюбодеяние, а не бой с камшик. Както било написано в Тората от самия Мойсей: „то нека доведат момата при вратата на бащината ѝ къща, и градските жители да я пребият с камъни до смърт, понеже е извършила срамно нещо у Израиля, като е блудствувала в бащината си къща.“[A]

Авторитетността на това предписание, след като мюсюлманските правници го преработили, по никакъв начин не пострадала заради факта, че идва от друг, несравнимо по-древен източник. Напротив, подобно на великата джамия на Уалид, сунна била паметник на онова, което можело да се постигне чрез обединяването на редица стари фрагменти в нещо ново и изключително. Части, заети от Тората, от зороастрийския ритуал и от персийските обичаи – всички те присъствали в структурата, съградена от улемите. Резултатът от усилията им, който приемал все по-ясно изразена форма, докато се нижели десетилетията от управлението на Омаядите, станал невероятно могъщо ръководство за ориентация в Божията воля, което дори най-шовинистичният управник не можел да пренебрегне.

Всъщност това бил може би най-забележителният начин за обуздаване на стремежите и арогантността на управленческия елит, измислян някога от победена страна. Независимо дали предците им били военнопленници, зороастрийци или юдеи, улемите произхождали най-вече от жертви на завоеванията. Въпреки това чрез обединените си усилия те си били извоювали едно рядко и непоклатимо положение. Именно те, а не привидните им господари, били вече арбитри на Божията воля. Само за век смесицата от вярвания и доктрини, поддържана от банди напълно неграмотни пустинни воини, била трансформирана в религия на учените правници. Подобно постижение, осъществено при такива обстоятелства, било наистина изумително.

Същевременно самата му същност правела невъзможно то да бъде признато някога. Макар Сунна разпознаваемо да била продукт на мястото, от което произхождала – един свят, в който

[A] Второзак. 22:21. Всъщност, както им било обичай, равините прибавили толкова много коментари към библейските предписания, че на практика отменили смъртното наказание в юдейското общество. Например такова можело да се наложи само ако прелюбодеянието е извършено пред двама достоверни свидетели и дори тогава – само след като са били отправени редица предупреждения. – Б.а.

интелектуалци с правническо мислене, изповядващи независимо коя вяра, отдавна се опитвали да очертаят Божията воля, – тя можела да се надява да просъществува единствено отричайки тези свои корени. Налагало се произходът на всеки хадис да бъде проследен до недрата на Арабия. В резултат мюсюлманските правници не можели да постъпят, както били постъпили равините от йешивите или юристите от двора на Юстиниан, и да се насладят на античността на законите, които имали амбицията да съберат. Точно обратното – независимо колко древна била някоя правна постановка, тя никога не можела да се издигне до закон, ако първо не се докажело, че произхожда от времето на Мухаммад. Като следствие Сунна била създадена на основата на парадокс – колкото повече иракските улеми, в желанието си да постигнат едно справедливо общество, черпели от невероятното наследство на онези, които в продължение на хилядолетия се били мъчили да постигнат същата цел, толкова повече отъждествявали източника на тази мъдрост с една гола и незначителна пустиня. Идеалното общество, учели те, било постигано на едно единствено място в един-единствен исторически период – в Медина, по времето на Пророка. И ролята на Сунна в цялото ѝ величие била да послужи на мюсюлманите като пътепоказател, който да им посочи пътя – *шариата* – към изгубения рай.

Но, разбира се, пътят към рая вече си имал своите стражи. За Омаядите претенциите на улемите били нещо много по-застрашително от обикновена обида. Ако накрая Пророкът се установял като върховен авторитет за мюсюлманите, какво щяло да стане с конкурентните претенции на халифа? Естествено, залогът бил голям. И не само правото на Абд ал-Малик и наследниците му да заемат привилегированата позиция на „Божи наместници“ можело да бъде подкопано. Под огромна заплаха била и легитимността на цялото им управление. В крайна сметка, ако Пророкът бъдел определен за единствен приемлив източник на исляма, всичко след него било осъдено да изглежда като упадък. Всъщност в сравнение с изкусителната представа за една първична и неопетнена ислямска държава как можела империята, управлявана от Дамаск, да не изглежда тиранична? Омаядите рискували да бъдат възприети не като защитници и стожери на исляма, а като точно обратното – отцепници и узурпатори, замърсяващи чистотата на Сунна.

И така, макар че отначало може и да не са го осъзнавали, халифът и правниците били въвлечени в смъртоносен конфликт. Заложен бил не само обликът на бъдещето, но и начинът, по който оттам нататък щяло да се гледа на миналото. Във великата и непрестанна борба за Божието благоволение между автократите и духовенството, която била много по-древна както от улемите, така и от халифата, била подета една нова и потенциално решаваща битка.

От изхода ѝ щяла да зависи същността на самия ислям, а и много други неща.

Домът на исляма

Ако на Омаядите им било трудно да приемат сериозно претенциите на наглите учени, това поне отчасти се дължало на факта, че редица халифи отдавали вниманието си на един съперник, който изглеждал много по-достоен за него. Макар Дамаск да бил разположен в сърцевината на една могъща империя, само няколко дни езда го делели от онова, което мюсюлманите наричали *ал-дауахи* – „външното царство". Отвеждайки на север от вътрешността на Сирия, която по това време вече процъфтявала под управлението на Омаядите, пътят сякаш връщал пътника назад във времето, към една епоха, когато последователите на Мухаммад не били префърцунени граждани, а неуморни воини – мухаджири. В Антиохия преселници от целия халифат все още можели да бъдат забелязани да яздят яки кончета покрай рушащите се останки от дворци и църкви, поели към суровите пущинаци, които бележели границата с империята на *кайсаря*, или цезаря.

Първите, които опустошили региона, били самите римляни. Разрухата, причинена от Ираклий по време на оттеглянето му на северозапад от Антиохия, била едновременно безмилостна и отчаяна. Възползвайки се от прикритието на една страховита планинска верига, Тавър, победеният император направил преднамерен опит да постави *cordon sanitaire* между себе си и сирийската граница. Почти сто години по-късно някога преуспяващата провинция Киликия – с това име били известни крайбрежните низини – била вече обрасла с бурени и осеяна с трупове пустош – най-опасното място на земята. Самата природа била станала кръвожадна. Спускайки се от обичайните си свърталища в планините, в буйно обраслите блата и поля от засада били започнали да дебнат лъвове, лакоми за човешка плячка. Дори изобретателният опит на Уалид да унищожи тези скривалища, пускайки индийски биволи, които да стъпчат растителността, не успял да обезвреди заплахата. Без съмнение, неприятно за изтормозените местни, но не и за приходящите аскети. За всеки мюсюлманин, презиращ празните удоволствия и копнеещ за изпитания, безмилостната пустош на Киликия била истински рай. *Зухад*, наричали арабите тези воини – мъже, които се стремели да зърнат небесното измерение, отричайки се от света.

Стара амбиция, разбира се. Самите *зухад* били склонни да следват героичната фигура на Омар като най-близък модел за подражание, но на практика източникът на вдъхновението им бил разположен много по-назад във времето, в зрелищните подвизи на умъртвяване на плътта, практикувани от воините на Христа – от монасите. Между стълпника, който обричал гниещата си плът на червеите, и муджахидина, който доброволно се излагал на риск от измръзване, нападайки селата в Тавър в най-дълбоката зима, разликите не били толкова големи. И това вероятно е било напълно очевидно както за монасите, така и за самите мюсюлмани. Някакъв пътник, срещайки се с християнски отшелник и забелязвайки, че очите му са подпухнали от плач, го попитал каква е причината за сълзите му. „Понеже смъртният ми час наближава бързо – отвърнал монахът, – а все още ме чака дълъг път." След известно време, когато пътникът отново минал покрай килията на монаха и я заварил празна, той полюбопитствал какво е станало. „Стана мюсюлманин – бил отговорът, – отиде да върши набези и беше убит в земите на римляните."[66]

Показателна случка, още повече че в основата ѝ стояла една поразителна размяна на местата. В разцвета на християнската империя отшелниците намирали нужните им условия в пустинята, царството на арабите, докато сега, по времето на халифата, им ги осигурявала самата християнска империя. Разбира се, Киликия била станала кошмарно царство на изоставени градове, почернели поля и гъмжащи от комари блата, но разрухата и мизерията се разпростирали дори отвъд Тавър, сред останките от някогашната глобална империя на римляните. Мюсюлмански отряди, когато успеели да проникнат през планинските проходи, се стараели да заграбят и унищожат всичко по пътя си, но както често се оплаквали, ги възпрепятствала липсата на богатство за заграбване. „Въпреки величието, големината и древността на царството им богатите градове там са малко – така изсумтял един мюсюлманин, анализирайки римляните. – Причината е, че по-голямата част от него се състои от планини, замъци, крепости, пещерни селища и села, изсечени в скалите или заровени под земята.“[67] Светът се бил обърнал надолу с главата. Хората, които някога презрително наричали арабите „вълци“, сега, благодарение на превъзходството на мюсюлманите, били принудени да живеят като преследвани зверове и или да се придържат към върховете на планините, или да се окопават дълбоко под земята.

Въпреки това имиджът на *Рум* не рухнал веднага. Много араби продължили да таят страх от могъществото му – предчувствие че ако им се предостави възможност, римляните могат да връхлетят върху Куфа и „да я изравнят със земята“[68]. Макар вече да били на края на силите си и въпреки че почти век били подложени на непрестанен натиск, римляните не се били предали. Ръцете им може и да кървели, но въпреки това те все още били вкопчени в статуса си на велика сила. Подобно постижение, осъществено с такава упоритост и при такива неблагоприятни обстоятелства, до голяма степен се дължало на куража и решимостта на самите римляни, но още повече – на наследството им от миналото. Сред пущинаците на Тавър все още имало пълководци, които носели латински титли и командвали войскови части, чийто произход можел да се проследи чак до времето на Константин. Имало инженери, архитекти и корабостроители, притежаващи уменията, доведени до съвършенство по времето, когато Новият Рим бил на върха на силата си, които все още можели да му осигурят технологично предимство. Но най-вече навсякъде из смалилата се империя, от висините на императорския дворец до найразнебитените коптори, имало християни, които продължавали да се смятат за богоизбрани. Колкото и катастрофална да била загубата на южните провинции, тя поне освободила Новия Рим от всякакви размирни еретици: монофизити, самаряни и юдеи. Най-после, въпреки всички проблеми, мечтата на Юстиниан се сбъднала и империята станала изцяло ортодоксална.

Следователно римляните и арабите споделяли едно общо виждане – че бъдещето на света ще се реши от съдбата на Константинопол; както вероятно и това на цялата вселена. Макар със сигурност да бил несравнима стратегическа цел – ключ към всички бивши и настоящи земи на древната Римска империя, – градът имал най-голямо значение като арена на една много по-космическа драма. Християните с увереност очаквали неизбежният провал на едно евентуално исмаилитско нападение над римската столица да възвести появата на последния и най-велик цезар от всички – завоевател, който щял да триумфира над арабите дори по-героично, отколкото Ираклий бил триумфирал над Хосроу, щял да завладее наново Йерусалим и да стане знак за завръщането на Христос. Мюсюлманите от своя страна разчитали, че завладяването на Константинопол ще сложи началото на Края на времето. Въпреки всичко те не можели да се отърсят от усещането, че трябва да бързат. Подобно на римляните, те също очаквали появата на могъщ цезар, но за тях това било кошмар. В Константинопол щял да се роди принц, който щял да расте за един ден толкова, колкото нормалните деца порастват за година, и който на дванайсет години щял да предприеме опустошителна кампания за повторно завладяване, при която флотилиите и армиите му щели да посеят разруха из халифата. Колкото повече се разпространявали хадисите, посветени на тази тревожна перспектива, толкова по-наложително ставало тя да бъде предотвратена веднъж завинаги. Очевидно съществуването на християнска империя било заплаха, която не можела да се търпи повече. И така, за пръв път от времето на Муауия Омаядите все по-често започнали да отправят поглед към самия *Ал-Кустантиния*.

До 715 г., когато Уалид бил наследен на халифския престол от брат си Сюлейман, било очевидно, че съкрушителният удар не е далеч. В Киликия жестока кампания временно разчистила Тавър от римските гарнизони, докато в Сирия току-що изковани хадиси тръбели, че „халифът, предопределен да завладее

Константинопол, ще носи името на пророк“[69]. Не че Сюлейман, макар да споделял едно име с легендарния цар, който бил построил Йерусалимския храм и се бил оженил за Савската царица, имал намерение лично да поведе похода. През 716 г., когато многочислен отряд си проправил път през планинските проходи и продължил към Егейско море, негов командир бил друг от синовете на Абд ал-Малик – обръгнал в борбата срещу *Рум* воин на име Маслама. Ефективното командване и числеността превъзходство си казали думата. Римското висше командване се оказало безсилно пред инвазията. Попадналите на пътя на неумолимата арабска мощ нямало какво друго да сторят, освен да призоват свръхестественото. Повечето издигнали молитви към небесата, но в отчаянието си някои се обърнали към ада. В Пергам, древен град на север от Ефес, видът на армията на Маслама, разположена отвъд стените, хвърлил жителите в такъв ужас, че един некромант успял да ги убеди да разпорят корема на някаква бременна жена, да сварят зародиша и след това да опитат полученото се ястие. Магията обаче се оказала напълно безрезултатна. Маслама щурмувал Пергам, оплячкосал го и го направил зимна квартира за армията си. С идването на пролетта завоевателите продължили настъплението си. Когато стигнали пролива точно срещу Европа, арабската флота, която тъкмо била пристигнала за целта от Киликия, ги превозила до отсрещния бряг. Сега вече нищо не стояло между Маслама и римската столица, този неизменен обект на най-заветните мечти на династията му. В средата на лятото стражите на стените на Константинопол забелязали тъмна сянка да се разпростира към тях откъм запад, докато полята и селата били опожарявани, а прашните пътища – газени от множество маршируващи крака. После пред погледа започнали да изникват арабски ездачи, напредващи към обърнатата към сушата страна на Новия Рим, и кораби от флота на Маслама, разпенващи водите точно под величествения дворец на цезарите. До 15 август обкръжаването приключило и Константинопол бил поставен под обсада, затворен в пръстен от врагове.

Нищо чудно, че жителите му отчаяни се молели. Бил минал почти век, откакто персите и аварите се били появили пред градските стени, и в това време бедствията, засегнали империята, не били подминали и столицата. Някогашното ѝ величие вече ѝ стояло като огромна дреха, намъкната от дребен крадец. Пристанищата, доскоро гъмжащи от огромни кораби, натоварени с жито, се били свили до една четвърт от предишния си размер; под триумфалната колона, където преди посланиците били посрещани с бляскави и внушителни церемонии, сега имало свински пазар; цели части от града били вече просто поля, осеяни с руини, чиято зидария продължавала да се рони. Въпреки това, макар много неща във великия град да били рухнали, не по-малко се били съхранили. Хиподрумът, императорският дворец и „Св. София“ – всички те си били на мястото. И най-вече, като паметник на една епоха, когато възможностите на Новия Рим действително отговаряли на претенциите му, се издигали грамадните стени на Теодосий, които сега отново се оказвали невероятно ценни. Освен това – както, за свой ужас, арабските капитани скоро щели да научат – римляните не били оставили изконните си бойни навици да закърнеят. Самият мащаб на флота на Маслама – това необятно количество дървен материал – го направил ужасно уязвим за контраатака. В застоя на късното лято, когато водите на Босфора били гладки като стъкло, арабската флота се опитала да нападне стените на града откъм морето и това било фатална грешка. Римляните, спускайки собствените си кораби в Златния рог, дали воля на най-смъртоносното си оръжие – огъня. Горящи кораби се разбили в арабската флота и сред величествената гора от мачти затанцували пламъци, докато по-малки кораби, въоръжени със сифони, разпръсквали гъсто масло с толкова чудодейно и ужасяващо действие, че моряците, улучени от него, продължавали да горят, докато пищели и раздирали дрехите си сред кипящите вълни. *Хигрон пир* се наричало това унищожително изобретение, или „гръцки огън“. Фактът, че тайната била донесена в Константинопол няколко десетилетия по-рано от архитект на име Калиникос, не можел да потули от градските защитници – докато наблюдавали как горящите арабски кораби потъват, сблъскват се един в друг или се понасят безконтролно навътре в морето – истинския му произход. Очевидно, че Господ бил този, който осуетил плановете на нашествениците – „с посредничеството на непорочната Си Майка“[70].

И Девата още не била приключила. Върху обсадителите се стоварвала беда след беда. Някои от тях – дебелият сняг, покрил арабския лагер през зимата; гладът и чумата, застигнали го през лятото, очевидно се дължали на молитвите на християните, но дълбоко в себе си те знаели, че същото важи и за многото триумфи на защитниците им. Когато коптските ескадрони от арабската флота били убедени да дезертират или когато варвари от севера били подкупени да нападнат сухопътните сили на Маслама, забележителният успех на тези маневри убедил защитниците в благосклонността на небесата. До лятото на 717 г., след почти едногодишна обсада, станало очевидно, че опитът на арабите да превземат Константинопол е пропаднал. В Сирия Сюлейман вече бил мъртъв и опитвайки се да ограничи щетите, новият халиф наредил кампанията да бъде прекратена. Макар че писмата му до дома били започнали да стават все по-ведри с влошаването на ситуацията, Маслама нямал друг избор, освен да се подчини. Оттеглянето, съпътствано от опустошителни морски бури, се оказало мъчително. Както злорадо отбелязал един монах: „Случиха им се много ужасни неща, така че от собствения си опит разбраха, че Бог и непорочната Му майка бдят над града и империята на християните."[71]

Разбира се, мюсюлманите изобщо не гледали на нещата по този начин. Макар че великата обсада със сигурност се провалила, щетите можели да бъдат и много по-големи – например не се появил никакъв дванайсетгодишен цезар, нито пък Куфа била изравнена със земята. В десетилетието след неуспешния опит за превземане на Константинопол набезите на отмъстително настроените мюсюлмани станали по-дивашки и безжалостни от всякога и проникнали толкова надълбоко в територията на римляните, че през 727 г. една арабска армия за кратко успяла да постави под обсада дори Никея. Въпреки това в самата ярост на тези атаки се долавяла някаква съпротива срещу угасването на победната им звезда. Светликът на мечтата, която Омаядите дълго време хранили – че целият свят може да бъде подчинен на тяхната власт – вече трептял доста несигурно. Победите, с които Господ преди с радост бил удостоявал армиите при всяка тяхна среща с неверници, явно вече не можели да се смятат за нещо сигурно. През 732 г. например в далечните пущинаци на Галия един мюсюлмански набег срещу най-богатото и почитано светилище на франките, величествена църква в град на име Тур, бил посрещнат от бойна група разгневени местни, които обърнали нападателите в бяг. Осем години по-късно близо до град Акроинон отвъд Тавър дошъл ред и на римляните да притиснат един арабски отряд и да му нанесат категорично поражение. Тринайсет хиляди били убити и много повече – взети в плен, така че загубата на човешка сила била драматична. Тази първа победа, удържана от омразния *Рум* в решителна битка срещу мюсюлманска армия, изглежда потвърждавала, че Господ, в безкрайната си мъдрост, наистина имал намерение да остави огромни части от творението си да тънат в мрака на неверието. За пръв път вярващите дръзвали да допуснат една смразяваща възможност – че вместо да бъде събрано в един Дом на исляма, човечеството е обречено да остане завинаги разделено на две. Все по-често, когато набожните мухаджири в подножието на Тавър вдигнели поглед към мрачния планински пейзаж пред тях, те не виждали двери към нови завоевания, а по-скоро стените на един вечен Дом на войната. Падането на Константинопол – и Краят на времето – вече не изглеждали толкова близки. Вместо това мюсюлманите все повече възприемали войната си с римляните като изнурителна ситуация без изход с вероятност да продължи поколения наред. „Те са хора на земята и морето – бил се оплакал самият Пророк. – Уви, ще останете свързани с тях до края на времето."[72]

На фона на такива пророчества защитниците на Дома на исляма започнали да смятат империята на Константинопол и всички християнски царства отвъд нея за призрачен *doppelgänger*[A] – дяволски, хищен, вампирясал. Срещу такъв противник не били нужни само воини, но и правници – хора, които да посъветват правоверните как най-добре да си осигурят и да задържат Божието благоволение. До 740 г., годината на катастрофалното поражение при Акроинон, на римския фронт все по-често се забелязвали мъже, притежаващи умения, по-подходящи за библиотеката, отколкото за бойното поле.[73] Същевременно на тези учени изобщо не им липсвал воински кураж – един от тях, Али ибн Баккар, когато му разпорили корема, бодро се превързал с тюрбана си, за да попречи на вътрешностите си да се изсипят, след което убил още тринайсет вражески войници. Идеята му за почивка извън бойното поле пък била да опитомява страховитите лъвове от Кили-

---

[A] Двойник (нем.). – Б.пр.

кия. Въпреки това за мюсюлманската кауза истинската стойност на тези учени нямала нищо общо нито с бойните действия, нито с борбата с вредителите. Всъщност ролята им във великата битка с Дома на войната била още по-важна – да уверят правоверните, че вдигайки оръжие срещу неверниците, изпълняват Божията воля.

Докато стояли в подножието на Тавър, на стражите, охраняващи халифата, не им стигало да строят укрепления от заграбените останки на изоставените римски градове. Много по-наложителна била нуждата покрай границата с Дома на войната да се създаде едно пространство, което да се възприема като истински, напълно и категорично ислямско. Това била причината думата на пограничните жители за крепост – *рибат* – да се използва и за специфичното за улемите богоугодно поведение: решимост на правоверните да не се позволява нищо, което не идва право от Пророка. „Той научи обитателите на пограничните земи как да живеят", така било отбелязано за един правник от Куфа на име Абу Исхак. „Той ги посвети в Сунна и ги напътстваше, и възпираше. Ако в пограничните земи се появеше някой, склонен към нововъведения, Абу Исхак го прогонваше."[74]

Въпреки това в присъствието на подобни фигури сред опасностите и лишенията на Киликия имало озадачаващ парадокс. Когато Абу Исхак рискувал бой с камшик, за да направи забележка на някакъв местен началник, когато Али ибн Баккар плакал, докато не ослепял, когато други учени постели или ядели пръст, или се обличали в дрипи, или отказвали да се мият, те не следвали примера на Мухаммад. Всъщност те имитирали прочутите с аскетизма си сирийски монаси. В контекста на нескончаемата война с християните това нямало как да не изглежда като все по-голям позор. Как ислямът можел да се надява да прочисти света от неверничеството, когато в душите на собствените му нападатели все още имало следи от покварата на враговете им? За щастие на улемите обаче, решението на този проблем – все по-надеждно и сигурно – било на тяхно разположение. „Думите на нашия Пророк достигнаха до нас – правилно и вярно изявление."[75] Така заявил Ибн ал-Мубарак – турчин, чиято страст да воюва срещу *Рум* го била довела в Тавър чак от далечния Хорасан и който щял да се превърне в може би най-страховития от всички войнстващи учени. „*Имам* на мюсюлманите", за какъвто с възхищение бил провъзгласен, той се славел не само с рядка дарба да побеждава римляните в единоборство, но и с такова детайлно и възторжено познаване на хадисите, че се твърдяло, че ги обсъжда дори в разгара на битката. В такъв случай кой по-добре от него можел да убеди мухаджирите, че жертвите, които се изисквали от тях на границата, през цялото време са били автентично ислямски и нямат нищо общо с примера на неверниците? Както изведнъж се оказало според цял куп хадиси, популяризирани от Ибн ал-Мубарак, самият Пророк бил дал на мюсюлманите изрични указания да не подражават на монасите. „Всяка общност си има своето монашество и монашеството на моята общност е „джихад“.[76]

По времето на Ибн ал-Мубарак обаче все още предстояло да се изясни какво точно се има предвид с тази дума. Буквалното ѝ значение било „борба“[A], а когато в Корана се споменавало за „джихад“, изискван от вярващите, това можело да се отнася както до спор с *мушрикун*, раздаване на милостиня или може би освобождаване на роб, така и до всякакъв вид богоугодно насилие. При наличието на войнстващи учени като Ибн ал-Мубарак обаче, които давали мило и драго да представят Пророка за свой модел на подражание, думата започнала във все по-голяма степен да придобива една много по-тясна конотация, а именно на „война в името на Господ“. Да препуснеш до границите на укрепения Дом на исляма и да колиш твърдоглави християни се представяло не просто като възможност за покорния мюсюлманин, а като негово неотменно задължение. На хвалбите на един странящ от битките приятел, че е бил на поклонение в Мека и Медина, Ибн ал-Мубарак отговорил с гневна язвителност. „Ако ни видеше, гласяло поучението му, щеше да осъзнаеш, че твоето поклонничество е просто игра. За теб уханието на подправки, а за нас – на прах, пръст и кръв, шуртяща по вратовете ни, което е много по-приятно.“[77]

И със сигурност сто и повече години след смъртта на Пророка щели да бъдат събрани забележителен брой примери за подо-

---

[A] „Големият джихад“ се смята за духовна борба по пътя на Аллах за изпълняване на религиозните задължения и въоръжена борба срещу преследвачи и потисници. Според някои изследвачи и следовници на Корана „малкият джихад“ е свещена война срещу противниците на исляма. – Б.р.

бен безцеремонен подход към основите на islямския култ. Самият Ибн ал-Мубарак съставил цяла книга с хадиси, посветени единствено на „джихада“. Други учени, обръщайки се към Корана и оставайки объркани от редуването на пасажи, призоваващи към непрестанна война, с други, които, изглежда, призовавали към точно обратното, се опитали да организират стиховете в нещо, което според тях било хронологически ред, разполагайки един от тях, първоначално насочен към изменниците *мушрикун*, в края на житейския път на Пророка. „Убивайте съдружаващите, където ги сварите, и ги хващайте, и ги обграждайте, и ги причаквайте на всяко място за засада!“[78] – максими с очевидна стойност за онези, които обичали да воюват с римляните. Следователно за тези учени било изключително важно да наложат виждането, че стихът всъщност е бил низпослан на Пророка късно в живота му, тъй като само така можело убедително да се демонстрира, че е заел мястото на други, не така войнствени пасажи. В резултат не само колекциите хадиси започнали да се нагаждат към воинския ентусиазъм на улемите, но и подробностите от биографията на Пророка. За учени като Ибн ал-Мубарак залогът бил огромен. Ако не успеел да докаже, че следват примера на Мухаммад, не само все по-сложната доктрина за „джихада“, но и всичките им страдания сред бойните полета на Киликия щели да се окажат напълно безполезни. Съумеел ли обаче да представи Пророка според собствения им образ, наградата можела да е великолепна. Тогава щяло да им принадлежи не само миналото на исляма, но и бъдещето му.

Перспектива, която, разбира се, била способна да докара Омаядите до апоплексия. Достатъчно лошо било, че надутите драскачи – тюрки, перси и кой знае още какви – се осмелявали да оспорват правото на *халифат Аллах* да определя ислямския закон, но да му казват как е правилно да се сражава „по пътя на Аллах“[79], вече било нетърпимо. Никоя династия в историята не била властвала над по-внушителна по размери територии от Омаядите. Именно под тяхното водачество правоверните станали свидетели на падането на Картаген и Мерв, на завладяването на Испания и Трансоксиана, на достигането до Лоара и Хиндукуш. Очевидно е в такъв случай, че благосклонността на Господ към тяхното управление не подлежала на спор. И въпреки това, подобно на гризачи, проправящи си с нокти и зъби път под някоя внушителна крепост, улемите го оспорили. В образа на Мухаммад като архетип на онова, което според тях трябвало да представлява воинът на исляма, се съдържала една особено коварна заплаха за авторитета на Омаядите. Всеки неуспех от страна на халифа да е на същата висота можел веднага да бъде определен от тях за пагубно отклонение от истинския ислям, дефиниран, разбира се, според собствените им виждания. Дори гордото заявление, направено за пръв път от Абд ал-Малик – че да управляваш мюсюлманите, означава да служиш като Божи наместник – можело да бъде обърнато срещу династията му. На първите Предводители на правоверните, били започнали да изтъкват улемите, никога не би им хрумнало да си припишат такава високомерна титла. За един въздържан и благочестив мъж като Омар би било немислимо да се представя за Божи наместник. Следователно във версията на историята, написана от улемите, той бил удостоен с много по-скромна титла – не на „Божи наместник“, а на „наместник на Божия пророк“. На фона на такъв пример Омаядите нямало как да не изглеждат като банда безбожни парвенюта – арогантни натрапници, настанили се без позволение в Дома на исляма.

Блестяща и същевременно ужасна пропаганда. Всъщност тя до такава степен изопачавала многото постижения, осъществени от династията на Абд ал-Малик в полза на мюсюлманите, че при по-благоприятни обстоятелства Омаядите можело и да ѝ се надсмеят. Но по време на дългото управление на последния от синовете на Абд ал-Малик, възкачил се на халифския престол – кривоглед скъперник на име Хишам – обстоятелствата изобщо не били благоприятни. Макар Хишам да бил способен и изобретателен държавник, особено когато трябвало да изкопчи пари от поданиците си, привидният блясък на администрацията му бил просто лустро. Собствената му липса на кураж, която го карала да се разтреперва всеки път, щом до него стигнели новини за някой погром, не му пречела да се ръководи от убеждението, че най-главната и подобаваща отговорност на един халиф е да осигури разрастване на Дома на исляма. Нито пораженията, нанесени от франките и римляните, нито мащабният бунт в Северна Африка през 739 г. могли да го накарат да преосмисли това свое виждане. В резултат до смъртта му през 743 г. хазната му сериозно се опразнила, а сирийската армия, която служила като ударна част на омаядските сили още от времето на Муауия – рисковано отслабнала. Изтощени от безкрайни кампании, войниците, които я съставлявали, сега били пръснати надлъж и шир – от Пиренеите до Инд, докато в самата Сирия не останал почти никой.

А това означавало смъртна опасност за наследниците на Хишам. Дори преди той да си отиде, безпокойството се разпростирало бързо. В Сирия то приело формата на разделение по племенен признак, но в Ирак имало още по-зловеща причина за него. Духове, останали непрогонени въпреки почти вековното управление на Омаядите, изплували от кървавата мъгла на миналото. През 740 г. *шиитите* показали, че не са изгубили вкуса си към обречени бунтове, когато около двеста жители на Куфа, обединявайки се в подкрепа на един от правнуците на Али и вярвайки, че все още разполагат с Божието благоволение, връхлетели срещу един омаядски отряд, десеторно превъзхождащ ги по численост. Размирниците били надлежно ликвидирани с градушка от стрели и обезглавеният труп на наследника на Али бил разпънат на кръст. Същевременно не толкова впечатляващо, но по-резултатно действали представителите на една друга фамилия с претенции към името на Пророка, които обвинили Омаядите, че са мними мюсюлмани и узурпатори. Въпреки привидната си неизвестност Абасидите – курайшитска династия, обитаваща едно отдалечено стопанство в Набатея – можели да докажат произход от един наистина безценен праотец – Абас, чичото на Мухаммад. В годините след смъртта на Хишам това било достатъчно да предизвика интереса на все по-голям брой мюсюлмани, и то не само сред онези непоправими бунтовници, улемите. В тези очевидно преломни времена изобилствало от предположения относно възможната причина за Божия гняв. Дадените отговори рядко били благоприятни за *ancien régime*[A]. Като следствие, докато абасидските пропагандатори нашепвали сладките си обещания за ново начало, вярващите започнали да се вслушват в тях още по-внимателно. Може би появата на политическата сцена на подобна жива връзка с Пророка в един дълбоко кризисен момент всъщност била част от Божия план?

[A] Стария режим (фр.). – Б.пр.

Привържениците на Омаядите изобщо не били единствените, които се отнесли с презрение към тази идея. С ширещото се из целия халифат разцепление нямало как най-фанатичните ислямски размирници да не се възползват от възможността да организират своя собствена революция и разбира се, през 745 г. дошъл ред и на хариджитите да развеят знамето на бунта. Вместо излишно да се превръщат в мъченици – каквато склонност имали *шиитите*, – те вкарали в употреба обичайната си безмилостна ефикасност и жестокост. Няколко седмици след като издигнали свой собствен халиф, те вече били отхапали огромно парче от Ирак. В действителност обаче хариджитите никога нямало да получат възможност да основат тази отцепническа държава, ако тя не им била предоставена от най-унищожителното от всички проявления на *фитната*: вътрешния конфликт между самите Омаяди. През 744 г. наследникът на Хишам, надут позьор на име Уалид, бил покосен в един от дворците си за удоволствия в пустинята – убийство, което станало повод за небивала касапница сред роднините му. Човекът, който в крайна сметка излязъл победител от кръвопролитната вражда, бил прошарен, но къдрокос пълководец, очевидно роден да властва – племенник на Абд ал-Малик на име Маруан. До 747 г. той окончателно сразил омаядските и хариджитските си съперници и в пълна степен демонстрирал и силата, и ината на животното, с което най-често го оприличавали – на мулето. Въпреки това този триумф му струвал ужасно скъпо. Ирак и Сирия били в руини, а в Дамаск така го мразели, че той се принудил да напусне Сирия и да премести двора си в Харан. Със сигурност поразителен развой – макар халифатът да бил на прага на краха, един град, все още „разяждан от идолопоклонничество“[80], станал столица на Божия наместник.

Мнозина мюсюлмани със сигурност са били потресени, като разбрали, че в Дома на исляма все още има места, където хората продължават да почитат луната. Всъщност култът към Син може дори да ги е ужасявал. Въпреки това според езичниците от Харан – които били подложени на жестоки гонения през последните години на римското управление – новите им господари може и да не били точно толерантни, но поне не им се месели. Християните с презрение приписвали това на наивността на мюсюлманските власти, за които се предполагало, че са били подмамени да приемат, че поклонниците на луната са всъщност загадъчните сабеи, споменати в Корана, и следователно – според Пророка – третите „хора на Писанието“.[81] Каквато и да била истината за тази невероятна история, жителите на Харан със сигурност все още предсказвали бъдещето, принасяйки в жертва животни и „оглеждайки черния им дроб“[82] точно под носа на Маруан. Запазването на подобни древни практики в столицата на халифата е ярък пример за това, че – сред нещастията на епохата – мюсюлманите не били единствените, които се опитвали да проумеят Божията воля. През 745 г. например, по време на опустошителната кампания на Маруан в Сирия, някакъв стълпник дръзнал да предупреди минаващия военачалник, че Господ ще постъпи с него така, както той бил постъпил с поданиците си. „Когато Маруан чу това, той заповяда стълбът да бъде съборен, повали стареца и го изгори жив.“[83] Халифите, разбира се, може и да се отнасяли към християнските светци с жестокост и презрение, които биха ужасили всеки цезар, и въпреки това дори докато Маруан кротувал в Харан, той пренебрегвал чувствителността на поданиците си немюсюлмани на свой риск. Около него се надигали стихии, много по-стари от исляма. Но това се случвало не в традиционния център на халифата, в Сирия или Ирак, а далеч на изток – в Хорасан.

Били изминали почти три века, откакто Пероз, във войната си срещу ефталитите, сложил край на едно катастрофално управление с една последна, съкрушителна битка. Много неща се променили оттогава и въпреки това бедите, стоварили се върху Хорасан по времето на Хишам и приемниците му, изглеждали доста познати. Докато негодувание и отчаяние, предизвикани от непосилните данъци, терзаели угнетеното население, мюсюлманските армии отвъд Окс търпели унизителни поражения. Дори окончателното стабилизиране на Трансоксиана не могло да изтрие печално известната репутация на редица некомпетентни омаядски управници. „Изостави ни като парчета месо от животно, убито за едрогърдо момиче“[84] – така арабите от източния фронт възпели един подчертано женствен чиновник от Дамаск, заемащ длъжността. Омаядската власт обаче не била застрашена само от негодуванието на мюсюлманските заселници, а и от същите онези традиции, които някога очернили името на Пероз. В Хорасан – където великите партски династи като Каренидите все още ревниво бранели привилегиите си от ненадейно издигналия се мюсюлмански елит и където повечето градове и села си оставали напълно недокоснати от исляма – често изглеждало сякаш Ираншахр никога не е падал. Покрай източната граница на Иран все още масово се смятало, че светът е разделен на враждуващи сфери на добро и зло, че един велик монарх е или защитник на истината, или нищо, и че престъплението на един клетвонарушител ще донесе на царството му унищожение. Резултатът бил, че когато омаядската власт започнала да запада, признаците на революция можели да се усетят далеч отвъд Плодородния полумесец. През 745 г., докато хариджитите вдигали последния си бунт, в Хорасан се появил тайнствен пророк. Облечен целия в зелено – цвета на Митра, – размахвайки книга с откровения, написана на персийски, и провъзгласявайки се за пръв познавач на божественото, Бихафарид бил размирник, явно призован от най-мрачните периоди на иранското минало. Умрял и след това възкръснал – или поне така твърдели последователите му, – той заявил мисията си по такъв начин, че се подиграл с всички претенции на Мухаммад: „О, хора, аз съм Бихафарид, Божият пратеник!“[85]

Разбира се, това нямало как да продължи. Независимо какви надежди таяли огромните множества селяни, които възторжено се тълпели под знамето на Бихафарид, мюсюлманската власт не можела да бъде отхвърлена толкова лесно. И така, през 749 г. самозваният пророк бил заловен, окован във вериги и обесен в някаква близка джамия. Същевременно екзекуторите му, макар че подобна мисъл сигурно би ги ужасила, вероятно не са били чак толкова различни от жертвата си. Убийците на Бихафарид били последователи на един бунтовник, който внезапно се бил появил в покрайнините на бившия Ираншахр и съчетавал харизма със сензационното твърдение, че е Божи пратеник. „Баща на мюсюлманин“, наричал се той с име, което очевидно било псевдоним и не разкривало нищо повече. Очарованието му поне отчасти било като на човек с маска. Както заявил с премерена загадъчност: „По-добре да знаете делата ми, отколкото потеклото ми.“[86] Въпреки това независимо дали бил арабин, или иранец, аристократ или бивш роб, поне едно нещо било сигурно – в проповедите си той бил сериозно подпомогнат от същата вихрушка от копнежи и очаквания, вдъхновила и Бихафарид. Из най-източните покрайнини на халифата не било лесно верите да бъдат опазвани – нещо обичайно за пограничните зони. Нищо чудно тогава, че понеже били неимоверно отдалечени от усилията на улемите да издигнат бариери покрай религията им, мюсюлманите от Хорасан разкривали влиянието на вярвания, много по-древни от Сунна. Престижът на Абу Муслим сред тях се дължал на това, че се осмелил, както някога били сторили и критиците на Пероз, да обяви господаря им за човек, прокълнат от Господ. Макар че не се обличал в зелено като Бихафарид, през лятото на 747 г., когато обявил открит бунт срещу Маруан, той развял знаме, боядисано в един-единствен цвят – черен. Разбира се, във факта, че го сторил в едно село край Мерв, където бил убит беглецът Яздегерд, не се съдържал никакъв намек за носталгия от страна на Абу Муслим към династията на Сасанидите, и въпреки това било напълно възможно проповедите му да са събудили у иранците спомени за рухналата монархия. Абу Муслим пропагандирал, че светът трябва да бъде управляван от династия, избрана от Господ, и ако белегът за правото ѝ над този невероятен статут бил притежание не на фарр, а на кръвна връзка с чичото на Пророка, то в една ислямска империя това било напълно достатъчно. Абу Муслим, подобно на много други бунтовници, умели в интригите и подривната дейност, действал от името на Абасидите и убеждавайки Изтока да се вдигне в тяхна полза, успял да обедини миналото и бъдещето, иранското и арабското, сасанидското и ислямското. Това, от своя страна, щяла да се окаже една поразително могъща комбинация и да доведе до окончателното унищожение на Омаядите.

Пламъците на бунта се разпространили на запад от Хорасан толкова бързо и яростно, че Маруан бил сварен фатално неподготвен. Докато пролетта на 749 г. преминавала в лято, абасидските сили постигнали пълен контрол над Иран. До началото на август били прекосили Ефрат, а на септември – вече били нахлули в Куфа. На 28 ноември, в същата джамия, в която бил убит Али, член на династията на Абасидите бил провъзгласен за халиф. Маруан нямал друг избор, освен да посрещне предизвикателството. Вместо да чака ветераните му да се съберат, той скалъпил някаква армия от частите, които му били на разположение в Харан, и я повел срещу самозванеца. На 25 януари

750 г., на брега на един приток на Тигър, наречен Големи Заб, той забелязал черните знамена на Абасидите, впуснал се в атака и връхлетял върху бунтовниците. Изходът бил катастрофален. Армията му била унищожена. Непоклатим, както винаги, дори пред лицето на такава беда, неуморният Маруан избягал от бойното поле и отчаяно се опитал да набере нови войски, но нямало откъде. Препускайки покрай Дамаск – столицата, която бил изоставил – и покрай Йерусалим – градът, който бил подигравка с рухналото величие на династията му повече от всеки друг, – той влязъл в Египет. Там, в разгара на лятото, преследвачите му най-после го притиснали. Увенчаната му с къдрици глава била изпратена на човека, изместил го от халифския престол, а езикът му бил хвърлен на някаква котка.

Роднините на Маруан също били методично изловени. Отрядите на смъртта действали с безпощадна ефикасност. Единственият представител на Омаядите, успял да се измъкне, бил един внук на скъперника Хишам, който забегнал в Испания и там се провъзгласил за амир. Иначе с династията, сложила началото на исляма, било свършено. Последните оцелели клетници, изправени пред абасидския халиф, били изклани, положени един до друг, покрити с килим и използвани като банкетна маса от почетни гости. „И онези, които присъствали на сцената – твърди се – пирували, докато от гърлата на гаснещите жертви все още се носели предсмъртни хрипове."

Зверство, подходящо за страховит епилог на една безподобна революция, изразила се в божествени откровения, в обширни правни системи, в несравнимо красиви сгради, в цели нови градове, в империи с глобални претенции, в промяна на цели мисловни модели. Убийството на Омаядите по възможно най-буквалния и кървав начин послужило за илюстрация на онова, което – в продължение на половин хилядолетие и повече – било върховна тема на епохата: издигането на един нов ред върху руините на стария.

ПОСЛЕСЛОВ

Нищо ново под слънцето?

Постиженията на Абасидите далеч не се изчерпвали с даване на вечери върху трупове. През 762 г. край бреговете на Тигър, където някога се намирала райската градина, започнал строежът на столица, замислена като отражение на рая. Накрая Багдад, Градът на мира, със сигурност щял да се окаже ако не копие на небесата, то поне място, предизвикващо възхита. Само две поколения след основаването си той вече бил най-големият, най-богатият и най-красивият град в света. Дамаск, тази изоставена арена на омаядската мощ, категорично бил засенчен. И не само той. Вселената, както дори пратениците от Константинопол били принудени да признаят, се била сдобила с изцяло нов център.

Следователно талантът на Абасидите да поставят нови начала не можел да се отрече. Фактът, че основали от нищото неповторим град като Багдад бил сравним с това, че изгорили ексхумираните трупове на омаядските халифи или че през 755 г. убили Абу Муслим, влиятелния велможа, който първоначално им бил осигурил халифата – демонстрация, че в никакъв случай нямало да се толерират съперници. Никое друго място, така бляскаво и изтънчено като новата абасидска столица, не би могло да привлича толкова силно, като просто отхвърли миналото. „Хората от всяко време и епоха придобиват нов опит и получават ново познание според повелята на звездите."[1] Така написал придворният астролог в ранните дни на багдадското великолепие. Подобно на мираж отвъд дворците и разрастващите се покрайнини на новооснованата столица, той виждал призраците на други велики градове, които някога също проблясвали сред мочурищата: Ктесифон, Селевкия и Вавилон. Поставянето на Багдад в края на тази поредица със сигурност не отнемало от величието му. Връщайки столицата на света в Ирак, Абасидите съзнателно се присъединили към традиции, които щели да окажат благотворно влияние върху репутацията им, а не обратното. Ако това напомняло как Ардашир, пристигайки в Месопотамия от Иран, бил основал столица край Тигър и същевременно бил запазил персийското си име, то проницателните наблюдатели не го пропуснали.[2] Въпреки произхода, за който претендирали Абасидите, династията, на която най-много приличали, не била тази на Пророка, а тази на Сасанидите. Все по-често сравнението между халиф и шахиншах се възприемало не като богохулство, а като изтъкване на очевидното. Докато Предводителя на правоверните седял величествено недостъпен на трона си или се олюлявал в копринените си одежди под тежестта на накитите си, или се разхождал из градините си покрай разхлаждащи фонтани и леопарди, той бил не по-малко господар на Персийската империя заради твърдението си, че е с арабски произход.

В такъв случай, когато Харун ал-Рашид – Абасидът, обезсмъртен в „Хиляда и една нощ" като еталон за халиф – препуснал на война срещу римляните, светът може би не е изглеждал много променен. През 806 г., придвижвайки се към границата, той и войските му изтрополили по почти същия път, който Кавад бил следвал около три века по-рано, когато предприел своята собствена кампания срещу *Рум*. Ако в този момент някой, по подобие на седемте спящи младежи от Ефес, се събудел след тристагодишен сън, то той би получил отчетливо усещане за дежавю. Точно както шахиншахът се бил оказал впримчен в проточилата се обсада на Амида, така сега, опитвайки се на свой ред да преначертае границата, Предводителят на правоверните останал на лагер край някаква римска крепост седмици наред. Цялата бурна радост при окончателното падане на крепостта обаче не била в състояние да промени факта, че усилието може би не си е струвало. Римляните почти не усетили загубата. Халифът определено не спечелил някакво дългосрочно предимство. Конфликтът между великите империи на Изтока и Запада – тези „две очи на света" – продължил да съществува. Сякаш не било имало никакви предишни векове.

Всъщност, разбира се, всичко се било променило, и то драматично. Ако понякога изглеждало, че историята покрай бреговете на Тигър се повтаря, тя също така буквално се и създавала. Ибн Исхак, чиято биография на Пророка щяла да бъде преработена от Ибн Хишам, бил само един от многото учени, привлечени подобно на молци от ярките светлини на новосъздадената столица на Абасидите. През следващите десетилетия багдадските улеми щели да определят бъдещото разбиране на набожните мюсюлмани за произхода на религията им. Докато Харун ал-Рашид пилеел злато и хора из пущинаците на Тавър, учените съставяли първите биографии на Пророка, достигнали до нас, първите коментари върху Корана и първите колекции хадиси. Резултатът от техните усилия щял да окаже несравнимо по-трайно влияние от завладяването на няколко погранични крепости и с течение на вековете дори щял да сложи край на претенциите на самите халифи. Съставителите на Сунна – които не се отнасяли към Абасидите много по-възторжено, отколкото към Омаядите – останали непреклонни в решимостта си да обезсилят *халифат Аллах*. Това проточило се начинание приключило с всеобщо приемане, включително от страна на халифа, на една версия за произхода на исляма, която не давала възможност на никого да управлява като Божи наместник. Стриктно контролирайки онова, което влизало в историческите книги, улемите успели да разпространят едно разбиране за смайващо богатата си и сложна цивилизация, в което всяко ценно нещо се приписвало на Пророка и единствено на него. И дума не можело да става да се признаят мимолетните роли, изиграни в изковаването на исляма от безброй други, независимо дали те били автократи като Абд ал-Малик, или учени като самите тях. Подчинението на Господ категорично било приравнено към подчинение на Сунна. До 1258 г., когато монголите изравнили Багдад със земята и наследникът на Харун ал-Рашид бил увит в килим и стъпкан до смърт от конски копита, победата на улемите отдавна била удържана. Вече векове наред халифите били имали просто декоративна роля. Смъртта на последния Абасид, управлявал Багдад, по никакъв начин не се отразила на съдбата на улемите. Точно както християнството оцеляло след рухването на римската власт, така и islamът явно можел да процъфтява и без халифат.

Следователно въобразявайки си, че живеят в Края на времето, предречен от Даниил, хората от Късната античност грешали. Нито империята на римските езичници, нито тази на християнските им наследници, нито тази на исмаилитите се оказала Четвъртият звяр. Въпреки това онези, които съзирали в сътресенията на епохата един небивал процес на трансформация, който в крайна сметка щял да доведе до създаването на земята на царство, „отлично от всички царства“, не били чак толкова далеч от истината. Цезарите, шахиншаховете и халифите може вече да ги няма, но думите на равините, преподавали в Сура, епископите, събирали се в Никея, и улемите, работили в Куфа, все още моделират света. Не би могло да има по-убедително доказателство за влиянието на революцията, извършена през Късната античност, от факта, че през XXI в. съществуват милиарди хора, които вярват в един бог и живеят според това вярване.

Явно перото наистина е по-могъщо от меча.

Хронология

Датите в курсив са или приблизителни, или традиционни.

753 г.пр.Хр.	Основаването на Рим.
586 г.пр.Хр.	Оплячкосването на Йерусалим от вавилонците.
539 г.пр.Хр.	Кир превзема Вавилон.
330 г.пр.Хр.	Александър Велики опожарява Персеполис.
29 г.пр.Хр.	Вергилий започва работа по „Енеида“.
33 г.	Разпъването на Христос.
70 г.	Оплячкосването на Йерусалим от римляните.
220 г.	Смъртта на Тертулиан.
224 г.	Ардашир основава Сасанидската империя.
226 г.	Ардашир завзема Месопотамия.
250 г.	Седемте спящи младежи от Ефес се избавят от преследване, скривайки се в една пещера.
260 г.	Поражението и пленяването на Валериан от Шапур I.
301 г.	Приемане на християнството от арменския цар Тиридат.
312 г.	Приемане на християнството от Константин.
324 г.	Основаването на Константинопол.
325 г.	Никейският събор.
326 г.	Елена открива Кръста Господен в Йерусалим.

363 г.	Смъртта на Юлиан по време на поход в Месопотамия; Рим отстъпва Нисибис на Персия.
428 г.	Несторий става епископ на Константинопол.
430 г.	Симеон Стълпник се качва на стълба си.
451 г.	Халкидонският събор.
476 г.	Свалянето на последния западен римски император от престола; Италия попада под властта на остготите.
484 г.	Ефталитите удържат победа над Пероз.
496 г.	Принудителната абдикация на Кавад.
498 г.	Връщането на Кавад на персийския престол.
502 г.	Кавад коронясва Мундир за цар на Ал-Хира.
503 г.	Кавад превзема Амида.
505 г.	Основаването на Дара.
524 г.	Мъченичеството на християните от Наджран.
525 г.	Поражението и смъртта на Юсуф от Химярит; Юстиниан се жени за Теодора.
527 г.	Юстиниан става император; Симеон Дивногорец напуска Антиохия.
528 г.	Екзекутирането на Маздак.
529 г.	Закриването на атинските философски школи; Самарянското въстание; Арета е коронясан за цар на гасанидите.
531 г.	Мястото на Кавад като шахиншах се заема от Хосроу I.
532 г.	Масови бунтове в Константинопол едва не свалят Юстиниан от престола; Юстиниан и Хосроу подписват Вечния мир.
533 г.	Правниците на Юстиниан публикуват Дигеста по римско право; Велизарий завладява Северна Африка.
535 г.	Велизарий завладява Сицилия.
536 г.	Велизарий превзема Рим.

537 г.	Посвещаването на „Св. София“.
540 г.	Хосроу оплячкосва Антиохия.
541 г.	Чумата тръгва от Египет.
554 г.	Арета побеждава Мундир в Битката при Халкида.
557 г.	Падането на империята на ефталитите.
565 г.	Смъртта на Юстиниан.
570 г.	Раждането на Мухаммад.
579 г.	Смъртта на Хосроу I.
590 г.	Превратът и узурпирането на престола от Бахрам Чубин.
591 г.	Поражението на Бахрам Чубин и възкачването на престола на Хосроу II.
602 г.	Убийството на Маврикий и узурпирането на престола от Фока.
610 г.	Ираклий сваля Фока от престола.
610 г.	Мухаммад получава първото си божествено откровение.
614 г.	Персите опожаряват Ефес и щурмуват Йерусалим.
619 г.	Персите превземат Александрия.
622 г.	Преселването – или хиджра – на Мухаммад от Мека в Медина.
626 г.	Персите и аварите обсаждат Константинопол.
627 г.	Ираклий завладява Месопотамия.
628 г.	Смъртта на Хосроу II; Ираклий и Шахрбараз подписват мирен договор.
630 г.	Ираклий връща Кръста Господен в Йерусалим.
632 г.	Смъртта на Мухаммад.
634 г.	Арабите завладяват Палестина; Битката при Газа.
636 г.	Римляните търпят поражение при Ярмук и се изтеглят от Сирия.
637 г.	Битка при Кадисия.
638 г.	Арабите превземат Йерусалим.

639 г.	Арабите завладяват Египет.
642 г.	Александрия пада под властта на арабите.
644 г.	Убийството на Омар.
650 г.	Арабите прекосяват река Окс за пръв път.
651 г.	Убийството на Яздегерд III.
656 г.	Убийството на Осман.
657 г.	Али и Муауия водят битка без решителен изход край бреговете на Ефрат.
658 г.	Али удържа победа над хариджитите.
661 г.	Убийството на Али; Муауия е провъзгласен за Предводител на правоверните в Йерусалим.
674 г..	Първата арабска обсада на Константинопол
680 г.	Язид заема мястото на Муауия на престола; Битката при Кербала; бунтът на Ибн аз-Зубайр.
683 г.	Оплячкосването на Медина от Омаядите; опожаряването на Кааба; смъртта на Язид.
684 г.	Маруан е провъзгласен за „Предводител на правоверните“ в Сирия.
685 г.	Мястото на Маруан на престола се заема от Абд ал-Малик; Мухтар се вдига на бунт срещу Ибн аз-Зубайр.
686 г.	Първото споменаване на Мухаммад върху арабска монета.
689 г.	Започва строежът на Купола на скалата.
692 г.	Поражението и смъртта на Ибн аз-Зубайр.
694 г.	Ал-Хаджадж е назначен за управител на Ирак.
702 г.	Ал-Хаджадж основава Уасит.
705 г.	Мястото на Абд ал-Малик на престола се заема от Уалид; последното арабско завоевание на Хорасан.
711 г.	Арабите завладяват Испания.
715 г.	Уалид освещава Голямата джамия в Дамаск.
716–717 г.	Втората арабска обсада на Константинопол.
732 г.	Франките удържат победа над арабите край Тур.

740 г.	Римляните удържат победа над арабите при Акроинон; Ирак се разтърсва от антиомаядски бунтове.
747 г.	Маруан II излиза от гражданската война като новия омаядски халиф; Абу Муслим открито обявява бунт срещу Маруан в Хорасан.
750 г.	Абасидите удържат победа над Маруан и го свалят от престола.
755 г.	Убийството на Абу Муслим.
762 г.	Основаването на Багдад.

Действащи лица

Ираншахр

Ардашир I (управлявал в периода 224–241 г.) Основател на Сасанидската империя.

Аспебед Партски пълководец и шурей на Кавад.

Бахрам Чубин (590–591) Пълководец от династията Михраниди и първият партски узурпатор на сасанидския престол.

Замасп (496–498) Брат на Кавад, който за кратко бива поставен на трона като негов заместник.

Кавад (488–496/498–531) Син на Пероз и дворцов поддръжник на равното разпределение на благата.

Кавус Най-големият син на Кавад, убеден маздакит.

Маздак Тайнствен персийски пророк, който, изглежда, покровителстван от Кавад.

Ормузд IV (579–590) Син на Хосроу I.

Пероз (459–484) Покорител на ефталити, гонител на юдеи, клетвонарушител.

Рахам Глава на партската аристократична династия Михраниди и първоначалната сила зад трона на Пероз.

Хосроу I (531–579) Син на Кавад и сестрата на Аспебед, известен на следващите поколения като *Ануширван* – Безсмъртната душа.

Хосроу II (590–628) Син на Ормузд IV. Върнал си трона с помощта на римляните; по време на неговото управление Римската империя едва не е унищожена.

Шапур I (241–270) Великият войнстващ шахиншах, който пленил римския император Валериан.

Шахрбараз (630) Пълководец от династията Михраниди, завоювал Сирия и Палестина за Хосроу II.

Шукра Глава на династията Карениди, партска аристократична фамилия, и класически пример за извънредно могъщ поданик.

Яздегерд III (633–651) Последният сасанидски шахиншах.

Рим

Валериан (253–260) Пленен от Шапур I.

Вергилий Автор на „Енеида" – великия епос на римляните.

Деций (249–251) Убиец на Филип, сам убит от готите. Гонител на християни.

Нерон (54–68) Психично болен римски император, за когото равините твърдели, че е приел юдаизма.

Октавиан Август (27 г.пр.Хр. – 14 г.) Първият римски император.

Посидоний Гръцки философ и космополит.

Филип (244–249) С прозвище Арабина. Управлявал по време на празненствата по случай хилядагодишнината на Рим.

Новият Рим

Анастасий (491–518) Чиновник, станал педантичен император.

Велизарий Най-добрият пълководец на Юстиниан.

Елена Майка на Константин, открила Кръста Господен.

Ираклий (610–641) Протокръстоносец, чието управление било белязано от невероятни подеми и падения.

Константин (306–337) Основател на Константинопол и първият християнски римски император.

Маврикий (582–602) Поддръжник на Хосроу II. Свален от престола от Фока.

Сергий Победен и убит от арабите край Газа.

Теодора Бивша актриса, блудница и комедиантка, която станала съпруга на Юстиниан.

Теодосий I (379–392) Последният римски император, управлявал двете половини на Римската империя.

Теодосий II (408–450) Внук на Теодосий I. Известен с добродетелността си и със стените, които били издигнати около Константинопол по време на неговото управление.

Фока (602–610) Свален от престола и убит от Ираклий.

Юлиан (361–363) Последният езически римски император.

Юстин (518–527) Балкански селянин, издигнал се до императорския трон.

Юстиниан (527–565) Племенник на Юстин. Достоен съперник на Хосроу I.

ХРИСТИЯНСКАТА ЦЪРКВА

Арий Свещеник в Александрия, според когото Бог Отец е съществувал преди Бог Син. Учението му било осъдено като ерес на Никейския събор през 325 г.

Атанасий Епископ на Александрия, един от основните опоненти на Арий на Никейския събор и първият, определил съдържанието на онова, което все още е християнският Нов завет.

Василид Живял през II в. автор на еретично евангелие, в което се казвало, че Христос не е умрял на кръста.

Диоскор Епископ на Александрия, допринесъл с агресивното си поведение за свикването на Халкидонския събор.

Епифаний Епископ от Кипър, съставил през IV в. подробна енциклопедия на ересите.

Зоил Сириец, изпратен от Юстиниан да замени Павел като епископ на Александрия.

Игнатий Предполагаемо назначен за епископ на Антиохийската църква от самия Петър, той бил първият християнин, който започнал да употребява думата *Кристианизмос* – „християнство“.

Йероним Преводач на Библията на латински, установил се във Витлеем за постоянно през 388 г.

Кирил Епископ на Йерусалим през IV в.

Маркион Друг еретик от II в. Той смятал божеството от Стария завет за по-нисше от Истинския Бог, Христовия Отец, и отхвърлял целия Стар завет като безполезен.

Несторий Епископ на Константинопол, осъден като еретик през 431 г. заради твърдението, че човешкото и божественото у Христос съществували съвместно, а не били едно цяло.

Павел Египетски монах, назначен от Юстиниан за епископ на Александрия.

Павел Ранен християнски апостол, според когото неюдеите, приели християнството, не били длъжни да спазват юдейския закон.

Петър Предводителят на Христовите апостоли.

Теодорит Сирийски епископ от първата половина на V в., проявявал силен интерес към арабите.

Тертулиан Роден в Картаген в средата на II в., той бил първият християнин, формулирал концепцията за Светата Троица. Умира около 220 г.

Симеон Дивногорец Най-прочутият стълпник от VI в.

Симеон Стълпник Първият и най-известният от живелите върху стълбове светци, известни като стълпници.

Созомен Историк от Газа, който около 440 г. публикувал история на Църквата, в която многократно се споменавали арабите.

ВАРВАРИ, НАЕМНИЦИ И БУНТОВНИЦИ

Арета Римски копой и цар на гасанидите.

Аркулф Франкски поклонник, посетил Йерусалим по времето на Муауия.

Зенобия Царица на Палмира и – за кратко след пленяването на Валериан от Шапур I – на голяма част от Източната римска империя.

Мавия Арабска царица от IV в., която за кратко подражавала на завоеванията на Зенобия.

Мундир Персийски копой и цар на лахмидите.

Неемия Юдейски водач, който след превземането на Йерусалим от персите се опитал да възстанови Храма.

Теодорих Мустакат остготски крал на Италия.

Юлиан Водач на Самарянското въстание срещу Юстиниан.

Юсуф Асар Ясар Цар на Химярит, приел юдаизма.

АРАБСКАТА ИМПЕРИЯ

Абд ал-Малик (685–705) Син на Маруан; арабският еквивалент на Константин.

Абдуллах ибн аз-Зубайр Сподвижник на Мухаммад и основен съперник на Абд ал-Малик във втората гражданска война за контрол над Арабската империя.

Абдуллах ибн ал-Мубарак Войнстващ учен.

Абу Бакр (632–634) Според мюсюлманската традиция – първият от т.нар. *рашидун*, или праведни халифи.

Абу Исхак Войнстващ учен.

Абу Муслим Загадъчен бунтовник, покровителстван от Абасидите, който вдигнал въстание в далечния Изток на халифата, кулминирало в свалянето на Омаядите от власт.

Али (656–661) Братовчед и зет на Мухаммад.

Али ибн Баккар Войнстващ учен.

Маруан I (684–685) Полубрат на Осман; ловък тактик.

Маруан II (744–750) Последният халиф от династията на Омаядите.

Маслама Син на Абд ал-Малик и командир на похода срещу Константинопол.

Муауия (661–680) Брат на Язид, управител на Сирия и съперник на Али за контрола над Арабската империя.

Мусаб Брат на Ибн аз-Зубайр, който му поверил умиротворяването на Ирак.

Мухаммад Пророк на исляма.

Мухтар Наречен от враговете си Измамника, той оглавил бунтовническо движение в Ирак срещу режима на Ибн аз-Зубайр. Притежавал свещен стол.

Омар I (634–644) Войнстващ владетел и много набожен човек.

Омар II (717–720) Племенник на Абд ал-Малик, който бил толкова набожен, че по-късно ислямската традиция го признала за автентичен халиф – единственият член на династията на Омаядите, на когото била оказана тази чест.

Осман (644–656) Наследник на Омар начело на Арабската империя и – според ислямската традиция – човекът, благодарение на когото откровенията на Мухаммад били събрани в една книга. Член на династията на Омаядите.

Сюлейман (715–717) Син на Абд ал-Малик и наследник на Уалид, финансирал Втората обсада на Константинопол.

Уалид I (705–715) Син и наследник на Абд ал-Малик, построил Голямата джамия в Дамаск.

Уалид II (743–744) Праплеменник на Абд ал-Малик и прочут развейпрах, чието убийство предизвикало трета гражданска война.

Хаджадж Наречен с прозвището Малкото куче. Главният и найблестящ пълководец на Абд ал-Малик.

Хишам (724–743) Последният от синовете на Абд ал-Малик, станал халиф.

Хусайн Най-малкият и любим внук на Мухаммад.

Язид Пълководец от династията на Омаядите, изиграл водеща роля в завладяването на Сирия.

Язид I (680–683) Син и наследник на Муауия.

Речник

Абасиди Втората династия, управлявала халифата след падането на Омаядите през 750 г.

Ал-Узза Арабска богиня, покровителка на лахмидите, спомената снизходително в Корана.

Амир Арабската дума за „предводител“.

Анахита Иранска богиня на водите и плодородието с голямо светилище в Истахр, Персия. Зороастрийците я смятали за подчинена на Ормузд – върховното добронамерено божество в зороастризма.

Арамейски Преди да бъде заменен от арабския, това бил най-широко разпространеният език в Близкия изток.

Арианин Последовател на християнския свещеник Арий, който в началото на IV в. заявил, че Бог Отец е съществувал преди Бог Син. Учението му било осъдено като ерес на Никейския събор през 325 г.

Аскет Названието идва от гръцката дума за „обучение“ и първоначално се е отнасяло до християнските отшелници, които извършвали впечатляващи подвизи на умъртвяване на плътта.

Асхаби Приближените последователи на Мухаммад, буквално неговите „сподвижници“.

Ахриман Злият дух в зороастризма, противник на Ормузд.

Аша Зороастрийско божество на истината и реда.

Византиец Дума, използвана след основаването на Константинопол за означаване на жител на града. Много съвременни историци – но не и аз – наричат късната Римска империя „Византийска“.

Гасаниди Арабска войнстваща династия, използвана от римляните срещу шахиншаха.

Гностици Интелектуални мистици, които вярвали, че *гносис* – гръцката дума за „познание“ – ще им осигури спасение от материалния свят.

Гог и Магог Затворени от Александър Велики зад железни порти и предопределени да бъдат пуснати на свобода в края на времето.

Дар ал-ислам Буквално „Дом на исляма“. Област, управлявана от мюсюлмански владетели.

Джахилия Название, което идва от арабската дума за „невежество“ – *джахл* – и в мюсюлманската традиция се отнася до „времето на невежество“ преди исляма.

Джизя Поголовен данък, налаган на юдеите и християните според предписанията на Корана.

Джин Свръхестествени същества, родени от огън, които населяват митологията както на предислямска, така и на ислямска Арабия.

Друдж Лъжата в зороастризма, противоположният на *аша* принцип.

Душара Бог, широко почитан от езическите арабски племена като върховно божество.

Евионити Християнска секта, претендираща, че произхожда от изконната Юдейска църква.

Еклесия Гръцката дума за „църква“. Първоначално е означавала „народно събрание“.

Зухад Мюсюлмански отшелник.

Йешива Талмудическа школа. Най-известните йешиви били в Сура и в Пумпедита, Месопотамия, и в Тиберия, Галилея.

Имам В предислямска Арабия – „родоначалник“ на племе или народ, но при исляма думата във все по-голяма степен започнала да значи „религиозен водач“.

Ираншахр „Страната на арийците“ – името, което сасанидските царе дали на империята си.

Иснад Верига от информатори, простираща се чак до времето на Мухаммад, която служи за установяване на достоверността на думите му.

Кааба Арабската дума за „куб“ – форма, която предислямските араби, изглежда, силно асоциирали със светостта. Да не се бърка с *ка‘иба* със значение „девица“ и още по-малко с *ку’ба*, което ще рече „гърди“. Най-прочутата кааба и до ден днешен стои в центъра на светилището в Мека.

Кей Царят на древните персийци.

Карениди Партска аристократична династия.

Католически От гръцката дума за „универсален“. Подобно на „православен“ думата била използвана като самоописание от поддръжниците на Халкидонския събор, което на свой ред послужило за определяне на противниците му като разколници.

Кейаниди Легендарна династия от персийската митология, славеща се с невероятните си подвизи и героична репутация на покорители на варвари.

Кибла Посоката, в която мюсюлманите насочват молитвите си. В джамиите тя е указана с ниша в стената, наречена „михраб“.

Курайш Племето, в което според мюсюлманската традиция е роден Мухаммад.

Лахмиди Арабска войнстваща династия, използвана от шахиншаха срещу римляните.

Магаритаи Гръцкият вариант на арабската дума *мухаджири*.

Маздакит Последовател на Маздак – персийски пророк, който проповядвал радикалното религиозно послание на равенството в началото на VI в.

Маком Дума на иврит за „място“. Арабският еквивалент е *макам*.

Манихейство Религия, обединяваща юдейски, християнски, зороастрийски и будистки елементи, за пръв път проповядвана през III в. от пророк от близкия Ктесифон на име Мани и жестоко преследвана почти навсякъде.

Матран Древна персийска дума, означаваща „пророк“.

Миним Дума на иврит, с която равините наричали еретиците; понякога се използва като нарицателно за „християни“.

Митра Древен ирански бог, натоварен със специалната задача да наказва нарушителите на клетви. Живеел в планината Елбурс в Северен Иран и свещеният му цвят бил зеленият. Зороастрийците го смятали за божество, подчинено на Ормузд, подобно на Анахита, но мнозина в по-отдалечените краища на Ираншахр го почитали като самостоятелен върховен бог.

Михраниди Партска аристократична династия.

Мобед Зороастрийски жрец.

Монофизит Обидно название, използвано от халкидонците за противниците им в Християнската църква, които твърдели, че божественото и човешкото начало у Христос са така преплетени, че образуват *моне физис* – гръцки термин за „една същност“.

Мухаджири Арабска дума, която означава „предприемащи хиджра“, т.е. „преселници“. В ранните години на арабската империя религиозно мотивираните завоеватели изглежда са предпочитали да го използват като самоназвание вместо „мюсюлмани“.

Мушрикун „Извършващи ширк“: противниците на Пророка в Корана.

Назореи Християнска секта, подобна на евионитите, претендираща, че произхожда от изконната Юдейска църква.

Несторианци Дума, използвана от опонентите им за онези християни, които вярвали, че двете същности на Христос, божествената и човешката, са съществували поотделно в земното му тяло. Несторий, епископ на Константинопол, бил осъден за ерес през първата половина на V в.

Омаяди Първата династия, управлявала халифата.

Ормузд Върховният бог на истината и светлината в зороастризма.

Ортодоксален От гръцкото „права вяра“.

Паладиум Изображение на богинята Атина Палада, предполагаемо пренесено от Троя в Рим и от Рим – в Константинопол.

Парти Ирански народ, населявал главно Северен Иран. Династията, свалена от Сасанидите, била партска, но такива били и други аристократични династии, които процъфтявали през ислямския период.

Рашидун „Праведни“. Прилагателно, използвано от III в. от мюсюлманското летоброене (IX в. от християнското) за описание на първите четирима халифи: Абу Бакр, Омар, Осман и Али.

Сабеи Представители на тайнствен народ, споменати в Корана заедно с юдеите и християните като едни от „хората на Писанието“. Най-широко поддържаната теория е, че са били манихейци.

Сира Арабска дума – буквално „образцово поведение“, – използвана за жизнеописанията на Мухаммад.

Стълпници Християнски отшелници, които прекарвали дълги периоди от време – често години – на върха на стълбове.

Сунна Арабска дума, означаваща „обичай“ или „постижение“. В исляма тя се отнася до сбора от хадиси, които съставляват свещения закон.

Талмуд Запис на равинското учение, направен в Палестина и Месопотамия по време на Късната античност.

Танах Дума на иврит за сбора от свещени книги, познати на християните като „Стар завет“.

Тафсир Коментар върху Корана.

Теотокос „Богородица“ на гръцки; използвано от много – макар и не от всички – източни християни за Дева Мария.

Тора От „предписание“ на иврит – съкратено название за свещения юдейски закон.

Улеми Мюсюлмански учени и правници.

Умма Дума, използвана в Корана със значение „общност“ или „народ“.

Фарр Свръхестествен ореол за величие при персийските царе.

Федерати Латинска дума, използвана за обозначаване на варварските войски, използвани от римляните като наемници, обикновено отвъд границите на империята.

Фитна Арабска дума, означаваща „време на изпитание“. Нарицателно за „гражданска война“.

Хадис Предание за думи или дела на Мухаммад или – в ранните години на исляма – на някой от сподвижниците му. В исляма хадисите са втори по тежест единствено след Корана.

Халиф Названието идва от арабската дума *халифа*, която се среща два пъти в Корана, където, изглежда, е значела „човек“. Впоследствие започнала да значи „наместник“. Когато Абд ал-Малик се провъзгласил за *халифат Аллах*, той се описвал като „Божи наместник“. Объркващо, думата може да значи и „приемник“: титлата *халифат расул Аллах* – „приемник на Божия пророк“ – била приложена със задна дата към всички ранни лидери на арабската империя.

Халифат Аллах Вж. „Халиф“.

Халифат Арабската – по-късно мюсюлманска – империя.

Халкидонец Човек, който подкрепя догматичните формулировки на Халкидонския събор, проведен през 451 г. Мерило за триумфа на халкидонците над различните им противници в Християнската църква е фактът, че са успели да си присвоят прилагателните „католически“ и „православен“. Днешните Римокатолическа църква, Гръцка православна църква и Протестантска църква са все Халкидонски църкви.

Харам Арабската дума за „свещено място“.

Хариджити Ранна християнска секта, известна едновременно с добродетелността и с жестокостта си.

Хиджра Арабският еквивалент на „изход“ – преселване. В мюсюлманската традиция хиджра на Мухаммад от Мека в Медина през 622 г. е събитието, което слага начало на ислямското летоброене.

Шахиншах Титла на сасанидските царе – „цар на царете“.

Шехина Дума на иврит, отнасяща се до мястото на пребиваване на Бог на земята.

Шиа Арабска дума – буквално „партия“ – използвана за описание на последователите на Али и потомците му.

Ширк Свързване на богове и други свръхестествени същности с Единствения Истински Бог – най-тежкото престъпление в исляма.

Ширкат Арабската дума за „съдружие“.

Юс Латинската дума за „закон“.

БЕЛЕЖКИ

1. ИЗВЕСТНИТЕ НЕИЗВЕСТНИ

[1] От писмо на Симеон от Бет Аршам, открито и цитирано от Шахид (1971), с. 47.

[2] Пак там, с. 57.

[3] Chronicon at Annum Christi, 1.237, Pertinens.

[4] От стихотворение, писано в Хиджаз – региона в Арабия, където е разположена Мека, – цитирано от Хойланд (2001), с. 69.

[5] Теофилакт Симоката, 4.2.2.

[6] Евсевий, „Църковна история", 1.4.10.

[7] Евсевий, „Животът на Константин", 1.6.

[8] Ибн Хишам, с. 629.

[9] Пак там, с. 105.

[10] Коран 96:1–5.

[11] Ибн Хишам, с. 106.

[12] Коран 6:102.

[13] Пак там, 15:94. Или може би: „*Направи* онова, което ти бе повелено."

[14] Коран 1:2.

[15] Пак там, 33:40.

[16] Ибн Хишам, с. 155.

[17] На английски курайшите често се наричат само „курайш" – нечленувано – по подобие на формата на арабски, където никога не се споменават като „ал-курайш".

[18] Коран 89:20.

[19] Пак там, 42:42.

[20] Ибн Хишам, с. 303.

[21] Уакиди, „Китаб ал-Магази", цитиран от Хотинг (1999), с. 69.

[22] Ибн Хишам, с. 555.

[23] От един западносирийски християнски текст, отразяващ спор между монах и „някакъв арабин". Въпреки че монахът – съвсем очаквано, предвид авторството – удържа решителна победа в словесния двубой, за християните било трудно да опровергаят идеята, че положителното отношение на Господ към исляма се е проявило в самия мащаб на Арабските завоевания. Текстът не е датиран, но Хойланд, който го цитира (1997, с. 467), предполага, че е малко вероятно да е отпреди средата на VIII в.

[24] Ал-Джахиз, цитиран от Робинсън, с. 88.

[25] Коран 33:21.

[26] Ибн Кутайба, с. 217.

[27] Ал-Бухари. „Ал-Адаб ал-Муфрад", 6.112.

[28] Коран 16:89.

[29] Пак там, 29:51.

[30] Пак там, 16:88.

[31] Или пет, ако се брои стихът, в който се споменава пратеник на име Ахмад (61:6).

[32] Коран 3:164.

[33] Ат-Тахави, цитиран от Уот (1994), с. 48.

[34] Гибън, гл. XXXVII, бел. 17. Светецът, чиито биографии на други светци се отхвърлят, е Йероним.

[35] Цитирано от Уилсън, с. 174.

[36] Великият немски теолог от първата половина на XIX в. Вилхелм М. Л. де Вете, цитиран от Фрийдман, с. 25.

[37] Или както по-често я наричат специалистите по мюсюлманско право, „вратата за *иджтихад*", където *иджтихад*, според дефиницията на Халак, ще рече: „упражняването на умствена енергия в търсенето на правно становище до степента, в която способностите на правника станат недостатъчни за по-нататъшно усилие" (с. 3). Както Халак убедително демонстрира, обичайното отнасяне на израза към X в. е погрешно.

[38] Гибън, гл. L.

[39] Цитиран от Гилио, с. 4.

[40] Гибън, гл. L, бел. 111.

[41] Шахт (1977), с. 142.

[42] Пак там (1950), с 149.

[43] Пак там (1949), с 147.

[44] Рахман (1965), с. 70.

[45] Коран 8:9.

[46] Ибн Хишам, с. 303.

[47] Рахман (1965), с. 70–71.

[48] Вж. например Гейбриъл, с. 94.

[49] Уонсбро (1978), с. 25.

[50] Вж. Кроун (1987а), с. 226–230 – типично превъзходна детективска работа. Папирусният фрагмент е Текст 71 при Громан (1963).

[51] Коран 8:41. В стиха става дума за безименната битка, която се била провела „в Деня на разграничението", за който от 2:185 знаем, че е бил през Рамадан.

[52] Единственото споменаване на името е в Коран 3:123.

[53] Ибн Исхак е само един от многото писатели, които познаваме единствено от преработките на техни текстове от по-късни автори. Друг такъв писател е Малик ибн Анас – правник, познат под някак оптимистичното прозвище „Образец за общността".

[54] Робинсън (2003), с. 51.

[55] Въпреки това вж. Нево и Корен.

[56] „Учение на Яков", 5.16.

[57] От над четиристотинте неофициални надписа в пустинята Негев, Южна Палестина, издълбани през VIII в., едва единайсет споменават Мухаммад по име. Вж. Донър (1998), с. 88.

[58] Ибн Хишам, с. 691.

[59] Питърс (1991), с. 292.

[60] За тези теории вж. респективно Уонсбро, Люксенберг и Олих.

[61] Типичен пример за проблемите, с които биха могли да се сблъскат мюсюлманските ревизионисти, е поредицата от нещастия, които изстрадал един египетски учен, Насър Абу Зайд, след като публикувал своя прочит на Корана като литературна творба, развила се с течение на времето. Книгата му провокирала яростен отклик в обществото и се стигнало дотам, че го обвинили във вероотстъп-

ничество, разтрогнали брака му по негова вина и в крайна сметка го принудили да избяга в изгнание. За сбита, но съдържателна представа за начина, по който самият Абу Зайд гледа на интелектуалното си наследство, вж. книгата му „Реформация на ислямската мисъл“ (*Reformation of Islamic Thought*), с. 53–59. Той поне не е бил подложен на дефенестрация – съдбата, застигнала клетия палестински историк Сюлейман Башар.

[62] Мухаммад Свен Калиш. Вж. http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-478/_nr-812/i.html

[63] Манзур, с. 34.

[64] Ал-Азами (2003), с. 341. Любопитно, когато в полезрението на ревизионистично настроени учени се озове Библията, добрият професор изведнъж се превръща в невероятен радетел за скептично проучване. Съмненията му никога не засягат правото на мюсюлманите да анализират юдейски и християнски текстове.

[65] Най-четената биография от немюсюлмани вероятно е тази на Карън Армстронг, която на свой ред е редакция на по-ранни биографии от Родинсон и Уот. Забележително: за книга, написана от човек с голям опит в обширната традиция на изучаване на Библията, в нея дори не се споменава за проблематичната същност на източниците за живота на Мухаммад. Сред видните учени, които все още твърдят, че мюсюлманската традиция е приемлив исторически извор, най-четивен определено е Хю Кенеди.

[66] Донър (1998), с. 2.

[67] Нойвирт, с. 1. Вж. и искреното признание на Донър, че „онези от нас, които изучават произхода на исляма, вкупом трябва да признаят, че не знаят някои много основни неща за Корана – толкова основни, че познаването им обикновено се смята за даденост от учените, които работят с други текстове“ (при Ренълдс, с. 29).

[68] За да получи представа за обема на наличните мнения, заинтересованият читател може да се запознае с умопомрачителните теории, касаещи автентичността на иснадите, у ал-Азами (1985), Моцки (2002) и Кук (1981). За анализ и на трите изследвания, както и на много други, вж. Бърг (2000), чийто разбор на целия „дебат за иснадите“ беше особено полезен при написването на тази глава. Макар Бърг да не употребява директно думата „разкол“, той смята, че академичните мнения за ранния ислям се разделят на две. „Независимо дали сме мотивирани от нуждата за положителни резултати, или от желанието за методологично и теоретично съвършенство, разполагаме с два много различни, взаимно изключващи се и – за неспе-

циалиста – почти еднакво правдоподобни модела на възникването на исляма – пише той. – Следователно всеки извод ще е продукт на тези две базисни допускания."

[69] Бърг (2000), с. 219.

[70] Кроун (1980), с. 7.

[71] Джибрил се среща в Корана три пъти, в два от които в Коран 2:97–98. Предупреждението към двете клюкарстващи съпруги, че Джибрил е готов да се намеси на страната на Пророка, се появява в Коран 66:4.

[72] Иоан. 1:1.

[73] „Достоверният сборник (*Сахих*) на ал-Бухари", 1.1.2. *Хадисът* се приписва на Айша, любимата съпруга на Мухаммад. В него е описано как Пророкът казва, че откровението е „като биенето на камбана. Най-мъчният вид вдъхновение от всички".

[74] Вж. например „Евангелие на Псевдо-Матей", гл. 20. Съществуват сериозни сходства между кораничния разказ за живота на Мария и различни християнски апокрифни съчинения. За повече подробности вж. Хорн. В едно свое любопитно есе Сюлейман Мурад убедително демонстрира, че християнската легенда за палмовото дърво, което било нахранило бременната Мария с плодовете си, води началото си от старогръцкия мит за Аполон и Артемида, чиято майка Латона също била нахранена от палмово дърво.

[75] Самата дума идва от Корана, но вероятно не и значението, което ѝ придали мюсюлманските учени.

[76] PERF 558, където „PERF" е стандартната абревиатура на Сбирката на ерцхерцог Райнер. Вж. Громан и Джоунс (1998) Пълно копие на PERF 558 може да бъде намерено на: http://www.islamic-awareness.org/History/Islam/Papyri/PERF558.html. Втори документ, P Berol 15002, също ни дава година „двайсет и втора", но е непълен.

[77] Едно частично изключение е описанието от мюсюлмански историци на Персия, в което изглежда са упоменати автентични местни традиции. Вж. Нот (1994), с. 39.

[78] Ейврил Камерън при Бауърсок, Браун и Грабар, с. 16.

2. ИРАНШАХР

[1] „Писмо на Тансар", с. 64.

[2] Пак там.

[3] Пак там, с. 27.

[4] Прокопий, „История на войните", 1.3.

[5] В „История на войните", 1.3, Прокопий отбелязва, че ефталитската столица се е наричала Горго и се е намирала недалеч от персийската граница. Най-вероятното разположение на града и следователно на персийското нашествие е в региона на Гомбад е Кавус, където се намира великолепната кула от XI в., предизвикала такова възхищение у Робърт Байрон. Вярно, че според по-късни източници Пероз пресича Окс – река, разположена много по на север, но учените общо взето са на мнение, че описанието на Прокопий е взето от съвременен персийски източник и следователно е за предпочитане.

[6] Амиан Марцелин, 19.1.2.

[7] Теофилакт Симоката, 4.4.8.

[8] Прокопий, „История на войните", 1.4. Според изображението върху монетите му Пероз имал и обици, направени от три перли.

[9] Амиан Марцелин, 23.6.79.

[10] Амиан Марцелин, 23.6.84.

[11] Табари, т. 5, с. 112. Учените отдавна са приели, че персийските историци и поети са успели да съхранят някои автентични сасанидски текстове след завоюването на страната им от арабите, но колко точно е въпрос, който предизвиква все по-сериозна полемика. Както при мюсюлманските извори за арабската история, така и при тези от сасанидския период не съществува методология за различаване на автентичните текстове от изопачените или от напълно измислените. В тази връзка си струва да се помни следното строго предупреждение на един водещ изследовател на периода: „никаква част от информацията, която [Табари] предоставя, не бива да се приема освен ако не бъде потвърдена от независими източници с доказуема значимост" (Хауард-Джонстън (2006), с. 172)

[12] Процесът започнал по времето на бащата на Пероз, Яздегерд II.

[13] Става дума за т.нар. „Стена на Александър". Всъщност, както показаха скорошни археологически изследвания, тя няма нищо общо с Александър. Датираща от V или началото на VI в., връзката ѝ с Пероз изглежда ако не сигурна, то поне силно вероятна. Вж. Рекаванди и др.

[14] Агатий, 4.27.3.

[15] „Писмо на Тансар", с. 64.

[16] Всъщност само за три от седемте династии – включително за Каренидите – има свидетелства в предсасанидски извори, но други се споменават в надписи, датиращи от началото на сасанидската епоха,

което предполага, че са имали високо положение при предишното управление. Разбира се, винаги е възможно някои от династиите да са изфабрикували древните си корени. Вж. Кристенсен (1944), с. 98–103.

[17] Теофилакт Симоката, 3.18.7.

[18] Елише, с. 167.

[19] За подробно обяснение на отношенията между персийската монархия и партските династи вж. новаторския труд на Парване Пуршариати. Докато преди сасанидската държава е била разглеждана като образец на централизирана автокрация, днешните учени все повече наблягат на характера ѝ на конфедерация – поредната промяна в мисловния модел наред с всички останали, които в момента революционизират изучаването на Късната античност.

[20] Елише, с. 242.

[21] Според Прокопий това бил „Горго", „намиращ се точно отвъд персийската граница и в резултат – чест повод за раздори" („История на войните", 1.3.2). Не са намерени археологически следи от такъв град обаче и освен това изглежда неправдоподобно регионът да е бил в състояние да издържа каквото и да било голямо селище. В такъв случай Горго вероятно е бил град от шатри от типа, обичаен за степите. Благодарен съм на Еберхард Зауер, откривателя на Горганската стена, за разговора ни по темата.

[22] Хелиодор, 9.15.

[23] Пак там.

[24] Пак там.

[25] Прокопий, „История на войните", 1.4.

[26] Йешу Стилит, с. 11.

[27] В „Кеймбриджска история на Иран" (с. 403) е изказано предположението, че подробностите, отразени от по-късни ирански историци, за набези срещу митичното кейанидско царство, се основават на действителни събития, случили се след разгромяването на Пероз – още един пример за това как Късната античност понякога може да наподобява огледален коридор.

[28] Страбон, 15.3.15. Описанието датира от I в.пр.Хр., но съответства на физическите останки от храмове на огъня от сасанидския период – отражение на древните корени на зороастрийските практики.

[29] Лазар Парпеци, с. 213.

[30] Алтернативна теория позиционира този храм на огъня дори по на север. Вж. Бойс, „Адур Бурзен-Михр".

[31] „Голям Бундахишн“, 18.8.

[32] „Ясна“, 30.3.

[33] Пак там, 29.8.

[34] Агатий, 2.26.3.

[35] Ибн Мискавайх, с. 102. Фразата се приписва на предполагаемото завещание на Ардашир – документ, фалшифициран през V или VI в. и след това запазен на арабски.

[36] „Писмо на Тансар“, с. 33–34. Осъзнаването, че подобно твърдение е пожелателно, а не реален факт, било един от големите пробиви в съвременните сасанидски изследвания. Както Пуршариати (2008, с. 326) уместно предупреждава: „Когато оценяваме отношенията между Църква и държава е добре да помним, че историята на Зороастрийската църква като независима от монархията и йерархично организирана институция датира едва от V в.“

[37] От „Денкард“ – зороастрийски текст, създаден няколко десетилетия след царуването на Пероз. Цитиран в „Кеймбриджка история на Иран“, с. 894.

[38] Точното време не е сигурно, но е някъде между края на V и началото на VI в. – точно периодът, когато се зараждала Зороастрийската църква. Вж. Келен, с. 1.

[39] „Ящи“, 13.99.

[40] Лазар Парпеци, с. 213.

[41] „Митра Ящ“, 102–103.

[42] Пак там, 7.

[43] Пак там, 23.

[44] Пак там, 2.

[45] Йешу Стилит, с. 11.

[46] Кристенсен (1925), с. 93, твърди, че Кавад е бил трийсетгодишен, когато се е възкачил на престола, но повечето източници го опровергават. Най-вероятно е да е бил петнайсет- или дванайсетгодишен, когато е станал цар. Вж. Кроун (1991), с. 41.

[47] Табари, т. 5, с. 117. Разказите за героизма на Шукра, съхранени в арабските истории, трябва да идват от традиции, разпространени от династията Карениди.

[48] Вж. Пуршариати, с. 380.

[49] Това означава ли, че партските традиции на почит към Митра са били толкова неприемливи за зороастрийската ортодоксалност, че

да конституират конкурентна религиозна школа? Въпросът провокира сериозни полемики сред иранистите. Покойната Мери Бойс, доайен в зороастрийските изследвания, твърди, че Митра винаги е бил подчинен на Ормузд дори в Партия, но по-скорошни заключения поставят това становище под въпрос. Вж. Пуршариати, с. 350–368.

[50] За историята и пренаписването на историята на трите свещени огъня вж. съответните есета на Бойс. Вероятността мидийският храм „Огънят на жребеца“ да е бил построен чак през V в. е особено поразителна. Както изтъква Бойс, „сред руините не са намерени категорично датируеми обекти отпреди царуването на Пероз“.

[51] Табари, т. 5, с. 132.

[52] „Писмо на Тансар“, с. 40.

[53] Цитирано от множество източници при Кроун (1991), с. 23.

[54] Пак там.

[55] За апокалиптичните настроения в Иран през V в. вж. Яршатер, с. 996.

[56] Табари, т. 5, с. 132.

[57] Най-доброто въведение към маздакизма е есето на Яршатер в „Кеймбриджска история на Иран“. Авторът проследява произхода на движението чак до III в. В една типично освежаваща статия Кроун (1999) твърди, че дейността на Маздак не бива да се отнася към времето на Кавад – нещо, за което всички източници са единодушни – и че трябва да се премести с няколко десетилетия по-късно. За критика на тази теория вж. Зеев Рубин (1995), с. 230, бел. 11. За Твърдението, че Маздак дори не е съществувал, вж. Гаубе.

[58] Прокопий, „История на войните“, 1.6.

[59] Пак там, 1.5.

[60] Прокопий, „За строежите“, 1.1.12.

[61] От „Книга за делата на Ардашир“, цитирана от Стоунман, с. 41.

[62] Пак там, с. 42.

[63] Херодиан, 6.2.2.

[64] Амиан Марцелин, 22.12.2.

[65] Вж. Робърт Адамс, с. 179–183, според чиито изчисления населението на Месопотамия е нараснало с 37 процента по времето на Сасанидите.

[66] Амиан Марцелин, 24.8.3.

[67] Прокопий, „За строежите", 3.3.10.

[68] Йешу Стилит, с. 1.

[69] Почти сигурно е, че „Аспебед" не е било името му, а транслитерация на официалната му титла на гръцки – спахбед, или „най-висш военачалник", на Запада. Ако това е същият спахбед, който е взел участие в нападението на Кавад над Амида през 503 г., „Аспебед" всъщност се е казвал Бави. (Вж. Йешу Стилит, с. 76.)

[70] Прокопий, „История на войните", 1.11.

[71] „Писмо на Тансар", с. 43. Макар несъмнено да е писано по времето на Ардашир, отъждествяването на описаните събития с маздакитския бунт е почти универсално прието.

[72] Пак там, с. 38.

[73] Амиан Марцелин, 24.6.3.

[74] Теофан Изповедник, с. 26. Описанието е на градините на Хосроу II в Дастагерд, но със сигурност би могло да се приложи и към големия парк в Ктесифон.

[75] Пак там.

[76] Бит. 2:8.

[77] Дан. 7:3. Книгата на пророк Даниил обикновено се отнася към средата на II в.пр.Хр. или около 400 години след времето, когато се смята, че е живял самият Даниил.

[78] Пак там 7:18.

[79] Дион Касий, 68.30.

[80] Иер. 51:7.

[81] Пак там 51:37.

[82] Прокопий, „История на войните", 2.13.13.

[83] За запознаване с харанските ритуали, описани от християнски и мюсюлмански източници във връзка с фестивала *акиту*, вж. Грийн, с. 156–157.

[84] Послание на Иеремия, 71.

[85] Берос, с. 20–21.

[86] Амиан Марцелин, 23.6.25.

[87] Бит. 11:28. Мюсюлманската и някои юдейски традиции отъждестват Ур с Урфа, древния град Едеса, намиращ се недалеч от Харан. Известно основание за това може да се открие във факта, че Аврам получил първото си откровение от Бог не в Ур, а в Харан, което почти със сигурност отговаря на съществуващия град със същото

име. Така или иначе, повечето учени са на мнение, че Ур, споменат в книга Бит. е древен град със същото име в Халдея, Южна Месопотамия. Последния му разцвет като главен културен център бил през първата половина на VI в.пр.Хр., при управлението на вавилонската монархия – точно периодът, когато юдеите били изгнаници във Вавилон и книга Битие приемала окончателната си форма. Затова желанието на изгнаниците да припишат на родоначалника си престижно месторождение вероятно обяснява обвързването на Авраам с град, който изрично е описан в Битие (11:28) като „Ур Халдейски". Разбира се, това е сериозен аргумент в полза на тезата, че Авраам е митична, а не историческа фигура, което общо взето е и настоящата академична позиция. Вероятно не е изцяло съвпадение, че съмненията относно историческата достоверност на Авраам навлезли в научните среди през 70-те години на миналия век – точно когато се разпространил и скептицизмът относно онова, което мюсюлманската традиция твърди за произхода на исляма.

[88] Пак там 12:1–2.

[89] Пак там 17:8.

[90] Пак там 17:5.

[91] „Писмо на Тансар", с. 64. Става дума за Персия, но пазарът на Персия се намирал в Ктесифон, а не в Иран.

[92] Бит. 17:10.

[93] Изх. 20:4.

[94] „б. Брахот" 8б. Цитатите от Талмуда често се предхождат от една от двете букви – „б" или „й" – които показват дали са взети от Бавли, Вавилонския Талмуд, или от Йерушалми, Палестинския Талмуд.

[95] „б. Авода Зара" 16а.

[96] „Денкард", 3.229. Въпреки че е създаден в началото на IX в., по-голямата част от материала, съдържащ се в този източник, е от времето на Сасанидите.

[97] Елише, с. 63.

[98] Елише, с. 63.

[99] Съществува една късна и неправдоподобна традиция, която разказва за идването на власт на един последен екзиларх – Мар Зутра. Предполага се, че той се е възползвал от хаоса, причинен от маздакитското въстание, за да създаде една независима юдейска държава, след което бил свален от Кавад и разпънат на кръст на един мост в Ктесифон. В продължение на много време било налице „безкритично приемане на фантастичните истории за буквална истина, за

действителни исторически събития, като изключим по-чудноватите чудеса“ (Нойснер (1986), с. 98). Но както водещият изследовател на месопотамското юдейство убедително демонстрирал, сведенията са очевидно „неадекватни, всъщност невероятни“ (пак там, с. 104).

[100] „б. Хулин“, 62б.

[101] Това не се посочва никъде конкретно, но ентусиазмът, с който юдеите се втурнали да служат в армиите на Кавад, е необясним освен ако не направим това предположение.

[102] Евсевий, „Подготовка към Евангелието“, 9:18. Фразата е цитат от една иначе напълно изчезнала книга, наречена „За юдеите“, на един юдейски историк от II в.пр.Хр. на име Евполемий.

[103] Такова поне е категоричното становище на учените, които смятат, че записването на Талмуда е започнало към 500 г.

[104] „Шемот Раба“ 15.21.

[105] „б. Санхедрин“ 98а.

[106] „Берешит Раба“ 42.4.

[107] „б. Санхедрин“ 36а. Равинът бил Йехуда ха-Наси, живял в края на II в.

[108] „б. Йебамот“ 20а.

[109] „б. Брахот“ 58а.

[110] „б. Ктубот“ 111б.

[111] „б. Шабат“ 30б.

[112] „Бемидбар Раба“ 14.10.

[113] Вж. Марсел Симон, с. 196.

[114] „б. Гитин“ 57а. Споменаванията на Иисус в Талмуда са пословично мъгляви и загадъчни и – по разбираеми причини – традиционно се игнорират както от християнските, така и от юдейските учени. За едно увлекателно и убедително изследване вж. последната книга на Петер Шефер, който демонстрира как „[в по-голямата си част] историите за Иисус и семейството му са нарочно измислени и силно изопачени разкази, противопоставящи се на разказите за живота и смъртта на Иисус в Евангелието“ (с. 8).

[115] „Бемидбар Раба“ 14.10.

[116] „Авода Зара“ 2а.

3. Новият Рим

[1] Проперций, 3.22.21.

[2] Цитатът е от Атеней, 6.273A–275A.

[3] Плутарх, „Римски въпроси“, 61.

[4] Този процес започнал дълго преди формалното поглъщане на Гърция от Римската империя и изглежда е бил предизвикан от контактите между Рим и гръцките селища в Италия. „Гърците наложили троянската легенда на Запада като форма на елинистичен културен империализъм, но западнякът си я присвоил и започнал да я използва за определяне и разпространяване на римска културна идентичност“ (Груън, с. 31).

[5] Тит Ливий, 26.27.

[6] Вергилий, 6.852–853.

[7] Елий Аристид, 26.59 и 99.

[8] Вергилий, 6.792–793.

[9] Пак там, 1.279.

[10] Във всеки случай така твърдят по общо мнение зле настроените християнски източници. Възможно е сведенията в тях за униженията, на които е бил подложен Валериан, да отразяват несбъднати фантазии.

[11] „Реч на Цицерон за военната власт на Гней Помпей“, 17.

[12] Оптациан Порфирий, Поема 4, ред 6. Поемата била създадена в чест на основаването на Константинопол и ясно указва, че още от самото начало градът е бил обявен за съперник на Рим.

[13] Евсевий, „Животът на Константин“, 3.54.

[14] Най-ранното споменаване на тази традиция може да бъде отнесено към V в. Вж. Созомен, 2.3.2.

[15] Вж. Фоудън (1991) за много по-ранен източник, според който порфирът всъщност е дошъл от Рим.

[16] „Пасхална хроника“, с. 16.

[17] Зосим, 1.58.4.

[18] Прокопий, „История на войните“, 1.11.9.

[19] Прокопий, „За строежите“, 1.5.10.

[20] Зосим, 2.35.2.

[21] Корип, 3.224.

[22] „Баалбекската пророчица“ (*The Oracle of Baalbek*), ред 166.

[23] Прокопий, „Тайната история“, 14.

[24] Пак там, „За строежите“, 2.6.6.

[25] Източник на това сведение е Прокопий („Тайната история“, 30), който по общо мнение бил почти фанатичен в тайната си враждебност към Юстиниан. Но дори някои подробности, засягащи промените в дворцовия етикет, да са преувеличени, стремежът към небивала дотогава формалност е безспорен.

[26] Прокопий, „Тайната история“, 8.

[27] Пак там.

[28] „Новели на император Юстиниан I“ 43, предисловие.

[29] „Новели на император Юстиниан I“ 98, 16 декември 539 г.

[30] Цицерон, „За оратора“, 1.197.

[31] „Новели на император Юстиниан I“, 111.

[32] „Юстинианов кодекс“, второ предисловие.

[33] Идеята, че императорът представлява закона, датира поне от IV в.

[34] Йоан Лидийски, 3.44.

[35] Указ на Теодосий II (ок. 408–450 г.), цитиран от Кели, с. 187.

[36] Прокопий, „Тайната история“, 7.

[37] Дори най-малката цифра, с която разполагаме – трийсет хиляди души според сметките на Прокопий – е потресаваща. Всички древни историци преувеличават броя на падналите в битка, но клането на Хиподрума несъмнено взело огромен брой жертви.

[38] Йоан Лидийски, 3.70.

[39] „Новели на император Юстиниан I“ 72.538.

[40] Прокопий, „История на войните“, 1.14.52.

[41] Пак там, „За строежите“, 2.1.11.

[42] Дали Прокопий преувеличава мащаба на приноса на Юстиниан към укрепването на Дара, е спорен въпрос. Вж. Кроук и Кроу.

[43] Ис. 40:15.

[44] Пак там 40:17.

[45] Бит. 22:18.

[46] „Трактат Псахим“ 8. Самият равин, Елеазар бен Педат, бил роден в Светите земи.

[47] Амброзиастер – коментатор на Посланията на свети апостол Павел, дълго време бъркан със свети Амвросий. Цитиран от Коен, с. 159.

[48] Задължен съм на Шахрок Размджу, че ми обърна внимание на това.

[49] „б. Кидушин“ 70б.

[50] Гал. 3:28.

[51] Пак там 3:25–26.

[52] За пръв път формулировката „Стар завет“ се среща в съчиненията на Мелитон Сардийски (ок. 180 г.), а „Нов завет“ – в Ириней, „Против ересите“, 4:91, от същия период.

[53] Иоан. 14:6.

[54] Мат. 28:19. Вж. и 2.Кор. 13:13.

[55] Деян. 2:2.

[56] 1.Кор. 12:13.

[57] „Послание до Диогнет“, 5.

[58] Игнатий Богоносец, „Послание до Ефесяни“, 6.1.

[59] Мат. 19:21.

[60] Пак там, 7:15.

[61] Тертулиан, „За давността против еретиците“, 21.

[62] Пак там.

[63] Рим. 15:19.

[64] Мат. 5:18.

[65] Тертулиан, „Против Праксей“, 2.

[66] Ириней, „Против ересите“, 1.8.1.

[67] За значимостта, приписвана на разказите на очевидци както от християнските автори, така и от класическите историци, и същевременно недоверието към писмените източници вж. Алегзандър (1990) и Бирског. За съжаление, въпросът дали каноничните евангелия действително съдържат разкази на очевидци не може да бъде решен в една бележка.

[68] Вж. например „Евангелие на Тома“, редица евангелия за детството на Иисус и „Евангелие на Псевдо-Матей“ – същия текст, който включва разговора, който Христос провел с майка си от утробата. В някои от тези евангелия Христос съживява птиците не за да забавлява приятелите си, а за да покаже на един заядлив юдей, че може да се работи с глина по време на шабат.

[69] Вж. Ориген, 1:1. Евангелието на Василид не е достигнало до нас, така че разполагаме единствено със сведенията на враговете му, за да добием представа за евентуалното му съдържание.

[70] Ириней, „Против ересите“, 1.24.4.

[71] Ориген, 1.1.

[72] Климент Александрийски, „Стромати“, 7.106.4.

[73] Юстин Философ, 47.

[74] „т. Хулин“ 2.24.

[75] Иоан. 3:7.

[76] Алън Сигъл (с 1.) придава на метафората по-библейски оттенък: „Като Иаков и Исав, синовете близнаци на Исаак и Ребека, двете религии воювали в утробата.“ За още по-радикален израз на метафората, вж. и Боярин (2004, с. 5): „Юдаизмът не е „майка“ на християнството; те са сиамски близнаци“. Подобно на много други аспекти от историята на древната религия, въпросът кога юдаизмът и християнството „са се отделили“, беше революционизиран през последните няколко десетилетия. По думите на Карлтън Паджет това е „най-значимият развой в обсъждането на юдео-християнските отношения в последно време“ (с. 18). Карлтън Паджет прави най-добрия и най-щателен обзор на съвременните изследвания (с. 1–39).

[77] Бардесан, с. 49.

[78] Доказателство за това може да бъде открито на място като Сарди, днес в Западна Турция, където синагога, построена около 400 г., си граничела с колонада, съдържаща търговски площи, собственост на християни и юдеи. Ако това е било положението в християнската по онова време империя, то нещо подобно със сигурност е царяло и в Месопотамия през III и IV в. Вж. есето на Рутгерс.

[79] Вж. Бекер, с. 380.

[80] Вж. Роухорст, с. 81–82.

[81] Вж. Вайцман. Други твърдят, че преводът е бил направен от юдеи, които вече са се били покръстили.

[82] Евсевий, „Църковна история“, 3.27. В действителност Павел не е бил радетел за изоставяне на Тората от страна на новопосветените юдеи, но това рядко се признавало както от неюдеите християни, които го почитали, така и от юдеите християни, които често гледали на него с подозрение.

[83] От надпис върху заклинателна купа, цитиран от Левън, с. 290.

[84] Игнатий Богоносец, „Послание до Магнезийци“, 10.3.

[85] През 214 г. градът бил завладян за кратко от Ардашир, но две години по-късно римляните си го върнали.

[86] „б. Гитин“ 55б. Равинът бил рави Мейр.

[87] „Коелет Раба“ 10.5.

[88] Деян. 19:26.

[89] Така поне твърди традицията и вероятно с право.

[90] Евсевий, „Църковна история“, 5.1.

[91] Според една алтернативна теория думата *religio* идва от *relegere*, което ще рече „пиша“ или „обмислям отново и отново“. Откъдето и да произхожда обаче, *religio* означава практика, а не вярване.

[92] Император Галерий в указ от 311 г., цитиран от Лактанций, 34.1.

[93] От надпис на някой си Демеас, който по собствените си думи бил разрушил „лъжовното подобие на демона Артемида“. Цитиран от Фос (1979), с. 32.

[94] Яков от Саруга, цитиран от Грифит (2008), с. 123.

[95] Дан. 7:7.

[96] Пак там 7:19.

[97] Лактанций, 44.5.

[98] Дан. 7:11.

[99] Исидор Пелусиот, с. 217.

[100] „Теодосиев кодекс“, 16.2.16.

[101] Евсевий, „Животът на Константин“, 1.28.

[102] Пак там, 2.12.

[103] Игнатий Богоносец, „Послание до Магнезийци“, 10.1. Вж. също „Послание до Филаделфийци“, 6.1.

[104] От писмо, писано от Константин едновременно до Арий и епископа му, цитирано от Евсевий в „Животът на Константин“, 2.71.

[105] Евсевий, „Животът на Константин“, 3.10.

[106] Какъвто често е случаят с християнските неологизми, Тертулиан явно е бил първият, който е използвал думата *religio* по начин, аналогичен на нашата дума „религия“. Вж. Сашо, с. 111–116.

[107] Лактанций, „Божествени наставления“, 4.28.

[108] „Теодосиев кодекс“, 16.10.12.

[109] Сократ Схоластик, 7.29.

[110] „Жития на мъченици и светци“ (*Acta Martyrum et Sanctorum*), т. 2, с. 149.

[111] Фразата била добавена от антиохийския патриарх през седмото десетилетие на V в. към формулата „Свети Всемогъщи, Свети Безсмъртни“. Вж. Браун (2003), с. 119.

[112] Бархадбешаба Халвански, с. 605.

[113] Йоан Малала, с. 228.

[114] Прокопий, „История на войните", 1.24. Мненията относно правдоподобността на епизода варират значително.

[115] Прокопий, „Тайната история", 9.

[116] Йоан Лидийски, 3.69.

[117] Прокопий, „За строежите", 1.10. Мозайката била част от възобновителните работи по Халкийската врата, наложили се след размириците на Хиподрума.

[118] Пак там, 2.6.6.

[119] „Теодосиев кодекс", 16.10.22.

[120] Прокопий, „Тайната история", 13.

[121] Точната хронология е неизвестна. Вж. Уотс, с. 128–139.

[122] Агатий, 2.31.4.

[123] За теорията, че философите може да са се установили в Харан, вж. Атанасиади (1993). Но както самата авторка признава впоследствие, теорията остава спорна. (1999, с. 51–53).

[124] 1.Кор. 1:20.

[125] Авторът, който (убедително) твърди, че във вилата се е заселил епископ, е Атанасиади (1999, с. 342–347).

[126] Павел Силенциарий, 489.

[127] Прокопий, „За строежите", 1.27.

[128] Пак там, 1.30.

4. ДЕЦАТА АВРААМОВИ

[1] Павел Силенциарий, 144.

[2] „Изречения на отците", Йосиф от Панефиз, с. 103.

[3] „Мъдростта на отците", с. 3.

[4] „Житие на Сава", 8.92, в „Трима византийски светци".

[5] Лукиан, „За сирийската богиня", 28, цитиран от Франкфуртер, с. 178.

[6] „Житие на Симеон Дивногорец", 11.

[7] Пак там, 40.

[8] Пак там, предисловие.

[9] Пак там, 199.

[10] Пак там, 115.

[11] „Житие на Даниил Стълпник", 54, в „Трима византийски светци".

[12] Бит. 32:24–30.

[13] Изх. 1:7.

[14] Пак там 1:14.

[15] Пак там 3:2.

[16] Пак там 3:7–8.

[17] Егерия, с. 8.

[18] Прокопий, „За строежите“, 8.9.

[19] Изх. 19:16.

[20] Втор. 34:10.

[21] Цитиран от Сиван (2008), с. 68.

[22] Йероним, „Писма“, 58.3.

[23] Пак там, 46.2.

[24] „Житие на Даниил Стълпник“, 10, в „Трима византийски светци“.

[25] Поклонник от VI в., цитиран от Сиван (2008), с. 70.

[26] Йероним, „Писма“, 46.13.

[27] От писмо, писано от двама монаси до император Анастасий, цитирано от Уилкен, с. 168–169.

[28] Прокопий, „За строежите“, 5.6.

[29] Книга на пророк Михей, 3:12. За еволюцията на израза „Храмов хълм“ вж. Гудблат, с. 193–203.

[30] Макар че историята е подозрително късна – от VIII или IX в..

[31] Йероним, „Коментар върху Книга на пророк Софония“, 1.16.

[32] „Танхума“ („Кедошим“ 10).

[33] „б. Йома“, 54б.

[34] Амиан Марцелин, 23.1.

[35] От един юдейски химн от VI в., цитиран от Вайнбергер, с. 34.

[36] „б. Гитин“ 62а.

[37] Оценката е на Ави-Йона, с. 241. Други смятат цифрата за твърде оптимистична.

[38] Йероним, „Коментар върху Книга на пророк Исаия“, 48.17.

[39] Комбинацията от въглеродно датиране и косвени доказателства сочи към първото десетилетие от управлението на Юстиниан.

[40] Цитирано от Майърс, с. 353.

[41] Пак там, 5.

[42] Прокопий, „За строежите“, 5.9. Прокопий не споменава църквата – за сведения за нея разчитаме изключително на археологията.

[43] За класическата формулировка вж. Аб Изда от Тир (цитиран от Краун, с. 457). Фразата датира най-късно от IV в. – археолози са я открили в множество надписи от планината Геризим. Вж. Сиван (2008), с. 119.

[44] Цитирано от Краун, Пумер и Тал, с. 161.

[45] За възможното влияние на самарянски представи за „подчинение“ на Господ върху ранния ислям вж. Кроун и Кук, с. 19 и Краун, Пумер и Тал, с. 21.

[46] Например равините Иуда бен-Паззи и рави Амми. Вж. „й. Авода Зара“ 5.4. (III.a).

[47] Абу'л Фат, с. 241.

[48] Прокопий, „За строежите“, 5.7.

[49] Йоан Малала, 446.

[50] Прокопий, „Тайната история“, 11.

[51] Бит. 19:28.

[52] Кирил Йерусалимски, „Катехизически беседи“ – Предисловие, 10. По времето, когато изнесъл тази беседа, на Кирил му оставали още две или три години до заемането на епископския пост.

[53] Пак там, 4.36.

[54] Теодорит Кирски, „Сборник еретически басни“, с. 390.

[55] Йероним, „Писма“, 112.12. Редно е да споменем, че нито един равин не би възразил.

[56] Йероним, „Коментар върху Книга на пророк Исаия“, 40.9, цитиран от Де Блоа (2002), с. 15.

[57] Епифаний, 30.1.3.

[58] Пак там, 30.1.2.

[59] За сериозната вероятност на Голанските възвишения да е имало селища на приели християнството юдеи вж. Джоан Тейлър, с. 39–41. По-обширен въпрос е степента, в която можем да се доверим на свидетелствата за оцеляването на разпознаваемо юдейска форма на християнство през шести и VII в. Революционното есе на Пинес от 1968 г., в което се твърди, че съществуват доказателства за това дори от X в., провокирало сериозни дебати, но по думите на Джагър (с. 365) било „в голяма степен потвърдено, макар и с някои изменения“.

[60] Цитирано от Страгнъл, с. 258, от писмо, написано от несторианския патриарх Тимотей I през 786 г. Както демонстрира останалата част от статията на Страгнъл, съществуват неоспорими доказателства от арамейски ръкописи за още по-ранни открития на онова, което впоследствие станало известно като „Свитъците от Мъртво море". Фактът, че юдеите през Средновековието също са били запознати с поне един от тях – така наречения „Документ от Дамаск" – си проличава в откриването в края на XIX в. на две копия на Документа в юдейския квартал на Кайро.

[61] Созомен, 2.4.

[62] Йосиф Флавий, 4.533.

[63] Бит. 19:27.

[64] От писмо на Константин до палестинските епископи, цитирано от Евсевий в „Животът на Константин", 3.53. Тримата ангели, посетили Авраам, за пръв път са отъждествени със съставните части на Троицата през II в.

[65] Мнение на един християнин, живял в Месопотамия в края на VI в. Цитиран от Хойланд (1997), с. 25.

[66] Саргон II, цар на Асирия. Цитиран от Хойланд (2001), с. 96.

[67] Амиан Марцелин, 14.4.4. За пиенето на кръв вж. Амиан Марцелин, 31.16.5–7. Гръцките и римски автори никога не пропускали възможност да уличат варварите в канибализъм.

[68] Пак там, 14.4.1.

[69] От „Ал-Муркиш ал-Акбар" в Алън Джоунс (1996, т. 1), с. 112.

[70] Абид ибн ал-Абрас, цитиран от Хойланд (2001), с. 121–122.

[71] За довода, че самудяните са били съюз, а не, както понякога се предполага, просто племе вж. Бауърсок (1983), с. 97–98, и Граф и О'Конър, с. 65–66.

[72] Думата се появява върху един храм от II в. в Руввафа – отдалечено място в Западна Арабия, където има надпис на гръцки и на набатейски. За превод на *ширкат* като „съюз" вж. Милик.

[73] Този произход беше утвърден едва наскоро благодарение на нови епиграфски данни. Вж. Граф и О'Конър.

[74] Йешу Стилит, с. 79.

[75] Или поне е „почти сигурно", че е означавало това. Вж. Шахид (1989), с. 213.

[76] Цитирано в „Кеймбриджска история на Иран", с. 597.

[77] Кирил Скитополски, 24.

[78] Арабската дума изглежда идва от гръцка форма на оригиналната латинска дума. Вж. Джефри, с. 196.

[79] Прокопий, „История на войните“, 1.17.

[80] Възможно е посещението в Константинопол да е било осъществено след официалното обявяване на Арета за цар. Вж. Шахид (1989), с. 103–109.

[81] Прокопий, „История на войните“, 1.22.

[82] По данни на Нонос, римски дипломат, чиито баща и дядо били служили като посланици при различни арабски главатари и който лично бил изпратен от Юстиниан на мисия в Етиопия и Централна и Южна Арабия. Онова, което Гибън описва като „любопитна извадка“ от спомените му, било съхранено от Фотий, константинополски патриарх от IX в., в неговата „Библиотека“. Точното местоположение на светилището, споменато от Нонос, не е известно, но наличните подробности, колкото и потискащо мъгляви да са, изясняват в достатъчна степен, че не се е намирало в Мека, а някъде в Северна Арабия. Вж. Кроун (1987а), с. 197, бел. 127.

[83] Душара е гръцкият вариант на бога, познат сред набатейците като Ду-ал-Шара, а сред лахмидите като Ашара. Вж. Райкманс, с. 246.

[84] Диодор Сицилийски, 3.42.

[85] Един храм в Джабал Катута, близо до Мариб, е най-добрият пример за това.

[86] За объркването на Епифаний по отношение на *ка'иба* и кааба вж. Сурдел, с. 67.

[87] Теодорит Кирски „Църковна история“, 26.13.

[88] Пак там, „Лекуване на елинските болести“, т. 1, с. 250.

[89] Бит. 16:12.

[90] Библията обаче не отъждествява Исмаиловите синове с арабите. За едно мнение как двете са започнали да се възприемат като синоними вж. есетата на Ефал и Милар.

[91] От „Житие на Симеон Приск“, цитирано от Шахид (1989), с. 154.

[92] Бит. 21:21.

[93] За „крайно необичайната честота на срещане на името Авраам в Негев през VI в.“ вж. Нево и Корен, с. 189.

[94] Созомен, 6.38.

[95] Пак там.

[96] Пак там. За свидетелства за юдейско присъствие в Северна Арабия по време на римския период вж. Хойланд (1995), с. 93.

[97] След поражението на Юсуф прозвището било приписвано и на християнския Бог. Вж. Небес, с. 37–38.

5. Пред прага на Апокалипсиса

[1] Козма Индикоплевст, с. 113.

[2] Сидоний Аполинарий: т. 1, с. 41.

[3] Сигизмунд Бургундски, цитиран от Харис, с. 33.

[4] За вероятни произход на думата „остгот“ вж. Волфрам, с. 25.

[5] Както изтъква Уорд-Пъркинс (с. 73), „в латинския дори няма дума за „мустаци“.

[6] За провъзгласяването на Вулфила за Мойсей вж. Еймъри, с. 241.

[7] Цитирано от О’Донъл (2008), с. 131.

[8] Цитирано от Браун (2003), с. 103.

[9] „Юстинианов кодекс“, 27.1.1.

[10] Прокопий, „История на войните“, 4.9.12.

[11] Пак там, 5.14.14.

[12] Пак там, 6.

[13] Пак там, 2.2.6.

[14] Менандър Протектор, откъс 6.1.

[15] Йоан Ефески (както е известен, макар че всъщност се е казвал Юханнан и е бил родом от Амида, а не от Ефес), с. 83.

[16] Йешу Стилит, с. 29.

[17] Йероним, „Писма“, 130.7.

[18] Пак там, „Коментар върху Книга на пророк Иезекииля“, 8.225.

[19] Амиан Марцелин, 22.9.14.

[20] „Житие на Симеон Дивногорец“, 57.

[21] „Новели на император Юстиниан I“, 30.11.2.

[22] Йоан Ефески, с. 77.

[23] Макар че само в един източник, и то късен, изрично се казва, че Александър е основал Александрия по поръчка на оракула, съществуват солидни косвени доказателства за това. Вж. Уелъс.

[24] Амиан Марцелин, 16.15.

[25] Формула, често използвана от християните в Александрия. Цитирано от Хаас, с. 130.

[26] Исидор Пелусиот, цитиран от Хаас, с. 10.

[27] Стефан от Хераклеопол, 10–11.

[28] Йоан Никиуски, 92.7.

[29] „Пълно описание на света и народите“ (*Expositio Totius Mundi et Gentium*), редове 229–230.

[30] Йешу Стилит, 26.

[31] Йоан Ефески, с. 74–75.

[32] Прокопий, „История на войните“, 2.23.4.

[33] Йоан Ефески, с. 87.

[34] Прокопий, „История на войните“, 2.22.7.

[35] Едно ДНК изследване от 2005 г. на два скелета, намерени в Германия, категорично доказа, че епидемията от четвъртото десетилетие на VI в. е била причинена от *Yersinia pestis*. По думите на учените, които го проведоха, „Установяването на *Y. pestis*-специфични ДНК последователности в тези два скелета, погребани през втората половина на VI в., е молекулярно подкрепено доказателство за наличието на *Y. pestis*, причинителя на чумата, по време на първата документирана пандемия“ (Вийхман и Групе, с. 48). Струва си да се спомене, че по-високата степен на разпространение на чумата през зимните и летните месеци и описанието на някои от симптомите в съвременни източници предполагат, че една от формите може да е била белодробна – най-смъртоносната и заразна от всички.

[36] Йоан Ефески, с. 75.

[37] Прокопий, „История на войните“, 2.22.9.

[38] Пак там, 2.23.18.

[39] Пак там, 2.22.1.

[40] Йоан Ефески, с. 95.

[41] Павел Дякон, 2.4. Този пасаж се отнася до едно избухване на чумна епидемия в Италия през 565 г.

[42] Йоан Ефески, с. 102.

[43] Майкъл Морони (в Литъл, с. 73) изразява становище, че смъртност от една трета е „реалистична и правдоподобна“. На базата на една влиятелна статия от Жан Дурлиа през деветдесетте общият брой на жертвите беше намален, но последните ДНК проучвания обърнаха тази тенденция. Днес знаем, че епидемията от VI в. е била първият

сблъсък на човечеството с бубонната чума, така че вероятно – всъщност почти сигурно – въздействието ѝ (върху население без никакъв имунитет) е било дори по-голямо от това на Черната смърт през XIV в. Историците все още правят своите изчисления в светлината на тези разкрития.

[44] Прокопий, „История на войните", 2.23.10.

[45] Прокопий, „Тайната история", 13.

[46] Пак там, 18.

[47] Пак там.

[48] Пак там, 12.

[49] За един интригуващ анализ на това как почитателите и противниците на Юстиниан тълкували по различен начин политиката на императора вж. Скот.

[50] Прокопий, „Тайната история", 12.

[51] Мат. 24:27.

[52] Пак там, 24:7. Някои версии пропускат гръцката дума *лоимои* – „мор" – но това явно се дължи на объркване заради близостта ѝ с думата за „глад" – *ломои*. От сходството между Мат. 24:7 и Лук. 21:11 става ясно, че „морът" винаги е бил на дневен ред.

[53] Евагрий Схоластик, 4.29.

[54] За довода, че близостта на това събитие до първата поява на чумата в Египет може да не е случайна, вж. Кийс.

[55] Агатий, 5.11.6.

[56] Книга на пророк Иезекииля, 38:16.

[57] Йосиф Флавий, 7.7.4.

[58] Яков от Саруга, „Метрическа беседа за Александър", ред 544, в „Историята на Александър Велики". Авторството на починалия през 521 г. Яков вече не е всепризнато. Поемата най-вероятно е писана в началото на VII в. Вж. Стоунман, с. 177.

[59] Пак там, ред 322.

[60] „Житие на Теодор Сикеот", 119, в „Трима византийски светци".

[61] Хасан ибн Табит, цитиран от Конрад (1994), с. 18, който убедително се застъпва за автентичността му.

[62] Пак там, с. 18.

[63] Прокопий, „История на войните", 2.27.12.

[64] Созомен, 2.4.

[65] Цитирано от Конрад (1994), с. 18.

[66] От видението на един монах в Египет. Цитиран от Кели, с. 232.

[67] Този феномен не бил уникален за Арабия. Още през II в. езичниците в Римската империя възприемали боговете от своите пантеони като ангели на едно върховно божество и до Късната античност този процес бил станал почти универсален. За полезно проучване вж. Кроун (2010), с. 185–188.

[68] Корип, с. 108.

[69] Хю Кенеди, в едно стойностно есе за въздействието на чумата върху Сирия, демонстрира, че „експанзията, характеризирала по-голямата част от провинциална и градска Сирия през V и началото на VI в., след средата на VI в. внезапно приключила“ (Литъл, с. 95).

[70] За въздействието на чумата върху селското стопанство в Централна и Южна Сирия вж. Конрад (1994), с. 54.

[71] Йоан Ефески, с. 81, цитира Ис. 24:3.

[72] Мозес Дасхуранци, 2.11.

[73] Менандър Протектор, 16.1.13.

[74] Табари, т. 5, с. 295.

[75] Източниците за управлението на Бахрам Чубин в по-голямата си част са късни и сериозно митологизирани, но въпреки това изглежда, че бунтът му действително е въплъщавал месиански очаквания. Вж. новаторското есе на Цегледи и по-нататъшен анализ на епизода от Пуршариати (2008), с. 397–414.

[76] Теофилакт Симоката, 3.1.10.

[77] Евагрий Схоластик, 3.41.

[78] Фредегар, 4.65.

[79] „Житие на Теодор Сикеот“, 134, в „Трима византийски светци“.

[80] Теофилакт Симоката, 4.8.

[81] За опустошението, което персите причинили в Анатолия, вж. Фос (1975).

[82] За михранското потекло на Шахрбараз вж. Жиселен, с. 11.

[83] Дан. 7:23.

[84] Пак там, 7:11.

[85] От един *пиют*, или религиозен химн, убедително отнесен от Хагит Сиван (2000) към периода на персийската окупация на Йерусалим и цитирана от нея на с. 295.

[86] Според един – по-късен – източник (Себеос, с. 72) йерусалимските власти сключили споразумение за капитулация, но след това последвали размирици, бунт и самата обсада. Очевидци обаче твърдят, че градът е отказал да се предаде още от самото начало.

[87] От втори *пиют*, цитиран от Сиван (2000), с. 289.

[88] Дан. 7:13–14.

[89] Георги Пизидийски, 2.106–107.

[90] „Историята на цар Вахтанг Горгазали", с. 234. Библейският пасаж е перифраза на Дан. 8:5–7.

[91] „Пасхална хроника", 725.

[92] Себеос, 72.

[93] Теофан Изповедник, с. 324.

[94] Вж. Кеги (2003), с. 174.

[95] Никифор, с. 36.

[96] Пак там, с. 38.

[97] Теофан Изповедник, с. 328.

[98] Максим Изповедник, цитиран от Лага, с. 187

[99] Пак там, с. 186.

6. ПОВЕЧЕ ВЪПРОСИ, ОТКОЛКОТО ОТГОВОРИ

[1] Дан. 7:7.

[2] Себеос, 142.

[3] От анонимен антихристиянски памфлет. Цитирано от Сизгорич (2009), с. 1–2.

[4] За еволюцията на думата „мюсюлманин" от първоначалното ѝ значение в Корана вж. Донър (2010), с. 57–58 и 71–72.

[5] Коран 47:4.

[6] Пак там, 4:133.

[7] Тази идея се корени в традиции, по-стари дори от първите мюсюлмански биографии на Пророка. Един християнски хронист от края на VII в. например, Яков Едески, го споменава като пътуващ „с търговски цели до Палестина, Арабия и Сирийска Финикия" (цитирано от Хойланд (1997), с. 165).

[8] Това е детайлно аргументирано от Гюнтер Люлинг, който твърди, че в голямата си част жителите на Мека са били християни и че първоначалното ядро на Корана се е състояло от християнски химни. За

идеята, че в Мека са се заселили юдеи, които са оказали сериозно влияние върху Мухаммад, вж. Тори.

[9] Армстронг, с. 68. Тезата, за която научаваме чрез Монтгомъри Уот, е на учения йезуит – и отявлен islямофоб – Анри Ламен.

[10] Коран 6:92. Мюсюлманската традиция приема за даденост, че фразата се отнася до Мека, но нищо в самия Коран не подкрепя подобно становище. За общата мъгла на тайнственост, която я обгръща, допринася и фактът, че фразата означава буквално „Майката на селищата“[A].

[11] Вж. Кроун (1987а), с. 6, а за неправдоподобността на схващането Мека да е била голямо търговско средище – цялата книга.

[12] Вж. Козма Индикоплевст.

[13] Най-поразителното от всичко е, че Мека изобщо не се споменава при Прокопий, при положение че в един пасаж от „История на войните“ (1.19) историкът предлага забележително подробно изследване на западния бряг на Арабия. Това е свидетелство за обхвата и задълбочеността на познанията на римляните за полуострова, както и за явната липса на каквато и да е сфера на влияние на Мека.

[14] Коран 48:24.

[15] Както изтъква Кроун (1987а, с. 134), тишината „е толкова невероятна, че били направени опити тя да бъде коригирана“. За насилствената природа на тези опити вж. пак там, с. 134–136.

[16] „Универсална хроника – 741 г.“, 34. Отнасянето на Хрониката към 741 г. се базира на последните сведения в нея, но Хойланд (1997, с. 426) предполага, че може да е била съкратена, и лансира възможността реално да датира от 750 г.

[17] Вж. „Писмото на Йоан от Седре“ – документирана дискусия за свещени текстове, проведена през 644 г. между патриарха и един арабски амир, пълен превод на която може да се открие при Саади. Макар самият Саади да отнася документа към средата на VII в., други поставят съставянето му в началото на VIII в. Ако това е така, по-късното датиране прави липсата на какъвто и да е намек за Корана още по-поразителна. Вж. Рейнинк (1993).

[18] Йоан Дамаскин, 769б.

[19] Коран 24:2.

[A] В противовес на „the Mother of Cities“ (Майката на градовете) в английския вариант на свещения текст. – Б.пр.

[20] Цитирано от Лестър, с. 283.

[21] Полезен списък на най-ранните известни ни корани, някои от които не са намерени в Сана, може да бъде открит на: http://www.islamic-awareness.org/Quran/Text/Mss/.

[22] По общо мнение Уонсбро – един от основните поддръжници на тази теза – е типично уклончив, когато заявява, че Коранът е достигнал окончателната си форма едва към края на VIII в. Учени от величината на Джералд Хотинг и Андрю Рипин все още настояват, че са били нужни най-малкото десетилетия, за да може свещеният текст да достигне нещо подобно на окончателната си форма.

[23] Коран 3:7.

[24] Пак там, 111:3. Наказанието е каламбур с името на Абу Лахаб, което на арабски значи Човека пламък.

[25] Пак там, 50:16.

[26] За подробно и интелектуално стимулиращо изложение на тази теза вж. „Идеята за идолопоклонничеството и възникването на исляма" (*The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam*) на Джералд Хотинг – новаторски труд, който доведе до коренна промяна в начина, по който учените разбират ролята на *мушрикун* в Корана.

[27] Коран 43:19.

[28] Пак там, 10:66.

[29] Пак там, 7:74.

[30] Пак там, 30:2–4.

[31] Пак там, 18:03.

[32] За датирането и политическия контекст на сирийската история за Александър вж. Рейнинк (1985 и 2002).

[33] „Християнска легенда за Александър", 146, в „Историята на Александър Велики".

[34] За подробен анализ на поразително точните съответствия между двете истории вж. Ван Блейдъл, с. 180–183. Както той убедително демонстрира, „те разказват една и съща история в един и същи ред, използвайки много общи детайли" (с. 182).

[35] Коран 82:1–5.

[36] Пак там, 30:56. Показателно е може би, че фразата се явява като заключение на сурата, която започва с Божие пророчество, че римляните ще победят във войната си с персите.

[37] Пак там, 7:34.

[38] Пак там, 18:26.

[39] Пак там, 18:13.

[40] В Корана те са наречени *ал-майус*, или „маги" (22:17) – думата, използвана от гърците за означаване на персийските свещенослужители още от времето на Кир.

[41] Коран 4:136.

[42] Пак там, 3:4.

[43] „Юстинианов кодекс", 1.5.12 (лето 527-мо).

[44] Коран 9:29. Точното значение на този стих е пословично проблематично. За пример за различните опити да се разгадае вж. Ибн Уарак (2002), с. 319–386.

[45] Пак там, 5:82 и 9:34.

[46] Пак там, 5:47.

[47] Пак там, 5:116.

[48] Пак там, 5:157.

[49] Пак там, 85:4.

[50] Ирфан Шахид, водещият експерт по мъчениците от Наджран, е преднамерено скептичен по отношение на тази възможност: вж. (1971), с. 193.

[51] Вж. например Бишъп и особено Филоненко.

[52] Коран 6:59.

[53] Пак там, 87:8–19.

[54] Пак там, 52:24. Нищо чудно, че този стих винаги присъства отчетливо в мюсюлманската хомоеротична традиция.

[55] Пак там, 44:54.

[56] За повече по тази тема, както и за други паралели между гръцката и кораничната представа за рая, вж. блестящата онлайн статия на Салех. Както изтъква той (с. 54) – макар че може би е ироничен – в самата дума, използвана в Корана за означаване на небесни девици – *хур* – има отзвук от името на Хера.

[57] Според много по-късни мюсюлмански източници последователите на Мани всъщност са го наричали „последния от пророците", но това вероятно е било тяхна интерпретация със задна дата. Манихейците действително са използвали думата „последен" по отношение на Мани, но не в смисъла на „последния от поредица", а на „последна инстанция". Вж. Струмса (1986б).

[58] Цитирано от Лиу, с. 86.

[59] Думите вероятно са на самия Мани. Цитирано от Бойс (1975б), с. 29. В рамките на няколко десетилетия от смъртта на Мани манихейството достигнало до Северна Африка, а до средата на VI в. – и до Китай.

[60] Вж. Дьо Блоа (1995).

[61] От императорски указ от 297 или 302 г. Цитирано от Дигнас и Уинтър, с. 217.

[62] „Ориенталски синодикон“ *(Synodicon Orientale)*, с. 255.

[63] Ал-Асвад ибн Йа'фур, в Алън Джоунс (1996, т. 1), с. 148.

[64] Коран 53:19–21.

[65] Всички споменавания на идоли в Корана освен едно са в контекста на преповтарянето на библейски истории. Единственото споменаване на съвременен пример за „скверността на идолите“ (22:30) явно се отнася до кръвта, проливана върху жертвените олтари, а не до самите идоли. Вж. Кроун (2010), с. 170–172.

[66] Коран 53:27.

[67] Вж. например Посланието му до Колосяни, 2:18

[68] 35 правило, прието на Лаодикийския събор.

[69] Кроун (2010), с. 171.

[70] Коран 4:119, 6:138 и 6:121.

[71] Пак там, 4:121.

[72] Пак там, 6:99. Според лаконичното изказване на Донър (1981) Мека „се намира в неподходящ за развиване на селско стопанство регион“ (с. 15).

[73] Пак там, 56:63–64.

[74] Поемата е изключително неясна. Един коментар от по-късен мюсюлмански коментатор се опитва да обясни значението ѝ: „Бадр и Кутайфа са две места, разположени на огромно разстояние едно от друго, които сякаш се сближават благодарение на бързината на тази камила.“ Поемата и коментарът са поместени в „Шестима ранни арабски поети“ (*Six Early Arab Poets*), с. 95. Благодарен съм на Салам Раси за превода.

[75] Коран 3:97.

[76] „Хузестанска хроника“ (*Khuzistan Chronicle*), 38 (превод: Салам Раси). Създаването ѝ се отнася към шестото десетилетие на VII в.

[77] Коран 3:96.

[78] Пак там, 3:97. Арабската дума за „място“ в този стих е *макам*.

[79] Пак там, 2:125.

[80] За трудностите да се свържат кораничните споменавания на *макам Ибрахим* с камъка със същото име в Мека вж. Хотинг (1982) – едно есе, на което тази глава дължи много. Макар Хотинг да не споменава светилището в Мамре, той цитира една интригуваща мюсюлманска традиция, в която Авраам е насочен към Дома в Бека от три небесни създания. Както изтъква Хотинг (с. 41), „това напомня за тримата посетители на Авраам от историята в Бит. единият от които може да бъде идентифициран с Господ, пред когото Авраам свещенодействал в *маком*" – което се случило, разбира се, в Мамре.

[81] Коран 37:133–138.

[82] Вж. Глава 4, бел. 90, по-горе.

[83] Коран 2:128.

[84] Курайш, Мека, Мухаммад и човек на име Маджид се споменават в последния ред от папирусния фрагмент, в който за пръв път става дума и за Битката при Бадр. Редакторът му отнася фрагмента към средата на VIII в. (Громан (1963), текст 71). В един южноарабски надпис от седмото десетилетие на III в. се споменават група хора, наречени *крстн*, и някои учени го интерпретират като възможна алюзия с жените от племето курайш. Тази теория обаче е твърде неправдоподобна, тъй като *крстн*, изглежда, са били посланици на търговска мисия.

[85] Това се споменава от един историк от IX в. на име Ибн Кутайба и се цитира от Шахид (1989), с. 356. Показателно за трайна неяснота в мюсюлманските източници е, че Кусай, макар че предполагаемо е роден в Мека, е описан като обитател на палестинската граница.

[86] Вж. Марголиут, с. 313. Показателно е, че една теория, лансирана от мюсюлмански коментатори, предполага, че „курайш" идва от арабското *такаруш* – „обединение" – друга дума, която силно напомня за федерати. Големият учен ал-Азраки пише: „Твърди се, че курайшите били наречени така във връзка с обединяването [си] (*таяму*) около Кусай... Тъй като в някои арабски диалекти *таяму* (= среща/събиране) се предава като *такаруш*' (с. 108; превод: Салам Раси, на когото съм задължен и за отпратката към Марголиут).

[87] За сериозната вероятност Арета да е говорел арамейски вж. например Шахид (1995), с. 788.

[88] Коран 10:61.

[89] В общи линии коментаторите на Корана поясняват, че летните и зимни пътувания са били респективно до Сирия и Йемен. Въпреки

това съществуват множество алтернативни обяснения. Вж. Кроун (1987б), с. 205–211.

[90] Яков Едески, 326.

[91] Коран 2:198.

[92] Пак там, 47:10.

[93] *Зукруф*, дума, използвана в Корана със значение „украса“, по всяка вероятност идва от *зограпсос* – гръцка дума, означаваща „декоратор на щитове“. Вж. Шахид (1989), с. 507.

[94] Коран 1:6.

[95] Пак там, 6:25.

[96] Пак там, например 8:31, 25:5 и 46:17.

[97] Пак там, 26:192–196. Мюсюлманските коментатори неизменно свързват фразата „довереният Дух“ с архангел Джибрил, но всъщност никъде в Корана не се казва, че Пророкът е получил откровенията си от Джибрил. Всъщност за всеки, запознат с много по-късната традиция, че в пророческия си период Мухаммад е разговарял с ангел, Коранът се отличава с липсата на призрачни светлини и свръхестествени гласове. Както демонстрира Ури Рубин (1995), „основният разказ за първите откровения на Мухаммад съответства по-скоро на библейски, отколкото на коранични традиции, и първоначално историята е била предназначена за задоволяване на апологетични нужди“ (с. 109).

[98] Пак там, 41:17.

[99] Пак там, 4:100.

[100] Пак там, 8:1.

[101] Пак там, 8:26.

[102] Пак там, 2:119.

[103] Пак там, 33:9.

[104] За проследяване на вероятната ѝ еволюция вж. Кроун (1994).

[105] Коран 4:100.

[106] Както по отношение на всеки друг аспект на Арабските завоевания и тук точността е невъзможна. Според един източник отрядът е наброявал триста души, а според друг – пет хиляди.

[107] Типично за мъглявостта на източниците за арабските нашествия е, че в един разказ е наречен „Брирдн“.

[108] Необичайно точната дата се дължи на запис в сирийска хроника, съставена около 640 г., която на свой ред, изглежда, се ползва от почти съвременни източници. Вж. Палмър, Брок и Хойланд, с. 18–19.

[109] Прокопий, „За строежите“, 2.9.4.

[110] За разрухата в сирийските и палестинските градове след чумата вж. Кенеди (1985).

[111] Созомен, 6.38.

[112] Анастасий Синаит, 1156С.

[113] Както по отношение на произхода на Корана, така и по отношение на хода на Арабските завоевания мненията на учените варират в смайващ диапазон. Християнските източници са съвременни, но твърде откъслечни, за да оформят последователен разказ; арабски източници има в изобилие, но те пък са отчайващо късни. Противоречивостта на свидетелствата от арабски историци за Битката при Ярмук е най-добре представена в задълбоченото изследване на Донър на ислямските завоевания (1981, с. 133–148). Дори той обаче изглежда като образец на сдържан оптимизъм в сравнение с Лорънс Конрад, чието революционно есе, посветено на завладяването на загадъчния остров Аруад в Левантийско море, руши всяка надежда за реконструиране на арабските нашествия от мюсюлмански източници. За най-скорошния опит да се внесе някаква яснота вж. Хауард-Джонстън (2010), който разполага решителното римско поражение не край Ярмук, а близо до Дамаск.

[114] Анастасий Синаит, 1156С.

[115] Балазури, с. 210.

[116] Като се има предвид, както Донър (1981) със съжаление коментира, „хронологическата мъглявост на много от изворите за завоеванието, е невъзможно да се постигне нещо повече от предположение за реалните дати“ (с. 212).

[117] Себеос, 137.

[118] Табари, т. 12, с. 64.

[119] Коран 4:36.

[120] Съвременни извори за битката край Газа внушават, че по това време Мухаммад е бил още жив. Първият текст, в който се споменава съществуването на арабски пророк и който е убедително отнесен към лятото на 634 г., говори за „пророка, който се *яви* пред сарацините“ („Учение на Яков“, 5.16). В друг, датиран около 640 г. и първият, който го назовава по име, се твърди, че битката е била спечелена от „арабите на Мухаммад“ (цитирано от Хойланд (1997), с. 120.) За

изследване на по-късни християнски и самарянски източници, според които през 634 г. Мухаммад е бил още жив, вж. Кроун и Кук, с. 152–153, бел. 7. Както се изтъква там, „Бъркотията е невероятна“ и доказва колко несигурни са данните ни за живота на Пророка.

[121] Изказването се приписва на един учен от началото на VIII в., Муджахид ибн Джабр (цитиран от Хаким, с. 161). Мюсюлманските възгледи върху добродетелите – или недостатъците – на Омар покриват широк спектър.

[122] Себеос, 139.

[123] Коран 5:33.

[124] „Мединска конституция“, документ А.9, както е възпроизведен при Сарджънт (1978), с. 19.

[125] Благодаря на Майкъл Куликовски за това.

[126] Редно е да споменем, че християнските автори, опитвайки се да обяснят поражението на римляните, описват сарацинските армии като също толкова многобройни. Всъщност, както изтъква Донър (1981): „Може би най-поразителният факт относно армиите, които осъществили ислямското завоевание на Плодородния полумесец, е тяхната малобройност“ (с. 231).

[127] Себеос, 136.

[128] Според най-добрата оценка арабските федерати „може да са наброявали два до пет пъти повече от наличните редовни и гарнизонни войски“ (Кеги (1992), с. 43).

[129] Себеос, 141.

[130] „Учение на Яков“, 5.16.

[131] Коран 5:21.

[132] Ханс Янсен убедително предполага, че „историите за юдеи, влезли в преговори с враговете на исляма и вследствие били убити, били предназначени за сплашване на християните от Близкия изток“ (с. 134). (Благодаря на Лиз Уотърс за превода.)

[133] Себеос, 135.

[134] От така наречените „Тайни на рави Шимон бар Йохай“, цитирани от Хойланд (1997), с. 309. Равинът е живял през II в., но приписаното му видение за Арабските завоевания явно е съвременна на събитията, които описва.

[135] Пак там, с. 311.

[136] Последващата ислямска традиция щяла да заяви, че прозвището е било дадено на Омар от Мухаммад. Въпреки това е ясно – както

от съвременни юдейски източници, така и от по-късни мюсюлмански истории – че всъщност идва от йерусалимските юдеи и е било провокирано от действията на Омар на Храмовия хълм. Вж. Башир (1990).

[137] Коран 16:41.

[138] Йоан Никиуски, с. 200.

[139] Наскоро открит надпис в Арабската пустиня на юг от Палестина гласи просто: „В името на Господ аз, Зухайр, написах [това] по времето, когато Омар почина през двайсет и четвърта година." Цитирано от Хойланд (2006), с. 411.

[140] Коран 2:177.

[141] Себеос, 175.

[142] Коран 49:9.

[143] Себеос, 176.

[144] От християнска хроника, писана около 680 г. и цитирана от Хойланд (1997), с. 141. Макар че авторът е сириец, Хойланд убедително демонстрира, че информаторът му е бил арабин.

[145] Дху ал-Тхафанат, цитиран от Сизгорич (2009), с. 206.

[146] Коран 16:106.

[147] Мухаммад ибн Ахмад ал-Малати, цитиран от Сизгорич (2009), с. 215.

[148] От християнската хроника, спомената по-горе и цитирана от Хойланд (1997), с. 136.

[149] Пак там.

[150] Падуик, с. 119.

[151] От надпис върху язовир близо до Таиф, Арабия, цитиран от Хойланд (1997), с. 692.

[152] Йоан бар Пенкайе, с. 61.

7. ИЗКОВАВАНЕТО НА ИСЛЯМА

[1] Аркулф, с. 41.

[2] Фредегар, 154.

[3] Аркулф, с. 43.

[4] „Юдейски апокалипсис за Омаядите", цитиран от Хойланд (1997), с. 317.

[5] Монахът бил Анастасий Синаит. Вж. Флюзен, с. 25–26.

[6] Аркулф, с. 43.

[7] Цитирано от Хъмфрис, с. 11.

[8] В един надпис в централната зала на банята в Хамат Гадер, на няколко километра от Тиберия – един от любимите зимни курорти на амира – Муауия е провъзгласен за „Предводител на правоверните". Това така публично заявление на омаядска легитимност е придружено от кръст, което, разбира се, винаги дълбоко е озадачавало учените, убедени, че Муауия е бил мюсюлманин. По думите на Клайв Фос (2008) „по-нататъшните изводи от този феномен тепърва ще се изследват" (с. 118).

[9] Абу Хамза, цитиран от Кроун и Хайндс, с. 131.

[10] Йоан бар Пенкайе, с. 61.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Яков Едески, цитиран от Хойланд (1997), с. 566.

[14] Коран 2:142.

[15] Йоан бар Пенкайе, с. 61.

[16] Цитирано от Хотинг (1982а), с. 44.

[17] „Общ сирийски извор", в Хойланд (1997), с. 647.

[18] Йоан бар Пенкайе, с. 68–69.

[19] Пак там, с. 66.

[20] Коран 21:1.

[21] От монета, изсечена през 688–689 г., цитирано от Хойланд (1997), с. 695.

[22] Цитирано от Хойланд (1997), с. 694.

[23] Коран 33:57.

[24] „Общ сирийски извор", в Хойланд (1997), с. 647.

[25] Ал-Ахтал, 19, в Стеткевич, с. 92.

[26] Ал-Мукаддаси, цитиран от Раббат, с. 16.

[27] Ал-Мукаддаси, цитиран от Розен-Аялон, с. 69.

[28] От поучение, проповядвано към края на омаядския халифат. Цитирано от Елад (1992), с. 50.

[29] Тази фраза датира от XII в. – доказателство за факта, че в продължение на няколко века сирийците продължили да гледат на Йерусалим, а не на Мека, като на най-почитаното светилище на исляма. Цитирана от Ван Ес, с. 89.

[30] Коран 61:9.

[31] „Общ сирийски извор“, в Хойланд (1997), с. 648.

[32] Ал-Фараздак, цитиран от Кистер (1969), с. 182. Буквалният превод на „Йерусалимския хълм“ е „горната част на Илия“.

[33] Египетската джамия била във Фустат – гарнизонно градче, което в крайна сметка щяло да се превърне в Кайро. *Киблата* му била преориентирана през 710–711 г.; вж. Башир (1989), с. 268. Негевската джамия се намирала в Беер Ора. За описание и илюстрация на промяната на ориентацията на нейната *кибла* вж. Шарон (1988), с. 230–232. За промяната на *киблата* в Куфа вж. Хойланд (1997), с. 562.

[34] От хариджитската проповед, цитирана от Елад (1992), с. 50.

[35] Нуайм ибн хамад ал-Марвази в „Китаб ал-Фитан“, цитиран от Шарон (1988), с. 234, бел. 7.

[36] Табари, т. 22, с. 14.

[37] Ибн Асакир, цитиран от Де Премар, с. 209.

[38] Цитирано от Кроун и Хайндс, с. 28.

[39] Ал-Ахтал, 19, в Стеткевич, с. 91.

[40] Ал-Фараздак, цитиран от Кроун и Хайндс, с. 43.

[41] Коран 3:19.

[42] Цитирано от Хойланд (1997), с. 702.

[43] Коран 27:23.

[44] Ал-Мукаддаси, цитиран от Етингхаузен, с. 28.

[45] Йоан бар Пенкайе, с. 61.

[46] Михаил Сирийски в Палмър, Брок и Хойланд, с. 152, бел. 363.

[47] Йоан бар Пенкайе, с. 67.

[48] Табари, цитиран от Хойланд, с. 198.

[49] Григорий Нисийски, с. 74. Четвъртата проповед на Григорий върху Книга на Еклесиаста е изключителна с това, че доколкото ми е известно, е единственият документ от Античността, който изрично и недвусмислено осъжда робството като система.

[50] Коран 90:12–17.

[51] Тези ограничения традиционно се приписват на едно споразумение, подписано между сирийските християни и Омар, което западните учени обикновено отнасяха към края на VIII в. – сто и петдесет години след времето на Омар. Наскоро обаче беше убедително демонстрирано, че така нареченият „Договор на Омар“ – ако не в окон-

чателната си форма, то поне в основни линии – може би всъщност датира от времето на ранните завоевания. Вж. Нот (1987).

[52] Коран 33:27.

[53] Пак там, 33:50.

[54] Ал-Суюти, цитиран от Робинсън (2005), с. 20.

[55] Коран 89:17–20.

[56] За пример за различните опити да се разбере значението ѝ вж. Ибн Уарак (2002), с. 319–386.

[57] Зороастрийски текст, предсказващ Края на времето, от осми или IX в., цитиран от Минорски, с. 257.

[58] Цитирано от Браун (2003), с. 314.

[59] Оплакването на един мюсюлмански управител на Източен Ирак от VIII в., цитиран от Денет, с. 120.

[60] Коран 1:6–7.

[61] „Сефер ха-Ешкол", т. 2, с. 73–74.

[62] Коран 24:58. Трите молитви, определени от Корана са: сутрешна, обедна и вечерна.

[63] „Сахих на ал-Бухари", 1.4.245.

[64] „Талмуд", с. 553.

[65] Пак там.

[66] Ибн Кутайба, цитиран от Сизгорич (2009), с. 160.

[67] Ибн Хаукал, цитиран от Хелдън и Кенеди, с. 97.

[68] Артат ибн ал-Мундир, цитиран от Башир (1991а), с. 178.

[69] Табари, цитиран от Брукс (1899), с. 20.

[70] Теофан Изповедник, с. 396.

[71] Теофан Изповедник, с 397–398.

[72] Цитирано от Башир (1991а), с. 191.

[73] Първите учени, чието присъствие на фронта е документирано, участвали в кампанията на Маслама срещу Константинопол през 716 г. Следователно, макар двата примера, споменати тук по име, да датират от след падането на Омаядите, те могат да бъдат смятани за представителни за една тенденция, обхващаща по-голямата част от VIII в.

[74] Ибн Асакир, цитиран от Бонър (2004), с. 409.

[75] Ибн ал-Мубарак, цитиран от Яхия, с. 33.

[76] Ибн ал-Мубарак, цитиран от Сизгорич (2009), с. 161.

[77] Ибн ал-Мубарак, цитиран от Яхия, с. 32–33.

[78] Коран 9:5.

[79] Пак там, 2:190.

[80] Думи на един християнски учен от VIII в., цитирани от Дж. Б. Сегал (1963), с. 125.

[81] Историята датира от средата на X в. и се отнася към управлението на един халиф, живял около осемдесет години халифата на Маруан. Връзката между харанците и сабеите обаче, изглежда, е била направена много по-рано. Също така явно е съвременна на периода, в който Маруан е бил в Харан. Вж. Грийн, с. 106.

[82] Бар Еврей, с. 110. Гледането на черен дроб, описано от Бар Еврей, се е правело през 737 г.

[83] „История на патриарсите на Коптската православна църква", 18.156.

[84] Табари, цитиран от Кенеди (2007), с. 288.

[85] Ас-Саалиби, цитиран от Пуршариати (2008), с. 431.

[86] Балазури, цитиран от Шарон (1983), с. 203.

8. ПОСЛЕСЛОВ

[1] Абу Сахл, цитиран от Гутас, с. 46.

[2] Вж. Гутас, с. 80.

Библиография

Първични източници

„Послание до Диогнет“ в „Светоотеческо наследство: Изборник“, прев. от старогр. Светослав Риболов. София: Омофор, 2001.

Блажени Августин. „За Божия град“, т. 1–2, прев. от лат. Доротея Валентинова. София: Захарий Стоянов, 2005–2008.

Вергилий Марон, Публий. „Енеида“ в „Буколики. Георгики. Енеида“, прев. от лат. Георги Батаклиев. София: Народна култура, 1980.

Игнатий Богоносец в „Светоотеческо наследство: Изборник“, прев. от старогр. Светослав Риболов. София: Омофор, 2001.

Никифор, патриарх Константинополски. „Кратка история след царуването на Маврикий“, прев. от средногр. Веселин Иванов. Варна: Зограф, 1997.

Павел Дякон. „История на лангобардите“, прев. от лат. Красимира Гагова. София: Полис, 2011.

Прокопий Кесарийски. „Тайната история“, прев. от старогр. Иван Генов. София: Народна култура, 1983.

Хелиодор. „Етиопска повест“, прев. от старогр. Героги Батаклиев. София: Народна култура, 1982.

Цицерон, Марк Тулий. „За оратора“, прев. от лат. Петя Стоянова. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1992.

Вторични източници

Браун, Питър. „Светът на късната античност 150–750 г. сл. Хр.“, прев. от англ. Стоян Гяуров, София: Наука и изкуство, 1999.

Браун, Питър. „Авторитетът и свещеното: Аспекти на християнизацията в римския свят“, прев. от англ. Мила Минева. София: ЛИК, 2000.

Браун, Питър. „Власт и убеждение в късната античност: Към християнска империя“, прев. от англ. Димитър Илиев. София: ЛИК, 2004.

Браунинг, Робърт. „Юстиниан и Теодора“, прев. от англ. Светла Петрова, Неда Ангелова. София: Планета 3, 2008.

Гибън, Едуард. „Залез и упадък на римската империя“, т. 1–4, прев. от англ. Владимир Свинтила, Антон Даскалов. София: ЛИК, 1999–2003.

Занд, Шломо. „Изобретяването на еврейския народ“, прев. от англ. Росен Люцканов. София: БГкнига, 2011.

Ърман, Барт. „Изгубените християнства“, прев. от англ. Ралица Дерилова. София: Изток-Запад, 2013.

Първични източници

Abu l-Fath: *The Kitab al-Tarikh of Abu l-Fath*, trans. P. Stenhouse (Sydney, 1985)

Acta Martyrum et Sanctorum, ed. Paul Bedjan (7 vols) (Paris, 1890–7)

Agathias: *The Histories*, trans. Joseph D. Frendo (New York, 1975)

al-Azraqi: *Kitab Akhbar Makkah*, in *Der Chroniken der Stadt Mekka*, ed. Ferdinand Wilstenfeld (Leipzig, 1857–61)

Ammianus Marcellinus: *The Later Roman Empire: A. D. 354–378*, trans. Walter Hamilton (London, 1986)

Anastasius of Sinai: *Sermo* 3, in *Patrologia Graeca* [*PG* from hereon] 89 (1152–80)

Arculf: *Adamnan's De Locis Sanctis*, ed. D. Meehan (Dublin, 1958)

Aristides: *Aristides in Four Volumes*, ed. C. A. Behr (Cambridge, 1973)

Athenaeus: *Deipnosophistae*, ed. Charles Burton Gulick (7 vols) (Cambridge, Mass., 1927–41)

Augustine: The City of God, trans. Henry Bettenson (London, 1972)

Avodah Zarah: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Talmud/avodazara1.html

Baladhuri: *The Origins of the Islamic State*, tr. p. Hitti and F. Murgotten (2 vols) (New York, 1916–24)

Bar Hebraeus: *The Chronography of Bar Hebraeus*, trans. E. A. Wallis Budge (Oxford, 1932)

Bardaisan of Edessa: *The Book of the Laws of Countries: Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, ed. H. J. W. Drijvers (Piscataway, 2007)

Barhadbeshabba of Holwan: *Histoire ecclésiastique*, ed. F. Nau, in *Patrologia Orientalis* 9

Berosus: *The Babyloniaca of Berosus*, trans. Stanley Mayer Burstein (Malibu, 1978)

Bukhari: *Al-Adab al-Mufrad al-Bukhari*, trans. Ustadha Aisha Bewley (http://www.sunnipath.com/library/Hadith/H0003P0006.aspx)

The Byzantine-Arab Chronicle, trans. Robert Hoyland, in Hoyland (1997), pp. 612–27

Cassius Dio: *Roman History*, trans. Earnest Cary (9 volumes) (Cambridge, Mass., 1914–27)

Chronicon ad Annum Christi 1234 Pertinens, ed. J.-B. Chabot and A. Abouna (2 vols) (Paris, 1937 and 1974)

Chronicon Paschale: 284–628 AD, trans. Michael Whitby and Mary Whitby (Liverpool, 1989)

Cicero: http://classics.mit.edu/Cicero/cic.man.html

Clement of Alexandria: *Stromata*, in *Clemens Alexandrinus*, ed. Otto Stahlin, Ludwig Fruchtel and Ursula Treu (Vol. 3) (Berlin, 1970)

Corippus: *Flavius Cresconius Corippus: In Laudem Iustini Augusti Minoris Libri IV*, ed. Averil Cameron (London, 1976)

Corippus: *The Iohannis or de Bellis Libycis of Flavius Cresconius Corippus*, trans. George W. Shea (Lewiston, 1998)

Cosmas Indicopleustes: *Topographia*, in *PG* 88

Cyril of Jerusalem: http://www.newadvent.org/fathers/3101.htm

Cyril of Scythopolis: *Vita Euthymii*, in *Kyrillos von Skythopolis*, ed. Eduard Schwartz (Leipzig, 1939)

Denkard: http://www.avesta.org/denkard/dk3s229.html

Diodorus Siculus: *Library of History*, (12 vols), ed. C. H. Oldfather (Cambridge, Mass., 1933–67)

Egeria: *The Pilgrimage of Egeria*, trans. M. L. McClure and C. L. Feltoe (London, 1919)

Elishe: *History of Vardan and the Armenian War*, trans. Robert W. Thomson (Cambridge, Mass., 1982)

Epiphanius: *The Panarion of St. Epiphanius, Bishop of Salamis*, trans. Philip R. Amidon (Oxford, 1990)

Eusebius: *Preparation for the Gospel*, trans. E. H. Gifford (5 vols) (London, 1903)

Eusebius: *The History of the Church*, trans. G. A. Williamson (London, 1989)

Eusebius: *Life of Constantine*, trans. Averil Cameron and S. G. Hall (Oxford, 1999)

Evagrius Scholasticus: *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, trans. M. Whitby (Liverpool, 2000)

Expositio Totius Mundi et Gentium, ed. Jean Rougé (Paris, 1966)

Fredegarius: *Chronicon Fredegarii*, in *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores Rerum Merovingicarum* (Hannover, 1888)

George of Pisidia: *Heraclias*, in *PG* 92

Gospel of Pseudo-Matthew: http://www.gnosis.org/library/psudomat.htm

Greater Bundahishn: http://www.avesta.org/pahlavi/grb1.htm

Gregory of Nyssa: *Homilies on Ecclesiastes*, ed. Stuart George Hall (Berlin, 1993)

Heliodorus: *Aethiopica*, ed. A. Colonna (Rome, 1938)

Herodian: *History of the Empire*, trans. C. R. Whittaker (2 vols) (Cambridge, Mass., 1969–70)

The History of Alexander the Great Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes, ed. E. A. W. Budge (Cambridge, 1889)

The History of King Vaxt'ang Gorgasali: Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, trans. Robert W. Thomson (Oxford, 1996)

History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria: trans. B. Evetts (4 vols) (Paris, 1906–15)

Ibn Hisham: *The Life of Muhammad: A Translation of Ishaq's Sirat Rasul Allah*, trans. A. Guillaume (Oxford, 1955)

Ibn Miskawayh: *Tagarib al-umam (The Book of Deeds of Xusro I Anosarvan)*, ed. L. Caetani (Leyden, 1909)

Ibn Qutayba: *La Traité des Divergences du Hadit d'Ibn Qutayba (mort en 276/889)*, trans. Gérard Lecomte (Damascus, 1962)

Ignatius of Antioch: http://web.archive.org/web/20060813114040/www.ccel.org/fathers2/ANF-01/anf01–17.htm

Irenaeus: http://www.newadvent.org/fathers/0103.htm

Isidore of Pelusium: *Letters*, in *PG* 78

Jerome: http://www.newadvent.org/fathers/3001.htm

John bar Penkaye: 'Northern Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John bar Penkaye's *Rish Melle' (Jerusalem Studies in Arabic and Islam 9, 1987)*

John of Damascus: *De Haeresibus*, in *PG* 94: 677–780

John of Ephesus: *Pseudo-Dionysius of El-Mahre: Chronicle, Part III*, trans. Witold Witakowski (Liverpool, 1996)

John Malalas: *The Chronicle of John Malalas*, trans. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott (Melbourne, 1986)

John of Nikiu: *The Chronicle of John (c. 690 AD) Coptic Bishop of Nikiu*, trans. Robert Henry Charles (London, 1916)

Josephus: *The Antiquities of the Jews*, in *The Complete Works of Josephus*, trans. William Whiston (Peabody, 1987)

Joshua the Stylite: *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, trans. Frank R. Trombley and John W. Watt (Liverpool, 2000)

Justin Martyr: *Iustini Martyris Dialogus cum Tryphone*, ed. Miroslav Marcovich (New York, 1997)

Khuzistan Chronicle, ed. I. Guidi (Louvain, 1960)

Lactantius: *De Mortibus Persecutorum*, ed. and trans. J. L. Creed (Oxford, 1984)

Lactantius: http://www.newadvent.org/fathers/0701.htm

Lazar P'arpec'i: *The History of Lazar P'arpec'i*, trans. Robert W. Thomson (Atlanta, 1991)

Letter of Tansar, trans. Mary Boyce (Rome, 1968)

'Letter to Diognetus': (a) http://www.ccel.org/ccel/richardson/fathers.x.i.ii.html

'Letter to Diognetus': (b) http://www.ccel.org/l/lake/fathers/diognetus.htm

Life of Symeon the Younger: La Vie Ancienne de S. Symeon le Jeune, ed. P. Van den Ven (Brussels, 1970)

Livy: *The War with Hannibal*, trans. Aubrey de Selincourt (London, 1965)

Menander the Guardsman: *The History of Menander the Guardsman*, trans. R. C. Blockley (Liverpool, 1985)

Mihr Yasht: http://www.avesta.org/ka/yt10sbe.htm

Moses Dasxuranci: *History of the Caucasian Albanians*, trans. Charles Dowsett (Oxford, 1961)

Nikephoros: *Short History*, trans. Cyril Mango (Dumbarton Oaks, 1990)

Novels: http://uwacadweb.uwyo.edu/blume&justinian/novels2.asp

Origen: *Homilies on Luke* (http://www.bible-researcher.com/origen.html)

Paul the Deacon: *Historia Langobardorum*, in *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores Rerum Langobardicarum* (Hannover, 1878)

Plutarch: *Roman Questions*, ed. Frank Cole Battitt (Cambridge, Mass., 1936)

Plutarch: *The Rise and Fall of Athens*, trans. Ian Scott-Kilvert (London, 1960)

Porphyrius: *Carmina* (http://www.thelatinlibrary.com/porphyrius.html)

Procopius: *History of the Wars*, trans. H. B. Dewing (5 vols) (Cambridge, Mass., 1914–28)

Procopius: *On Buildings*, trans. H. B. Dewing and Glanville Downey (Cambridge, Mass., 1940)

Procopius: *The Secret History*, trans. G. A. Williamson (London, 2007)

Propertius: *Elegies*, ed. G. P. Goold (Cambridge, Mass., 1990)

Sahih Bukhari: http://www.quranenglish.com/hadith/Sahih_bukhari.htm

The Sayings of the Desert Fathers, trans. Benedicta Ward (Collegeville, 2005)

Sebeos: *The Armenian History Attributed to Sebeos*, trans. R. W. Thomson, with commentary by J. Howard-Johnston (2 vols) (Liverpool, 1999)

Sefer ha-Eshkol, ed. Abraham ben Isaac (4 vols) (Halberstadt, 1868)

Sidonius Apollinaris: *Poems and Letters*, ed. W. B. Anderson (2 vols) (Harvard, 1936–65)

Six Early Arab Poets: New Edition and Concordance, ed. Albert Arazi and Salman Masalha (Jerusalem, 1999)

Socrates Scholasticus: http://www.newadvent.org/fathers/2601.htm

Sozomen: *Ecclesiastical History*, trans. Edward Walford (London, 1846)

Stephen of Herakleopolis: *A Panegyric on Apollo Archimandrite of the Monastery of Isaac by Stephen Bishop of Heracleopolis Magna*, ed. K. H. Kuhn (Louvain, 1978)

Strabo: *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones (8 vols) (Cambridge, Mass., 1917–32)

Synodicon Orientale: ed. and trans. J.-B. Chabot (3 vols) (Paris, 1902)

Tabari: *The Marwanid Restoration: The Caliphate of Abd al-Malik* (vol. 22), trans. Everrett K. Rowson (Albany, 1989)

Tabari: *The Battle of al-Qadisiyyah and the Conquest of Syria and Palestine* (vol. 12), trans. Yohanan Friedmann (Albany, 1992)

Tabari: *The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen* (vol. 5 of *The History of Tabari*), trans. C. E. Bosworth (Albany, 1999)

The Talmud: The Soncino Talmud, ed. I. Epstein (18 vols) (London, 1935–48)

Teachings of Jacob: 'Doctrina Iacobi Nuper Baptizati', ed. N. Bonwetsch (Berlin, 1910)

Tertullian: http://www.tertullian.org/

Tha'alibi: *Ghurar Akhbar Muluk al-Fars*, trans. H. Zotenberg (Paris, 2000)

Theodoret: *Ecclesiastical History* (London, 1844)

Theodoret: *The Cure of Greek Maladies (Therapeutique des Maladies Helléniques)*, ed. P Canivet (Paris, 1958)

Theodoret: *The Ecclesiastical History, Dialogues, and Letters of Theodoret*, trans. B. Jackson (Grand Rapids, 1979)

Theodoret: *Life of Saint Simeon Stylites*, in *The Lives of Saint Simeon Stylites*, trans. Robert Doran (Kalamazoo, 1992)

Theodoret: *Compendium of Heretical Fables*, in PG 83, pp. 335–555

Theodosian Code: http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/tituli.htm

Theophanes: *The Chronicle of Theophanes*, trans. Harry Turtledove (Philadelphia, 1982)

Theophylact Simocatta: *The History of Theophylact Simocatta*, trans. Michael Whitby and Mary Whitby (Oxford, 1986)

Three Byzantine Saints, trans. Elizabeth Dawes and Norman H. Baynes (Crestwood, 1977)

Virgil: *The Aeneid*, trans. C. Day Lewis (Oxford, 1952)

Wisdom of the Desert Fathers: trans. Benedicta Ward (Oxford 1979)

Yasna: http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm

Zonaras: *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, trans. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane (Abingdon, 2009)

Zosimus: *New History*, trans. Ronald T. Ridley (Sydney, 1982)

Вторични източници

Abu Zayd, Nasr: *Reformation of Islamic Thought: A Critical Historical Analysis* (Amsterdam, 2006)

Adams, Charles: 'Reflections on the Work of John Wansbrough', in Berg 1997

Adams, Robert McCormick: *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates* (Chicago, 1981)

Afsaruddin, Asma: *The First Muslims: History and Memory* (Oxford, 2008)

Alexander, L. A: 'The Living Voice: Scepticism towards the Written Word in Early Christian and in Graeco-Roman Texts', in *The Bible in Three Dimensions*, ed. D. J. A. Clines, S. E. Fowl and S. E. Porter (Sheffield, 1990)

Alexander, Paul J.: *The Byzantine Apocalyptic Tradition* (Berkeley and Los Angeles, 1985)

Alexander, Philip S.: 'Jewish Believers in Early Rabbinic Literature (2nd to 5th Centuries)', in Skarsaune and Hvalvik

Amory, Patrick: *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489–554* (Cambridge, 2003)

Anderson, Andrew Runni: 'Alexander's Horns' (*Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 58, 1927)

Ando, Clifford: 'The Palladium and the Pentateuch: Towards a Sacred Topography of the Later Roman Empire' (Phoenix 55, 2001)

Andrae, Tor: *Les Origines de l'Islam et le Christianisme*, trans. Jules Roche (Paris, 1955)

Andrae, Tor: *In the Garden of Myrtles: Studies in Early Islamic Mysticism*, trans. Birgitta Sharpe (Albany, 1987)

Angold, Michael: 'Procopius' Portrait of Theodora', in *Studies in Honour of Robert Browning*, ed. C. N. Constantinides, N. M. Panagiotakes, E. Jeffreys and A. D. Angelou (Venice, 1996)

Armstrong, Karen: *Muhammed: A Western Attempt to Understand Islam* (London, 1992)

Aslan, Reza: *No God but God: The Origins, Evolution and Future of Islam* (London, 2005)

Athamina, Khalil: 'The Pre-Islamic Roots of the Early Muslim Caliphate: The Emergence of Abu Bakr' (Der Islam 76, 1999)

Athanassiadi, Polymnia: 'Persecution and Response in Late Paganism' (*Journal of Hellenic Studies* 113, 1993)

Athanassiadi, Polymnia: *Damascus: The Philosophical History* (Athens, 1999)

Avi-Yonah, M.: *The Jews of Palestine: A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest* (Oxford, 1976)

Ayoub, M.: *The Qur'an and its Interpreters*, vol. 1 (Albany, 1984)

al-Azami, Mohammad Mustafa: *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Riyadh, 1985)

al-Azami, Mohammad Mustafa: *The History of the Qur'anic Text, from Revelation to Compilation: A Comparative Study with the Old and New Testaments* (Leicester, 2003)

Bagnall, Roger S. (ed.): *Egypt in the Byzantine World, 300–700* (Cambridge, 2007)

Bamberger, Bernard J.: *Proselytism in the Talmudic Period* (New York, 1968)

Bashear, Sulayman: 'Qur'an 2.114 and Jerusalem' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 52, 1989)

Bashear, Sulayman: 'The Title "*Faruq*" and its Association with 'Umar I' (*Studia Islamica* 72, 1990)

Bashear, Sulayman: 'Apocalyptic and Other Materials on Early Muslim–Byzantine Wars: A Review of Arabic Sources' (*Journal of the Royal Asiatic Society* 1, 1991a)

Bashear, Sulayman: 'Qibla Musharriqa and Early Muslim Prayer in Churches' (*Muslim World* 81, 1991b)

Bashear, Sulayman: *Studies in Early Islamic Tradition* (Jerusalem, 2004)

Bassett, Sarah: *The Urban Image of Late Antique Constantinople* (Cambridge, 2004)т

Bauer, Walter: *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, ed. Robert A. Kraft and Gerhard Krodel (Philadelphia, 1971)

Bausani, Alessandro: *Religion in Iran: From Zoroaster to Baha'ullah*, trans. J. M. Marchesi (New York, 2000)

Beard, Mary, North, John A. and Price, S. R. F: *Religions of Rome* (Cambridge, 1998)

Becker, Adam H.: 'Beyond the Spatial and Temporal Limes: Questioning the "Parting of the Ways" outside the Roman Empire', in Becker and Reed

Becker, Adam H. and Reed, Annette Yoshiko: *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Tübingen, 2003)

Berg, Herbert (ed.): *Islamic Origins Reconsidered: John Wansbrough and the Study of Early Islam* (special issue of *Method and Theory in the Study of Religion* 9 (1), 1997)

Berg, Herbert: *The Development of Exegesis in Early Islam* (Richmond, 2000)

Berg, Herbert (ed.): *Method and Theory in the Study of Islamic Origins* (Leiden, 2003)

Bier, Lionel: 'Sasanian Palaces and their Influence in Early Islamic Architecture' (http://www.cais-soas.com/CAIS/Architecture/sasanian_palaces_islam.htm)

Bishop, Eric R.: 'The Qumran Scrolls and the Qur'an' (*Muslim World* 48, 1958)

Bivar, A. D. H.: 'Hayatila', in *Encyclopaedia of Islam*

Bivar, A. D. H.: 'Gorgan: Pre-Islamic History', in *Encyclopedia Iranica*

Blankinship, Khalid Yahya: *The End of the Jihad State: The Reign of Hisham Ibn Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads* (Albany, 1994)

Blockley, R. C.: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (2 vols) (Liverpool, 1981–3)

Bobzin, Hartmut: 'A Treasury of Heresies: Christian Polemics against the Koran', in Wild

Bonner, Michael (ed.): *Arab–Byzantine Relations in Early Islamic Times* (Aldershot, 2004)

Bonner, Michael (ed.): *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice* (Princeton, 2006)

Bowersock, Glen W.: *Roman Arabia* (Cambridge, Mass., 1983)

Bowersock, Glen W.: *Martyrdom and Rome* (Cambridge, 1995)

Bowersock, G. W., Brown, Peter and Grabar, Oleg: *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World* (Cambridge, Mass., 1999)

Boyarin, Daniel: *Dying for God: Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism* (Stanford, 1999)

Boyarin, Daniel: 'Semantic Differences; or "Judaism"/"Christianity"', in *The Partition of Judaeo-Christianity*, ed. Adam H. Becker and Annette Yoshiko Reed: (Philadelphia, 2004)

Boyce, Mary: 'On the Sacred Fires of the Zoroastrians' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 31, 1968)

Boyce, Mary: 'On Mithra's Part in Zoroastrianism' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32, 1969)

Boyce, Mary: *A History of Zoroastrianism*, vols 1 and 2 (Leiden, 1975a)

Boyce, Mary: *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian* (Leiden, 1975b)

Boyce, Mary: *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices* (London and New York, 1979)

Boyce, Mary: 'Adhur Burzen-Mihr', in *Encyclopedia Iranica*

Boyce, Mary: 'Adhur Gusnasp', in *Encyclopedia Iranica*

Boyce, Mary: 'Adhur Farnbag', in *Encyclopedia Iranica*

Brague, Rémi: *The Law of God: The Philosophical History of an Idea*, trans. Lydia G. Cochrane (Chicago, 2007)

Brock, S. P.: 'The Conversations with the Syrian Orthodox under Justinian' (*Orientala Christiana Periodica* 47, 1981)

Brock, S. P.: 'Christians in the Sasanid Empire: A Case of Divided Loyalties', in *Church History* 18, ed. Stuart Mews (Oxford, 1982)

Brock, S. P.: 'Syriac Views of Emergent Islam', in Juynboll

Brock, S. P.: *Syriac Perspectives on Late Antiquity* (London, 1984)

Brock, S. P.: 'North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John bar Penkaye's *Ris Melle*' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9, 1987)

Brooks, E. W.: 'The Arabs in Asia Minor (641–750), from Arabic Sources' (*Journal of Hellenic Studies* 18, 1898)

Brooks, E. W.: 'The Campaign of 716–718, from Arabic Sources' (*Journal of Hellenic Studies* 19, 1899)

Brown, Peter: *The World of Late Antiquity* (London, 1971)

Brown, Peter: 'Understanding Islam' (*New York Review of Books*, 22 February 1979)

Brown, Peter: *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire* (Madison, 1992)

Brown, Peter: *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman World* (Cambridge, 1995)

Brown, Peter: *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity,* AD 200–1000 (Oxford, 2003)

Browning, Robert: Justinian and Theodora (London, 1971)

Bulliet, Richard W.: *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitive History* (Cambridge, Mass., 1979)

Burton, John: *The Collection of the Qur'an* (Cambridge, 1977)

Burton, John: Review of *The History of al-Tabari, Vol. VI* (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 53, 1990)

Burton, John: 'Rewriting the Timetable of Early Islam' (*Journal of the American Oriental Society* 115, 1995)

Busse, Heribert: 'Omar's Image as the Conqueror of Jerusalem' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 8, 1986)

Busse, Heribert: 'Antioch and its Prophet Habib al-Najjar' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 24, 2000)

Byrskog, Samuel: *Story as History, History as Story: The Gospel Tradition in the Context of Ancient Oral History* (Leiden, 2002)

Calder, Norman: *Studies in Early Muslim Jurisprudence* (Oxford, 1993)

Cambridge Ancient History, Vol. 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600, ed. Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins and Michael Whitby (Cambridge, 2000)

Cambridge History of Iran, Vol. 3. The Seleucid, Parthian and Sassanian Periods, ed. Ehsan Yarshater (Cambridge, 1983)

Cameron, Averil: *Procopius and the Sixth Century* (Berkeley, 1985)

Cameron, Averil: *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–600* (London, 1993)

Cameron, Averil (ed.): *The Byzantine and Early Islamic Near East III: States, Resources and Armies* (Princeton, 1995)

Cameron, Averil and Conrad, Lawrence I. (eds): *The Byzantine and Early Islamic Near East: Problems in the Literary Source Material* (Princeton, 1992)

Carleton Paget, James: *Jews, Christians and Jewish Christians in Antiquity* (Cambridge, 2010)

Christensen, A: *Le Regne de Kawadh I et le Communisme Mazdakite* (Copenhagen, 1925)

Christensen, A: *L'Iran sous les Sassanides* (Copenhagen, 1944) Cohen, Mark R.: 'What Was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Study' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 23, 1999)

Cohen, Shaye J. D.: *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties* (Berkeley and Los Angeles, 1999)

Conrad, Lawrence I.: 'Al-Azdi's History of the Arab Conquests in Bilad-al-Sham: Some Historiographical Observations' (*Bilad al-Sham Proceedings* 1, 1985)

Conrad, Lawrence I.: 'Abraha and Muhammad: Some Observations Apropos of Chronology and Literary "topoi" in the Early Arabic Historical Tradition' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50, 1987)

Conrad, Lawrence I.: 'Theophanes and the Arabic Historical Tradition: Some Indications of Intercultural Transmission' (*Byzantinische Forschungen* 15, 1988)

Conrad, Lawrence I.: 'Historical Evidence and the Archaeology of Early Islam', in *Quest for Understanding: Arabic and Islamic Studies in Memory of Malcolm H. Kerr* (Beirut, 1991)

Conrad, Lawrence I.: 'The Conquest of Arwad: A Source Critical Study in the Historiography of the Early Medieval Near East', in Cameron and Conrad

Conrad, Lawrence I.: 'Epidemic Disease in Central Syria in the Late Sixth Century: Some New Insights from the Verse of Hassan ibn Thabit' (*Byzantine and Modern Greek Studies* 18, 1994)

Cook, Michael: *Early Muslim Dogma* (Cambridge, 1981)

Cook, Michael: *Muhammed* (Oxford, 1983)

Cook, Michael: 'Eschatology and the Dating of Traditions' (*Princeton Papers in Near Eastern Studies* 1, 1992)

Cook, Michael: 'The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam' (*Arabica* 44, 1997) —— *The Koran: A Very Short Introduction* (Oxford, 2000)

Cook, Michael: *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge, 2000)

Cook, Michael: *Studies in the Origins of Early Islamic Culture and Tradition* (Aldershot, 2004)

Costa, Paolo M.: *Studies in Arabian Architecture* (Aldershot, 1994)

Croke, Brian and Crow, James: 'Procopius and Dara' (*Journal of Roman Studies* 73, 1983)

Crone, Patricia: *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge, 1980)

Crone, Patricia: *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Oxford, 1987a)

Crone, Patricia: *Roman, Provincial and Islamic Law: The Origins of the Islamic Patronate* (Cambridge, 1987b)

Crone, Patricia: 'Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt' (*Iran* 29, 1991)

Crone, Patricia: 'Serjeant and Meccan Trade' (*Arabica* 39, 1992)

Crone, Patricia: 'The First-Century Concept of *Higra*' (*Arabica* 41, 1994)

Crone, Patricia: From Kavad to al-Ghazali: Religion, Law and Political Thought in the Near East, c. 60–c. 1100 (Aldershot, 2005a)

Crone, Patricia: 'How did the Quranic Pagans Make a Living?' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 68, 2005b)

Crone, Patricia: 'Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 70, 2007)

Crone, Patricia: *From Arabian Tribes to Islamic Empire: Army, State and Society in the Near East c. 600–850* (Aldershot, 2008)

Crone, Patricia: 'The Religion of the Qur'anic Pagans: God and the Lesser Deities' (*Arabica* 57, 2010)

Crone, Patricia and Cook, Michael: *Hagarism: The Making of the Islamic World* (Cambridge, 1977)

Crone, Patricia and Hinds, Martin: *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam* (Cambridge, 1986)

Crown, Alan D. (ed.): *The Samaritans* (Tübingen, 1989)

Crown, Alan D., Pummer, Reinhard and Tal, Abraham (eds): *A Companion to Samaritan Studies* (Tübingen, 1993)

Czeglédy, Károly: 'Bahram Cobin and the Persian Apocalyptic Literature' (*Acta Orientalia Hungarica* 8, 1958)

Dabrowa, E. (ed.): *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994)

Dagron, Gilbert: *Constantinople Imaginaire* (Paris, 1984)

Dagron, Gilbert and Déroche, Vincent: 'Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe Siècle' (*Travaux et Mémoires* 11, 1991)

Daryaee, Touraj: 'National History or Keyanid History? The Nature of Sasanid Zoroastrian Historiography' (*Iranian Studies* 28, 1995)

Daryaee, Touraj: 'Apocalypse Now: Zoroastrian Reflection on the Early Islamic Centuries' (*Medieval Encounters* 4, 1998)

Daryaee, Touraj: 'Memory and History: The Construction of the Past in Late Antique Persia' (*Name-ye Iran-e Bastan* 1–2, 2001–2)

Daryaee, Touraj: *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire* (London, 2009)

Dauphin, C.: *La Palestine Byzance* (3 vols) (Oxford, 1998)

De Blois, François: 'The "Sabians" [sâbi'ûn] in Pre-Islamic Arabia' (*Acta Orientalia* 56, 1995)

De Blois, François: '*Nasrani (Nazoraios)* and *hanif (ethnikos)*: Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and Islam' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 65, 2002)

De Jong, Albert: '*Sub Specie Maiestatis*: Reflections on Sasanian Court Rituals', in *Zoroastrian Rituals in Context*, ed. Michael Stausberg (Leiden, 2004)

De Maigret, Alessandro: *Arabia Felix*, trans. Rebecca Thompson (London, 2002)

De Prémare, Alfred-Louis: *Aux Origines du Coran: Questions d'Hier, Approches d'Aujourd'hui* (Paris, 2007)

Dennett, D. C.: *Conversion and the Poll-Tax in Early Islam* (Cambridge, Mass., 1950)

Dignas, Beate and Winter, Engelbert: *Rome and Persia in Late Antiquity* (Cambridge, 2007)

Dixon, 'Abd al-Ameer 'Abd: *The Umayyad Caliphate: 65–86/684–705* (London, 1971)

Dols, Michael: *The Black Death in the Middle East* (Princeton, 1977)

Donner, Fred M.: 'Mecca's Food Supplies and Muhammad's Boycott' (*Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20, 1977)

Donner, Fred M.: *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981)

Donner, Fred M.: 'Sources of Islamic Conceptions of War', in *Just War and Jihad*, ed. J. M. Kelsay and J. T. Johnson (New York, 1991)

Donner, Fred M.: *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton, 1998)

Donner, Fred M.: Review of *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History*, by G. R. Hawting (*Journal of the American Oriental Society* 121, 2001)

Donner, Fred M.: *Muhammad and the Believers at the Origins of Islam* (Cambridge, Mass., 2010)

Donner, Herbert: *The Mosaic Map of Madaba* (Kampen, 1992)

Downey, Glanville: *Constantinople in the Age of Justinian* (Norman, 1960)

Downey, Glanville: *Ancient Antioch* (Princeton, 1963)

Drake, H. A.: *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance* (Baltimore, 2000)

Drijvers, H. J. W.: 'Jews and Christians at Edessa' (*Journal of Jewish Studies* 36, 1985)

Duffy, John: 'Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice' (*Dumbarton Oaks Papers* 38, 1984)

Duri, A. A.: *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, trans. Lawrence I. Conrad (Princeton, 1983)

Durliat, Jean: 'La Peste du VIe siècle: Pour un nouvel examen des sources byzantines', in *Hommes et richesses dans l'empire Byzantin*, ed. V. Kravari, C. Morrison and J. Lefort (2 vols) (Paris, 1989–91)

Ehrman, Bart: *The Orthodox Corruption of Scripture: The Effect of Early Christological Controversies on the Text of the New Testament* (Oxford, 1993)

Ehrman, Bart: *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew* (Oxford, 2003)

Elad, Amikam: 'Why Did 'Abd al-Malik Build the Dome of the Rock? A Re-examination of the Muslim Sources', in Raby and Johns

Elad, Amikam: 'The Southern Golan in the Early Muslim Period: The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik' (*Der Islam* 76, 1999)

El Cheikh, Nadia Maria: *Byzantium Viewed by the Arabs* (Cambridge, Mass., 2004)

Encyclopaedia of Islam, ed. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel and W. P. Heinrichs *et al.* (2nd edn) (Leiden, 1960–2005)

Encyclopedia Iranica, ed. Ehsan Yarshater (London and New York, 1996–)

Eph'al, I.: '"Ishmael" and "Arab(s)": A Transformation of Ethnological Terms' (*Journal of Near Eastern Studies* 35, 1976)

Esmonde Cleary, A. S.: *The Ending of Roman Britain* (London, 1989)

Ettinghausen, Richard: *Arab Painting* (Geneva, 1962)

Evans, J. A. S.: *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power* (London, 1996)

Farrokh, Kaveh: *Sassanian Elite Cavalry, AD 224–642* (Oxford, 2005)

Farrokh, Kaveh: *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War* (Oxford, 2007)

Flood, Finbarr Barry: *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture* (Leiden, 2001)

Flusin, Bernard: 'L'Esplanade du Temple à l'arrivée des Arabes, d'après deux récits byzantins', in Raby and Johns.

Fonrobert, Charlotte Elisheva and Jaffee, Martin S. (eds): *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature* (Cambridge, 2007)

Forsyth, George H. and Weitzmann, Kurt: *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai* (Ann Arbor, 1974)

Foss, Clive: 'The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity' (*English Historical Review* 90, 1975)

Foss, Clive: *Ephesus after Antiquity:A Late Antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge, 1979)

Fowden, Garth: 'Constantine's Porphyry Column: the Earliest Literary Allusion' (*Journal of Roman Studies* 81, 1991)

Fowden, Garth: *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, 1993)

Frankfurter, David T. M.: 'Stylites and *Phallobates*: Pillar Religions in Late Antique Syria' (*Vigiliae Christianae* 44, 1990)

French, D. H. and Lightfoot, C. S. (eds): *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (2 vols) (Oxford, 1989)

Friedman, Richard Elliott: *Who Wrote the Bible?* (New York, 1987)

Frye, Richard N.: *The Golden Age of Persia: The Arabs in the East* (London, 1975)

Frye, Richard N.: *The History of Ancient Iran* (Munich, 1984)

Gabriel, Richard A.: Muhammad: *Islam's First Great General* (Norman, 2007)

Gager, John G.: 'Did Jewish Christians See the Rise of Islam?', in Becker and Reed

Garnsey, p. D. A. and Whittaker, C. R. (eds): *Imperialism in the Ancient World* (Cambridge, 1978)

Gaspar, C.: 'The King of Kings and the Holy Men: Royal Authority and Sacred Power in the Early Byzantine World', in *Monotheistic Kingship: The Medieval Variants*, ed. Aziz Al-Azmeh and Janos M. Bak (Budapest, 2004)

Gaube, Heinz: 'Mazdak: Historical Reality or Invention?' (*Studia Iranica* 11, 1982)

Ghirshman, R.: *Les Chionites-Hephthalites* (Cairo, 1948)

Ghirshman, R.: *Persian Art: The Parthian and Sasanian Dynasties* (London, 1962)

Ghirshman, R.: *Persia: From the Origins to Alexander*, trans. Stuart Gilbert and James Emmons (London, 1964)

Gibbon, Edward: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (3 vols) (London, 1994)

Gilliot, Claude: 'Muhammad, le Coran et les "Contraintes de l'Histoire"', in Wild

Gnoli, Gherardo: *Zoroaster's Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems* (Naples, 1980)

Gnoli, Gherardo: *The Idea of Iran: An Essay on its Origin* (Rome, 1989)

Goldziher, Ignaz: *Muslim Studies*, trans. Barber and Stern (2 vols) (London, 1967–71)

Goldziher, Ignaz: *Introduction to Islamic Theology and Law*, trans. Andras Hamori and Ruth Hamori (Princeton, 1981)

Gonen, Rivka: *Contested Holiness: Jewish, Muslim and Christian Perspectives on the Temple Mount in Jerusalem* (Jersey City, 2003)

Goodblatt, David M.: *Elements of Ancient Jewish Nationalism* (Cambridge, 2006) Grabar, Oleg: *The Formation of Islamic Art* (New Haven, 1973)

Goodblatt, David M.: *The Dome of the Rock* (Cambridge, Mass., 2006)

Graf, David F.: *Rome and the Arabian Frontier: From the Nabataeans to the Saracens* (Aldershot, 1997)

Graf, D. F. and O'Connor, M.: 'The Origin of the Term Saracen and the Rawwafa Inscriptions' (*Byzantine Studies* 4, 1977)

Green, Tamara M.: *The City of the Moon God: ReligiousTraditions of Harran* (Leiden, 1992)

Gregory, Timothy E.: *A History of Byzantium* (Oxford, 2005)

Grierson, Philip: 'The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik' (*Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3, 1960)

Griffith, S. H.: '"Syriacisms" in the Arabic Qur'an: Who Were "Those who saidthat Allah is third of three, according to *al-Ma'idah* 73"?', in *A Word Fitly Spoken: Studies in Mediaeval Exegesis of the Hebrew Bible and the Qur'an*, ed. Meir M. Bar-Asher, Simon Hopkins, Sarah Stroumsa and Bruno Chiesa (Jerusalem, 2007)

Griffith, S. H.: 'Christian Lord and the Arabic Qur'an: The "Companions of the Cave" in *Surat al-Kahf* and in Syriac Christian Tradition', in Reynolds

Grohmann, A.: 'Aperçu de papyrologie arabe' (*Études de Papyrologie* 1, 1932)

Grohmann, A.: *Arabic Papyri from Hirbet el-Mird* (Louvain, 1963)

Gruen, Erich S.: *Culture and National Identity in Republican Rome* (Ithaca, 1992)

Grunebaum, G. E. von: *Classical Islam: A History, 600 AD to 1258 AD*, trans. Katherine Wilson (New Brunswick, 2005)

Guidi, M.: 'Mazdak', in *Encyclopaedia of Islam*

Guilland, Rodolphe: 'L'Expédition de Maslama contre Constantinople' (*Études Byzantines* 1, 1959)

Gutas, Dimitri: *Greek Thought, Arabic Culture* (London, 1998)

Gyselen, Rika: *The Four Generals of the Sasanian Empire: Some Sigillographic Evidence* (Rome, 2001)

Haas, Christopher: *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict* (Baltimore, 1997)

Hakim, Avraham: 'Conflicting Images of Lawgivers: The Caliph and the Prophet', in Berg 2003

Haldon, J. F.: *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge, 1990)

Haldon J. F. and Kennedy, H.: 'The Arab–Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands' (*Zbornik Radova* 19, 1980)

Hallaq, Wael B.: 'Was the Gate of Ijtihad Closed?' (*International Journal of Middle East Studies* 16, 1984)

Hardy, Edward R.: 'The Egyptian Policy of Justinian' (*Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968)

Harris, Anthea: *Byzantium, Britain and the West: The Archaeology of Cultural Identity, AD 400–650* (Stroud, 2003)

Harvey, Susan Ashbrook and Hunter, David G. (eds): *The Oxford Handbook of Early Christian Studies* (Oxford, 2008)

Hawting, G. R.: 'The Disappearance and Rediscovery of Zamzam and the "Well of the Ka'ba"' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43, 1980)

Hawting, G. R.: 'The Origins of the Muslim Sanctuary at Mecca', in Juynboll

Hawting, G. R.: Review of *Die Widerentdeckung des Propheten Muhammad*, by G. Lüling (*Journal of Semitic Studies* 27, 1982b)

Hawting, G. R.: *Review of The Early Islamic Conquests*, by Fred M. Donner (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47, 1984)

Hawting, G. R.: 'Al-Hudaybiya and the Conquest of Mecca: A Reconsideration of the Tradition about the Muslim Takeover of the Sanctuary' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 8, 1986)

Hawting, G. R.: 'The "Sacred Offices" of Mecca from Jahiliyya to Islam' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13, 1990)

Hawting, G. R.: 'The *Hajj* in the Second Civil War', in *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaeval and Modern Islam*, ed. Ian Richard Netton (Richmond, 1993)

Hawting, G. R.: *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam* (Cambridge, 1999)

Hawting, G. R.: *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate, AD 661–750* (Abingdon, 2000)

Hawting, G. R. and Sharee, Abdul-Kader A.: *Approaches to the Qur'an* (London and New York, 1993)

Heather, Peter: *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Birth of Europe* (London, 2009)

Heck, Gene W.: '"Arabia without Spices": An Alternate Hypothesis: The Issue of "Makkan Trade and the Rise of Islam"' (*Journal of the American Oriental Society* 123, 2003)

Herrmann, G.: *The Iranian Revival* (London, 1977)

Hirschfeld, Yizhar: *A Guide to Antiquity Sites in Tiberias*, trans. Edward Levin and Inna Pommerantiz (Jerusalem, 1992a)

Hirschfeld, Yizhar: *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period* (New Haven, 1992b) Hopkins, Keith: 'Christian Number and its Implications' (*Journal of Early Christian Studies* 6, 1998)

Horn, Cornelia: 'Intersections: The Reception History of the *Protoevangelium of James* in Sources from the Christian East and in the *Qur'an*' (*Apocrypha* 17, 2006)

Horn, Cornelia: 'Mary between Bible and Qur'an: Soundings into the Transmission and Reception History of the *Protoevangelium of James* on the Basis of Selected Literary Sources in Coptic and Copto-Arabic and of Art Historical Evidence Pertaining to Egypt' (*Islam and Muslim–Christian Relations* 18, 2007)

Howard-Johnston, James: *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity* (Aldershot, 2006)

Howard-Johnston, James: *Witnesses to a World in Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century* (Oxford, 2010)

Hoyland, Robert G.: 'Sebeos, the Jews and the Rise of Islam', in *Medieval and Modern Perspectives on Muslim–Jewish Relations*, ed. Ronald L. Nettler (Luxembourg, 1995)

Hoyland, Robert G.: *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton, 1997)

Hoyland, Robert G.: 'Earliest Christian Writings on Muhammad', in Motzki 2000

Hoyland, Robert G.: *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (London, 2001)

Hoyland, Robert G.: 'New Documentary Texts and the Early Islamic State' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, 2006)

Huft, Dietrich: 'The Functional Layout of the Fire Sanctuary at Takht-i Sulaiman', in Kennet and Luft

Humphreys, R. Stephen: *Mu'awiya ibn Abi Sufyan: From Arabia to Empire* (Oxford, 2006)

Huyse, P.: 'La Revendications de Territoires Achéménides par les Sassanides: Une Réalité Historique?' (*Studia Iranica Cahier* 25, 2002)

Ibn Warraq (ed.): *The Origins of the Koran: Classic Essays on Islam's Holy Book* (New York, 1998)

Ibn Warraq (ed.): *The Quest for the Historical Muhammad* (New York, 2000)

Ibn Warraq (ed.): *What the Koran Really Says: Language, Text, and Commentary* (New York, 2002)

Irwin, Robert: *For Lust of Knowing: The Orientalists and Their Enemies* (London, 2006)

Isaac, Benjamin: *The Limits of Empire: The Roman Army in the East* (Oxford, 1990)

Janin, R.: *Constantinople Byzantine: Développement urbain et répertoire topographique* (Paris, 1950)

Jansen, Hans: *De Historische Mohammed: De Verhalen uit Medina* (Amsterdam, 2007)

Jeffrey, Arthur: *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* (Leiden, 1937)

Jeffrey, Arthur: *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* (Baroda, 1938)

Jenkins, Philip: *The Lost History of Christianity* (New York, 2008)

Jenkins, Philip: *Jesus Wars: How Four Patriarchs, Three Queens, and Two Emperors Decided What Christians Would Believe for the Next 1,500 Years* (New York, 2010)

Johns, Jeremy (ed.): *Bayt al-Maqdis: Jerusalem and Early Islam* (Oxford, 1999)

Johns, Jeremy (ed.): 'Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years' (*Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46, 2003)

Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602* (3 vols) (Oxford, 1964)

Jones, Alan: *Early Arabic Poetry* (2 vols) (Oxford, 1996)

Jones, Alan: 'The Dotting of a Script and the Dating of an Era: The Strange Neglect of PERF 558' (*Islamic Culture* 72, 1998)

Juynboll, G. H.A.: *Studies on the First Century of Islamic Society* (Carbondale and Edwardsville, 1982)

Kaegi, Walter Emil: *Byzantium and the Decline of Rome* (Princeton, 1968)

Kaegi, Walter Emil: 'Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest' (*Church History* 38, 1969)

Kaegi, Walter Emil: *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge,
Kaegi, Walter Emil: *Heraclius: Emperor of Byzantium* (Cambridge, 2003)

Kaldellis, Anthony: 'The Literature of Plague and the Anxieties of Piety in Sixth-Century Byzantium', in *Piety and Plague: From Byzantium to the Baroque*, ed. Franco Mormando and Thomas Worcester (Kirskville, 2007)

Kaldellis, Anthony: *The Christian Parthenon: Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens* (Cambridge, 2009)

Kalisch, Muhammad S.: 'Islamische Theologie ohne historischen Muhammad – Anmerkungen zu den Herausforderungen der historisch-kritischen Methode für das islamische Denken' (http://www.unimuenster.de/imperia)

Kalmin, Richard: 'Christians and Heretics in Rabbinic Literature of Late Antiquity' (*Harvard Theological Review* 87, 1994)

Kalmin, Richard: *The Sage in Jewish Society of Late Antiquity* (London, 1999)

Kalmin, Richard: *Jewish Babylonia between Persia and Roman Palestine* (Oxford, 2006)

Karsh, Efraim: *Islamic Imperialism: A History* (New Haven, 2006)

Kellens, Jean: *Essays on Zarathustra and Zoroastrianism*, trans. Prods Oktor Skjaervo (Costa Mesa, 2000)

Kelly, Christopher: *Ruling the Later Roman Empire* (Cambridge, Mass., 2004)

Kennedy, Hugh: 'From *Polis* to *Madina*: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria' (*Past and Present* 106, 1985)

Kennedy, Hugh: *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East From the Sixth to the Eleventh Century* (London, 1986)

Kennedy, Hugh: *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State* (London, 2001)

Kennedy, Hugh: *The Byzantine and Early Islamic Near East* (Aldershot, 2006)

Kennedy, Hugh: *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live in* (London, 2007)

Kennet, Derek and Luft, Paul: *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History* (Oxford, 2008)

Keys, D.: *Catastrophe: An Investigation into the Modern World* (London, 1999)

Kiani, Mohammad Yusuf: *Parthian Sites in Hyrcania:The Gurgan Plain* (Berlin, 1982)

King, G. R. D. and Cameron, Averil (eds): *The Byzantine and Early Islamic Near East: Land Use and Settlement Patterns* (Princeton, 1994)

Kister, M. J.: '"You Shall Only Set out for Three Mosques": A Study of an Early Tradition' (*Le Muséon* 82, 1969)

Kister, M. J.: '*Maqam Ibrahim*: A Stone with an Inscription' (*Le Muséon* 84, 1971)

Kister, M. J.: *Studies in Jahiliyya and Early Islam* (London, 1980)

Kister, M. J.: 'Social and Religious Concepts of Authority in Islam' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 18, 1994)

Klijn, A. F. J.: *Jewish–Christian Gospel Tradition* (Leiden, 1992)

Klijn, A. F. J. and Reinink, G. J.: *Patristic Evidence for Jewish–Christian Sects* (Leiden, 1973)

Laga, Carl: 'Judaism and Jews in Maximus Confessor's Works: Theoretical Controversy and Practical Attitude' (*Byzantioslavica* 51, 1990)

Lammens, Henri: *Études sur le Règne du Calife Omaiyade Mo'awia Ier* (Paris, 1908)

Lammens, Henri: *Fatima et les Filles de Mahomet* (Rome, 1912)

Lammens, Henri: *La Mecque à la Veille de l'Hégire* (Beirut, 1924)

Leaman, Oliver (ed.): *The Qur'an: An Encyclopedia* (London, 2006)

Leites, Adrien: '*Sira* and the Question of Tradition', in Motzki 2000

Lester, Toby: 'What is the Koran?' (*Atlantic Monthly*, January 1999)

Levene, Dan: '...and by the Name of Jesus...' „An Unpublished Magic Bowl in Jewish Aramaic" (*Jewish Studies Quarterly* 6, 1999)

Lieu, Samuel N. C: *Manicheism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Tübingen, 1992)

Lings, Martin: *Muhammad: His Life Based on the Earliest Sources* (London, 1983)

Little, Lester K.: *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750* (Cambridge, 2007)

Lüling, Günter: *A Challenge to Islam for Reformation: The Rediscovery and Reliable Reconstruction of a Comprehensive Pre-Islamic Christian Hymnal Hidden in the Koran under Earliest Islamic Reinterpretations* (Delhi, 2003)

Luttwak, Edward N.: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire* (Cambridge, Mass., 2009)

Luxenberg, Christoph: *The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran* (Berlin, 2007)

Maas, Michael: *John Lydus and the Roman Past: Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian* (London, 1992)

Maas, Michael: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge, 2005)

MacCulloch, Diarmaid: *A History of Christianity* (London, 2009)

MacMullen, Ramsay: *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* (New Haven, 1997)

Mango, Cyril: *Byzantium: The Empire of New Rome* (London, 1980)

Mango, Cyril: *Studies on Constantinople* (Aldershot, 1993)

Mango, Cyril: *Le Développement urbain de Constantinople (IV–VII Siècles)* (Paris, 2004)

Manzoor, Pervez S.: 'Method against Truth: Orientalism and Qur'anic Studies' (*Muslim World Book Review* 7, 1987)

Margoliouth, J. P: *Supplement to the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith, S.T.P.* (Oxford, 1927)

Markus, R. A.: *The End of Ancient Christianity* (Cambridge, 1990)

Marsham, Andrew: *Rituals of Islamic Monarchy: Accession and Succession in the First Muslim Empire* (Edinburgh, 2009)

Mason, Steve: 'Jews, Judeans, Judaizing, Judaism: Problems of Categorization in Ancient History' (*Journal for the Study of Judaism* 38, 2007)

Mathisen, Ralph W.: '*Peregrini, Barbari,* and *Cives Romani*: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire' (*American Historical Review* 111, 2006)

Mathisen, Ralph W. and Sivan, Hagith S.: *Shifting Frontiers in Late Antiquity* (Aldershot, 1996)

Matthews, John: *The Roman Empire of Ammianus* (London, 1989)

McAuliffe, Jane Dammen (ed.): *Encyclopaedia of the Qur'an* (5 vols) (Leiden, 2001–6)

McAuliffe, Jane Dammen (ed.): *The Cambridge Companion to the Qur'an* (Cambridge, 2006)

McCormick, Michael: Eternal Victory: *Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West* (Cambridge, 1986)

McCormick, Michael: 'Bateaux de vie, bateaux de mort: Maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen Âge', in *Morfologie Sociali e Culturali in Europa fra Tarda Antichita e Alto Medioevo,* ed. Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo (Spoleto, 1998)

McCormick, Michael: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900* (Cambridge, 2001)

Meyers, Eric M (ed.): *Galilee Through the Centuries: Confluence of Cultures* (Winona Lake, 1999)

Milik, J. T.: 'Inscriptions Grecques et Nabateennes de Rawwfah' (*Bulletin of the Institute of Archaeology* 10, 1971)

Millar, Fergus: 'Hagar, Ishmael, Josephus and the Origins of Islam' (*Journal of Jewish Studies* 44, 1993)

Minorsky, V.: *Iranica* (Hartford, 1964)

Misaka, T. (ed.): *Monarchies and Socio-Religious Traditions in the Ancient Near East* (Wiesbaden, 1984)

Moorhead, John: *Theodoric in Italy* (Oxford, 1973)

Morimoto, Kosei: *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (Dohosha, 1981)

Morony, Michael G.: *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton, 1984)

Morony, Michael G.: '"For Whom Does the Writer Write?": The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources', in Little

Mottahedeh, Roy Parviz and al-Sayyid, Ridwan: 'The Idea of the *Jihad* in Islam before the Crusades', in *The Crusades from the Perspective of*

Byzantium and the Muslim World, ed. Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (Washington, 2001)

Motzki, Harald: 'The Prophet and the Cat: On Dating Malik's *Muwatta* and Legal Traditions' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22, 1998)

Motzki, Harald (ed.): *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources* (Leiden, 2000)

Motzki, Harald: *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh before the Classical Schools*, trans. Marion H. Katz (Leiden, 2002)

Motzki, Harald (ed.): *Hadith: Origins and Developments* (Trowbridge, 2008)

Mourad, Suleiman A.: 'From Hellenism to Christianity and Islam: The Origin of the Palm Tree Story Concerning Mary and Jesus in the Gospel of Pseudo-Matthew and the Qur'an' (*Oriens Christianus* 86, 2002)

Myers, Eric M. (ed.): *Galilee through the Centuries: Confluence of Cultures* (Winona Lake, 1999)

Nebes, Norbert: 'The Martyrs of Najran and the End of the Himyar: On the Political History of South Arabia in the Early Sixth Century', in Neuwirth, Sinai and Marx

Nees, Lawrence: *Early Medieval Art* (Oxford, 2002)

Neusner, Jacob: *A History of the Jews in Babylonia* (5 vols) (Leiden, 1960–70)

Neusner, Jacob: *Talmudic Judaism in Sasanian Babylonia: Essays and Studies* (Leiden, 1976)

Neusner, Jacob: *Israel's Politics in Sasanian Iran: Jewish Self-Government in Talmudic Times* (Lanham, 1986)

Neusner, Jacob: *Judaism, Christianity, and Zoroastrianism in Talmudic Babylonia* (Lanham, 1986)

Neusner, Jacob: *In the Aftermath of Catastrophe: Founding Judaism, 70 to 640* (Montreal, 2009)

Neuwirth, Angelika: 'Qur'an and History – a Disputed Relationship: Some Reflections on Qur'anic History and History in the Qur'an' (*Journal of Qur'anic Studies* 5, 2003)

Neuwirth, Angelika, Sinai, Nicolai and Marx, Michael (eds): *The Qur'an in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu* (Leiden, 2010)

Nevo, Yehuda D.: 'Towards a Prehistory of Islam' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 17, 1994)

Nevo, Yehuda D. and Koren, Judith: *Crossroads to Islam: The Origins of the Arab Religion and the Arab State* (New York, 2003)

Newby, Gordon Darnell: *The Making of the Last Prophet: A Reconstruction of the Earliest Biography of Muhammad* (Columbia, 1989)

Noth, Albrecht: 'Abgrenzungsprobleme zwischen Muslimen und Nicht-Muslimen: Die "Bedingungen 'Umars (*as-surut al-'umariyya*)" unter einem anderen Aspekt gelesen' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9, 1987)

Noth, Albrecht: *The Early Arabic Historical Tradition*, trans. Michael Bonner (Princeton, 1994)

O'Donnell, James: 'Late Antiquity: Before and After' (*Transactions of the American Philological Association* 134, 2004)

O'Donnell, James: *The Ruin of the Roman Empire: A New History* (New York, 2008)

Ohlig, Karl-Heinz and Puin, Gerd-R.: *The Hidden Origins of Islam: New Research into its Early History* (New York, 2010)

The Oracle of Baalbek: in Alexander, Paul J.: *The Oracle of Baalbek: The Tiburtine Sibyl in Greek Dress* (Washington D. C., 1967)

Ory, S.: 'Aspects religieux des textes epigraphiques du début de l'Islam' (*Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 58, 1990)

Padwick, C.: *Muslim Devotions* (London, 1961)

Palmer, Andrew; Brock, Sebastian P.; Hoyland, Robert G.: *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles* (Liverpool, 1993)

Parker, Philips: *The Empire Stops Here: A Journey along the Frontiers of the Roman World* (London, 2009)

Parker, S. T.: *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier* (Winona Lake, 1986)

Parkes, James: *The Conflict of the Church and Synagogue: A Study in the Origins of Anti-Semitism* (London, 1934)

Parsons, Peter: *City of the Sharp-Nosed Fish: Greek Lives in Roman Egypt* (London, 2007)

Patai, Raphael: *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait* (Detroit, 1987)

Pazdernik, C.: 'Our Most Pious Consort Given us by God: Dissident Reactions to the Partnership of Justinian and Theodora, AD 525–548' (*Classical Antiquity* 13, 1994)

Peters, F. E.: 'Who Built the Dome of the Rock?' (*Graeco Arabica* 1, 1982)

Peters, F. E.: 'The Commerce of Mecca before Islam', in *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder* (New York and London, 1988)

Peters, F. E.: 'The Quest of the Historical Muhammad' (*International Journal of Middle East Studies* 23, 1991)

Peters, F. E.: *Muhammad and the Origins of Islam* (New York, 1994a)

Peters, F. E.: *The Hajj: the Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places* (Princeton, 1994b)

Peters, F. E.: *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam* (Aldershot, 1999)

Petersen, Erling Ladewig: *'Ali and Mu'awiya in Early Arabic Tradition: Studies on the Genesis and Growth of Islamic Historical Writing until the End of the Ninth Century* (Copenhagen, 1964)

Philonenko, Marc: 'Une Tradition essénienne dans le Coran' (*Revue de l'Histoire des Religions* 170, 1966)

Pigulevskaja, Nina: *Les Villes de l'état Iranien aux Époques Parthe et Sassanide* (Paris, 1963)

Pines, Shlomo: 'The Jewish Christians of the Early Centuries of Christianity According to a New Source' (*Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2, 1968)

Potter, David S.: *The Roman Empire at Bay, AD 180–395* (London, 2004)

Pourshariati, Parvaneh: 'Local Histories of Khurasan and the Pattern of Arab Settlement' (*Studia Iranica* 27, 1998)

Pourshariati, Parvaneh: *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran* (London, 2008)

Prémare, Alfred-Louis de: ''Abd al-Malik b. Marwan and the Process of the Qur'an's Composition', in Ohlig and Puin

Pummer, Reinhard: *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism* (Tübingen, 2002)

Rabbat, Nasser: 'The Meaning of the Umayyad Dome of the Rock' (*Muqarnas* 6, 1989)

Raby, Julian and Johns, Jeremy (eds): *Bayt Al-Maqdis: 'Abd al-Malik's Jerusalem* (Oxford, 1992)

Rahman, Fazlur: *Islamic Methodology in History* (Karachi, 1965)

Rahman, Fazlur: *Major Themes of the Qur'an* (Chicago, 1980)

Rahman, Fazlur: 'Some Recent Books on the Qur'an by Western Authors' (*Journal of Religion* 61, 1984)

Ramadan, Tariq: *The Messenger: The Meanings of the Life of Muhammad* (Oxford, 2007)

Rautman, Marcus: *Daily Life in the Byzantine Empire* (Westport, 2006)

Regnier, A.: 'Quelques Énigmes littéraires de l'Inspiration coranique' (*Le Muséon* 52, 1939)

Reinink, Gerrit J.: 'Die Enstehung der syrischen Alexanderlegende als politisch-religiöse Propagandaschrift für Herkleios' Kirchenpolitik', in *After Chalcedon: Studies in Theology and Church History*, ed. C. Laga, J. A. Munitiz and L. Van Rompay (Leuven, 1985)

Reinink, Gerrit J.: 'The Beginnings of Syriac Apologetic Literature in Response to Islam' (*Oriens Christianus* 77, 1993)

Reinink, Gerrit J.: 'Heraclius, the New Alexander: Apocalyptic Prophecies', in Reinink and Stolte

Reinink, Gerrit J. and Stolte, Bernard H.: *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation* (Leuven, 2002)

Rekavandi, Hamid Omrani, Sauer, Eberhard, Wilkinson, Tony and Nokandeh, Jebrael: 'The Enigma of the Red Snake: Revealing One of the World's Greatest Frontier Walls' (*Current World Archaeology* 27, 2008)

Reynolds, Gabriel Said (ed.): *The Qur'an in its Historical Context* (Abingdon, 2008)

Rippin, Andrew: 'Literary Analysis of *Qur'an*, *Tafsir* and *Sira*: The Methodologies of John Wansbrough', in *Approaches to Islam in Religious Studies*, ed. Richard C. Martin (Tucson, 1985)

Rippin, Andrew (ed.): *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an* (Oxford, 1988)

Rippin, Andrew: *Muslims, Their Religious Beliefs and Practices* (London, 1991)

Rippin, Andrew: 'Muhammad in the Qur'an: Reading Scripture in the 21st Century', in Motzki 2000

Rippin, Andrew: *The Qur'an and its Interpretative Tradition* (Aldershot, 2001)

Rippin, Andrew (ed.): *The Blackwell Companion to the Qur'an* (Oxford, 2009)

Robinson, Chase F.: *Islamic Historiography* (Cambridge, 2003)

Robinson, Chase F.: 'The Conquest of Khuzistan: A Historiographical Reassessment' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 67, 2004)

Robinson, Chase F.: *Abd al-Malik* (Oxford, 2005)

Rodinson, Maxime: *Mohammed*, trans. Anne Carter (New York, 1971)

Rogerson, Barnaby: *The Prophet Muhammad: A Biography* (London, 2003)

Rosen, William: *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe* (New York, 2007)

Rosen-Ayalon, Myriam: *The Early Islamic Monuments of Al-Haram Al-Sharif: An Iconographic Study* (Jerusalem, 1989)

Rostovzeff, M. I.: *The Social and Economic History of the Roman Empire* (Oxford, 1957)

Rouwhorst, Gerard: 'Jewish Liturgical Traditions in Early Syriac Christianity' (*Vigiliae Christianae* 51, 1997)

Roziewicz, M.: 'Graeco-Islamic Elements at Kom el Dikka in the Light of New Discoveries: Remarks on Early Mediaeval Alexandria' (*Graeco Arabica* 1, 1982)

Rubin, Uri: 'The "Constitution of Medina": Some Notes' (*Studia Islamica* 62, 1985)

Rubin, Uri: 'Hanifiyya and Ka'ba. An Inquiry into the Arabian Pre-Islamic Background of Din Ibrahim' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13, 1990)

Rubin, Uri: *The Eye of the Beholder: The Life of Muhammad as Viewed by the Early Muslims* (Princeton, 1995)

Rubin, Uri (ed.): *The Life of Muhammad* (Aldershot, 1998)

Rubin, Zeev: 'The Mediterranean and the Dilemma of the Roman Empire in Late Antiquity' (*Mediterranean Historical Review* 1, 1986)

Rubin, Zeev: 'The Reforms of Khusro Anushirwan', in Cameron 1995

Ruether, Rosemary Radford: 'Judaism and Christianity: Two Fourth-Century Religions' (*Sciences Religieuses/Studies in Religion* 2, 1972)

Russell, James C.: *The Germanization of Early Medieval Christianity: A Sociohistorical Approach to Religious Transformation* (Oxford, 1994)

Russell, Josiah C.: 'That Earlier Plague' (*Demography* 5, 1968)

Rutgers, L. V.: 'Archaeological Evidence for the Interaction of Jews and Non-Jews in Antiquity' (*American Journal of Archeology* 96, 1992)

Ryckmans, G.: 'Dhu 'l-Shara', in *Encyclopaedia of Islam*

Saadi, Abdul-Massih: 'The Letter of John of Sedreh: A New Perspective on Nascent Islam' (*Karmo* 1, 1999)

Sachot, Maurice: 'Comment le Christianisme est-il devenu religio?' (*Revues des Sciences Religieuses* 59, 1985)

Saleh, Walid: 'In Search of a Comprehensible Qur'an: A Survey of Some Recent Scholarly Works' (*Royal Institute for Inter-Faith Studies* 5, 2003)

Saleh, Walid: 'The Etymological Fallacy and Quranic Studies: Muhammad, Paradise and Late Antiquity' (http://www.safarmer.com/Indo-Eurasian/Walid_Saleh.pdf)

Sand, Shlomo: *The Invention of the Jewish People* (London, 2009)

Sarris, Peter: *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006)

Schacht, Joseph: 'A Reevaluation of Islamic Tradition' (*Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1949)

Schacht, Joseph: *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford, 1950)

Schacht, Joseph: 'Classicisme, Traditionalisme et Ankylose dans la Loi Religieuse de l'Islam', in *Classicisme et Déclin Culturel dans l'Histoire de l'Islam*, ed. Robert Brunschvig and Gustave E. von Grunebaum (Paris, 1977)

Schäfer, Peter: *Jesus in the Talmud* (Princeton, 2007)

Schwartz, Seth: *Imperialism and Jewish Society from 200 BCE to 640 CE* (Princeton, 2001)

Scott, Roger D.: 'Malalas, the Secret History, and Justinian's Propaganda' (*Dumbarton Oaks Papers* 39, 1985)

Segal, Alan F.: *Rebecca's Children: Judaism and Christianity in the Roman World* (Cambridge, Mass., 1986)

Segal, J. B.: 'Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam' (*Proceedings of the British Academy* 41, 1955)

Segal, J. B.: *Edessa and Harran* (London, 1963)

Segal, J. B.: *Edessa 'the Blessed City'* (Oxford, 1970)

Sells, Michael: *Approaching the Qur'an: The Early Revelations* (Ashland, 1999)

Serjeant, R. B.: 'The *Sunnah Jami'ah*, Pacts with the Yathrib Jews, and the *Tahrim* of Yathrib: Analysis and Translation of the Documents Comprised in the So-called "Constitution of Medina"' (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 41, 1978)

Serjeant, R. B.: 'Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics' (*Journal of the American Oriental Society* 110, 1990)

Shahid, Irfan: *The Martyrs of Najran: New Documents* (Brussels, 1971)

Shahid, Irfan: *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs* (Washington, 1984)

Shahid, Irfan: *Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam* (London, 1988)

Shahid, Irfan: *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* (Washington, 1989)

Shahid, Irfan: *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century* (2 vols) (Washington, 1995)

Shaki, Mansour: 'The Cosmogonical and Cosmological Teachings of Mazdak', in *Papers in Honour of Professor Mary Boyce* (*Acta Iranica* 24, 1985)

Shani, Raya: 'The Iconography of the Dome of the Rock' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 23, 1999)

Sharon, Moshe: *Black Banners from the East: The Establishment of the Abbasid State* (Jerusalem, 1983)

Sharon, Moshe (ed.): *Pillars of Smoke and Fire: The Holy Land in History and Thought* (Johannesburg, 1988)

Shoufani, Elias: *Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia* (Toronto, 1973)

Simon, Marcel: *Verus Israel: A Study of the Relations between Christians and Jews in the Roman Empire (133–425)*, trans. H. McKeating (Oxford, 1986)

Simon, Robert: *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence* (Leiden, 1986)

Sivan, Hagith: 'From Byzantine to Persian Jerusalem: Jewish Perspectives and Jewish/Christian Polemics' (*Greek, Roman and Byzantine Studies* 41, 2000)

Sivan, Hagith: *Palestine in Late Antiquity* (Oxford, 2008)

Sivers, Peter von: 'The Islamic Origins Debate Goes Public' (http://www.blackwellpublishing.com/pdf/compass/hico_058.pdf)

Sizgorich, Thomas: 'Narrative and Community in Islamic Late Antiquity' (*Past and Present* 185, 2004)

Sizgorich, Thomas: '"Do Prophets Come with a Sword?" Conquest, Empire and Historical Narrative in the Early Islamic World' (*American Historical Review* 112, 2007)

Sizgorich, Thomas: *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam* (Philadelphia, 2009)

Skarsaune, Oskar and Hvalvik, Reidar (eds): *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries* (Peabody, 2007)

Skjærvø, P. O.: 'Azdaha: In Old and Middle Iranian', in *Encyclopedia Iranica*

Sourdel, D.: *Les Cultes du Hauran* (Paris, 1952)

Stathakopolous, Dionysius: 'The Justinianic Plague Revisited' (*Byzantine and Modern Greek Studies* 24, 2000)

Stathakopolous, Dionysius: *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics* (Aldershot, 2004)

Stemberger, Günter: *Jews and Christians in the Holy Land: Palestine in the Fourth Century*, trans. R. Tuschling (Edinburgh, 2000)

Stetkevych, Suzanne Pinckney: *The Poetics of Islamic Legitimacy: Myth, Gender, and Ceremony in the Classical Arabic Ode* (Bloomington, 2002)

Stoneman, Richard: *Alexander the Great: A Life in Legend* (New Haven, 2008)

Stroumsa, Guy: 'Old Wines and New Bottles: On Patristic Soteriology and Rabbinic Judaism', in *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, ed. S. N. Eisenstadt (Albany, 1986a)

Stroumsa, Guy: '"Seal of the Prophets": The Nature of a Manichaean Metaphor' (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 7, 1986b)

Stroumsa, Guy: 'The Body of Truth and its Measures: New Testament Canonization in Context', in *Festschrift Kurt Rudolph*, ed. H. Preissler and H. Seiwert (Marburg, 1995)

Stroumsa, Rachel: *People and Identities in Nessana* (Ph.D. thesis, Duke University, 2008)

Strugnell, John: 'Notes on the Text and Transmission of the Apocryphal Psalms 151, 154 (= Syr. II) and 155 (= Syr. III)' (*Harvard Theological Review* 59, 1966)

Taylor, Joan E.: *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish–Christian Origins* (Oxford, 1993)

Taylor, Miriam S.: *Anti-Judaism and Early Christian Identity: A Critique of the Scholarly Consensus* (Leiden, 1995)

Teall, John L.: 'The Barbarians in Justinian's Armies' (*Speculum* 40, 1965)

Teixidor, Javier: *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East* (Princeton, 1977)

Thieme, P.: 'The Concept of Mitra in Aryan Belief', in *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, vol. 1 (Manchester, 1975)

Torrey, Charles Cutler: *The Jewish Foundation of Islam* (New York, 1933)

Traina, Giusto: *428 AD: An Ordinary Year at the End of the Roman Empire*, trans. Allan Cameron (Princeton, 2009)

Trimingham, J. Spencer: *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times* (London, 1979)

Van Bekkum, Wout Jac: 'Jewish Messianic Expectations in the Age of Heraclius', in Reinink and Stolte

Van Bladel, Kevin: 'The *Alexander Legend* in the Qur'an 18:83–102', in Reynolds

Van Ess, J.: 'Abd al-Malik and the Dome of the Rock: An Analysis of Some Texts', in Raby and Johns

Wansbrough, John: *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (Oxford, 1977)

Wansbrough, John: *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History* (Oxford, 1978)

Wansbrough, John: *Res Ipsa Loquitur: History and Mimesis* (Jerusalem, 1987)

Ward-Perkins, Brian: *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005)

Watt, William Montgomery: *Muhammad at Mecca* (Oxford, 1953)

Watt, William Montgomery: *Muhammad at Medina* (Oxford, 1956)

Watt, William Montgomery: *Islamic Creeds: A Selection* (Edinburgh, 1994)

Watts, E.: *City and School in Late Antique Athens and Alexandria* (Berkeley, 2006)

Weinberger, Leon J.: *Jewish Hymnography: A Literary History* (London, 1998)

Weitzman, M. P.: *The Syriac Version of the Old Testament: An Introduction* (Cambridge, 1999)

Welles, C. B.: 'The Discovery of Serapis and the Foundation of Alexandria' (*Historia* 11, 1962)

Wellhausen, J.: *The Arab Kingdom and its Fall*, trans. M. G. Weir (Calcutta, 1927)

Wheeler, Brannon M.: 'Imagining the Sasanian Capture of Jerusalem' (*Orientalia Christiana Periodica* 57, 1991)

Wheeler, Brannon M.: *Moses in the Quran and Islamic Exegesis* (Chippenham, 2002)

Whitby, M.: 'The Persian King at War', in Dabrowa

Whitby, M.: 'Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (*ca.* 565–615)', in Cameron 1995

Whittow, Mark: *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025* (Basingstoke, 1996)

Wickham, Chris: *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000* (London, 2009)

Wiechmann, Ingrid and Grupe, Gisela: 'Detection of *Yersinia Pestis* DNA in Two Early Medieval Skeletal Finds from Aschheim (Upper Bavaria, 6th Century AD)' (*American Journal of Physical Anthropology* 126, 2005)

Wiesehöfer, Josef: *Ancient Persia*, trans. Azizeh Azodi (London, 2001)

Wild, Stefan (ed.): *The Qur'an as Text* (Leiden, 1996)

Wilken, Robert L.: *The Land Called Holy: Palestine in Christian History and Thought* (New Haven, 1992)

Wilson, A. N.: *God's Funeral* (London, 1999)

Wolfram, Herwig: *History of the Goths*, trans. Thomas J. Dunlap (Berkeley, 1988)

Yahya, Farhia: 'The Life of 'Abdullah Ibn al-Mubarak: The Scholar of the East and the Scholar of the West' (http://fajr.files.wordpress.com/2010/08/biography-abdullah-ibn-al-mubarak.pdf)

Yarshater, Ehsan: 'Mazdakism', in *Cambridge History of Iran*

Yarshater, Ehsan: 'The Persian Presence in the Islamic World', in *The Persian Presence in the Islamic World*, ed. Richard G. Hovannisian and Georges Sabagh (Cambridge, 1998)

Young, William G.: *Patriarch, Shah and Caliph: A Study of the Relationships of the Church of the East with the Sassanid Empire and the Early Caliphates up to 820 AD* (Rawalpindi, 1974)

Zaehner, R. C.: *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (London, 1961)

ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абасиди 38, 425, 429–433, 439, 446–447
Абд ал-Малик, халиф 382–395, 402–404, 408, 412, 417, 424, 426, 433, 438, 445–446, 452
Абу Бакр, халиф 37, 445, 451
Абу Исхак (правник) 421, 446
Абу Лахаб (фигура от Корана) 313, 481
Абу Муслим 429, 431, 439, 446
авари (номадско племе) 284, 290, 292, 298–299, 301, 417, 437
Август (римски император) 140, 141, 143–145, 151, 161, 184, 259, 261, 313, 442
Авраам 32, 63, 122, 124, 126–127, 162, 165, 175–176, 209–210, 212–213, 215, 218, 221, 228, 232, 236, 238, 251–253, 306, 308, 323, 334–335, 356, 359, 378, 385, 388, 390, 401, 462–463, 473–474, 484
Агар 251–252, 306, 334–335
Адам 62, 118, 121, 176, 218, 221, 388–389
Ал-Бухари (събирач на хадиси) 49, 454, 457, 491
Ал-Джахиз 37–38, 454
Александрия 271–278, 280, 360–361, 376, 437–438, 443–444, 475–476
Александър Велики 71, 105, 271, 285, 316, 332, 435, 448, 477, 481
Али ибн Аби Талиб, халиф 37, 365
Али ибн Баккар 420–421, 446
Ал-Хаджадж 386–387, 389, 391–392, 402–404, 438
Ал-Хира (град) 244–247, 249, 253–254, 288, 348, 355, 358, 366, 436
амаликитци 164
Амида (римска крепост) 112–113, 115, 147, 179, 295, 432, 436, 462, 475
амила (арабско номадско племе) 290
Анастасий (римски император) 108, 115, 147, 152, 197, 217, 258, 260, 263, 442, 471, 486, 488
Анахита (персийска богиня) 79, 91, 95, 447, 450
ангели 7, 23, 35, 51–53, 61, 67, 128–129, 204–207, 232, 283, 289, 313–314, 319, 330–331, 341, 372, 379, 392, 473, 478
Антиохия 179, 194, 204, 206–209, 232, 242, 247, 251–252, 269–271, 279, 296, 399, 413, 436–437
Аполон 188, 457
араби 8–9, 17–18, 28–31, 34, 36, 41, 49, 52–56, 61, 64–70, 238–245, 247–250, 252–253, 286–291,

306, 310, 315–316, 328, 329, 334, 336–341, 344, 347–351, 353–361, 363–365, 368–369, 371, 373, 376–379, 384–385, 388, 391, 394–395, 398–404, 406–407, 409, 414–420, 427, 432, 437–439, 443–444, 448–449, 453–454, 458, 460, 474, 480–481, 483–487
Арабия 9, 17–19, 22–23, 25, 31–33, 35–36, 56–57, 64, 75, 123, 236, 242, 244, 246, 288–290, 326, 328–329, 331, 335, 337, 339, 343, 347, 352–353, 355, 359, 361, 363–364, 375, 381, 386–388, 407, 412, 448, 453, 473–475, 478–480, 488
Арабска империя *вж.* Ислямска империя
арабски език 340
арамейски език 8, 56–57, 178, 338, 347, 473, 484
Ардашир 79, 82, 85, 97, 105–106, 110–111, 123, 127, 142, 163, 293, 296, 305, 325, 349, 361, 432, 435, 441, 460–462, 468
Арета (Ал-Харис) 248, 250, 267, 287, 436–437, 444, 474, 484
Арий и арианство 190–191, 262–264, 273, 321, 443–444, 447, 469
Ариман (персийски зъл дух) 89, 91, 99, 447
Аркулф (франкски епископ) 370–372, 384, 390, 445, 488–489
Армения 75, 112, 180, 298, 306, 354
Артемида 182, 184–186, 189–190, 192–193, 200–201, 249, 307, 457, 469
аскетизъм 206, 208, 421
Аспебед 114–115, 267, 441, 462
Атанасий 199, 274, 444
Атина 18, 135, 182, 190, 201–202, 217, 307, 450
Атина Палада 135, 182, 201, 450

Б

Багдад 431–433, 439
Бадр 35–36, 43, 51–53, 332–333, 483–484
Бактрия 81
бали (арабско номадско племе) 290
Басра (град в Ирак) 361, 365–366, 383, 391, 399, 401–404, 410
Бахрам Чубин 292–294, 437, 442, 478
бедност 265
Бека (място от Корана) 333–336, 376–378, 388–389, 484
бербери 36, 290
Бихафарид (пророк) 428–429
Благовещение 62
Британия 20–21, 53, 134, 144, 177, 206, 213, 277

В

Вавилон 18, 117, 119, 123, 125, 349, 432, 435, 463
Валериан (римски император) 142–143, 183, 242, 267, 435, 441–442, 444, 465
вандали 263, 265, 282, 321
Василид 173–174, 199, 322, 443, 467
Велизарий (римски военачалник) 161, 264–266, 284–285, 436–437, 443
Вергилий 139–141, 151, 160, 246, 307, 324, 435, 442, 465, 493, 528
вестготи 36, 262, 398
Вех-Ардашир (сасанидска столица) 119, 121
Византия *вж.* Константинопол; Римска империя
Витлеем 212–213, 444
Вулфила (епископ с готски произход) 262, 475

Г

Гавриил 31, 61, 485
Галилея 226–228, 235, 286, 448
Галия 66, 134, 146, 259–260, 279, 302, 370–372, 419
Гибралтар 398
Гибън, Едуард 8, 46–48, 454–455, 474, 494
гностици 67, 174, 199, 322, 324, 448
Гог и Магог 285–286, 296, 316–317, 448
Горганска равнина 78, 80–81, 95
готи 141–143, 183, 191, 262–263, 442
гърци 103–104, 109–110, 126, 135, 155, 163, 333, 465, 482

Д

Давид 212–213, 219, 228, 254, 328
Дамаск 270, 394–395, 398, 409, 412–413, 426–427, 430–431, 438, 446, 473, 486
Даниил 31, 119, 176, 185–186, 296–298, 306, 361, 434, 462, 471
Дара 147, 161–162, 179, 264, 268, 291, 295, 436, 466
Дарвин, Чарлс 24, 46, 57
Деций (римски император) 142, 183–186, 193, 442
Джабия (арабско селище) 247–248, 250, 286, 288, 347, 355, 358, 365, 382
Джамшид (легендарен персийски цар) 104
Джибрил 31–33, 40, 61, 340, 457, 485
джузам (арабско номадско племе) 290
Диоскор (александрийски патриарх) 274, 444
Душара (езически бог) 249–250, 289, 329, 448, 474

Е

Евдокия (съпруга на Теодосий II) 215
евионити 234–235, 250, 319, 329, 374, 448, 450
еволюция 24, 141, 200, 312, 320, 471, 479, 485
Евсевий 15, 23–24, 27–29, 45, 453, 464–465, 468–469, 473
Египет 20, 29–30, 66–67, 102, 106, 195, 210–211, 242, 244, 259, 272, 275–277, 295, 305, 331, 347, 360–361, 364–365, 430, 437–438, 444, 477, 478
Едем 118, 121
Едеса (Свещеният град) 175–180, 196, 242–243, 294–295, 339, 373, 462
езичество 35–36, 187, 200–202, 238, 253, 259, 273, 289, 296, 327, 330
Елена (майка на император) 214, 217, 388, 436, 442
Еней 138–139
Епифаний 234, 250, 315, 321, 444, 472, 474
Етиопия 18, 206, 254–255, 474
Ефес 182, 184–186, 192, 201, 217, 274, 295, 318, 417, 432, 435, 437, 475
ефталити 8, 77–78, 81–85, 87–89, 92, 94–95, 98, 102, 106, 108–109, 114, 146, 158, 291–292, 395, 427, 436–437, 441

З

Зайд (фигура от Корана) 313, 455–456
Замасп (брат на Кавад) 102, 441
Зарандж (крепост) 399
Захак (демоничен цар) 82, 90, 104, 126, 239

Зевс 324
земеделие 332, 339
Зенобия (царица на Палмира) 242, 444
Зоил (александрийски патриарх) 275, 444
зороастрийци 99, 447, 450

И

Ибн аз-Зубайр, Абдуллах 375–378, 380–383, 385–390, 438, 445
Ибн ал-Мубарак 421–423, 491–492
Ибн Исхак 51–52, 333, 433, 455
Ибн Муджахид 310
Ибн Халдун 73
Ибн Хишам 29–37, 39, 47, 51–53, 55–56, 59, 63, 65, 339, 433, 453–455
Игнатий 168, 179, 189, 191, 443, 467–469, 493
Иисус 26, 28, 32, 45–46, 56–57, 62–63, 132–133, 164–167, 171–173, 175, 178–181, 191, 199, 214, 220, 234, 236, 308, 321–322, 329, 373, 464, 467
Иисус Навин 211–213, 409
Ирак 19, 29, 56, 71, 349–350, 353, 359, 361, 365, 367, 373, 375, 379–384, 390–392, 400–403, 405–407, 409–410, 425–427, 432, 438–439, 445, 491
Ираклий (римски император) 294–295, 297–302, 305, 316–317, 347, 348, 351, 355, 357–358, 360, 379, 390, 413, 416, 437, 443
Иран 67, 84, 94, 104, 109, 349, 361, 365, 399, 402, 406, 428–429, 432, 450, 459–461, 463, 473
Исаак (син на Авраам) 209, 218, 221, 228, 251–252, 468
Исаия (пророк) 291, 466, 471–472, 478
ислям 8, 28–29, 36–38, 43, 45, 47–52, 54, 56–62, 64–66, 68–70, 306–308, 312–314, 334–335, 351, 370, 393–395, 403–405, 407–410, 412–413, 420–424, 426–428, 430, 433, 445, 448, 451–452, 454, 456–457, 463, 472, 481, 486–489
ислямска империя 68, 309, 429, 445
Исмаил (син на Авраам и Агар) 251–252, 306, 334–336, 343, 357–358, 390, 401
Испания 46, 66, 134, 262, 279, 282, 398, 423, 430, 438
Истахр 79, 103, 110, 349, 361, 447
Италия 20, 66, 134, 138, 146, 260–262, 264–266, 270, 275, 279, 281–282, 284, 399, 436, 445, 465, 476

Й

Йемен 310, 484
Йерихон (ханаански град) 212–213, 231
Йероним (монах) 213–214, 219–220, 231, 234, 321, 444, 454, 471–472, 475
Йерусалим 9, 45, 71, 118, 121, 123, 133, 173, 213–215, 217–221, 224, 226, 228, 230–234, 236, 238, 241, 279, 296–298, 301–302, 316–317, 323, 325, 327, 358–359, 368–369, 370–372, 377, 384–386, 390, 394, 416, 430, 435–438, 444–445, 478, 489
Йоан Дамаскин 392, 480

К

Кавад (персийски цар) 85, 96, 98–99, 101–102, 104, 106–108, 110–116, 126, 147, 152, 179, 230, 244, 348, 432, 436, 441, 460–464

Кавус 115–116, 441, 458
Кадисия 348–349, 351, 355, 361, 437
календари 66, 94
Калиникос (архитект) 418
Карениди (партска династия) 82–84, 86, 96–98, 406, 427, 441, 449, 458, 460
Картаген 169, 263–264, 290, 294, 326, 395, 423, 443
Кесария (палестинско пристанище) 344, 356, 363
Кейаниди 449
Киликия 414–417, 420–421, 423
Кирил (йерусалимски епископ) 233–234, 444, 472–473
Кир (персийски цар) 103–105, 123, 135, 295, 313, 435, 482
Константин 66, 144–147, 150–152, 154, 157, 159–160, 162–163, 185–192, 194, 200, 208, 213, 217, 220, 223, 232, 238, 246, 259, 262, 307, 326, 370, 372–373, 381, 384, 388, 390, 394, 415, 435, 442, 445, 453, 465, 469, 473
Константинопол 9, 145–147, 149–152, 156–157, 160–161, 187–188, 191, 194–198, 201–202, 204, 208–209, 211, 214–215, 224, 229, 248, 254–255, 258–261, 264, 266–267, 269, 271, 275–276, 278–280, 282, 284–286, 293–295, 298–299, 301, 305, 318, 326–327, 360, 368, 371–372, 383, 390, 416–420, 431, 435–438, 442, 444, 446, 448, 450, 465, 474, 491
Коран 30–31, 42–45, 47, 51–53, 56–63, 65, 68–69, 184, 307–326, 330–344, 350, 352, 377, 391–393, 404–406, 408, 410, 422, 423, 427, 433, 447–448, 450–457, 479–492
Края на времето 284, 286, 294–295, 317, 323, 362, 416, 434, 491
Ктесифон (столица на Персийската империя) 110–112, 115–116, 118–119, 122–125, 127, 147, 149, 166, 202, 242, 244, 247, 268, 270, 292–293, 295, 299, 305, 318, 325, 328, 349, 361, 395, 432, 449, 462–463
курайш 33, 35–36, 43, 308, 337–339, 353–355, 363, 365, 453, 484
Куфа (град в Ирак) 361, 365–367, 369, 373, 375–376, 379–380, 386–387, 399, 401–403, 407, 409–410, 415, 419, 421, 425, 429, 434, 490
Късна античност 9, 19, 21, 23–27, 44–46, 61, 65, 68–71, 323, 332, 434, 451, 459, 478

Л

лангобарди 280, 284, 493
Лот (племенник на Авраам) 232, 252, 336

М

Мавия (арабска царица) 347, 444
Маврикий (римски император) 293–295, 300, 327, 437, 443, 493
Маздак 100–101, 114–117, 283, 293, 369, 400, 436, 441, 449, 461
Маккълок, Дайърмейд 195
манихейство 449
Маркион (християнски мислител) 174, 178, 199, 374, 443
Маруан I, халиф 445
Маруан II, халиф 439, 446
Маслама (брат на Абд ал-Малик) 417–419, 446, 491
Медина (Ясриб) 33–35, 37, 43, 47, 332, 343, 351–352, 357, 364–365,

367–368, 374–376, 383, 387–388, 390, 401, 412, 422, 437–438, 452
Мединска конституция 352–353, 356–357, 487
Мека 30–31, 33, 35, 36, 42–43, 47, 63, 68–69, 71, 307–309, 324, 330–335, 337–338, 353–354, 376–377, 385, 387–390, 422, 437, 449, 452–453, 474, 479–480, 483–484, 489
Мерв (град в Хорасан) 81, 368, 423, 429
Месопотамия 67, 109–110, 117–125, 127, 131–133, 142, 147, 162–164, 175, 178, 192, 196, 219, 221–222, 230, 238, 244, 270, 280, 291, 299, 309, 334, 342, 349, 354, 432, 435–437, 448, 451, 461, 463, 468, 473
Милано 265
Митра (персийски бог) 89, 95–98, 180, 293, 327, 428, 450, 460–461
Михраниди (партска династия) 83, 96, 98, 441–442, 450
Мойсей 26, 32, 37, 46–47, 210–212, 228, 262, 308, 313, 323, 329, 356, 390, 409–410, 475
монголи 433
монотеизми 22, 60, 309
монофизити 195–197, 199, 232, 275, 320, 360, 372, 416
Муауия, халиф 363–374, 379, 383–384, 388–389, 399, 416, 425, 438, 445, 489
Мундир (лахмидски главатар) 245–250, 253–254, 267, 287–288, 329, 351, 436–437, 444, 491
Мусаб (брат на Ибн аз-Зубайр) 380, 382, 445
Мухаммад 13, 15, 29–44, 47–56, 58, 60–63, 65, 69–71, 307–310, 313–314, 316–320, 324–326, 329–331, 333, 335–339, 341–343, 350–351, 353–354, 356–357, 359, 365–369, 373–374, 376, 381, 383–384, 386, 388, 391–394, 400–401, 403, 407–408, 410, 412–413, 421, 423–425, 428, 437–438, 445, 447, 449, 451–452, 455–457, 480, 484–488
Мухтар Измамника 379–380, 403, 438, 445
Мъртво море 231–232, 235, 250, 323, 336, 473

Н

Набатея 242, 331, 377, 425
Наджран 17, 25, 253–255, 288, 323, 328–329, 377, 436, 482
назореи 234, 322, 329, 450
Негев 246, 252–253, 331, 338, 344, 346, 387, 455, 474
Неемия (син на Хушиел) 297, 356, 445
Нерон (римски император) 140, 180, 182, 442
Несторий и несторианци 194, 196, 199, 274, 436, 444, 450
Нисибис (персийски град) 112, 147, 162, 196, 399, 403, 406, 436
Никейски събор 199, 233, 261, 319, 321–322, 435, 443–444, 447
Ницана (селище в Негев) 246
Нов завет 62, 166, 199, 274, 444, 467
Ной и Потопът 32, 121
номади 77, 87, 89, 94, 109, 114, 141, 239, 244, 251–252, 284, 290, 407

О

обрязване 124, 163, 252–253, 325
Омар ибн ал-Хатаб, халиф 350

Омаяди 9, 38, 363–364, 366–367, 374–375, 377, 379, 382, 388, 403, 406, 411–413, 416, 419, 423–426, 429–430, 433, 438, 445–447, 450, 488, 491
Омир 52, 324, 528
Ормузд (персийски бог) 89–91, 93, 95, 97–100, 104, 111, 114, 125, 328, 405–406
Ормузд (персийски цар) 292–293, 441
Осман, халиф 37, 42, 363–365, 368–369, 375, 380, 391, 438, 445, 451
остготи 261, 263, 265–266, 282, 321, 436

П

Павел (александрийски патриарх) 165–168, 170, 173, 175, 179, 182, 186, 202, 234, 252, 259, 275–276, 280, 330, 400, 443–444, 466, 468, 470, 476, 493
Паладиум 135, 146, 450
Палестина 53–54, 63, 66, 215, 219, 221–222, 224, 226–230, 232–233, 235–236, 238, 241, 243–244, 247, 249, 262, 286, 289–290, 295, 298, 302, 305, 315, 328, 334, 337, 339–340, 346–347, 352, 354–359, 368, 376, 386–387, 389–390, 400, 437, 442, 451, 455, 479, 488; *вж.* и Свети земи
Палмира (оазисен град) 242–243, 247, 270, 444
парти 36, 82
Пелузий (египетско пристанище) 276
Пергам (град) 417
Пероз (персийски цар) 80–89, 92–98, 103, 108, 125–126, 128, 244, 292, 312, 348, 390, 427, 429, 436, 441, 458–461
Персепол 103–106, 142–143, 164, 361, 435
Персийска империя 19, 21, 30, 68, 175, 177, 180, 297, 318, 432
Петра (град) 242, 246
Петър 173, 179, 182, 443
Посидоний (гръцки енциклопедист) 135, 139, 165, 442
Пуин, Герд-Рюдигер 311–312
Пумпедита (месопотамски град) 127–132, 163, 166, 175, 221, 410, 448

Р

Равена 261, 263, 266, 285
рави Зейра 122–123
рави Йехудай 407, 410
равини 26, 71, 122–133, 155, 162–164, 166–167, 174–181, 211–212, 220–223, 226–229, 235, 254, 313, 318–319, 326, 328–329, 335, 342, 356–358, 373, 384, 394, 405–407, 409–412, 434, 442, 450, 466, 472
Рахман, Фазлур 51–52, 455
реликви 146, 183, 209, 214, 224, 229, 236, 301, 385
Ренан, Ернест 46–47, 57
Рим 18, 20, 47, 60, 106–107, 113, 120, 133–135, 138–147, 150, 157, 159, 163, 166, 175, 179, 182–183, 185, 195, 206, 208, 221, 229, 232, 242–246, 254, 258, 261, 264–265, 276, 283, 285, 290, 294, 296, 305, 315, 317–318, 327, 338, 353, 355, 362, 368, 371–372, 390, 395, 415–418, 435–437, 442, 450, 465
Римска империя 9, 20, 45, 54, 65–66, 108, 141, 146, 150–153, 179, 183, 190, 192, 200, 203, 238, 241–242, 244–246, 255, 261, 281,

286, 302, 305–306, 416, 442, 448, 465, 478
Ромул 138, 140, 159, 177, 283
Рушди, Салман 15

С

Саба 241, 254
сабеи (народ, споменат в Корана) 326, 427, 492
самаряни 67, 228–230, 232–234, 302, 351, 369, 372, 398, 416
самудяни 243, 315, 332, 337, 341, 473
Сара (съпруга на Авраам) 209, 236, 251–252
Сасаниди 82, 111
Свети земи 9, 121, 123, 213–215, 220, 224, 228, 231–234, 236, 238, 290, 329, 333, 355, 358–359, 368, 371, 373, 466
„Свитъците от Мъртво море“ 323, 473
Селевкия 110, 119, 432
Серапис (бог) 272–273
Сергий (римски патриций) 344, 346, 356, 358, 443
Симеон Дивногорец 436, 444, 470, 475
Симеон Стълпник 208–209, 251, 399, 436, 444, 471
синагоги 63, 164, 175, 224, 226, 228, 410, 468
Сирия 66, 71, 75, 102, 106, 195, 197, 206, 226, 241–243, 247–248, 268–270, 281, 287, 291, 295, 299, 305, 308, 316, 331–332, 339, 347–348, 350, 353–355, 359, 363–365, 367, 374–375, 378, 381–382, 388, 394, 398, 400–401, 413, 416, 419, 425–427, 437–438, 442, 445, 478, 484
Сицилия 264, 279, 287, 436
славяни (номадски племена) 284, 290
согдийци 36
Содом и Гомор 231–232, 236, 336
Созомен (учен) 252–253, 289, 329, 444, 465, 473, 475, 477, 486
Соломон 63, 219, 228, 241, 255
социална справедливост 40
стълпници 209, 269, 444
Сунна (сборник закони) 40, 240, 451
Сура (месопотамски град) 127–132, 163, 166, 175, 221, 244, 313, 408–410, 434, 448
Сюлейман, халиф 416–417, 419, 446, 456–457

Т

Таиф 389, 488
Танах (сборник с най-свещените юдейски писания) 132, 451
Тапробан (сега Шри Ланка) 258
Теодор 294, 477–478
Теодора (съпруга на Юстиниан) 197–198, 281, 436, 443, 494
Теодорит (епископ от Антиохия) 251–253, 334, 444, 472, 474
Теодорих (остготски военачалник) 261–263, 266, 282, 371–372, 445
Теодосий I (римски император) 193, 442
Теодосий II (римски император) 187, 193–194, 200, 215, 442, 466
Тертулиан (християнски философ) 169–171, 187, 190, 435, 443, 467, 469
Тиридат III (партски цар) 181, 435
Тора („указание“) (сборник закони) 124, 128–129, 132–133, 211, 409, 451
Троя 52, 135, 138, 146, 390, 450
тюрки 114, 291–293, 423

У

Уалид, халиф 395, 398, 404, 409, 411, 414, 416, 426, 438, 446
Уасит (ислямски град в Ирак) 402, 438
улеми (учени правници) 409–413, 421, 423–425, 429, 433–434, 451
Ур (градът на Авраам) 121, 309, 462–463

Ф

Филип (римски император) 142–143, 245, 442
Фока (римски император) 294, 298, 437, 443
Фредегар (хронист) 347, 478, 488

Х

хадиси (изказвания на Пророка) 39–41, 48–51, 54, 310–311, 316, 410, 416, 422–423, 433, 451
халифат 38, 40, 50–51, 54, 65, 68–69, 71, 393, 395, 402–403, 407, 409, 413–414, 416, 421, 423, 426–427, 429, 431, 433, 446–447, 450, 452, 489, 492
Халкидонски събор (451 г.) 195, 208, 274, 436, 444, 449, 452
Ханаан 122, 124, 210, 212, 335
Харан (месопотамски град) 120, 175, 202, 309, 327–328, 426–427, 429, 462, 470, 492
Харун ал-Рашид 432–433
Хеброн 252
Хегел, Георг Вилхелм Фридрих 303
Хера 324, 482
Хераклеопол 66–67, 360, 362, 476
Хиджаз 290, 333, 337–338, 343, 353, 375–376, 387, 389, 453
„Хиляда и една нощ“ 65, 432
Химярит 17–18, 241, 254–255, 309–310, 328, 436, 445
Хиндукуш 75, 81, 399, 423
Хишам, халиф 29–37, 39, 47, 51–53, 55–56, 59, 63, 65, 339, 424–427, 430, 433, 446, 453–455
Хорасан 109, 177, 305, 327, 421, 427–429, 438–439
Хосроу I (персийски цар) 328, 436–437, 441, 443
Хосроу II (персийски цар) 292–293, 295, 315, 327, 402, 437, 442–443, 462
Християнска Библия 45–47, 58, 61–62, 212–214, 219, 236, 251, 285, 297–298, 306, 308, 311, 313–314, 335, 444, 456, 474
Християнска църква 168, 223, 228, 321, 443, 450, 452
християнство 24, 26, 28, 44–45, 48, 61, 70–71, 165, 189–191, 194, 200, 223–224, 227, 233–235, 250, 253, 288–289, 322, 328, 370, 384, 407, 433, 435, 443, 468, 472
Хунайн 333
хуни 77, 81, 96
Хусайн (внук на Пророка) 367, 375, 379, 445

Ч

чумни епидемии 25, 112, 277–281, 284–286, 289–293, 300, 306, 318, 344, 346, 355, 361, 419, 476–478, 486

Ш

Шапур I (персийски цар) 106–107, 125, 142, 325, 435, 441, 442, 444
Шахрбараз (михрански военачалник) 295–296, 298–301, 437, 442, 478

Шахт, Йозеф 50–51, 455
Шри Ланка (Тапробан) 258
Шукра (глава на династията Карен) 96–98, 441, 460

Ю

юдаизъм 223, 468
Юдея 118, 121, 213
Юлиан (римски император) 192, 197, 221, 230, 262, 330, 382, 436, 442, 444
Юлиян (самарянски водач) 107, 111–112, 192
Юстиниан (римски император) 9, 153–162, 179, 197–204, 211–212, 217–219, 223, 226–227, 235, 247–248, 259, 261, 263–267, 270, 275–276, 278–285, 291–292, 320, 326, 329–330, 336, 341–342, 351, 360, 362, 372, 412, 416, 436–437, 443–444, 466, 471, 474–475, 477, 494
Юстин (римски император) 152–153, 197, 260, 443, 468
Юсуф Асар Ясар (химяритски цар) 17–18, 445

Я

Яздегерд (персийски цар) 348–349, 361, 368, 429, 438, 442, 458
Язид (брат на Муауия) 363, 446
Язид (халиф) 376–377, 381, 438, 446
Яков от Саруга 184, 469, 477
Яков (син на Исаак) 252, 455, 479, 485–487, 489
Ясриб (Медина)
вж. Медина (Ясриб)

За автора

Том Холанд е автор на „Рубикон“ (*Rubicon*), номинирана за наградата „Самюъл Джонсън“ и печели наградата за история „Хесъл–Тилтман“ за 2004 г.; на „Персийски огън“ (*Persian Fire*), която през 2006 г. печели наградата „Рънсиман“ на „Англо-Хеленик Лийг“, и на широко признатата „Милениум“ (*Millennium*). Адаптирал е Омир, Херодот, Тукидид и Вергилий за радио Би Би Си.

ТЪРСЕТЕ

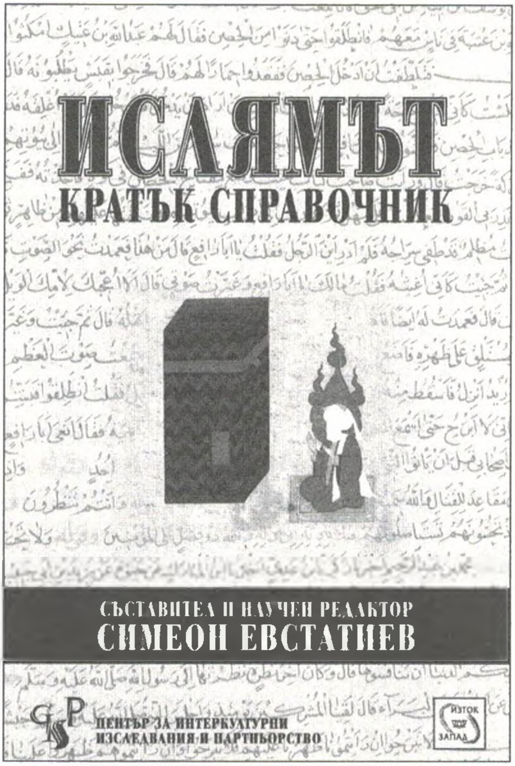

ИСЛЯМЪТ

КРАТЪК СПРАВОЧНИК

СЪСТАВИТЕЛ И НАУЧЕН РЕДАКТОР

СИМЕОН ЕВСТАТИЕВ

ЦЕНТЪР ЗА ИНТЕРКУЛТУРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПАРТНЬОРСТВО

ИЗТОК ЗАПАД

Пред авторите на този кратък, но съдържателен справочник с богат тематичен обхват не стои въпросът, „дали islямът е важен" за онова, което се случва в нашето съвремие. Ислямската религия е играла и продължава да играе решаваща роля както в личния, така и в обществения живот на своите последователи навсякъде по света. Това схващане, заедно с убеждението на авторите, че българският читател се нуждае от академично издържан, но максимално достъпен по своята форма „наръчник" за исляма в понятия, е основният мотив за написването и публикуването на книгата.

ТЪРСЕТЕ

Монографията е посветена на връзката между религия и политика в арабските общества на Близкия Изток, поставени в по-широкия контекст на ислямската история, включително и от гледна точка на тяхното взаимодействие със Запада. **Религия и политика** е насочена както към тесни специалисти и студенти в областта на арабистиката, ислямознанието и близкоизточните изследвания, така и към по-широка читателска аудитория, интересуваща се от социална, политическа, културна и религиозна история, от теология, философия, политология и социална антропология

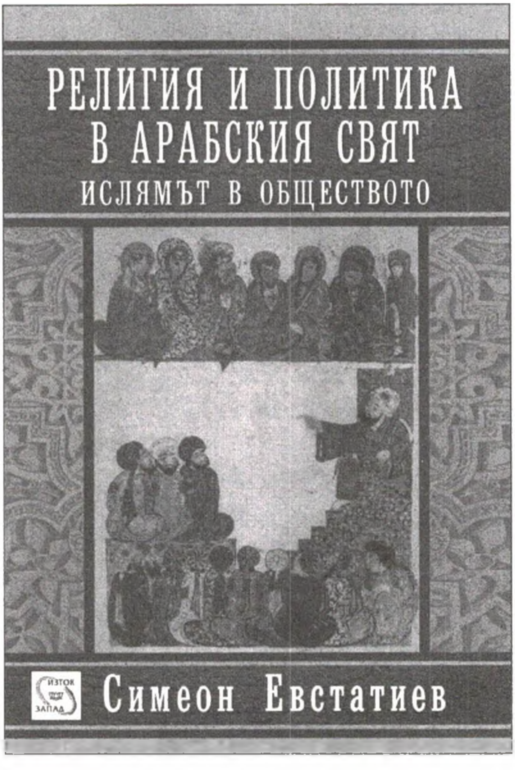
РЕЛИГИЯ И ПОЛИТИКА
В АРАБСКИЯ СВЯТ
ИСЛЯМЪТ В ОБЩЕСТВОТО
ИЗТОК ЗАПАД
Симеон Евстатиев

ТЪРСЕТЕ

ИСТОРИЯТА на
БОГ
Карън
Армстронг
Изток Запад

Въпросът за съществуването на Бог и човешките представи за него с всеки изминал ден става все по-актуален. Карън Армстронг, бивша монахиня, превърнала се в един от най-влиятелните автори по сравнително религиознание, проследява начина, по който хората са възприемали Бог от Авраам до днес в амбициозното изследване **Историята на Бог**. Книгата съдържа девет карти с местностите, на които са се разпространявали основните авраамически религии през вековете, а в нея Армстронг разглежда темата за единствения Бог, за троичността на християнския Бог и за единността на Бога на исляма, задавайки логичния в XXI век въпрос:

Има ли Бог бъдеще?

ТЪРСЕТЕ

Барт Д. Ърман
ДА ПРЕДАВАШ
СЛОВАТА НА
ИИСУС
Скритата история на Новия Завет -
кои са го променяли и защо
ИЗТОК
ЗАПАД

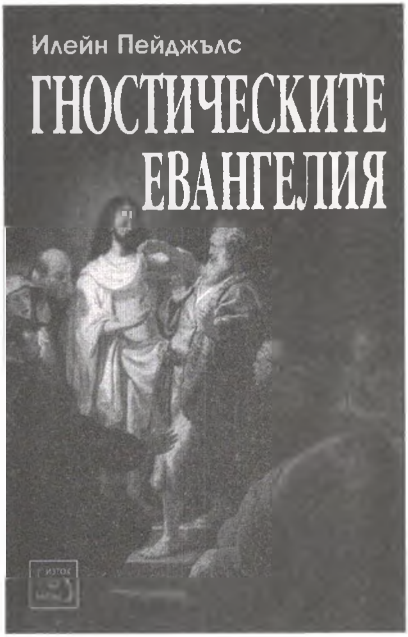
Илейн Пейджълс
ГНОСТИЧЕСКИТЕ
ЕВАНГЕЛИЯ
ИЗТОК
ЗАПАД

ИЗГУБЕНИТЕ
християнства
Барт
Ърман
ИЗТОК
ЗАПАД

ТЪРСЕТЕ

Византологът Сергей Иванов ни води в сърцето на някогашна Византия: Константинопол. В книгата е разказана завладяващата история на всички паметници на византийското Средновековие (без изключение), чието местоположение е стриктно отбелязано на редица карти. **В търсене на Константинопол** е едновременно и пътеводител за туристи, с който всеки може спокойно да се разхожда из великия град, и блестящо написан научен труд. Богато илюстриран и наситен с факти, с множество интересни истории и увлекателен език, **В търсене на Константинопол** позволява на читателите да почувстват атмосферата, обстановката и духа на времето в този емблематичен за историята град.

ТЪРСЕТЕ

В изследването си **Европа и ислямът** (с подзаглавие „Историята на едно недоразумение“) проф. Франко Кардини задълбочено проследява контактите между исляма и Стария континент, продължаващи вече хиляда и петстотин години. Отделено е специално място на страните на от Средиземноморието, в които се изповядва ислямът: европейците най-бързо установяват и поддържат контакти именно с тях. Книгата изобилства от интересни факти, като например как се появява навикът да се пие кафе на Стария континент. Противоречията между самите християни, кръстоносните походи, пиратските набези, мюсюлманските династии, историята на Йерусалим са само част от увлекателно описаните теми.

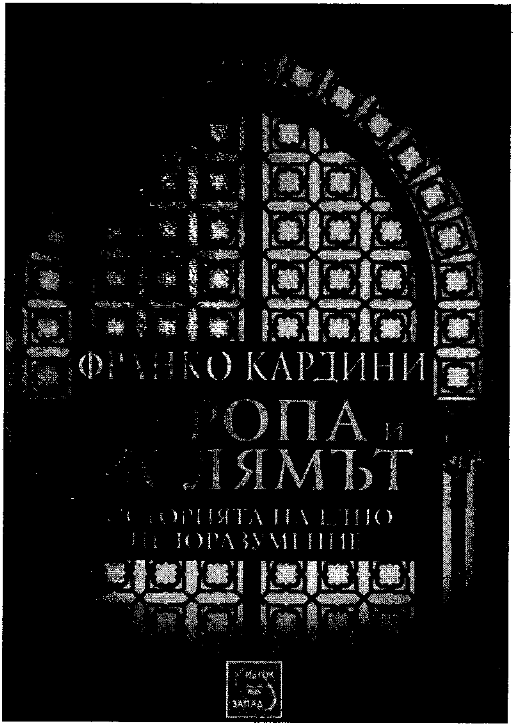

Том Холанд

В СЯНКАТА НА МЕЧА

БИТКАТА ЗА ГЛОБАЛНА ИМПЕРИЯ
И КРАЯТ НА АНТИЧНИЯ СВЯТ

Английска, първо издание

Превод **Борислава Велкова**
Редактор **Огняна Иванова**

Консултанти **Иво Панов**
Стоян Доклев

Коректор **Любен Козарев**
Компютърна обработка **Андрей Козарев**
Оформление на корицата **Деница Трифонова**

Формат 16/60/90
Обем 35 п. к.

Дадена за печат септември 2015
Излязла от печат септември 2015

Предпечат и печат Изток-Запад

ИЗТОК
ЗАПАД

1407 София, ул. „Хр. Ценов“ № 9–13
тел.: (02) 946 35 21, тел./факс: (02) 943 79 51
e-mail: iztok.zapadbg@gmail.com
iztok_zapad@abv.bg

www.iztok-zapad.eu

=<Звуков [illegible] =